

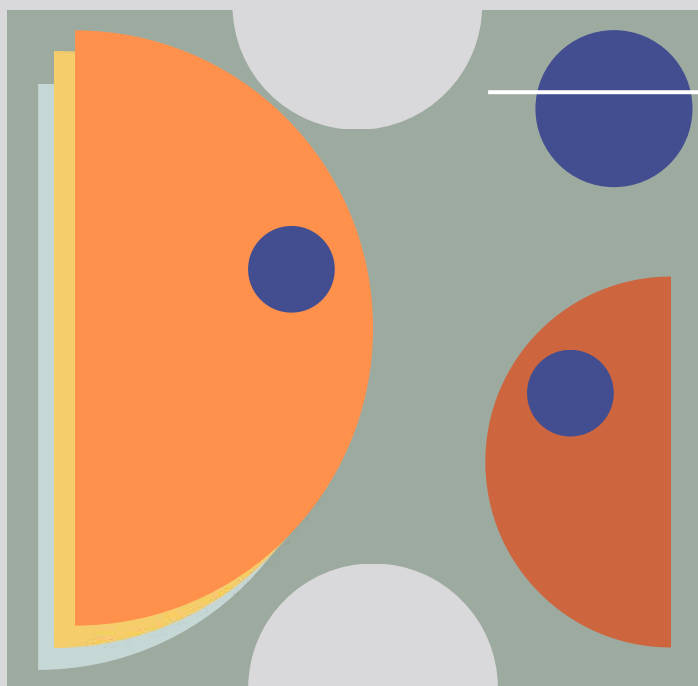
# Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων



ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ  
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών



Επιμέλεια: Ιωάννα Τσίγκανου  
σε συνεργασία με Νίκο Κληρονόμο και Μαγδαληνή Τσεβρένη

ΑΘΗΝΑ - ΕΚΚΕ  
2024



# Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Copyright © 2024 National Centre for Social Research  
This work is licensed under the Creative Commons  
Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)



<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

© 2024 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH 9, Kratinou & Athinas, 105 52  
Athens

Εκδόσεις ΕΚΚΕ:  
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα  
e-mail: [ekdosis@ekke.gr](mailto:ekdosis@ekke.gr)

doi: [10.17902/famrep1024](https://doi.org/10.17902/famrep1024)

Παραπομπή παρούσας έκθεσης: Τσίγκανου, Ι. (2024). Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων. Αθήνα: ΕΚΚΕ. doi: [10.17902/famrep1024](https://doi.org/10.17902/famrep1024)

Παράδειγμα παραπομπής επιμέρους κεφαλαίου: Μπαλτάς, Π. (2024). Τα δημογραφικά (δευτερογενή) δεδομένα για το γάμο, τη γονιμότητα και το μέγεθος της οικογένειας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Στο Ι. Τσίγκανου (Επιμ.), *Οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Έκθεση βασικών αποτελεσμάτων* (σ. 11-21). Αθήνα: ΕΚΚΕ. doi: [10.17902/famrep1024](https://doi.org/10.17902/famrep1024)

# Η ομάδα έργου

Το ερευνητικό έργο με τίτλο «Οικογένεια και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία» υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ κατά το χρονικό διάστημα Μάρτιος - Μάιος 2023 στη βάση της από 3/3/23 Σύμβασης Ανάθεσης Έργου από την «ΥΔΡΟΓΕΙΟ ΑΝΩΝΥΜΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ» στο ΕΚΚΕ. Η ποσοτική έρευνα υλοποιήθηκε σε συνεργασία με την Εταιρεία Ερευνών MRB Hellas.

## Ερευνητική ομάδα ΕΚΚΕ



Τσίγκανου Ιωάννα (επιστημονικά υπεύθυνη), Βαρουξή Χριστίνα, Θανοπούλου Μαρία, Καπέλλα Αντωνία, Κληρονόμος Νίκος, Μπαλτάς Παύλος, Σαρρής Νίκος, Σελέκου Ολυμπία, Σπυροπούλου Ναταλία, Τσακιρίδη Όλγα, Τσεβρένη Μαγδαληνή, Τσουπαροπούλου Εύα, Χατζηγιάννη Ανδρομάχη.  
Την ολοκλήρωση του έργου υποστήριξαν τα μέλη του επιστημονικού προσωπικού του ΕΚΚΕ Γούτου Σταυρούλα, Τσάνα Παναγιώτα και Φελίδου Μαρία.

## Ομάδα Έργου εκ μέρους της Υδρογείου Ασφαλιστικής



Μαίρη Βογιατζή (Υπεύθυνη Επικοινωνίας, Υδρογείος Ασφαλιστική), Μαρία Παπουτσάνη (Project Manager, Υδρογείος Ασφαλιστική), Χάρης Τσίτουρας (Business Unit Director & Επικεφαλής Εταιρικής Επικοινωνίας, Ogilvy), Αδαμαντία Στούπα (Senior Account Manager, Ogilvy), Εβελίνα Καραγιαννοπούλου (Senior Account Manager, Ogilvy), Όλγα Μαλισσόβα (Art Director, Ogilvy).

## Ομάδα Έργου εκ μέρους της MRB Hellas



Ζωή Τριτσαρώλη (Account Director, MRB Hellas), Μαρία Κατζουράκη (Senior Account Manager, MRB Hellas).

# Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	4
<b>01</b> <i>Μέρος Πρώτο: Η Πλαισίωση του Έργου</i>	
Τα δημογραφικά (δευτερογενή) δεδομένα για τον γάμο, τη γονιμότητα και το μέγεθος της οικογένειας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα	11
Το θεσμικό πλαίσιο για τον γάμο και την οικογένεια	22
<b>02</b> <i>Μέρος Δεύτερο: Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποσοτικής Έρευνας</i>	
Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της ποσοτικής έρευνας	50
Στάσεις και αντιλήψεις για τον Γάμο	82
Στάσεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια	99
<b>03</b> <i>Μέρος Τρίτο: Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας</i>	
<b>Τμήμα Πρώτο: Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας του Έργου στη βάση Ποιοτικών Συνεντεύξεων</b>	
Στάσεις και αντιλήψεις νέων ηλικίας 20-35 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα – Μελέτη περίπτωσης	139
Στάσεις και αντιλήψεις ατόμων ηλικίας 36-50 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα – Μελέτη περίπτωσης	144
Στάσεις και αντιλήψεις ατόμων ηλικίας 51-65 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα – Μελέτη περίπτωσης	169
Στάσεις και αντιλήψεις ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα – Μελέτη περίπτωσης	175
Στάσεις και αντιλήψεις μονογονέων για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα – Μελέτη περίπτωσης	180

## Τμήμα Δεύτερο: Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας του Έργου στη βάση Ομάδων Εστιασμένης Συνέντευξης - Focus Groups

Η περίπτωση των Ειδικών και Εμπειρογνομώνων 189

Η περίπτωση των Εκπαιδευτικών 201

Η περίπτωση των Ψυχιάτρων - Ψυχολόγων 206

Η περίπτωση των Κοινωνικών Λειτουργών 211

### **04** Μέρος Τέταρτο: Οικογενειακές Επιχειρήσεις και Οικογένεια

Η περίπτωση των Οικογενειακών Επιχειρήσεων 220

## Συμπεράσματα

Το απόσταγμα της ερευνητικής μας εμπειρίας 244

# Εισαγωγή

## *Η Αφετηρία του Έργου<sup>1</sup>*

Με αφορμή την επέτειο των 50 χρόνων λειτουργίας της, η Υδρογείος Ασφαλιστική υλοποιεί επικοινωνιακές δράσεις με κεντρικό θέμα την οικογένεια. Κατά την επέτειο των 50 χρόνων και λόγω του οικογενειακού της χαρακτήρα, η εν λόγω επιχείρηση ενδιαφέρεται να συμμετάσχει στον δημόσιο και κοινωνικό διάλογο για το παρόν και το μέλλον της οικογένειας στην Ελλάδα στη σημερινή συγκυρία γενικευμένης ρευστότητας, αβεβαιοτήτων, ενδεχόμενων «κινδύνων» και διακινδυνεύσεων που σηματοδοτούν αλλαγές όχι μόνο στην καθημερινότητα των ανθρώπων αλλά στην ίδια την κοινωνική δομή, τους κοινωνικούς θεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτό αποτελεί ζητούμενο το κατά πόσο η οικογένεια που επί σειρά δεκαετιών –αιώνων στην πραγματικότητα– αποτέλεσε το «κύτταρο» της ελληνικής κοινωνίας επιτελεί τον κοινωνικοποιητικό της ρόλο στη σύγχρονη συγκυρία, με ποιες μορφές, τρόπους και μέσα τον επιτελεί και πώς συμβάλλει στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι και την κοινωνική πρόοδο.

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), ο μοναδικός δημόσιος, ανεξάρτητος και αυτόνομος φορέας για την κοινωνική έρευνα στη χώρα, ανταποκρίθηκε στη σχετική πρόσκληση της Υδρογείος Ασφαλιστικής για την υλοποίηση ερευνητικού έργου με θέμα τον θεσμό της οικογένειας, σύμφωνα με τα ζητούμενα της πρόσκλησης. Το ΕΚΚΕ από την ίδρυσή του, το 1959, μέχρι σήμερα έχει εκπονήσει μεγάλο αριθμό ερευνών που επικεντρώνονται σε θέματα οικογένειας. Σύμφωνα με τα δεδομένα του Αρχείου Ερευνών του ΕΚΚΕ έχουν εκπονηθεί –μόνο για τη μεταπολιτευτική περίοδο– περισσότερες από 40 μεγάλες έρευνες (πανεθνικής και διεθνούς εμβέλειας), οι οποίες έχουν υποστηρίξει μεγάλο αριθμό σχετικών δημοσιευμάτων με βασικό θέμα την οικογένεια και τους εκάστοτε μετασχηματισμούς της. Οι περισσότερες έρευνες μελετούν την ελληνική οικογένεια, τα χαρακτηριστικά της, τις μεταβολές της, την πολιτιστική της δραστηριότητα, την οικογενειακή πολιτική, τα πρότυπα οικογένειας και τις συζυγικές πρακτικές. Υπάρχουν όμως και έρευνες που επικεντρώνονται σε ειδικά

<sup>1</sup> Το κείμενο συντάχθηκε από την Ι. Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΙΠΕ/ΕΚΚΕ.

ζητήματα του γάμου, (όπως για παράδειγμα την προίκα), τις γαμήλιες παροχές και τις στρατηγικές αναπαραγωγής και μεταβίβασης περιουσίας, τη γονιμότητα.

Την ίδια περίοδο, η έρευνα στο ΕΚΚΕ δίνει έμφαση στην έμφυλη διάσταση και στρέφεται σε ειδικές κατηγορίες γυναικών, όπως ανύπανδρες μητέρες, ηλικιωμένες, εγκύους. Στη συνέχεια, η οικογένεια, οι μεταβολές της, η οικογενειακή πολιτική, η γονιμότητα, διερευνώνται με τρόπο συστηματικό. Παράλληλα, συσχετίζεται η μελέτη της οικογένειας με την απασχόληση και τη χειραφέτηση των γυναικών. Κατά την τελευταία 20ετία, η θεματική της οικογένειας εξακολουθεί να απασχολεί τους/τις ερευνητές/ριες του ΕΚΚΕ, διευρυνόμενη όμως και προς νέες κατευθύνσεις. Σε συσχέτισμό με τη μελέτη της οικογένειας, προσφιλή θέματα της περιόδου αυτής, είναι οι οικογενειακές διαδρομές των νέων, η ανάδειξη δεικτών ευζωίας των παιδιών, οι επιλογές μητρότητας, η υπογεννητικότητα, η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, οι πολιτικές ενίσχυσης των πολυμελών οικογενειών, οι μονογονεϊκές οικογένειες. Το θέμα της απασχόλησης των γυναικών επανέρχεται κατά την περίοδο αυτή και με τη μορφή της διερεύνησης των γυναικείων συνεταιρισμών στο πλαίσιο της ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας<sup>2</sup>.

Στο πλαίσιο αυτής της ήδη κτηθείσας γνώσης και της αυξημένης αξιοπιστίας σχετικής ερευνητικής παράδοσης του ΕΚΚΕ λόγω και της αυστηρής εφαρμογής

---

<sup>2</sup> Βλ. ενδεικτικά: Γκιζέλης Γ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α. (1984), Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας. Μεταβαλλόμενα σχήματα, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου Χ. (1990), Απασχόληση και γονιμότητα γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου Χ., Δουληγέρης Β., Καππή Χ. (1992), Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα. Ανάλυση για την περιοχή της πρωτεύουσας, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (1995), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές, πρώτη έκδοση Αθήνα, ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου Χ., Δουληγέρης Β., Καππή Χ., Μαγραληνός Μ. (επιμ.) (1997), Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα. Ανάλυση κατά περιοχές, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (1999), Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές, δεύτερη έκδοση Αθήνα, ΕΚΚΕ. Benoit-Guilbot O., Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Παπλιάκου Β. κ.α. (1998), Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά. Μετακινήσεις, οικογένεια, εργασία, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου Χ. (2006), Οικογένεια και Γονιμότητα στην Ελλάδα. Έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Μουρίκη Α. (2008), Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με την συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Μητροσύλη Μ., Φρονίμου Ε. (2008), Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική ένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού. Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Κικίλιας Η., Παπαλιού Ο., Φαγαδάκη Ε. (2008), Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα, Αθήνα, ΕΚΚΕ.



των κριτηρίων ποιότητας του ερευνητικού παραγόμενου προϊόντος, εκπονήθηκε και η εν λόγω έρευνα, μια πρώτη ανάγνωση των αποτελεσμάτων της οποίας εμπεριέχεται στην παρούσα έκθεση.

## **Το αντικείμενο του έργου και τα ερωτήματα**


Τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας μας καταγράφουν ότι ο μέσος όρος ηλικίας κατά την οποία νέοι και νέες της παραγωγικής ηλικίας προχωρούν σε γάμο αλλά και αποφασίζουν να κάνουν οικογένεια και παιδιά, έχει σημειώσει μια αργή αλλά σταθερή άνοδο σε σχέση με ό,τι συνέβαινε κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, ενώ η λύση του γάμου ακολουθείται συχνά ως μοναδική διέξοδος από τα συσσωρευμένα αδιέξοδα που υπαγορεύουν οι κοινωνικές και οι οικονομικές παράμετροι. Επίσης, οι γυναίκες στη χώρα μας διστάζουν να προχωρήσουν στη γέννηση περισσότερων από δύο παιδιά, ενώ τελευταία η τάση είναι να παραμένουν στο ένα παιδί<sup>3</sup>. Ο καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ο αναπροσδιορισμός των ρόλων εντός της οικογένειας αλλά και η σύγχρονη οικονομική συνθήκη φαίνεται πως επηρεάζουν τις στάσεις αυτές καθώς υπαγορεύουν διαφοροποιημένες ανάγκες ιδίως για τη μητέρα στο σύγχρονο κοινωνικο-οικονομικό γίνεσθαι της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, οι χειραφετητικές πρακτικές που ανέδειξαν τη «δυναμική γυναίκα», τις γυναίκες «διπλής σταδιοδρομίας», αλλά και ο τρόπος λειτουργίας της αγοράς εργασίας, οι εργασιακές σχέσεις, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, η ανεργία, οι διαδοχικές και επάλληλες κρίσεις (οικονομική, ανθρωπιστική, υγειονομική) και το πλήθος των αβεβαιοτήτων που αυτές επέφεραν, έχουν δημιουργήσει ένα τοπίο ρευστότητας και αλλαγών που έχουν επηρεάσει πλην των άλλων τη δομή και λειτουργία του θεσμού της οικογένειας στον σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό και μετασχηματισμό<sup>4</sup>. Νέες μορφές οικογένειας τείνουν να

<sup>3</sup> Ενδεικτικά βλ. ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ, ΕΡΕΥΝΑ (2019): «Η Ελληνική Οικογένεια Και Το Δημογραφικό Πρόβλημα», (επ. Υπ. Διονύσης Μπαλούρδος).

<https://www.dianeosis.org/2019/01/elliniki-oikogeneia-kai-dimografiko-provlima/>

<sup>4</sup> Ενδεικτικά, Θανοπούλου Μ., Τσίγκανου Ι., (επ. έκδ.), (2016), «Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης», Αθήνα, ΕΚΚΕ. Θανοπούλου Μ., Τσίγκανου Ι., (eds.), (2016), «Gender in Science without Numbers. From academia to work-life balance. Main results of case studies», Athens, ΕΚΚΕ. Τσίγκανου Ι., Θανοπούλου Μ., (επ. έκδ.) (2016), «Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης», Αθήνα, ΕΚΚΕ.



αναδειχθούν σημαντικές (μονογονεϊκότητα) ενώ η θεσμική κατοχύρωση δικαιωμάτων αυτοδιάθεσης και αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο έχουν δημιουργήσει νέες προκλήσεις για το θεσμό της οικογένειας. Στη συνέχεια στο πλαίσιο της πολιτισμικής παραμέτρου αναδιατυπώνεται το δίπολο παράδοση – εκσυγχρονισμός στον τρόπο που τα νέα ιδιαίτερα μέλη της κοινωνίας προσλαμβάνουν και τοποθετούνται απέναντι στο θεσμό της οικογένειας.

Η διερεύνηση της νέας κοινωνικής συνθήκης, η οποία υπαγορεύεται από τη σύγχρονη κοινωνική δυναμική διέρχεται από την κατ' ιδίαν διερεύνηση των παρακάτω βασικών ερωτημάτων που αφορούν τον θεσμό της οικογένειας και τα οποία θα εξειδικευτούν μέσα από τις υποθέσεις, τις ενότητες διερεύνησης και τις κατ' ιδίαν ερωτήσεις των επιμέρους ερευνών του έργου:

- Ποιες είναι οι κυρίαρχες θεσμικές μεταρρυθμίσεις και πολιτικές που αφορούν τον θεσμό της οικογένειας (νομοκανονιστικό - θεσμικό πλαίσιο και περίβλημα, ενδεικτικά, πολιτικός γάμος, σύμφωνο συμβίωσης);
- Ποια είναι η σύγχρονη δομή και λειτουργία της οικογένειας, ποιες είναι οι μορφές και τα είδη της (πυρηνική οικογένεια, αναδυόμενες μορφές οικογένειας - μονογονεϊκή, ομόφυλη, άτεκνη κ.λπ.); Πώς επιτελείται κοινωνικά η λειτουργία του θεσμού σήμερα (πρακτικά, συναισθηματικά κ.λπ.);
- Ποια είναι η θέση της οικογένειας στο σύγχρονο κοινωνικό καταμερισμό, πώς επιτελείται ο κοινωνικοποιητικός της ρόλος, πώς επιτελείται η διαγενεακή μεταβίβαση αξιών, πώς υποστασιοποιείται ο (δια)παιδαγωγικός της ρόλος;
- Ποιες είναι οι στάσεις και αντιλήψεις των κοινωνικών μελών απέναντι στο θεσμό και τη λειτουργία του στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι; Ενδεικτικά, τι σημαίνει οικογένεια, ποιους περιλαμβάνει, τί την χαρακτηρίζει, πώς μετασχηματίζεται ο θεσμός της οικογένειας στην αντίληψη της κοινωνίας, πόσο σημαντική είναι η οικογένεια σαν προοπτική για τους σημερινούς νέους;
- Ποιες είναι οι δυσκολίες δημιουργίας και διατήρησης οικογένειας; Πόσο σημαντική είναι η παράμετρος της «επιτυχημένης οικογένειας» και του γοήτρου της; Ποια είναι η σημασία της αξίας της οικογένειας ως «κυττάρου της κοινωνίας»; Πώς οι σύγχρονες εξελίξεις επηρεάζουν το παρόν και το μέλλον των «οικογενειακών επιχειρήσεων» που επί σειρά ετών αποτελούν τη «ραχοκοκαλιά» της ελληνικής οικονομίας;


- Σε ποιο βαθμό ταυτίζεται η αντίληψη για την οικογένεια με τους υφιστάμενους νομικούς επικαθορισμούς; Ποια πρέπει να είναι η κατεύθυνση της σχετικής κοινωνικής πολιτικής για το θέμα με βάση τα ερευνητικά πορίσματα;

## Η μεθοδολογική προσέγγιση

Η υλοποίηση του φυσικού αντικείμενου του έργου διενεργήθηκε με ποσοτική και ποιοτική έρευνα:

A) Διενεργήθηκε ποσοτική έρευνα (διά τηλεφώνου και διαδικτυακά – online) μέσω της ανάδοχης εταιρίας με το ακρωνύμιο MRB. Η έρευνα διεξήχθη σε τυχαίο, αντιπροσωπευτικό πανελλαδικό δείγμα πληθυσμού ηλικίας 18-65+ στρωματοποιημένου κατά φύλο και ηλικία (προκειμένου να διερευνηθεί και η παράμετρος της διαγενεακής μεταβίβασης αξιών, στάσεων και αντιλήψεων αλλά και το δίπολο παράδοση – εκσυγχρονισμός). Ο συνολικός αριθμός του δείγματος είναι 1.000 άτομα (1.000 συμπληρωμένα προ-δομημένα ερωτηματολόγια με περισσότερες κλειστές και κάποιες – ελάχιστες – ανοικτές ερωτήσεις χρονικής διάρκειας συμπλήρωσης 20-25 λεπτών). Στο σημείο αυτό ως προς τη διενέργεια της ποσοτικής έρευνας του έργου σημειώνεται ότι το ΕΚΚΕ ανέλαβε το σχεδιασμό της ποσοτικής έρευνας, τη διαμόρφωση του ερωτηματολογίου και την πιλοτική του εφαρμογή σε συνεργασία με την MRB και την Αναθέτουσα Εταιρία. Η MRB ανέλαβε την υλοποίηση του πεδίου της έρευνας. Το ΕΚΚΕ επίσης ανέλαβε την επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων της ποσοτικής έρευνας στη βάση του αρχείου δεδομένων της ποσοτικής έρευνας και της έκθεσης των περιγραφικών στατιστικών δεδομένων και πληροφοριών αποτύπωσης του πεδίου τα οποία διετέθησαν στο ΕΚΚΕ από την MRB.

B) Διενεργήθηκε ποιοτική έρευνα διά της μεθόδου των ομάδων εστιασμένης συνέντευξης (focus group) ως εξής: α) Ομάδα εστιασμένης συνέντευξης με εμπειρογνώμονες – ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, διαμορφωτές οικογενειακής-κοινωνικής πολιτικής της χώρας και νομικούς που εξειδικεύονται στο οικογενειακό δίκαιο. β) Τρεις Ομάδες εστιασμένης συνέντευξης με εκπαιδευτικούς/ψυχολόγους/κοινωνικούς λειτουργούς – δηλαδή επαγγελματίες που έχουν «εικόνα» από τα τεκταινόμενα στη σύγχρονη οικογένεια. γ) Ομάδα εστιασμένης συνέντευξης με επιχειρηματίες, γυναίκες και άνδρες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο των οικογενειακών επιχειρήσεων.



Γ) Διενεργήθηκε ποιοτική έρευνα διά της μεθόδου των συνεντεύξεων σε βάθος. Στο πλαίσιο αυτής της ενέργειας διεξήχθησαν οι εξής μελέτες περίπτωσης: 1) Μελέτες περίπτωσης (4) ανά ηλικιακή κατηγορία πληθυσμού 20-35 ετών, 36-50 ετών, 51-65 ετών και 65+ ετών. 2) Μελέτη περίπτωσης μονογονέων 3) Μελέτη περίπτωσης μελών οικογενειακών επιχειρήσεων. **Συνολικά διενεργήθηκαν 91 συνεντεύξεις.**

Οι ποιοτικές έρευνες του έργου εκπονήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ. Το υλικό που συγκεντρώθηκε είναι πολύ πλούσιο. Λόγω του όγκου και της ποιότητας του υλικού στην παρούσα έκθεση συμπεριλαμβάνεται μια πρώτη συνολική και συνοπτική ανάγνωση των αποτελεσμάτων των ερευνών του έργου οι οποίες διεξήχθησαν κατά το χρονικό διάστημα από 1ης Μάρτιου 2023 έως τις 30 Μαΐου 2023.

**Αθήνα - ΕΚΚΕ**

**Σεπτέμβριος 2024**

# Μέρος Πρώτο

## Η πλαισίωση του έργου



# Τα δημογραφικά (δευτερογενή) δεδομένα για το γάμο, τη γονιμότητα και το μέγεθος της οικογένειας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα

## Εισαγωγή<sup>5</sup>

Στην Ελλάδα δεν διεξάγονται μεγάλες κοινωνικο-δημογραφικές έρευνες πεδίου με θέμα την Οικογένεια και τον Γάμο όπως συμβαίνει σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η τελευταία φορά που η Ελλάδα συμμετείχε σε διεθνή έρευνα σχετική με τη γονιμότητα και την οικογένεια ήταν στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μέσω του ΕΚΚΕ, και συγκεκριμένα στην FFS (Fertility and Family Surveys) των Ηνωμένων Εθνών. Επιπλέον, δεν συμμετέχει (έως τώρα) στην πρόσφατη προσπάθεια δημιουργίας μιας υποδομής συγκρίσιμων κοινωνικών και δημογραφικών δεδομένων για τον πληθυσμό και την οικογένεια για μια σειρά Ευρωπαϊκές και μη χώρες, μέσω της έρευνας Generations and Gender Programme (GGP)<sup>6</sup>.

Τις μόνες διαθέσιμες πηγές δεδομένων για την ανάλυση των δημογραφικών συμπεριφορών αποτελούν τα δεδομένα των ανά δεκαετία απογραφών, τα δεδομένα της φυσικής κίνησης και οι ενδο-απογραφικές εκτιμήσεις του πληθυσμού στην αρχή και στη μέση του έτους, που δημοσιεύει η ΕΛΣΤΑΤ. Δυστυχώς για την παρούσα ανάλυση δεν είναι διαθέσιμα ακόμη τα αποτελέσματα της απογραφής του 2021, τα οποία θα μας παρείχαν πολύτιμα στοιχεία για όσα συνέβησαν τα τελευταία δέκα χρόνια στη δομή, τη σύνθεση και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της Ελλάδας, σε μια δεκαετία που περιλαμβάνει σημαντικά κοινωνικοοικονομικά γεγονότα, όπως η οικονομική κρίση, η προσφυγική εισροή και η πρόσφατη πανδημία του κορονοϊού.

---

<sup>5</sup> Το κείμενο συντάχθηκε από τον Π. Μπαλτά, Ερευνητή ΙΚΕ/ΕΚΚΕ.

<sup>6</sup> <https://www.ggp-i.org/>

## **Το δημογραφικό ζήτημα: γενικές επισημάνσεις**

Τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες είναι έντονος ο δημόσιος διάλογος για το Δημογραφικό Ζήτημα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, η συζήτηση αφορούσε αρχικά την απότομη μείωση της συγχρονικής γονιμότητας, ενώ στη συνέχεια, κατά τη δεκαετία του '90, την όλο και αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού. Κατά την τελευταία δεκαετία, έχει προστεθεί ο προβληματισμός για τη συστηματική μείωση του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, από το 2011 και μετά.

Τα παραπάνω γεγονότα μόνο ανεξάρτητα δεν είναι μεταξύ τους καθώς η δημογραφική γήρανση (αύξηση του ποσοστού των ατόμων άνω των 65 ετών επί του συνολικού πληθυσμού) είναι το αποτέλεσμα της ταυτόχρονης μείωσης των γεννήσεων και της αύξησης του προσδόκιμου ζωής. Αντίστοιχα, η παρατηρούμενη μείωση του πληθυσμού κατά την τελευταία δεκαετία είναι ο συνδυασμός του αρνητικού φυσικού ισοζυγίου, καθώς οι θάνατοι είναι περισσότεροι από τις γεννήσεις (παράδειγμα το 2020 είχαμε 84.764 γεννήσεις έναντι 131.084 θανάτων) και μεταναστευτικών ισοζυγίων (είσοδοι μείον έξοδοι), τα οποία είτε ήταν αρνητικά (2011-2015), είτε θετικά αλλά χωρίς να μπορούν να καλύψουν το έλλειμμα που προκύπτει από το φυσικό ισοζύγιο.

Οι παραπάνω δημογραφικές εξελίξεις δεν συμβαίνουν μόνο στη χώρα μας. Αποτελούν τη δημογραφική διαδρομή που ακολούθησαν οι περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Αυτό που διαφοροποιεί την Ελλάδα είναι ότι μέσα σε αυτή την ομάδα χωρών που αποτελούν την ΕΕ, οι δημογραφικοί της δείκτες, σε ό,τι αφορά τη γονιμότητα και τη γήρανση λαμβάνουν τις πιο ακραίες τιμές.

Η Ελλάδα καταγράφει έναν από τους χαμηλότερους (αλλά όχι τον χαμηλότερο) συγχρονικούς δείκτες γονιμότητας (παιδιά/γυναίκα) και ένα από τα υψηλότερα ποσοστά ατόμων ηλικίας άνω των 65.

## **Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα και μέση ηλικία στο πρώτο παιδί**

Με βάση τα τελευταία δεδομένα της Eurostat, καμία χώρα της Ε.Ε. δεν καταγράφει συγχρονική γονιμότητα άνω των 2,1 παιδιών/γυναίκα (όριο αναπλήρωσης των γενεών, όπου κάθε μητέρα αντικαθίσταται από μια κόρη). Τον υψηλότερο δείκτη γονιμότητας καταγράφει η Γαλλία και είναι 1,9 παιδιά/γυναίκα. Ο δείκτης γονιμότητας στην Ελλάδα βρίσκεται στα 1,4 παιδιά/γυναίκα και είναι από τους χαμηλότερους, μαζί με αυτούς της Ισπανίας και της Ιταλίας, όπου είναι γύρω από τα 1,2 παιδιά/γυναίκα.

Επιπλέον, η μέση ηλικία της μητέρας στη γέννηση του 1ου της παιδιού είναι από τις υψηλότερες στην Ελλάδα (30,7 έτη), όπως αντίστοιχα και στην Ισπανία (31,2 έτη) και την Ιταλία (31,4 έτη). Στην Γαλλία, ο αντίστοιχος δείκτης είναι κατά δύο έτη χαμηλότερος, καθώς οι γυναίκες στη χώρα αυτή αποκτούν το πρώτο τους παιδί κατά μέσο όρο στα 28,9 έτη. Από τη βιβλιογραφία γνωρίζουμε ότι η ηλικία απόκτησης του πρώτου παιδιού παίζει σημαντικό ρόλο στον τελικό αριθμό παιδιών που θα αποκτήσει μια γυναίκα.

## **Διαγενεακή Γονιμότητα**

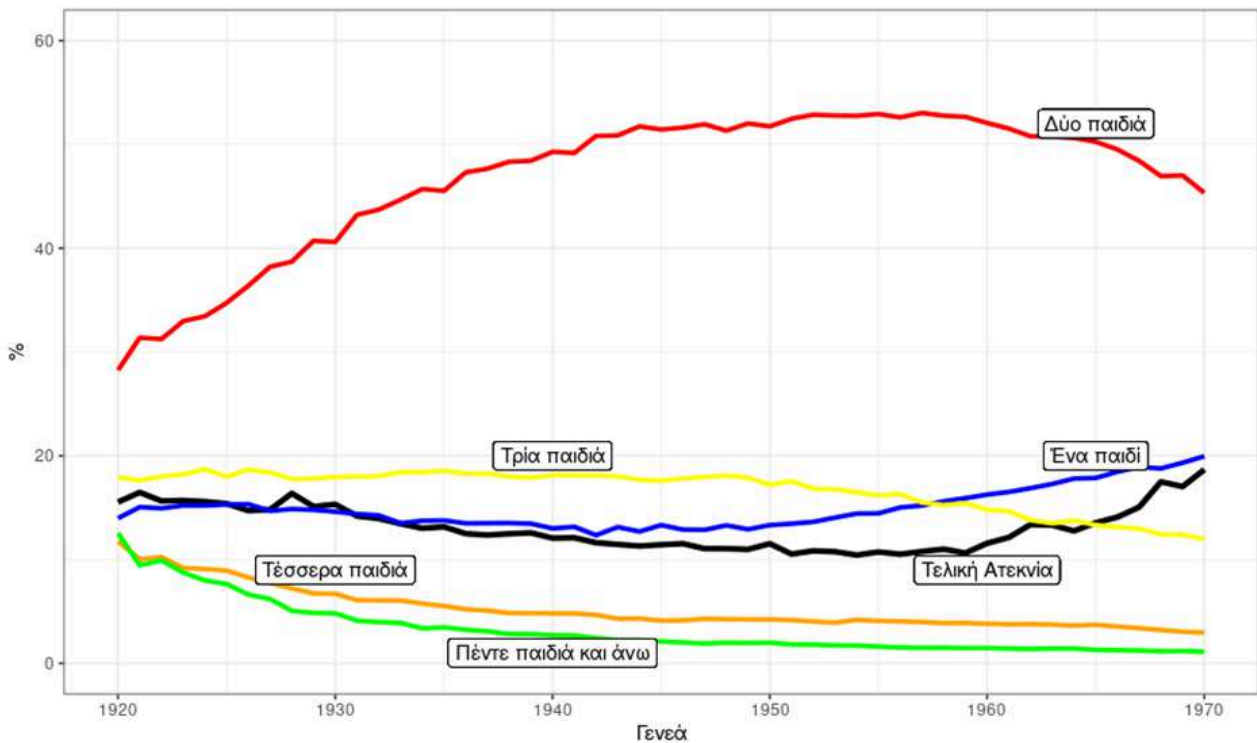
Η μείωση της γονιμότητας έχει ως αποτέλεσμα και τη μείωση του μεγέθους της οικογένειας. Με βάση τα διαγενεακά δεδομένα (δηλαδή τη γονιμότητα υπολογισμένη ανά ημερολογιακό έτος γέννησης της μητέρας), ο τελικός μέσος αριθμός παιδιών που απέκτησαν οι γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1930 κι εντεύθεν ήταν γύρω από τα 2.0 παιδιά/γυναίκα. Η μείωση της συγχρονικής γονιμότητας που παρατηρούμε κατά τις 4 τελευταίες δεκαετίες, οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1955 και μετά αποκτούν μικρότερο αριθμό παιδιών και σε μεγαλύτερη ηλικία. Από τις γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1955 ξεκινάει η μείωση της διαγενεακής γονιμότητας. Αυτές που γεννήθηκαν το 1960 απέκτησαν γύρω στα 1.9 παιδιά/γυναίκα, ενώ αυτές που γεννήθηκαν το 1970 (και στην απογραφή του 2011 ήταν 41 ετών) είχαν αποκτήσει γύρω στα 1.7 παιδιά/γυναίκα.

Από τη διαγενεακή ανάλυση, γνωρίζουμε ότι το μοντέλο της οικογένειας με τα δύο παιδιά σταδιακά επικράτησε καθώς αυξάνεται το ποσοστό των γυναικών που αποκτούν 2 παιδιά, (μέχρι και τη γενεά του 1955), με την ταυτόχρονη μείωση του ποσοστού των γυναικών που αποκτούν 4 ή 5 παιδιά. Το ποσοστό των γυναικών με δύο παιδιά αρχίζει να φθίνει με ιδιαίτερη ένταση για τις γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1965 και μετά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνει το ποσοστό των γυναικών με ένα παιδί, καθώς επίσης και το ποσοστό της τελικής ατεκνίας (Διάγραμμα 1). Δηλαδή, με δημογραφικούς όρους, οι γυναίκες που δεν απέκτησαν κανένα παιδί κατά τη διάρκεια του αναπαραγωγικού τους βίου (στη δημογραφία, έως το 49 έτος της ηλικίας τους). Το τελευταίο αυτό ποσοστό για τις γυναίκες που γεννήθηκαν το 1970 εκτιμάται ότι μπορεί να αγγίξει το 18-20% (από 10% που ήταν για τις γυναίκες των παλαιότερων γενεών): δηλαδή σχεδόν 1 στις 5 γυναίκες αυτής της γενεάς μπορεί να κλείσει τον αναπαραγωγικό της κύκλο χωρίς



να αποκτήσει κανένα παιδί. Φυσικά, το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται ανάλογα τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, την οικογενειακή κατάσταση, το εκπαιδευτικό επίπεδο και τον τύπο κατοικίας της γυναίκας (αστικό κέντρο - ύπαιθρος).

Διάγραμμα 1. Ελλάδα, Γενεές 1920-1970, Ποσοστό γυναικών ανάλογα των αριθμών παιδιών που απέκτησαν.



Πηγή: Απογραφή 2011, ίδια επεξεργασία.

Το πρότυπο της οικογένειας με 2 παιδιά εδραιώθηκε αρκετά νωρίτερα στην Ελλάδα απ' ό,τι σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Η αύξηση της τελικής ατεκνίας στις μετέπειτα γενεές, σε συνδυασμό με την όλο και σε μεγαλύτερη ηλικία έλευσης του πρώτου παιδιού οδηγεί σε απόκλιση του ποσοστού των γυναικών που απέκτησαν δύο παιδιά, ενώ ταυτόχρονα όλο και περισσότερες γυναίκες κλείνουν τον αναπαραγωγικό τους κύκλο έχοντας αποκτήσει ένα παιδί. Αντίθετα, μοιάζει με συνειδητή επιλογή η μείωση του ποσοστού των γυναικών που απέκτησαν 3 ή περισσότερα παιδιά, καθώς τα αντίστοιχα ποσοστά φθίνουν σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου από γενεά σε γενεά. Αντίθετα, η αύξηση της τελικής ατεκνίας δεν μοιάζει να αποτελεί μια συνειδητή επιλογή, δηλαδή πως ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών επιλέγει να μη φέρει στον κόσμο κανένα παιδί, καθώς η οικογένεια με τα δύο παιδιά είναι το κυρίαρχο ιδεατό μοντέλο, σύμφωνα με διάφορες πανευρωπαϊκές μετρήσεις του Ευρωβαρόμετρου κατά τα έτη 2001, 2006 και 2011 (Testa, 2012).

## Γάμος και Γονιμότητα

Σε σχέση με τον θεσμό του γάμου, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι δημογραφικές τάσεις, ιδιαίτερα στις δυτικές κοινωνίες, ακολούθησαν μια συγκεκριμένη κατεύθυνση με βασικά χαρακτηριστικά την πτώση των ποσοστών γαμηλιότητας, την αύξηση στη μέση ηλικία στον γάμο, την απόκλιση της γονιμότητας και την αύξηση των διαζυγίων. Νέα μοτίβα οικογένειας αναδείχθηκαν με την αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων απέναντι στον γάμο, τη συγκατοίκηση και τις μονογονεϊκές οικογένειες (νοικοκυριά). Ο γάμος πλέον δεν αποτελούσε ικανή και αναγκαία συνθήκη για την απόκτηση ενός παιδιού. Σήμερα, η στάση απέναντι στην εκτός γάμου γονιμότητα έχει αλλάξει, καθώς ο άλλοτε κοινωνικά αποδεκτός κανόνας ότι η γέννηση ενός παιδιού πρέπει να είναι στο πλαίσιο ενός γάμου δεν παρατηρείται στην πλειοψηφία των χωρών της Ευρώπης.

Η ποσοστιαία αναλογία των εκτός γάμου γεννήσεων γνώρισε θεαματική αύξηση τα τελευταία 50 χρόνια στη συντριπτική πλειοψηφία των χωρών της Ευρώπης με αποτέλεσμα την αποκοπή του θεσμού του γάμου σε σχέση με την απόκτηση ενός παιδιού. Η αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου από τη δεκαετία του 1990 και μετά, η αύξηση των διαζυγίων και η ταυτόχρονη αύξηση του φαινομένου της συγκατοίκησης δεν έδειξαν να επηρεάζουν την ένταση της γονιμότητας. Αντίθετα, σε μια σειρά ευρωπαϊκών χωρών είχαν θετική συσχέτιση, καθώς η εγκατάλειψη του παραδοσιακού μοντέλου οικογένειας δεν έδειξε να επηρεάζει την ένταση της γονιμότητας, ενώ, επιπλέον, σε μια σειρά χώρες ο δείκτης γονιμότητας κατέγραφε υψηλές τιμές, π.χ. Γαλλία (Billari, Kohler 2004, Sobotka, Toulemon, 2008).

Η αποσύνδεση της γονιμότητας με την γαμηλιότητα που παρατηρούμε στα δυτικά κράτη δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί για την Ελλάδα. (Πίνακας 1). Ο γάμος επιλέγεται ως το καλύτερο πλαίσιο για να έχει παιδιά μια οικογένεια. Στην Ελλάδα τα ζευγάρια επιθυμούν η έλευση του παιδιού τους να συμβεί ενώ έχουν θεσμοθετήσει την σχέση τους. Αυτό πλέον δεν είναι το σύνηθες στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς τα ζευγάρια πρώτα συμβιώνουν, αποκτούν παιδί/α και ίσως αργότερα θεσμοθετούν την σχέση τους απέναντι στο κράτος. Μάλιστα αυτό που παλιά χαρακτηριζόταν Μεσογειακή Ιδιαιτερότητα, δηλαδή τα χαμηλά ποσοστά έκτος γάμου γεννήσεων στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία δεν ισχύει πλέον. Η Ελλάδα καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου (12,4% το 2019) στην Ευρώπη, με βάση τα στοιχεία της Eurostat. Τα αντίστοιχα ποσοστά για χώρες που προαναφέραμε για την ίδια χρονιά, όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Γαλλία είναι 48,4%, 35,4% και 61% αντίστοιχα.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των απογραφών οι γυναίκες που καταφέρνουν να μείνουν έγγαμες μέχρι και το τέλος του αναπαραγωγικού τους κύκλου καταγράφουν γονιμότητα κοντά στα όρια αναπαραγωγής των γενεών, γύρω από τα 2,0 παιδιά/γυναίκα. Η όποια μείωση γνωρίζει η γονιμότητα δεν οφείλεται στη μείωση της έγγαμης γονιμότητας αλλά, κατά σειρά προτεραιότητας, στη σχεδόν μηδενική γονιμότητα των γυναικών που παραμένουν ανύπαντρες, στη μειωμένη γονιμότητα των γυναικών των οποίων λύεται ο γάμος τους και τέλος στην περίπτωση όπου μια έγγαμη γυναίκα μείνει χήρα πριν κλείσει τον αναπαραγωγικό της κύκλο, και ιδιαίτερα ανάμεσα στα 25-40 έτη.

*Πίνακας 1. Διάφορες Ευρωπαϊκές Χώρες(Ενδεικτικά): Ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου (%)*

	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2019
<b>Βέλγιο</b>	2.1	2.8	4.1	11.6	28.0	45.7	52.4
<b>Βουλγαρία</b>	8.0	8.5	10.9	12.4	38.4	54.1	58.4
<b>Ελλάδα</b>	1.2	1.1	1.5	2.2	4.0	7.3	12.4
<b>Ισπανία</b>	2.3	1.4	3.9	9.6	17.7	35.5	48.4
<b>Ιταλία</b>	2.4	2.2	4.3	6.5	9.2	21.8	35.4
<b>Πορτογαλία</b>	9.5	7.3	9.2	14.7	22.2	41.3	56.8
<b>Ρουμανία</b>					25.5	27.7	31.0
<b>Σουηδία</b>	11.3	18.6	39.7	47.0	55.3	54.2	54.5

Πηγή: EUROSTAT

Η σύνδεση του γάμου<sup>7</sup> με τη γονιμότητα, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ηλικία απόκτησης του πρώτου παιδιού. Καθώς αυξάνει η μέση ηλικία στον πρώτο γάμο αυξάνει ταυτόχρονα και η μέση ηλικία στην απόκτηση του 1ου παιδιού. Συγκεκριμένα, με βάση τις απογραφές πληθυσμού, το 1991 στην ηλικία των 30 ετών (γυναίκες που γεννήθηκαν το 1961) μόλις το 16,2% ήταν άγαμες. Αντίστοιχα, το 2011 στην ηλικία των 30 ετών (γυναίκες που είχαν γεννηθεί το 1981) σχεδόν οι μισές παρέμεναν άγαμες (43.5%). Η μείωση της έντασης της γαμηλιότητας και η αναβολή του γάμου για όλο και μεγαλύτερη ηλικία, σε συνδυασμό με τη σύνδεση του γάμου με την απόκτηση ενός παιδιού, οδηγεί σε δύο σημαντικές επιπτώσεις για τη συνολική γονιμότητα. Πρώτον, οι γυναίκες «θυσιάζουν» ένα μεγάλο μέρος του αναπαραγωγικού τους κύκλου αποκτώντας το 1ο τους παιδί σε ολοένα και μεγαλύτερη ηλικία, περιορίζοντας έτσι σημαντικά τον τελικό αριθμό των παιδιών που θα φέρουν στον κόσμο και μειώνοντας τις βιολογικές πιθανότητες σύλληψης. Δεύτερον, η συνεχής αναβολή του γάμου για μεγαλύτερη ηλικία αυξάνει το ρίσκο να παραμείνουν οι γυναίκες άγαμες και κατ' επέκταση να μην αποκτήσουν ένα παιδί, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με το κυρίαρχο κοινωνικό μοντέλο της σχεδόν καθολικής εντός γάμου γονιμότητας στην Ελλάδα οδηγεί στην αύξηση της τελικής ατεκνίας.

## **Αναχώρηση από γονικό νοικοκυριό**

Σε χώρες όπως η Ελλάδα που οι διαγενεακές οικογενειακές δομές παραμένουν ισχυρές κάποιοι ερευνητές θεωρούν πως το πρόβλημα είναι η οικογενειο-κεντρική δομή των πάντων: ένα οικογενειο-κεντρικό κράτος πρόνοιας, μια οικογενειο-κεντρική παραγωγική δομή και τέλος ένα οικογενειο-κεντρικό σύστημα αξιών. (Caldwell, Schindlmayr, 2003, Bettio, Villa, 1998). Από αυτό προκύπτουν διάφορα θέματα όπως ιδιαίτερα η καθυστερημένη φυγή από το γονικό νοικοκυριό. Η καθυστερημένη αναχώρηση από το γονικό νοικοκυριό στις μεσογειακές χώρες, έχει επιπλέον ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανασφάλειας, της παρατεταμένης παραμονής στην εκπαιδευτική διαδικασία και

---

<sup>7</sup> Με βάση τα τελευταία δεδομένα από την ΕΛΣΤΑΤ, το 2021 τελέστηκαν 40.759, σχεδόν είκοσι χιλιάδες λιγότεροι σε σχέση με το 2001 (58.491 γάμοι), και δεκαπέντε χιλιάδες λιγότεροι σε σχέση με το 2011 (55.059). Πλέον, η πλειοψηφία των γάμων είναι Πολιτικοί, σε σχέση με το παρελθόν που ήταν Θρησκευτικοί. Συγκεκριμένα, το 2021 από τους 40.759 γάμους το 54% (22.272) ήταν πολιτικοί. Το αντίστοιχο ποσοστό το 2011 και 2001 ήταν 47% και 17,8% αντίστοιχα.

της περιορισμένης δυνατότητας στην εύρεση μιας οικονομικής κατοικίας. Η καθυστέρηση αυτή συνδέεται με την όλο και σε μεγαλύτερη ηλικία σύναψη μιας σχέσης και απόκτησης ενός παιδιού (Billari, 2004), γεγονός που συχνά έχει αρνητική επίδραση στην τελική γονιμότητα (Kohler, Billari, Ortega, 2002).

Για την ενίσχυση της γονιμότητας θα είχε θετικά αποτελέσματα η ενθάρρυνση και ενίσχυση της συμβίωσης των νέων ζευγαριών. Από τη βιβλιογραφία γνωρίζουμε ότι η συγκατοίκηση/συμβίωση σε μια σχέση είναι το πρώτο βήμα. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την απόκτηση ενός παιδιού. Στην Ελλάδα όμως οι νέοι παραμένουν στο γονικό τους νοικοκυριό για μεγάλο χρονικό διάστημα πολλές φορές και μετά τα 30 έτη. Με βάση τα δεδομένα της Eurostat, το ποσοστό των νέων ηλικίας 25-34 ετών που διαμένουν στο σπίτι των γονιών τους για την Ελλάδα το 2020 ήταν 70,1 % για τους άντρες και 49% για τις γυναίκες, στην Ισπανία 50,7% (άντρες) και 43% (γυναίκες), στην Ιταλία 58,3% (άντρες) και 47,6% (γυναίκες) και τέλος, στη Γαλλία τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 21,6% (άντρες) και 10,2% (γυναίκες).

## **Οικονομική-επαγγελματική αβεβαιότητα, ανεργία δημιουργία οικογένειας και απόκτηση παιδιών**

Σημαντικό ρόλο στα παραπάνω διαδραματίζει η οικονομική αβεβαιότητα, η οποία εκτός του ότι παρατείνει την παραμονή των νέων στο γονικό νοικοκυριό, τους δημιουργεί την ανάγκη να παραμένουν επίσης μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στην εκπαιδευτική διαδικασία ώστε να αυξήσουν τα προσόντα τους και κατ'επέκταση τις πιθανότητες να βρουν μια καλύτερα πληρωμένη εργασία. Επιπλέον, οι νέες μορφές εργασίας ορισμένου χρόνου ή μερικής απασχόλησης ενισχύουν την επαγγελματική αβεβαιότητα με αποτέλεσμα να συμβάλουν στην αναβολή της δημιουργίας οικογένειας και στη μείωση της γονιμότητας (Adsera, 2005).

Η αύξηση των ποσοστών ανεργίας στις ηλικιακές ομάδες αναπαραγωγικής ηλικίας έχει αρνητική συσχέτιση με τον δείκτη γονιμότητας στην Ευρώπη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Η υψηλή ανεργία των νέων για τα ζευγάρια με μη σταθερή απασχόληση και τα υψηλά ποσοστά επαγγελματικής αβεβαιότητας, αποτελούν τους πιο σημαντικούς επεξηγηματικούς παράγοντες για την καθυστέρηση δημιουργίας οικογένειας στην Νότια Ευρώπη (d'Addio, d'Ercole, 2005, Billari, Kohler, 2004). Ειδικότερα, η υψηλή γυναικεία ανεργία οδηγεί στην αναβολή για όλο και μεγαλύτερες ηλικίες της απόκτησης του πρώτου παιδιού από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά (Adsera, 2005). Μεγαλύτερες είναι

οι επιπτώσεις στη γονιμότητα όταν η υψηλή ανεργία ανάμεσα στις γυναίκες συνδυάζεται και με υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης (Adsera, 2004). Αντίθετα, τα υψηλά ποσοστά απασχόλησης των γυναικών σε μόνιμες θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα (που σημαίνει εγγυημένη επιστροφή στην εργασία και μετά από την εγκυμοσύνη) υποστηρίζουν μια υψηλή γονιμότητα (Sobotka et al., 2009). Έρευνα στη Σουηδία (Santow, Bracher, 2001) δείχνει ότι το ποσοστό της ανεργίας κατά 5-9% μειώνει την πιθανότητα σύλληψης ενός πρώτου παιδιού κατά 21%, ενώ αν η ανεργία είναι πάνω από 10%, η απόκλιση στη σύλληψη ενός πρώτου παιδιού πέφτει στο μισό. Επίσης, η πρόσβαση στην κατοικία και συγκεκριμένα η αύξηση των τιμών κατοικίας συνδέεται συχνά με την αναβολή ή και μείωση της γονιμότητας, ειδικότερα σε χώρες όπου δεν υπάρχει ο θεσμός της κοινωνικής κατοικίας και η απόκτηση μιας κατοικίας αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία οικογένειας (Mulder, 2006, Rindfuss, Brauner-Otto, 2008, Curtis, Tamura, 2008).

Τέλος, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το οικονομικό κλίμα. Μια αναμενόμενη επιδείνωση της οικονομική κατάσταση των νέων είναι πιθανό να οδηγήσει στην καθυστερημένη εγκατάλειψη του γονικού τους νοικοκυριού, μείωση του αισθήματος ικανοποίησης για τη ζωή τους και να αυξήσει την απογοήτευση τους λόγω των ανεκπλήρωτων υλικών τους φιλοδοξιών (π.χ., Clark και Oswald, 1996). Το κενό ανάμεσα στην προσωπική τους φιλοδοξία και το αναμενόμενο ή πραγματικό τους εισόδημα αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα καθυστέρησης στη δημιουργία οικογένειας, καθώς οι περισσότεροι περιμένουν να αποκτήσουν παιδιά όταν θα εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό-υψηλό οικονομικό επίπεδο (Lutz, Skirbekk, Testa, 2006).

Οι κυβερνητικές πολιτικές μπορούν να είναι αποτελεσματικές, και στη συγκεκριμένη περίπτωση δύνανται να απαλύνουν ή και να αντιστρέψουν τις καθοδικές/αρνητικές τάσεις/πιέσεις που προκαλεί η οικονομική αβεβαιότητα στη γονιμότητα. *«Οι πολιτικές έχουν μια συμβολική λειτουργία, καθώς δίνουν το στίγμα για την 'επιθυμητή' συμπεριφορά. Οποιαδήποτε μείωση των δαπανών που συνδέονται με την οικογένεια μπορεί να ληφθεί ως μήνυμα για τις δύσκολες μέρες που θα έρθουν, δημιουργώντας έτσι στις ήδη άσχημες οικονομικές συνθήκες ένα κλίμα απαισιοδοξίας της κοινής γνώμης, που ευνοεί την αναβολή απόκτησης ενός παιδιού.»* (Hoem, 2000).

Οι δημογραφικές αλλαγές συντελούνται αργά και κατ' επέκταση χρειάζεται βάθος χρόνου για την αναστροφή των τάσεων. Δυστυχώς, το δημογραφικό δεν είναι ένα ζήτημα στο οποίο οι όποιες παρεμβάσεις θα φανούν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Για τον λόγο αυτό, κρίνεται αναγκαία η σύσταση ενός μακροχρόνιου πλάνου και μέτρων δημογραφικής προσαρμογής.

## Βιβλιογραφία

Adsera, A., 2004. «Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions.» *Journal of Population Economics* 17(1): 1-27.

Adsera, A., 2005. «Where are the babies? Labor market conditions and fertility in Europe.» IZA Discussion Paper 1576, Βόνη: Institute for the Study of Labor.

Baltas, Pavlos (2015). *L'évolution de la fécondité en Grèce depuis 1960: spécialités et inflexions récentes*, Thèse en cotutelle Université de Bordeaux - Université de Thessalie, 12/06/2015, Μπορντώ (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Baltas, Pavlos (2013). «Postponement replacement and childlessness, three emergent phenomena in the evolution of fertility in Greece: a first approach» (in Greek), *LDSA Discussion Paper Series*, 10, 42 p.

<http://www.demography->

[lab.prd.uth.gr/abstract/FINAL\\_WP%20EDKA%20BALTAS%20KOTZAMANIS\\_10.pdf](http://lab.prd.uth.gr/abstract/FINAL_WP%20EDKA%20BALTAS%20KOTZAMANIS_10.pdf).

Billari, F. C., Kohler H.-P. 2004. «Patterns of low and very low fertility in Europe». *Population Studies* 58 (2): 161-176.

Billari, F. C. 2005. «Europe and its fertility, From low to lowest low.» *National Institute Economic Review* 194: 56-73.

Caldwell, J.C., Schindlmayr, T. 2003. «Explanations of the fertility crisis in modern societies: a search for commonalities.» *Population Studies* 57(3):241-263.

Clark, A.E., Oswald A.J., 1996. «Satisfaction and comparison income.» *Journal of Public Economics* 61: 359-381.

Curtis, S., Tamura R., 2008. «Do higher rents discourage fertility? Evidence from U.S. cities, 1940-2000.» *MPRA Paper No. 7721*.

D'Addio, A.C., D'Ercole M.M., 2005. «Trends and determinants of fertility rates: The role of policies.» *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers* 27, Παρίσι: OECD.

Hoem, B. 2000. «Entry into motherhood in Sweden: The influence of economic factors on the rise and fall in fertility, 1986–1997.» *Demographic Research* 2 (4).

Kohler, H.-P., F. C. Billari, Ortega, J.A. 2002a. «The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s.» *Population and Development Review* 28(4): 641–680.

Lutz, W., Skirbekk V., Testa M. R. 2006. «The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe.» *Vienna Yearbook of Population Research*.

Mulder, C.H. 2006, «Population and housing: A two-sided relationship.» *Demographic Research* 15 (13): 401–412

Rindfuss, R.R., Brauner-Otto, S.R. 2008. «Policies, institutions, and the transition to adulthood: Implications for fertility tempo in low fertility settings.» *Vienna Yearbook of Population Research* 2008: 57–87.

Santow, G., Bracher, M. 2001. «Deferment of first birth and fluctuating fertility in Sweden.» *European Journal of Population* 17: 343–363.

Sobotka, T., Skirbekk, V., Philipov, D. 2011. «Economic Recession and Fertility in the Developed World.» *Population and Development Review* 37(2): 267–306.

Sobotka T., Toulemon L. 2008. «Overview Chapter 4: Changing family and partnership behavior: Common trends and persistent diversity across Europe», *Demographic Research*, 19 (6):85–138

Testa, M.-R. 2012. «Family Sizes in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer Survey». *European Demographic Research Papers* 2. Βιέννη: Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.



# Το θεσμικό πλαίσιο για τον γάμο και την οικογένεια

## Εισαγωγή<sup>8</sup>

Το Οικογενειακό Δίκαιο αποτελεί τμήμα του Αστικού Δικαίου, περιλαμβάνεται στο τέταρτο βιβλίο του Αστικού Κώδικα (άρθρα 1346-1709 ΑΚ), αλλά σχετικές διατάξεις υπάρχουν και σε άλλα νομοθετήματα. Οι διατάξεις του οικογενειακού δικαίου ρυθμίζουν τις σχέσεις που συνδέονται με οικογενειακούς ή συναφείς με αυτούς δεσμούς.

Από κοινωνιολογικής άποψης, με τον όρο «οικογένεια» αναφερόμαστε στην πρωταρχική ομάδα της κοινωνίας, που ο δεσμός των μελών της συνδέεται άμεσα με ένα βιολογικό γεγονός: σεξουαλική σχέση ή τεκνοποιία. Το βιολογικό αυτό γεγονός, όταν ενσωματώνεται στο δίκαιο, εμφανίζεται η νομική έννοια της οικογένειας: η σεξουαλική σχέση εντάσσεται στον γάμο, ενώ η τεκνοποιία εντάσσεται στη νομική θεμελίωση της μητρότητας και της πατρότητας. Οικογένεια, από νομική άποψη δημιουργεί και η υιοθεσία, με την οποία δημιουργείται τεχνητή συγγενική σχέση. Στην υιοθεσία, το βιολογικό γεγονός (η γέννηση) αντικαθίσταται από μια νομική πράξη. Μια εναλλακτική μορφή οικογένειας είναι η ελεύθερη ένωση. Με το Ν.3719/2008 αναγνωρίζεται στην Ελλάδα το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης. Το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης είναι η συμφωνία δύο ενηλίκων με την οποία οργανώνουν τη συμβίωσή τους. Με αυτό, παρέχονται στα ζευγάρια που επιλέγουν τη συμβίωση μερικά από τα δικαιώματα που προσφέρει ο γάμος.

Υπάρχουν κανόνες δικαίου οι οποίοι ρυθμίζουν τις οικογενειακές σχέσεις με τη στενή έννοια και αφορούν τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων, τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις, όσο και τις σχέσεις των γονέων με τα τέκνα που γεννήθηκαν μέσα στον γάμο, εκτός γάμου ή έχουν υιοθετηθεί. Υπάρχουν ωστόσο και κάποιοι κανόνες του Οικογενειακού Δικαίου, οι οποίοι προϋποθέτουν μια ευρύτερη έννοια της οικογένειας. Πρόκειται για τους κανόνες οι οποίοι ρυθμίζουν

---

<sup>8</sup> Το κείμενο συντάχθηκε από τον Ν. Σαρρή, Ερευνητή ΙΠΕ/ΕΚΚΕ.

την προστασία των ανήλικων και ανίκανων προσώπων, δηλαδή την επιτροπεία ανηλίκων (όπου και όταν η γονική μέριμνα δεν υπάρχει ή ενδεχομένως αδρανεί), τη δικαστική συμπαράσταση και τη δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων.

Για να μπορέσει κάποιος να αποτυπώσει τις κυρίαρχες θεσμικές μεταρρυθμίσεις και πολιτικές που αφορούν τον θεσμό της οικογένειας κατά τη διάρκεια των τελευταίων πενήντα ετών στην Ελλάδα, πρέπει να ξεκινήσει από δύο καίρια ερωτήματα: α) Τι είναι οικογένεια και β) Ποια είναι η σχέση της οικογένειας με την κοινωνική πολιτική, ποιες δημόσιες πολιτικές εφαρμόστηκαν για την οικογένεια.

Ένα από τα πρώτα και πιο επίμονα ζητήματα που συναντάμε στη μελέτη της οικογένειας είναι ο ορισμός της. Σύμφωνα με το γαλλικό Εθνικό Ινστιτούτο Στατιστικών και Οικονομικών Μελετών (INSEE) η οικογένεια είναι «*μια κοινωνική ομάδα που σχηματίζεται το λιγότερο από δύο άτομα και περιλαμβάνει είτε ένα ζευγάρι παντρεμένο ή όχι, και αν υπάρχουν, τα άγαμα παιδιά τους, είτε έναν γονέα με τα άγαμα παιδιά του ηλικίας κάτω των 25 ετών*» (Muncie and Sapsford). Όμως, η έννοια της οικογένειας εξελίχθηκε και ενώ αρχικά η οικογενειακή πολιτική αφορούσε στη συζυγική ή αλλιώς πυρηνική οικογένεια (σύζυγοι με παιδιά), τώρα αφορά σε πολύμορφες οικογένειες.

Στη σημερινή κοινωνία, η οικογένεια διακρίνεται σε:

- **Πυρηνική οικογένεια:** αποτελεί την κύρια μορφή οικογένειας. Δημιουργείται με τον γάμο και αποτελείται από τους συζύγους μόνο ή από τους συζύγους και τα παιδιά τους.
- **Μονογονεϊκή οικογένεια:** αποτελείται από ένα ή περισσότερα παιδιά και τον έναν γονέα. Σε αυτό τον τύπο οικογένειας συμπεριλαμβάνονται και οι ανύπαντρες μητέρες με παιδιά.
- **Οικογένεια χωρίς γάμο:** αποτελείται από ζευγάρια που συζούν, με ή χωρίς παιδιά.
- **Εκτεταμένη οικογένεια:** αποτελείται από τρεις ή περισσότερες γενιές που ζουν στο ίδιο σπίτι (π.χ. παππούς-γιαγιά, γονείς, παιδιά).

Οι τύποι των οικογενειών θα ήταν προτιμότερο να ταξινομηθούν ως εξής:

α) Παντρεμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά, β) Παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά, γ) Μόνες μητέρες, δ) Μόνοι πατέρες, ε) Συμβιούντες με παιδιά, στ) Συμβιούντες χωρίς παιδιά (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία). Κατά αυτό τον τρόπο, η οικογένεια δεν πρέπει να συγχέεται με τη γαμηλιότητα καθώς τα μεταβαλλόμενα κοινωνικό-οικονομικά δεδομένα επιδρούν έντονα και άμεσα στις ατομικές αποφάσεις για τον γάμο και την οικογένεια (Κογκίδου).

Στην Ελλάδα εντοπίζεται ποικιλομορφία οικογενειακών σχημάτων: εκτεταμένες διαγενεακές οικογένειες, συζυγικές/πυρηνικές οικογένειες, ανασυσταμένες οικογένειες, μονογονεϊκές οικογένειες, οικογένειες ελεύθερης συμβίωσης, ομόφυλες οικογένειες.

## **Το Σύνταγμα και οι μεταρρυθμίσεις για την οικογένεια**

Στο Σύνταγμα του 1975, πέραν της προστασίας του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, η οικογένεια ορίζεται ως «θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους». Για πρώτη φορά σε ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνεται η ισότητα των φύλων και αυτό οδηγεί στο να κριθούν αντισυνταγματικές πολλές έως τότε νομοθετικές ρυθμίσεις και να αναγνωρισθεί η ανάγκη αλλαγών. Ορόσημο για την καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών υπήρξε η διάταξη του άρθρου 4 παρ.2, μία από τις πιο προοδευτικές και ριζοσπαστικές διατάξεις όπως επισημαίνει ο καθηγητής Μάνεσης.

## **Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου**

Οι αλλαγές πραγματοποιούνται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Πρώτη σημαντική αλλαγή, η καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου με τον θρησκευτικό με τον Ν. 1250/1982 κάτι που φέρνει τριβές στις σχέσεις Κυβέρνησης και Εκκλησίας, αφού από την αρχική θέση που καθιέρωνε υποχρεωτικό τον πολιτικό και όποιος θέλει να τελέσει θρησκευτικό, η Κυβέρνηση υποχώρησε στην ελεύθερη επιλογή μεταξύ των δύο τύπων. Ιδίως μετά το 2012, και λόγω της οικονομικής κρίσης, επιλέγεται από τα περισσότερα ζευγάρια ο τύπος του πολιτικού γάμου (Πίνακας 2). Από πολλούς μάλιστα χαρακτηρίζεται ότι ο θρησκευτικός γάμος υποκρύπτει και μια εμπορικότητα.

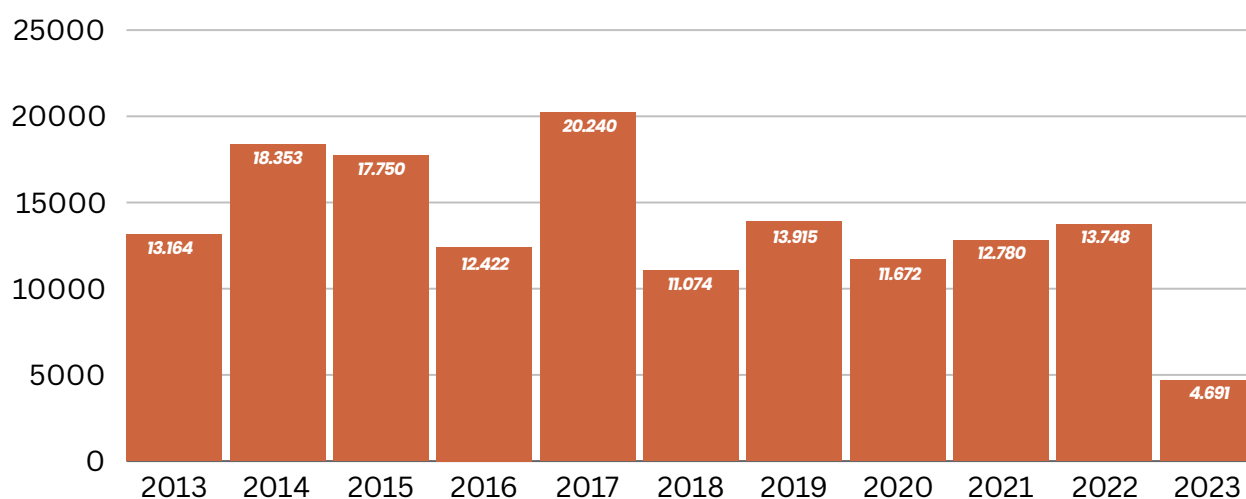
Πίνακας 2: Γάμοι κατά τυπικό τέλεση 1991-2021

ΕΤΟΣ	ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ			ΠΟΣΟΣΤΑ %		
	Σύνολο	Θρησκευτικοί	Πολιτικοί	Σύνολο	Θρησκευτικοί	Πολιτικοί
1991	65.568	59.710	5.858	100,0	91,1	8,9
1992	48.631	42.406	6.225	100,0	87,2	12,8
1993	62.195	56.204	5.991	100,0	90,4	9,6
1994	56.813	50.889	5.924	100,0	89,6	10,4
1995	63.987	57.258	6.729	100,0	89,5	10,5
1996	45.408	38.670	6.738	100,0	85,2	14,8
1997	60.535	53.652	6.883	100,0	88,6	11,4
1998	55.489	49.081	6.408	100,0	88,5	11,5
1999	61.165	53.495	7.670	100,0	87,5	12,5
2000	48.880	40.269	8.611	100,0	82,4	17,6
2001	58.491	48.087	10.404	100,0	82,2	17,8
2002	57.872	45.578	12.294	100,0	78,8	21,2
2003	61.081	47.871	13.210	100,0	78,4	21,6
2004	51.377	37.496	13.881	100,0	73,0	27,0
2005	61.043	43.601	17.442	100,0	71,4	28,6
2006	57.802	39.579	18.223	100,0	68,5	31,5
2007	61.377	40.734	20.643	100,0	66,4	33,6
2008	53.500	32.380	21.120	100,0	60,5	39,5
2009	59.212	34.375	24.837	100,0	58,1	41,9
2010	56.338	30.327	26.011	100,0	53,8	46,2
2011	55.099	28.472	26.627	100,0	51,7	48,3
2012	49.705	23.980	25.725	100,0	48,2	51,8
2013	51.256	25.624	25.632	100,0	50,0	50,0
2014	53.105	26.152	26.953	100,0	49,2	50,8
2015	53.672	26.419	27.253	100,0	49,2	50,8
2016	49.632	23.778	25.854	100,0	47,9	52,1
2017	50.138	24.975	25.163	100,0	49,8	50,2
2018	47.428	23.010	24.418	100,0	48,5	51,5
2019	47.137	23.278	23.859	100,0	49,4	50,6
2020	31.475	11.935	19.540	100,0	37,9	62,1
2021	40.759	18.487	22.272	100,0	45,4	54,6

Γενικά παρατηρείται μια πτώση του αριθμού των γάμων σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, αφού από τις 55.099 γάμους το 2011, έχουμε 40.759 το 2021, που αντιστοιχεί σε 3,90 επί 1.000 κατοίκων. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία ληξιαρχικών πράξεων του Υπουργείου Εσωτερικών, το 2022 συνάφθηκαν 43.659 γάμοι, ενώ το 2023 μέχρι 2/5 είχαν πραγματοποιηθεί 6.789 γάμοι. Επίσης, από το 2014 και μετά οι πολιτικοί γάμοι είναι περισσότεροι από τους θρησκευτικούς.

Το ποσοστό των διαζυγίων, σε σχέση με τους γάμους, είναι επίσης απογοητευτικό. Ανά χίλιους κατοίκους στην Ελλάδα, σημειώνονται αναλογικά περίπου 5 γάμοι προς 2 διαζύγια. Πρωτιά στη λύση του γάμου έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες μεταξύ 35 και 44 χρόνων. Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται ο αριθμός των διαζυγίων την τελευταία δεκαετία, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των ληξιαρχικών πράξεων του Υπουργείου Εσωτερικών.

Γράφημα 1: Αριθμός Διαζυγίων 2013-2023



Πηγή: Στατιστικά Στοιχεία Ληξιαρχικών Πράξεων

<https://www.ypes.gr/statistiko-lixiarchikon-praxeon-psmipol/>

## Η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου με τον Ν.1329/1983

Η σημαντική μεταρρύθμιση στο Οικογενειακό Δίκαιο γίνεται με τον Ν. 1329/1983. Τα βασικά του σημεία αφορούν την κατάργηση του θεσμού της προίκας, την ισότιμη ρύθμιση των σχέσεων των συζύγων, καθώς και του επωνύμου τους, την κατοχύρωση της αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας, τη θέσπιση της κοινοκτημοσύνης τω αποκτημάτων, τη ρύθμιση των σχέσεων γονέων και τέκνων και την αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας με τη γονική μέριμνα.

Πιο προωθημένες είναι ιδίως οι ρυθμίσεις με τις οποίες υποβιβάστηκε η δικαιοπρακτική ικανότητα στο 18ο έτος, σε συνδυασμό με την κατάργηση της χειραφείας και της κηδεμονίας, η αποποινικοποίηση της μοιχείας, η καθιέρωση του αντικειμενικού κλονισμού του γάμου ως λόγου διαζυγίου, καθώς και το συναινετικό διαζύγιο. Βαθείς τομές επιχειρήθηκαν στα θέματα της ίδρυσης συγγένειας εξ αίματος, στην εξομοίωση της νομικής θέσης των παιδιών που έχουν γεννηθεί εντός και εκτός γάμου, την ενίσχυση νομικά της θέσης της ανύπαντρης μητέρας, την υποχρέωση διατροφής και τη δυνατότητα διεκδίκησης της περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου.

Όπως μάλιστα είχε τονίσει ο αείμνηστος καθηγητής Γεώργιος Κουμάντος αναφορικά με τον Νόμο 1329/1983 *«οι καινούργιες διατάξεις για το Οικογενειακό Δίκαιο διατυπώθηκαν και ψηφίστηκαν με την ελπίδα ότι ανοίγουν μια νέα περίοδο στη νομική ρύθμιση της οικογένειας στον τόπο μας, μια περίοδο ισότητας και ελευθερίας που θα οδηγήσει σε οικογενειακές σχέσεις πιο αρμονικές, πιο συντροφικές, τελικά πιο ευτυχισμένες. Η ερμηνευτική επεξεργασία και η πρακτική εφαρμογή των καινούργιων αυτών διατάξεων θα πρέπει να μη διαψεύσουν αυτή την ελπίδα»*.

Όπως επισημάνθηκε και στην εστιασμένη συζήτηση των νομικών, ο Ν. 1329/1983 έθεσε καλά θεμέλια που είχαν και διαχρονικότητα<sup>9</sup>. Επίσης, ο Ν. 2447/1996 (άρθρο 48) ήταν μια ρηξικέλευθη εξαγγελία που προέβλεπε «Ειδικά Τμήματα για την εκδίκαση όλων των υποθέσεων οικογενειακού δικαίου» στα οποία υπάγεται αποκλειστικά η εκδίκαση αυτών των υποθέσεων. Καθιερώνεται, δηλαδή, η «ειδική υλική αρμοδιότητα» αυτού του τμήματος για την εκδίκαση των υποθέσεων οικογενειακού δικαίου. Η προσπάθεια όμως έμεινε ημιτελής.

## **Το Σύμφωνο Συμβίωσης**

Το 2008, με την ψήφιση του Ν. 3719 θεσμοθετείται το σύμφωνο συμβίωσης, το οποίο δίνει τη δυνατότητα σε ετερόφυλους ενήλικες να επικυρώνουν νομικά τη συμβίωσή τους. Το 2015 με τον Ν. 4356 το σύμφωνο συμβίωσης επεκτείνεται και αναβαθμίζεται, καθώς αφενός ενισχύει τους οικογενειακούς δεσμούς μεταξύ των μερών και αφετέρου συμπεριλαμβάνει τα ομόφυλα ζευγάρια.

---

<sup>9</sup> Η ομαδικά εστιασμένη συζήτηση διεξήχθη την Τρίτη 16 Μαΐου 2023 στα γραφεία του ΕΚΚΕ και έλαβαν μέρος δικηγόροι και νομικοί που ασχολούνται με υποθέσεις οικογενειακού δικαίου.

Οι πιο σημαντικές αλλαγές που επήλθαν στο σύμφωνο συμβίωσης με τον Ν.4356/2015 ήταν:

1. Για τη σύσταση του συμφώνου συμβίωσης απαιτείται η συμφωνία δύο ενήλικων προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο τους, με την οποία ρυθμίζουν τη συμβίωσή τους (σύμφωνο συμβίωσης) και η οποία καταρτίζεται αυτοπροσώπως με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Η ισχύς της συμφωνίας αρχίζει από την κατάθεση αντιγράφου του συμβολαιογραφικού εγγράφου στο ληξιαρχο του τόπου κατοικίας τους, το οποίο καταχωρίζεται σε ειδικό βιβλίο του Ληξιαρχείου.

2. Το σύμφωνο συμβίωσης πλέον λύνεται: α) με συμφωνία των μερών, που γίνεται αυτοπροσώπως με συμβολαιογραφικό έγγραφο, β) με μονομερή συμβολαιογραφική δήλωση, εφόσον έχει επιδοθεί προηγουμένως με δικαστικό επιμελητή πρόσκληση για συναινετική λύση στο άλλο μέρος και έχουν παρέλθει τρεις (3) μήνες από την επίδοση και γ) αυτοδικαίως, αν συναφθεί γάμος μεταξύ των μερών. Η λύση του συμφώνου συμβίωσης ισχύει από την κατάθεση αντιγράφου του συμβολαιογραφικού εγγράφου που περιέχει τη συμφωνία ή τη μονομερή δήλωση στον ληξιαρχο όπου έχει καταχωριστεί και η σύστασή του.

3. Σχετικά με το κληρονομικό δικαίωμα των μερών του συμφώνου, ο Ν. 4356/2015 ορίζει ότι εφαρμόζονται αναλόγως οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα που αφορούν τους συζύγους, δηλαδή το κάθε μέρος κληρονομεί τον αποθανόντα σύζυγο με τα ίδια δικαιώματα που αναγνωρίζονται στο σύζυγο από γάμο. Αναγνωρίζεται επίσης το δικαίωμα κατά την κατάρτιση του συμφώνου το κάθε μέρος να μπορεί να παραιτηθεί από το δικαίωμά του στη νόμιμη μοίρα.

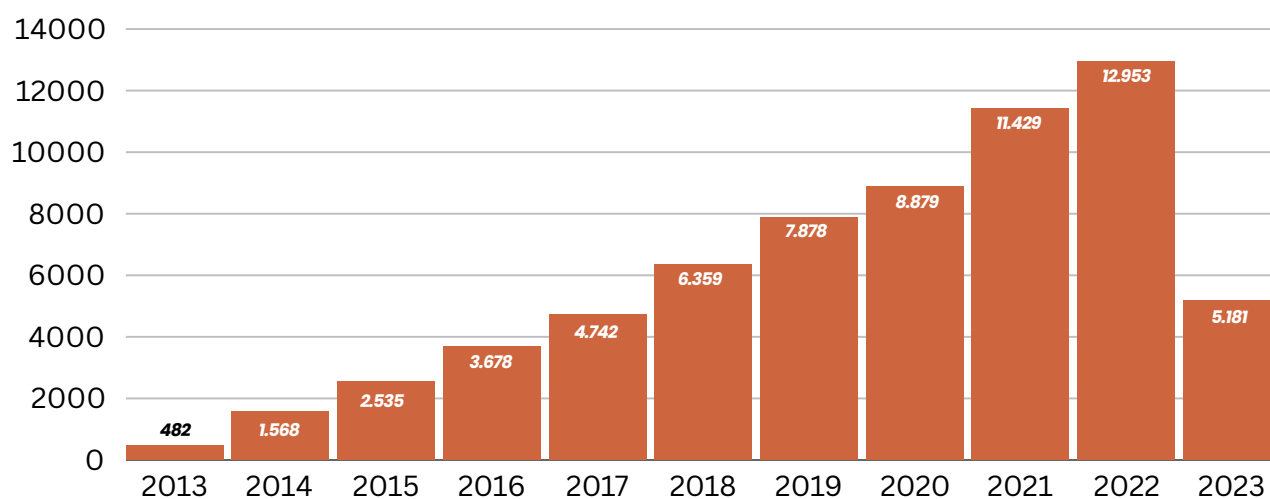
Περαιτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 62 Ν. 4356/2015, τα σύμφωνα συμβίωσης που έχουν καταρτιστεί μέχρι την έναρξη της ισχύος του νόμου αυτού (24/12/2015) εξακολουθούν να διέπονται από τον Ν. 3719/2008. Οι διατάξεις όμως περί της λύσης του συμφώνου συμβίωσης του νόμου 4356/2015 εφαρμόζονται και στα σύμφωνα αυτά. Τα μέρη έχουν δικαίωμα να υπαχθούν συνολικά στις διατάξεις του παρόντος νόμου (4356/2015) με συμβολαιογραφική πράξη. Αντίγραφο της πράξης καταχωρίζεται στο ειδικό βιβλίο του Ληξιαρχείου, όπου είχε καταχωριστεί και η σύσταση του συμφώνου.

Η βασική διαφορά του συμφώνου συμβίωσης από τον πολιτικό γάμο είναι ότι πρόκειται για μια πιο γρήγορη διαδικασία τόσο στο στάδιο της σύναψης όσο και στο στάδιο της λύσης. Είναι κυρίως ο λόγος αυτός και μια «*αποθεσμοποίηση του γάμου*», όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης των δικηγόρων, που οδηγούν στην αύξηση των συμφώνων συμβίωσης. Για τα ετερόφυλα άτομα που δεν επιλέγουν τη διαδικασία θρησκευτικού ή πολιτικού

γάμου, ένας κατά τη γνώμη μας εξαιρετικά σημαντικός λόγος ήταν και είναι η οικονομική κρίση και ένας δεύτερος πολύ σημαντικός είναι ότι η λύση του δεν δημιουργεί όλες τις ψυχοφθόρες δικαστικές εμπλοκές ενός μη συναινετικού διαζυγίου.

Όπως αποτυπώνεται ρητά στο Γράφημα 2, υπάρχει διαχρονικά μια σημαντική αύξηση των συμφώνων συμβίωσης.

*Γράφημα 2: Αριθμός Συμφώνων Συμβίωσης 2013-2023*



Πηγή: Στατιστικά Στοιχεία Ληξιαρχικών Πράξεων

<https://www.ypes.gr/statistiko-lixiarchikon-praxeon-psmipol/>

## **Η ενδοοικογενειακή βία**

Κατά τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης), η ενδοοικογενειακή βία συνίσταται «σε πράξεις φυσικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας, οι οποίες συμβαίνουν εντός της οικογένειας ή οικογενειακής μονάδας ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων ή συντρόφων, ανεξάρτητα ή όχι του κατά πόσο ο δράστης μοιράζεται ή έχει μοιραστεί την ίδια κατοικία με το θύμα».

Η ενδοοικογενειακή βία στην ελληνική έννομη τάξη συνιστά αδίκημα που τιμωρείται από τις διατάξεις του Ν. 3500/2006, «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις», όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει με τον Ν. 4531/2018.

Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού, ως ενδοοικογενειακή βία νοείται η τέλεση αξιόποινης πράξης σε βάρος μέλους της οικογένειας σύμφωνα με τα άρθρα



(ενδοοικογενειακή σωματική βλάβη), 7 (ενδοοικογενειακή παράνομη βία και απειλή), 8 (βιασμός και κατάχρηση σε ασέλγεια) και 9 (ενδοοικογενειακή προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας) του ίδιου νόμου, καθώς και με τα άρθρα 299 (ανθρωποκτονία από πρόθεση) και 311 (θανατηφόρα σωματική βλάβη) του Π.Κ. προ της τροποποίησής του. Για τις λοιπές πράξεις, ήσσονος βαρύτητας (όπως οι πολύ ελαφρές σωματικές βλάβες) ισχύουν οι κοινές διατάξεις.

Ως οικογένεια ή κοινότητα νοείται στον ως άνω νόμο: α) το σχήμα που αποτελείται από συζύγους ή γονείς και συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας τέκνα τους, β) οι συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας μέχρι τέταρτου βαθμού και πρόσωπα των οποίων επίτροπος, δικαστικός παραστάτης ή ανάδοχος γονέας έχει ορισθεί μέλος της οικογένειας, εφόσον συνοικούν, καθώς και κάθε ανήλικο πρόσωπο που συνοικεί στην οικογένεια, και γ) ο/η μόνιμος/η σύντροφος και τα τέκνα, κοινά ή ενός εξ αυτών, εφόσον τα πρόσωπα αυτά συνοικούν, όπως και οι τέως σύντροφοι.

Στο άρθρο 21 του νόμου προβλέπεται η αρωγή των θυμάτων, αλλά και η υποχρέωση των αστυνομικών αρχών να ενημερώνουν το θύμα για τη δυνατότητα παροχής αρωγής αλλά και τους αρμόδιους φορείς για την παροχή αυτής. Προς τον σκοπό αυτό, ο αστυνομικός πρέπει να ενημερώνει το θύμα κατ' αρχάς για τα δικαιώματα που ο Ν. 3500/2006 του απονέμει, δηλαδή ότι πρόκειται για αυτεπάγγελτα διωκόμενο έγκλημα, και ποιες συμπεριφορές συνιστούν εγκλήματα κατά τον νόμο αυτό.

### **Η ενδοοικογενειακή βία χαρακτηρίστηκε ως «ταμπού» στην εστιασμένη συζήτηση των δικηγόρων.**

Από τον Δεκέμβριο του 2021, λειτουργεί στο Παλιό Φάληρο το «Σπίτι του Παιδιού», ένας ειδικά διαμορφωμένος χώρος που διαθέτει για πρώτη φορά η Ελλάδα και όπου διεξάγεται η κατάθεση ανηλίκων που έχουν πέσει θύματα σοβαρών εγκλημάτων. Το «Σπίτι του Παιδιού» προσφέρει ένα περιβάλλον όπου τα παιδιά που έχουν υποστεί κακοποίηση μπορούν να μιλήσουν για τις τραυματικές εμπειρίες τους και να δώσουν πληροφορίες για την εξιχνίαση των εγκλημάτων σε βάρος τους. Το «Σπίτι του Παιδιού» έχει ως τώρα αναλάβει περισσότερα από 80 περιστατικά και αποτελεί μία κομβικής σημασίας πρωτοβουλία για την ενίσχυση της φιλικότητας του συστήματος Δικαιοσύνης προς τα παιδιά και την προστασία της ανηλικότητας.

## Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή

Η ιατρική υποβοήθηση της ανθρώπινης αναπαραγωγής έκανε την ουσιαστική εμφάνισή της το 1978 οπότε και γεννήθηκε στη Μεγάλη Βρετανία το πρώτο παιδί από εξωσωματική γονιμοποίηση. Έκτοτε, η συνεχής ιατρική καινοτομία και πρόοδος έδωσε λύση στο πρόβλημα υπογονιμότητας, αλλά συνάμα την ανάγκη ρύθμισης των νέων οικογενειακών σχέσεων που προέκυπταν, όπως για παράδειγμα με την παρένθετη μητρότητα.

Στην Ελλάδα, οι Ν. 3089/2002 και Ν. 3305/2005 δημιούργησαν το νομοθετικό πλαίσιο για τον κλάδο της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (Ι.Υ.Α.).

Η παρένθετη μητρότητα αποτελεί ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα ζητήματα όχι μόνο στο πεδίο της Ι.Υ.Α., αλλά και από βιοηθική, θρησκευτική και κοινωνική σκοπιά. Σημειωτέων ότι σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, η διαδικασία της παρένθετης μητρότητας απαγορεύεται ρητά. Η παρένθετη μητρότητα επιτρέπεται βάσει των άρθρων 1456 και 1458 του Αστικού Κώδικα (Α.Κ.), εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Γονείς διά μέσου της παρένθετης μητρότητας μπορούν να γίνουν τόσο έγγαμα ζευγάρια όσο και σύντροφοι σε ελεύθερη ένωση, ακόμα και μια μοναχική γυναίκα. Την αίτηση υποβάλλει πάντα μόνο η γυναίκα. Ο Ν. 3089/2002 προσδιορίζει τη συγγένεια ως πρωτίστως κοινωνικο-συναισθηματική και όχι βιολογική σχέση. Η ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, μέσω της διαδικασίας της παρένθετης μητρότητας, αποτελεί μια πολύτιμη λύση για τα ζευγάρια που αδυνατούν να αναπαραχθούν φυσικά, λόγω προβλημάτων υγείας.

Οι γενικές αρχές που διέπουν την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή ορίζονται στο άρθρο 1 του Ν. 3305/2005 ως εξής:

*«1. Οι μέθοδοι της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (Ι.Υ.Α.) εφαρμόζονται με τρόπο που εξασφαλίζει τον σεβασμό της ελευθερίας του ατόμου και του δικαιώματος της προσωπικότητας και την ικανοποίηση της επιθυμίας για απόκτηση απογόνων, με βάση τα δεδομένα της ιατρικής και της βιολογίας, καθώς και τις αρχές της βιοηθικής.*

*2. Κατά την εφαρμογή των παραπάνω μεθόδων πρέπει να λαμβάνεται κυρίως υπόψη το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί.»*

Η παραπάνω διάταξη τονίζει την αξία του μελλοντικού παιδιού και είναι σύμφωνη με τις βασικές αρχές προστασίας των δικαιωμάτων των παιδιών, σύμφωνα με το άρθρο 3 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Ν. 2101/1992) και το άρθρο 24 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Συνοπτικά, οι βασικές προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν είναι:

- I.** Η αιτούσα μητέρα να μην έχει υπερβεί το πεντηκοστό τέταρτο έτος της ηλικίας της. Για τις γυναίκες ηλικίας 50 ετών και μίας ημέρας μέχρι 54 ετών και 0 ημέρες απαιτείται κατ' εξαίρεση σχετική άδεια της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής.
- II.** Στο πρόσωπο της αιτούσας πρέπει να συντρέχει ιατρική αδυναμία κυοφορίας που να αποδεικνύεται με ιατρικά έγγραφα.
- III.** Η παρένθετη μητέρα πρέπει να είναι ηλικίας από 25-45 ετών, να έχει ήδη ένα τέκνο και να μην έχει υποβληθεί σε περισσότερες από δύο καισαρικές τομές.
- IV.** Δεν υφίσταται χρονικός ή ποσοτικός περιορισμός ως προς τον αριθμό των εμβρυομεταφορών στις οποίες πρόκειται να υποβληθεί η υποψήφια κυοφόρος με την ίδια ή διαφορετική δικαστική απόφαση.
- V.** Τόσο η αιτούσα, ο σύζυγος ή σύντροφός της και η παρένθετη πρέπει να υποβληθούν σε εξετάσεις για σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα. Η παρένθετη μητέρα υποβάλλεται επιπροσθέτως και σε ψυχιατρική εξέταση.
- VI.** Η αιτούσα ή η παρένθετη να έχει μόνιμη κατοικία ή τουλάχιστον προσωρινή διαμονή στην Ελλάδα.
- VII.** Το γενετικό υλικό να μην ανήκει στην παρένθετη μητέρα.
- VIII.** Να υπάρχει έγγραφη συμφωνία μεταξύ των μερών, βάσει της οποίας η παρένθετη δέχεται άνευ οικονομικού ανταλλάγματος να υποβληθεί στην διαδικασία της παρένθετης κύησης. Υιοθετείται λοιπόν μόνο η αλτροουιστική παρένθετη κύηση και απαγορεύεται οποιουδήποτε είδους οικονομική συναλλαγή. Προβλέπεται όμως βάσει απόφασης της Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής να καλυφθούν τα έξοδα της εγκυμοσύνης, κυοφορίας, τοκετού και λοχείας, καθώς επίσης και αποζημίωση για την αποχή της παρένθετης μητέρας από την εργασία της. Με πρόσφατη πάντως απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής (ΦΕΚ Β' 5524/26.10.2022), στη γυναίκα που κυοφορεί για λογαριασμό άλλης καταβάλλεται αποζημίωση για σωματική καταπόνηση ύψους 10.000 ευρώ για μονήρη κύηση και 15.000 ευρώ για πολύδυμη κύηση. Η αποζημίωση οφείλεται μόνο αν έχει χορηγηθεί η απαιτούμενη από τον νόμο δικαστική άδεια.

Επίσης είναι άξιο αναφοράς, και αναδείχθηκε και στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης των δικηγόρων που διεξήχθη στο ΕΚΚΕ, ότι με βάση τον αρχικό Ν. 3089/2002 προϋπόθεση για την αίτηση παρένθετης μητρότητας ήταν τόσο η

αιτούσα όσο και η παρένθετη να είναι κάτοικοι Ελλάδος. Με τροποποίηση όμως με τον Ν. 4272/2014 αρκεί η αιτούσα ή η παρένθετη διαζευκτικά να έχουν είτε την κατοικία είτε τη προσωρινή διαμονή τους στην Ελλάδα. Παρατηρείται έτσι μια σημαντική μεταστροφή του σκεπτικού του Νομοθέτη ο οποίος ενώ αρχικά έδειξε να μην επιθυμεί τον αναπαραγωγικό τουρισμό τελικά ως φαίνεται τον επέτρεψε. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ε.Ε. που διαθέτει συγκεκριμένο νόμο περί παρένθετης μητρότητας και στην οποία το τέκνο που γεννάται μετά την άδεια του Δικαστηρίου θεωρείται νομικά τέκνο της αιτούσας και του συζύγου/συντρόφου της. Ειπώθηκε χαρακτηριστικά *«η Ελλάδα πλέον αποτελεί έναν από τους δημοφιλέστερους προορισμούς για αλλοδαπές αιτούσες μητέρες για την απόκτηση τέκνου μέσω της διαδικασία της παρένθετης μητρότητας, αρκεί κατά δήλωση τους να μείνουν τρεις μήνες στην χώρα»*. Επίσης *«...ιδίως μετά το κλείσιμο λόγω πολέμου της αγοράς της Ουκρανίας, που αποτελούσε λόγω του ευνοϊκού νομοθετικού πλαισίου έναν από τους πιο δημοφιλείς προορισμούς ιατρικού τουρισμού στον τομέα της παρένθετης μητρότητας, η Ελλάδα αποτελεί τον πλέον δημοφιλή προορισμό ιατρικού τουρισμού»*.

Οι όποιες νομοθετικές ρυθμίσεις δεν μπορούν να αναιρέσουν το γεγονός της εμπορευματοποίησης της αναπαραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα γυναίκες να εκτίθενται σε μια ακραία μορφή εκμετάλλευσης.

## ***Η αναδοχή και η υιοθεσία ως θεσμοί παιδικής προστασίας***

Η προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού διασφαλίζεται από τον εθνικό νομοθέτη στο επίπεδο του Συντάγματος αλλά και μέσω του διεθνούς δικαίου καθώς η Ελλάδα έχει παράλληλα κυρώσει σειρά διεθνών συμβάσεων που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού. Οι διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος (άρθρο 21§3) και η Διεθνής Σύμβαση για τα δικαιώματα του Παιδιού του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών αποτελούν κείμενα αυξημένης τυπικής ισχύος και τα οριζόμενα σ' αυτά μέτρα κοινωνικής φροντίδας για τα παιδιά, επιβάλλουν την υποχρέωση εφαρμογής τους από την πολιτεία και τους αρμόδιους για την υλοποίηση τους φορείς.

Η Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν. 2101/1992, και το πρόσθετο πρωτόκολλο που κυρώθηκε με τον Ν. 3625/2007 παρέχουν υπέρμετρη προστασία στο παιδί, αφού πλέον θεωρείται υποκείμενο δικαιωμάτων και όχι αντικείμενο προστασίας. Κρίσιμος παράγοντας αποτελεί το συμφέρον του παιδιού και αυτό περιορίζει και τη νομιμοποίηση των παρεμβάσεων των ενηλίκων για το τι είναι συμφέρον του παιδιού. Κάθε πράξη, ενέργεια ή κατάσταση που θα παραβιάζει τη σωματική, ψυχική, συναισθηματική

και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού παραβιάζει τα δικαιώματά του. Η θέσπιση του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη (Ν. 3094/2003) με κύκλο αρμοδιοτήτων τα δικαιώματα του παιδιού και θέση βοηθού Συνηγόρου αποτελεί αδιαμφισβήτητα ουσιαστικό βήμα προς την κατεύθυνση της προστασίας των δικαιωμάτων του Παιδιού.

Κάθε παιδί που στερείται προσωρινά ή οριστικά το οικογενειακό του περιβάλλον, για οποιονδήποτε λόγο, είτε βρίσκεται νόμιμα στη χώρα είτε όχι, όπως στην περίπτωση των ασυνόδευτων ανηλίκων, έχει δικαίωμα σε ειδική προστασία και βοήθεια από το κράτος και σε εναλλακτική φροντίδα, με τοποθέτησή του σε μία ανάδοχη οικογένεια ή σε τεκνοθεσία (ΔΣΔΠ άρθρα 2,3,9,20, 22). Τα θέματα αυτά ρυθμίστηκαν για πρώτη φορά στο εσωτερικό δίκαιο με τον Ν. 2082/1992. Στις διατάξεις των άρθρων 1655-1665 ΑΚ όπως τροποποιήθηκαν με το άρθρο 12 του Ν. 2447/1996 «Κύρωση ως Κώδικα του σχεδίου νόμου: Υιοθεσία, επιτροπεία και αναδοχή ανηλίκου κ.λπ.» ρυθμίζονται οι γενικές αρχές του θεσμού και στις διατάξεις του ΠΔ 86/2009 «Οργάνωση και λειτουργία της αναδοχής ανηλίκων» προβλέπονται οι λεπτομέρειες εφαρμογής του θεσμού. Επίσης, στο ενδέκατο κεφάλαιο του ΑΚ όπου ρυθμίζονται οι σχέσεις γονέων και τέκνων, προβλέπεται στο άρθρο 1533 «*Το δικαστήριο αποφασίζει την ανάθεση της πραγματικής φροντίδας ή επιμέλειας...Η ανάθεση γίνεται σε κατάλληλη οικογένεια, κατά προτίμηση συγγενική (ανάδοχη οικογένεια) και, αν αυτό δεν είναι δυνατό, σε κατάλληλο ίδρυμα.*

Η ελληνική νομοθεσία, ακολουθώντας το διεθνές και ευρωπαϊκό πλαίσιο παιδικής προστασίας, με μια σειρά κανόνων δικαίου διαμόρφωσε το θεσμικό πλαίσιο για τα παιδιά που στερούνται ή απομακρύνονται από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Σύμφωνα με τις δεσμεύσεις της νομοθεσίας η ιδρυματική φροντίδα θα έπρεπε να επιλέγεται ως έσχατη λύση, δηλαδή όταν η αναδοχή και η υιοθεσία δεν προσφέρουν εφικτή εναλλακτική μορφή παιδικής προστασίας.

Στη χώρα μας η εμφανής μεταστροφή σε πολιτικές αποϊδρυματοποίησης και η επικέντρωση στην ανάπτυξη των θεσμών της αναδοχής και της υιοθεσίας, επιχειρείται με τον Ν. 4538/2018 και την εξ' αυτού προβλεπόμενη λειτουργία του πληροφοριακού συστήματος (Π.Σ.) [www.anynet.gr](http://www.anynet.gr) (Απρίλιος 2019).

Οι κυριότερες ρυθμίσεις του Ν. 4538/2018 μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- i. Θέσπιση συμβουλευτικού γνωμοδοτικού οργάνου, υπό τον τίτλο «Εθνικό Συμβούλιο Αναδοχής Υιοθεσίας» (Ε.Σ.Αν.Υ.).
- ii. Εισαγωγή Εθνικού Μητρώου Ανηλίκων, στο οποίο καταγράφονται υποχρεωτικά όλα τα παιδιά που διαβιούν σε μονάδες παιδικής προστασίας.

iii. Εισαγωγή Εθνικού Μητρώου Υποψήφιων Ανάδοχων Γονέων, στο οποίο καταχωρούνται όσοι επιθυμούν να υιοθετήσουν παιδί ή να γίνουν ανάδοχοι γονείς, εφόσον πληρούν όλες τις νόμιμες προϋποθέσεις και έχουν παρακολουθήσει το υποχρεωτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

iv. Εισαγωγή του θεσμού της ανάθεσης της διεξαγωγής της κοινωνικής έρευνας και της σύνταξης κοινωνικής έκθεσης σε πιστοποιημένους κοινωνικούς λειτουργούς του Συνδέσμου Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδας (Σ.Κ.Λ.Ε.), το οποίο λειτουργεί βάσει του ν. 4357/2016. Διά των ανωτέρω παρεμβάσεων, μειώνεται ο χρόνος αναμονής και αποσυμφορούνται οι κοινωνικές υπηρεσίες των ΚΚΠΠ.

v. Καθιέρωση του νέου θεσμού της Επαγγελματικής Αναδοχής, που αφορά σε παιδιά με χρόνια προβλήματα υγείας και συμπεριφοράς.

vi. Ανάληψη της ασφαλιστικής κάλυψης των παιδιών σε αναδοχή από τον ασφαλιστικό φορέα των Ανάδοχων Γονέων.

vii. Καθιέρωση της οικονομικής ενίσχυσης των αναδόχων γονέων από ενιαίο φορέα.

viii. Καθιέρωση του θεσμού της βραχείας αναδοχής.

## **Οι καινοτομίες του Ν. 4538/2018 για την αναδοχή και την υιοθεσία**

- Μια ενιαία διαδικασία για την επιλογή αναδόχου ή θετού γονέα, η οποία γίνεται ηλεκτρονικά και είναι απολύτως διαφανής. Ο υποψήφιος γονέας μπορεί να την παρακολουθήσει σε κάθε στάδιο μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας και να βεβαιωθεί ότι δεν υπάρχουν σκοτεινές πλευρές, έτσι ώστε να μην αποθαρρύνεται<sup>10</sup>.
- Όλα τα παιδιά που πρόκειται να δοθούν για αναδοχή ή υιοθεσία, που σήμερα ζουν σε ιδρύματα ή εγκαταλείπονται σε δημόσια νοσοκομεία και μαιευτήρια, εγγράφονται στα Μητρώα Ανηλίκων και αποκτούν υποχρεωτικά ηλεκτρονικό φάκελο της καταγωγής τους, ο οποίος συμπληρώνεται με ατομικό σχέδιο για την αποκατάστασή του. Κάθε παιδί με την ενηλικίωσή του μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στο φάκελο και να μάθει για την καταγωγή του.

---

<sup>10</sup> Από τον Απρίλιο του 2019, κάθε πολίτης που επιθυμεί να γίνει θετός ή ανάδοχος γονέας συνδέεται από τον υπολογιστή του, με χρήση των προσωπικών του κωδικών taxisnet, στην ηλεκτρονική πλατφόρμα [www.anynet.gr](http://www.anynet.gr) και υποβάλλει αίτηση ενδιαφέροντος. Αυτή λαμβάνει τον Αριθμό Μητρώου Υποβολής, με βάση τον οποίο οι πολίτες μπορούν να παρακολουθούν την πορεία της αίτησής τους, ανά πάσα στιγμή.

- Μειώνεται θεαματικά ο χρόνος αναμονής ενός υποψήφιου ανάδοχου ή θετού γονέα με την ψηφιοποίηση όλων των σταδίων της διαδικασίας και με τη μεγάλη διεύρυνση του αριθμού των κοινωνικών λειτουργών που κάνουν την κοινωνική έρευνα. Μέχρι πρόσφατα οι ενδιαφερόμενοι έπρεπε να περιμένουν για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα μέχρι να βρεθεί ένας ή μία από τους ελάχιστους διαθέσιμους κοινωνικούς λειτουργούς για να εκκινήσει η διαδικασία. Με το νέο πλαίσιο, εκπαιδευμένοι και πιστοποιημένοι κοινωνικοί λειτουργοί του Συνδέσμου Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος (Σ.Κ.Λ.Ε - Ν.Π.Δ.Δ.) δύνανται να την διεξαγάγουν, μειώνοντας έτσι τον χρόνο αναμονής στο ελάχιστο.
- Θεσπίζονται Ειδικά και στη συνέχεια Εθνικά Μητρώα Υποψηφίων Αναδόχων ή Υποψηφίων Θετών Γονέων στα οποία καταγράφονται με ενιαίο τρόπο, πανελλαδικά, οι οικογένειες ή και τα μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα που ενδιαφέρονται να γίνουν ανάδοχοι ή θετοί γονείς.
- Τα Εθνικά Μητρώα εξασφαλίζουν ότι ο κάθε υποψήφιος ανάδοχος ή θετός γονέας μπορεί να αιτηθεί για παιδί ανάμεσα σε όλα τα παιδιά που αναζητούν οικογένεια, σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας, ανεξάρτητα από το που έχει υποβάλει την αίτησή του.
- Η αναδοχή ολοκληρώνεται με την υπογραφή της σχετικής σύμβασης/την έκδοση της δικαστικής απόφασης αναδοχής, ενώ για την υιοθεσία ακολουθείται η νόμιμη διαδικασία για την τέλεση της υιοθεσίας από το αρμόδιο δικαστήριο.
- Το πληροφοριακό σύστημα διασφαλίζει την ισονομία, αφού για κάθε παιδί αναζητείται ο κατάλληλος ανάδοχος ή θετός γονέας με απόλυτο σεβασμό στην σειρά προτεραιότητας που καθορίζεται από την εγγραφή στο Εθνικό Μητρώο Υποψηφίων Αναδόχων ή Θετών Γονέων αντίστοιχα.

## ***Η αναδοχή***

Η αναδοχή είναι η ανάθεση για μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, της πραγματικής φροντίδας του παιδιού σε τρίτα πρόσωπα (στους αναδόχους), όταν το παιδί δεν είναι δυνατόν να ζει στη βιολογική του οικογένεια. Η πραγματική φροντίδα συνίσταται σε λήψη ενεργειών και κάθε μέτρου σε καθημερινή βάση που αποσκοπούν στην υγεία, στέγαση, διατροφή, ένδυση, ανατροφή, ασφάλεια, επίβλεψη, αποτροπή κινδύνων που απειλούν τη ζωή του παιδιού, διαπαιδαγώγηση και προστασία των προσωπικών συμφερόντων του. Η σχέση του παιδιού με τη φυσική οικογένεια διατηρείται και η επιστροφή σε αυτήν είναι ο στόχος, αν αυτό είναι προς το συμφέρον του.

Ο θεσμός της Αναδοχής ρυθμίζεται από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρα 1655-1665), το ΠΔ 86/2009, αλλά και από τον Ν. 4538/2018 «Μέτρα για την προώθηση των Θεσμών της Αναδοχής και Υιοθεσίας και άλλες διατάξεις».

Βασικός σκοπός της αναδοχής είναι να προσφέρει στο παιδί, που οι γονείς του δεν μπορούν να το φροντίσουν, τη δυνατότητα εξατομικευμένης φροντίδας και οικογενειακής ζωής, που κατά γενική παραδοχή είναι πιο φυσιολογική και ανθρώπινη από την ιδρυματική προστασία. Τα κύρια χαρακτηριστικά της αναδοχής είναι: α) ότι έχει περιορισμένο περιεχόμενο, που αφορά μόνο στην πραγματική φροντίδα του παιδιού από τρίτο (1655 ΑΚ). Όταν βέβαια η ένταξη του ανήλικου στην ανάδοχη οικογένεια γίνεται διαρκέστερη και παράλληλα εξασθενούν οι δεσμοί του με την φυσική οικογένεια, οι ανάδοχοι γονείς έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν από το δικαστήριο την ανάθεση της επιμέλειας ή και την επιτροπεία του ανήλικου (1660 ΑΚ). Και β) λειτουργεί προσωρινά και συμπληρωματικά προς τη γονική μέριμνα και την επιτροπεία.

Σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.4538/18, κατάλληλοι να γίνουν ανάδοχοι είναι οικογένειες που αποτελούνται από συζύγους ή έχοντες συνάψει σύμφωνο συμβίωσης με ή χωρίς παιδιά ή μεμονωμένα άτομα, άγαμα ή διαζευγμένα ή σε χηρεία, με ή χωρίς παιδιά. Τα πρόσωπα αυτά μπορεί να είναι και συγγενείς εξ' αίματος με το ανήλικο τέκνο (συγγενική αναδοχή). Η συγγενική αναδοχή μάλιστα έχει το προβάδισμα και πρέπει να προτιμάται. Ο νόμος επιτρέπει την αναδοχή από ομόφυλα ζευγάρια που έχουν υπογράψει σύμφωνο συμβίωσης.

Παρά την ομόθυμη αναγνώριση των σημαντικών πλεονεκτημάτων της αναδοχής από τους αρμόδιους φορείς της πολιτείας και το σύνολο των επαγγελματιών, και παρά την ψήφιση του Ν. 4538/18, η αναδοχή εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε εξαιρετικά περιορισμένη κλίμακα, δεδομένης της ανεπάρκειας στελέχωσης, εξειδίκευσης και διαθέσιμων πόρων στο σύνολο των αρμοδίων για την εφαρμογή και τακτική παρακολούθηση του θεσμού κοινωνικών υπηρεσιών σε ολόκληρη την επικράτεια. Περαιτέρω, η αναδοχή εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως δευτερογενής προς την ιδρυματική φροντίδα, καθώς υλοποιείται κυρίως μέσω προγραμμάτων ορισμένων ιδρυμάτων για τα ήδη φιλοξενούμενα παιδιά, ενώ η υποδομή παραμένει σχεδόν ανύπαρκτη σε ό,τι αφορά την άμεση τοποθέτηση παιδιών από τις κοινωνικές υπηρεσίες της κοινότητας σε ανάδοχες οικογένειες αντί σε ιδρύματα (Συνήγορος του Πολίτη 2020: 30). Η υποτυπώδης μέχρι σήμερα εφαρμογή της αναδοχής στη χώρα μας συνιστά παραβίαση των βασικών δικαιωμάτων του παιδιού.



Ένας από τους κύριους λόγους υπολειτουργίας της αναδοχής στην Ελλάδα είναι η εκτεταμένη χρησιμοποίηση της ιδρυματικής φροντίδας. Η επιλογή αυτή, εκτός των άλλων, υποκρύπτει α) φόβους του προσωπικού των ιδρυμάτων, ότι προγράμματα αποϊδρυματοποίησης μπορεί να συνεπάγονται απώλεια θέσεων εργασίας και εργασιακών κεκτημένων και β) ανεπάρκειες των κοινωνικών υπηρεσιών των Περιφερειών να υποστηρίξουν προγράμματα αποϊδρυματοποίησης, που σίγουρα απαιτούν περισσότερη κινητοποίηση, υπευθυνότητα και εγρήγορση (Χατζόγλου 2017: 18). Επιπλέον η έλλειψη επαρκούς ενημέρωσης των πολιτών για το θεσμό της αναδοχής και η έλλειψη ουσιαστικής συνεργασίας ιδρυμάτων και κοινωνικών υπηρεσιών των Περιφερειών στην υλοποίηση του θεσμού πλήττουν ουσιαστικά τη λειτουργία του.

Η κινητοποίηση το τελευταίο διάστημα των επαγγελματιών κρατικών φορέων, ιδρυμάτων και εισαγγελικών λειτουργιών που εμπλέκονται στο θεσμό της αναδοχής για εξεύρεση σχημάτων συνεργασίας, ξεπεράσματος κενών και δυσλειτουργιών του θεσμικού πλαισίου, αποτελεί μια αισιόδοξη εικόνα. Οι πρωτοβουλίες αυτές, που κύριο στόχο έχουν την τοποθέτηση παιδιών σε ανάδοχες οικογένειες, χωρίς την προηγούμενη τοποθέτηση τους σε ίδρυμα, απαιτούν την διαρκή και ουσιαστική συνεργασία κοινωνικών υπηρεσιών και ιδρυμάτων για όλο το χρόνο της αναδοχής. Πολύ σημαντική πρωτοβουλία για την προώθηση του θεσμού της αναδοχής είναι η δημιουργία Δικτύου Εναλλακτικής Φροντίδας<sup>11</sup>.

## Υιοθεσία

Στην ελληνική νομοθεσία, ο θεσμός της Υιοθεσίας ρυθμίζεται κυρίως από τις διατάξεις των άρθρων 1542-1588 του Αστικού Κώδικα (όπως εισήχθησαν και με το Ν. 2447/1996), αλλά και το Ν. 4538/2018. Επιγραμματικά, όσον αφορά στα τυπικά προσόντα των υποψηφίων θετών γονέων:

- Θεσπίζεται ανώτατο και κατώτατο όριο ηλικίας του θετού γονέα: Αυτός που υιοθετεί θα πρέπει να έχει συμπληρώσει τα 30 έτη και να μην έχει υπερβεί τα 60 έτη.

---

<sup>11</sup> Στο Δίκτυο Εναλλακτικής Φροντίδας συμμετέχουν το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Ε.Κ.Κ.Α.), το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, ο Σύνδεσμος Κοινωνικών Λειτουργιών Ελλάδας, το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Περιφέρειας Αττικής, η UNICEF και οι οργανώσεις LUMOS, Άρσις, Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Εξέλιξη Ζωής, Κέντρο Παιδιού και Εφήβου Χίου, Παιδικά Χωριά SOS, Ρίζες ΑΜΚΕ, Χαμόγελο του Παιδιού, Χατζηκυριάκειο Ίδρυμα Παιδικής Προστασίας και Tandem.

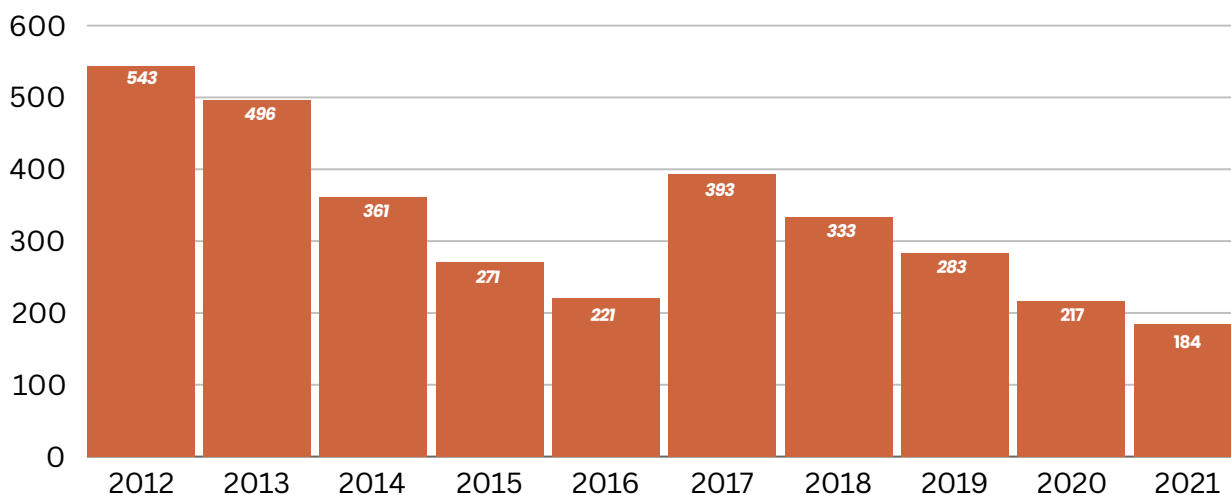
- Θεμελιώνεται η αναγκαία διαφορά ηλικίας μεταξύ υιοθετούμενου παιδιού και θετού γονέα: Ο θετός γονέας θα πρέπει να είναι μεγαλύτερος από το παιδί τουλάχιστον κατά 18, αλλά όχι περισσότερο από 50 χρόνια. Σε περίπτωση υιοθεσίας και από τους δύο συζύγους τα ηλικιακά όρια αρκεί, όμως, να συντρέχουν στο πρόσωπο του ενός εκ των συζύγων.
- Η υιοθεσία γίνεται κατά κανόνα από ένα πρόσωπο, εκτός εάν πρόκειται για συζύγους (κοινή υιοθεσία). Μάλιστα, σε περίπτωση που έγγαμος αποφασίσει (μόνος του) να υιοθετήσει παιδί θα πρέπει να λάβει προηγουμένως συναίνεση από τον/τη σύζυγό του. Περαιτέρω, παρά τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων ετών (Ν. 3719/2008 περί διακρατικών υιοθεσιών, Ν. 4356/2015, Ν. 4538/2018) δεν τέθηκε ρητή πρόβλεψη για κοινή υιοθεσία από μέρη συμφώνου συμβίωσης. Υποστηρίζεται βέβαια και η άποψη ότι οι ρυθμίσεις του ΑΚ για την υιοθεσία από συζύγους εφαρμόζονται αναλογικά και στα μέρη συμφώνου συμβίωσης. Σε κάθε περίπτωση, έκαστο μέρος (συμφώνου συμβίωσης) μπορεί να υιοθετήσει ως μεμονωμένο πρόσωπο.
- Μεγάλης σπουδαιότητας παραμένει η έκθεση κοινωνικής έρευνας που διεξάγεται από την αρμόδια κοινωνική υπηρεσία πριν την τέλεση της υιοθεσίας, η οποία στη συνέχεια μαζί με όλα τα άλλα στοιχεία της δικογραφίας κατατίθεται στο Δικαστήριο, προκειμένου να αποφασιστεί η συντέλεση ή όχι της υιοθεσίας. Το Δικαστήριο -εφόσον συντρέχουν οι όροι του νόμου - και αφού διαπιστώσει συνεκτιμώντας την έκθεση της κοινωνικής έρευνας ότι ενόψει της προσωπικότητας, της υγείας, της οικογενειακής και περιουσιακής κατάστασης των μερών η υιοθεσία συμφέρει το υιοθετούμενο παιδί, απαγγέλει την υιοθεσία. Από την τελεσιδικία δε της απόφασης, ξεκινούν και τα αποτελέσματα της υιοθεσίας, διακόπτεται κάθε δεσμός του παιδιού με τη φυσική του οικογένεια και το ανήλικο παιδί εισέρχεται με «τεχνητό τρόπο» στη νέα του οικογένεια, αυτή των θετών του γονέων, αποκτώντας όλα τα σχετικά δικαιώματα τέκνου έναντι γονέα (επώνυμο, κληρονομικό δικαίωμα, δικαίωμα διατροφής, κτλ.).
- Προκειμένου να επιτευχθεί η υιοθεσία απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η εγγραφή των υποψηφίων που πληρούν τις κατά το νόμο προϋποθέσεις στο Ειδικό Μητρώο Υποψήφιων Θετών Γονέων (άρθρο 20, παρ. 2 του Ν.4538/18). Για την ολοκλήρωση ωστόσο της εγγραφής προαπαιτούμενη είναι η επιτυχής ολοκλήρωση του ειδικού προγράμματος επιμόρφωσης/ εκπαίδευσης υποψήφιων θετών γονέων όπως έχει οριστεί στην 4489/11.10.2019 υπουργική απόφαση.

- Σύμφωνα με την 4489/11.10.2018 υπουργική απόφαση, αναφορικά με τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, με την ολοκλήρωση του προγράμματος, οι υποψήφιοι θετοί γονείς αναμένεται να έχουν κατανοήσει: α) τα κατοχυρωμένα από το Σύνταγμα και τις Διεθνείς Συμβάσεις δικαιώματα κάθε παιδιού ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, σωματική ή διανοητική κατάσταση, β) τα κίνητρα και την ετοιμότητά τους για την ανάληψη του νέου ρόλου καθώς και τα ιδιαίτερα ζητήματα που συνεπάγεται η υιοθεσία, γ) το δικαίωμα της ενημέρωσης του παιδιού για την υιοθεσία του και τα ζητήματα ταυτότητας και μελλοντικής αναζήτησης των ριζών του, δ) τους τρόπους ενθάρρυνσης της έκφρασης των συναισθημάτων και της θετικής αντιμετώπισης τόσο αυτών όσο και τυχόν συμπεριφορών ανασφάλειας ή/και φόβου που προκαλεί η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, ε) τους τρόπους δημιουργίας και διατήρησης θετικού και ασφαλούς οικογενειακού κλίματος, και την κατάλληλη προετοιμασία αυτών ώστε να μπορούν να καλύψουν τα πρόσθετα ερωτήματα του παιδιού για την προέλευσή του και τα σημαντικά γεγονότα της ζωής του.
- Οι γονείς που υιοθετούν πρέπει να είναι προετοιμασμένοι για την αναζήτηση ριζών του παιδιού τους. Οφείλουν να ενημερώσουν το παιδί τους για την υιοθεσία του. Το άρθρο 1559 του ΑΚ ορίζει «Το θετό τέκνο έχει, μετά την ενηλικίωσή του το δικαίωμα να πληροφορείται πλήρως από κάθε αρμόδια αρχή τα στοιχεία των φυσικών του γονέων». Οι θετοί γονείς πρέπει να αποδεχτούν ότι το παιδί τους έχει δικαίωμα σταδιακά να ενημερώνεται για την υιοθεσία του και στην εφηβεία να του διευκρινίσουν ότι μετά την ενηλικίωσή του έχει έννομο συμφέρον να κάνει την αναζήτησή του πλήρως. Αρωγός στην προετοιμασία των θετών γονιών και κατά την διάρκεια της υιοθεσίας είναι οι κοινωνικοί λειτουργοί και άλλοι ειδικοί που έλαβαν μέρος στις διαδικασίες.

Όπως αναδείχθηκε από την ομάδα εστιασμένης συζήτησης των δικηγόρων η νομοθεσία σήμερα για την αναδοχή και την υιοθεσία είναι επαρκής και δεν χρειάζεται κάποια αλλαγή. *«Οι κοινωνικές υπηρεσίες είναι μπροστά»*. Η διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων δεν είναι χρονοβόρα, η δικάσιμος είναι σχετικά σύντομη και επειδή ολοκληρώνεται πολύ σύντομα στο ακροατήριο, *«εμφανίζεται μια αμφιθυμία κυρίως από τις γυναίκες»*, όπως ειπώθηκε χαρακτηριστικά.

Στο παρακάτω γράφημα αποτυπώνονται οι πράξεις υιοθεσίας για την περίοδο 2012–2021 σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής. Σε απόλυτους αριθμούς παρατηρείται μείωση του αριθμού υιοθεσιών από το 2017 και εντεύθεν.

Γράφημα 3: Πράξεις υιοθεσίας 2012-2021



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

## Η αλλαγή στη γονική μέριμνα

Πρόσφατα ψηφίστηκε ο Ν. 4800/2021 «Μεταρρυθμίσεις αναφορικά με τις σχέσεις γονέων και τέκνων, άλλα ζητήματα οικογενειακού δικαίου και λοιπές επείγουσες διατάξεις», ο οποίος αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του βέλτιστου συμφέροντος του τέκνου διά της ενεργού παρουσίας και των δύο γονέων κατά την ανατροφή του και την εκπλήρωση της ευθύνης τους έναντι αυτού. Με τον εν λόγω νόμο αντικαθίστανται –για πρώτη φορά από το 1983– οι σχετικές διατάξεις 13 άρθρων του Αστικού Κώδικα. Οι νέες ρυθμίσεις, οι οποίες εφαρμόζονται και στις εκκρεμείς υποθέσεις επί των οποίων δεν έχει εκδοθεί αμετάκλητη δικαστική απόφαση, περιέχουν σημαντικές αλλά και αμφιλεγόμενες καινοτομίες, οι οποίες θα αξιολογηθούν ως προς την αποτελεσματικότητά τους από την εφαρμογή τους στην πράξη.

Με τον Ν. 4800/2021, η φιλοσοφία που διέπει το οικογενειακό δίκαιο μετατοπίζεται από τη μονοδιάστατη άσκηση της γονικής μέριμνας κυρίως από τον ένα γονέα στην από κοινού πλέον άσκηση και από τους δύο γονείς. Αδιαπραγμάτετο κριτήριο παραμένει ο παιδοκεντρικός χαρακτήρας που αφορά στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων και ειδικότερα στις σχέσεις των τέκνων με τους γονείς τους, μετά τη διάσπαση του έγγαμου βίου τους, το διαζύγιο, ή την ακύρωση του γάμου τους.

Ο Ν. 4800/2021 εδράζεται στην αρχή της μη διάκρισης μεταξύ των γονέων, καθώς καθιερώνεται η από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας και από τους δύο γονείς μετά το διαζύγιο, όπως εφαρμόζεται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Προάγονται, παράλληλα, οι εναλλακτικές μέθοδοι επίλυσης των οικογενειακών διαφορών, όπως η διαμεσολάβηση, με επιλογή διαμεσολαβητών από ειδικό μητρώο οικογενειακών διαμεσολαβητών. Η προσφυγή στο αρμόδιο δικαστήριο προβλέπεται ως το τελευταίο στάδιο, σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των γονέων.

Με τις νέες διατάξεις θεσπίζεται το μαχητό τεκμήριο του 1/3 για την επικοινωνία του παιδιού με τον γονέα, με τον οποίο δεν διαμένει. Με την καθιέρωση του μαχητού τεκμηρίου εξασφαλίζεται η αυξημένη επικοινωνία και ισόρροπη επικοινωνία των παιδιών και με τους δύο γονείς. Με τον τρόπο αυτό, αμφότεροι οι γονείς μπορούν να έχουν ποιοτικό χρόνο επικοινωνίας με τα παιδιά τους, συμβάλλοντας ουσιαστικά με την παρουσία τους στην ομαλή ψυχοπνευματική τους ανάπτυξη. Καθιερώνονται, επίσης, αντικειμενικά κριτήρια κακής άσκησης της γονικής μέριμνας, τα οποία λαμβάνονται υπόψη από το δικαστήριο στη ρύθμιση των ζητημάτων γονικής μέριμνας και επιμέλειας των τέκνων, όπως η μη καταβολή της διατροφής, ο μη σεβασμός στις δικαστικές αποφάσεις και στις συμφωνίες των διαζευγμένων γονέων και η διάρρηξη των σχέσεων του παιδιού με τον άλλον γονέα.

Η συνεπιμέλεια είναι η προϋπόθεση καλής συνεργασίας μεταξύ των γονέων η οποία αμβλύνει τις μεταξύ τους διαφορές και εντάσεις, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι το βέλτιστο όφελος του τέκνου επιτάσσει την ικανή παρουσία και των δύο γονέων στη ζωή του.

Τέλος, προβλέπεται η θέσπιση ειδικών προγραμμάτων της Εθνικής Σχολής Δικαστών για την επιμόρφωση των δικαστικών λειτουργών, που θα δικάζουν τις οικογενειακές διαφορές, από εξειδικευμένους Ψυχολόγους, Κοινωνιολόγους και Κοινωνικούς Λειτουργούς, Καθηγητές ΑΕΙ και Δικαστικούς Λειτουργούς.

## ***Παραβατικότητα Ανηλίκων και Σχολές γονέων***

Ιδιαίτερα αναδείχθηκε από την ομάδα εστιασμένης συζήτησης στο ΕΚΚΕ το ζήτημα της παραβατικότητας των ανηλίκων, ποιος είναι ο ρόλος του σχολείου στην αντιμετώπιση του φαινομένου και γιατί το bullying στα σχολεία είναι ζήτημα που απασχολεί και τις εισαγγελίες ανηλίκων.

Η παραβατικότητα ανηλίκων ουσιαστικά συνιστά ένα φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας με αρνητικές συνέπειες τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Το οικογενειακό περιβάλλον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι επιρροές από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον καθώς και το χάσμα γενεών, όπου οι μεγάλοι στιγματίζουν τη νεανική συμπεριφορά ως απαράδεκτη και αντικοινωνική και οι νέοι επαναστατούν και

αμφισβητούν την αυθεντία της γενιάς των γονιών τους, είναι κάποιιοι από τους παράγοντες που έχουν οδηγήσει στην εμφάνιση και την έξαρση του φαινομένου.

Στη συγκεκριμένη περίοδο που διανύουμε ο θυμός και η συσσωρευμένη πίεση λόγω πανδημίας διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στην έξαρση του φαινομένου, σε συνδυασμό με την «επαναστατική» φύση των εφήβων αλλά και το οικονομικό άγχος που βίωσαν πολλές οικογένειες, το οποίο συνετέλεσε στην αύξηση της παραβατικότητας ανηλίκων, όπου πολλοί από αυτούς διέπραξαν παραβατικές πράξεις ως μία «κραυγή» προς το κατεστημένο ή ως ένα τρόπο ελάφρυνσης των γονιών τους από περιττά έξοδα (π.χ. μικροκλοπές).

Η οικογένεια και το σχολείο έχουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του φαινομένου. Στην οικογένεια πρέπει να «διδάσκονται» στο παιδί αξίες και αρετές όπως ο σεβασμός προς τον συνάνθρωπο, η εργατικότητα, η θέσπιση στόχων και το κυριότερο, θα πρέπει να υπάρχει ανοιχτός διάλογος και επικοινωνία μεταξύ των μελών της οικογένειας ώστε να αισθάνεται το παιδί ότι μπορεί να συζητήσει και να εκφράσει στον γονέα κάθε προβληματισμό του. Στο σχολείο καθηγητές και μαθητές πρέπει να συζητούν ανοιχτά για τις επιπτώσεις της παραβατικής συμπεριφοράς, για το πώς μπορεί κάποιος να οδηγηθεί σε τέτοιες ενέργειες και κυρίως να γίνονται παρεμβάσεις με βιωματικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα που θα προάγουν την ελευθερία, τον σεβασμό και την έννομη συνύπαρξη όπου στη συνέχεια από τον μικρόκοσμο του σχολείου θα μεταφερθεί στον μακρόκοσμο της κοινωνίας.

Η παραβατικότητα ανηλίκων είναι ένα πολυσύνθετο φαινόμενο που για την αντιμετώπιση του χρειάζεται συνεργασία πολιτείας, οικογένειας και σχολείου.

Σημαντικό ρόλο παίζει η εκπαίδευση των γονέων. Στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης που διεξήχθη στο ΕΚΚΕ τονίστηκε ιδιαίτερα η ελλιπής εκπαίδευση των γονέων, ενώ σημαντικός είναι ο θεσμός των σχολών γονέων μέσα στα σχολεία, και των αντίστοιχων πρωτοβουλιών που έχουν αναλάβει οι δήμοι. Στόχος είναι να βελτιωθεί η επικοινωνία μέσα στην οικογένεια, να αναπτυχθούν δεξιότητες για την έγκαιρη διάγνωση και αντιμετώπιση δύσκολων συμπεριφορών των παιδιών τους, να βελτιωθούν οι γνώσεις των γονέων σχετικά με τις ψυχικές, κοινωνικές, πνευματικές και άλλες ανάγκες των παιδιών σε κάθε στάδιο ανάπτυξής τους, κ.ά.. Πιο συγκεκριμένα η Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης του Υπουργείου Παιδείας ίδρυσε και θέτει σε λειτουργία σε όλους τους νομούς της χώρας Σχολές Γονέων. Στο πλαίσιο των Σχολών Γονέων, αναπτύσσονται 10 εκπαιδευτικά προγράμματα. Η λειτουργία του έργου υποστηρίζεται από το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.ΕΚ.Ε.) της Γενικής Γραμματείας Διά Βίου Μάθησης (Γ.Γ.Δ.Β.Μ).

Σκοπός του έργου των Σχολών Γονέων είναι η στήριξη των γονέων έτσι ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν με επιτυχία στο σύνθετο και δύσκολο ρόλο τους όπως αυτός διαμορφώνεται στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Το έργο<sup>12</sup> θα προσφέρει στους γονείς και στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον γνώσεις και ευκαιρίες για προβληματισμό. Το πρόγραμμα απευθύνεται σε γονείς παιδιών όλων των ηλικιών, κάθε εθνικής προέλευσης, ηλικίας και μόρφωσης, σε μελλοντικούς γονείς, γονείς ατόμων με ειδικές ανάγκες, εκπαιδευτικούς, ενήλικες τρίτης ηλικίας, ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

## **Συμπεράσματα**

Οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες στη δομή της οικογένειας, σε συνδυασμό με τις αλλαγές στα δημογραφικά οικογενειακά δεδομένα, διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανακλούν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου. Η ανάδυση νέων οικογενειακών σχημάτων καθιστά αδήριτη την ανάγκη σε κάθε κράτος να αναζητήσει τρόπους ώστε να καλύψει με τρόπο ικανοποιητικό και ισότιμα τις ανάγκες όλων των οικογενειών και των μελών τους. Οι οικογενειακές πολιτικές καλούνται να αντιμετωπίζουν κάθε φορά συγκεκριμένα ζητήματα, για παράδειγμα τη φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων, την ενίσχυση της μητρότητας αλλά και της εργασίας των γυναικών.

Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα μετά το 1980 λόγω και της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και λόγω σημαντικών αποφάσεων από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκσυγχρονίστηκε κινούμενο από τον χώρο της πυρηνικής οικογένειας, που ήταν το απότοκο της πατριαρχικής οικογένειας και της κυριαρχίας, στον χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών στο άρθρο 4 παρ.2 σε συνδυασμό με τις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 116 του Συντάγματος του 1975 αποτέλεσαν το έναυσμα για εκτεταμένες αλλαγές στην κείμενη νομοθεσία, έτσι ώστε να αντικατασταθεί ένα αναχρονιστικό καθεστώς που συντηρούσε τη νομική ανισότητα των δύο φύλων.

---

<sup>12</sup> Το εν λόγω έργο εντάσσεται στην Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Ε.Π (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση) του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων «Επιμορφωτικό Πρόγραμμα Σχολών Γονέων ΑΠ 7», «Επιμορφωτικό Πρόγραμμα Σχολών Γονέων ΑΠ 8», «Επιμορφωτικό Πρόγραμμα Σχολών Γονέων ΑΠ 9» και συγχρηματοδοτείται από το Ε.Κ.Τ. (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και το Ελληνικό Δημόσιο.

Οι σημαντικές αλλαγές έλαβαν χώρα με τον Ν.1329/1983 που αποτέλεσε τομή για τα ζητήματα του οικογενειακού δικαίου. Πέραν του πολιτικού γάμου που είχε καταστεί ισότιμος με τον θρησκευτικό με τον Ν.1250/1982, η θέσπιση του Συμφώνου Συμβίωσης με τον Ν.3719/2008 και η αναβάθμιση του και η συμπερίληψη για τα ομόφυλα ζευγάρια με τον Ν. 4356/2015 δίνουν εναλλακτικούς νομικούς τρόπους συμβίωσης και δημιουργούν μια μορφή οικογένειας κατοχυρώνοντας δικαιώματα που προσφέρει ο γάμος. Με τον Ν.3500/2006 τα ζητήματα ενδοοικογενειακής βίας είτε με την κακοποίηση συζύγων και ιδίως γυναικών είτε με την παιδική κακοποίηση έρχονται να αντιμετωπιστούν.

Σε ότι αφορά την τεκνοποιία με τους Ν. 3089/2002 και Ν. 3305/2005 έχουμε τη διαμόρφωση ενός εξαιρετικά προωθημένου πλαισίου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Οι όποιες νομοθετικές ρυθμίσεις δεν μπορούν να αναιρέσουν το γεγονός της εμπορευματοποίησης της αναπαραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα γυναίκες να εκτίθενται σε μια ακραία μορφή εκμετάλλευσης.

Όσον αφορά στην προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού διασφαλίζεται σε θεσμικό επίπεδο τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο. Στην Ελλάδα, πέραν της συνταγματικής προστασίας (άρθρο 21§3), ο κοινός νομοθέτης, με μια σειρά παρεμβάσεων με πιο πρόσφατη τον Ν.4538/2018, προσπάθησε να ρυθμίσει τα ζητήματα της παιδικής προστασίας με την ενίσχυση των θεσμών της αναδοχής και της υιοθεσίας στοχεύοντας να καταστεί η αποϊδρυματοποίηση ως εθνική στρατηγική. Σημαντική καινοτομία είναι η θέσπιση Ειδικών και Εθνικών Μητρώων Υποψηφίων Αναδόχων ή Υποψηφίων Θετών Γονέων στα οποία καταγράφονται με ενιαίο τρόπο, πανελλαδικά, οι οικογένειες ή και τα μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα που ενδιαφέρονται να γίνουν ανάδοχοι ή θετοί γονείς.

Ο Νόμος 4538/2018 για την Αναδοχή και την Υιοθεσία, βελτιώνει σημαντικά τους θεσμούς παιδικής προστασίας και ενισχύει τη μέριμνα και την ιδιαίτερη φροντίδα εκ μέρους του κράτους μειώνοντας αισθητά το χρονικό όριο για την ολοκλήρωση των διαδικασιών της υιοθεσίας και αναδοχής με την επίσπευση των διαδικασιών. Απώτερος σκοπός του νέου θεσμικού πλαισίου, το οποίο έχει απόλυτα παιδοκεντρικό προσανατολισμό, είναι η επιτάχυνση των διαδικασιών αναδοχής και τεκνοθεσίας, προς όφελος των ανηλίκων που διαβιούν σε ιδρυματική φροντίδα και η σημαντική μείωση του χρόνου της ιδρυματικής διαβίωσης. Οι πολιτικές στήριξης της οικογένειας πρέπει να αποτελέσουν τη βάση των πολιτικών της σύγχρονης παιδικής προστασίας με κριτήριο το συμφέρον του παιδιού.

Στη σχέση γονέων και τέκνων με τον Ν.4800/2021 η φιλοσοφία που διέπει το οικογενειακό δίκαιο μετατοπίζεται από τη μονοδιάστατη άσκηση της γονικής



μέριμνας κυρίως από τον ένα γονέα στην από κοινού πλέον άσκηση και από τους δύο γονείς. Η μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας του και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση, δικαιοπραξία ή δίκη που αφορούν το πρόσωπο ή τη περιουσία του, πρόκειται δε για δικαιώματα προσωποπαγή (αναπαλλοτριώτα), που, όμως, την άσκησή τους, είναι δυνατόν να τη στερηθεί (ολικά ή μερικά) ο γονέας με δικαστική απόφαση. Αδιαπραγμάτευτο κριτήριο παραμένει ο παιδοκεντρικός χαρακτήρας που αφορά στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων και ειδικότερα στις σχέσεις των τέκνων με τους γονείς τους, μετά τη διάσπαση του έγγαμου βίου τους, το διαζύγιο, ή την ακύρωση του γάμου τους.

Ίσως να είναι αναγκαία σήμερα για λόγους ορθολογικούς, δικαιοπολιτικούς και συνταγματικούς η ίδρυση ενός «Οικογενειακού Δικαστηρίου» που παρά την πρόβλεψη του άρθρου 48 του Ν. 2447/1996 παραμένει γράμμα κενό. Η προστασία και η μέριμνα πρέπει να περιλαμβάνει και το στάδιο εκείνο, όπου ο γάμος και τα προβλήματα του γάμου, τα προβλήματα της μητρότητας και των παιδιών απασχολούν τα δικαστήρια, γιατί από την ποιότητα, αποτελεσματικότητα και κατεύθυνση της δικαστικής προστασίας εξαρτάται αν θα προστατευθούν ή δεν θα προστατευθούν η οικογένεια, ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία.

Σημαντικό κίνδυνο για τους ανηλίκους αποτελεί η υπερέκθεση στο διαδίκτυο. Οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύονται να διαχειριστούν δύσκολες καταστάσεις στις οποίες εμπλέκονται οι μαθητές όπως είναι η διαδικτυακή σεξουαλική παρενόχληση/ αποπλάνηση ή κακοποίηση, η υπερβολική ενασχόληση και ο διαδικτυακός εκφοβισμός. Οι γονείς επίσης βλέπουν το Διαδίκτυο σαν κάτι ξένο και έτσι δεν ξέρουν πώς να βοηθήσουν τα παιδιά τους για να αντιμετωπίσουν τους διαδικτυακούς κινδύνους, ενώ η πλειονότητα των γονιών δεν μπορούν να βάλουν όρια στα παιδιά ως προς τη χρήση των κινητών τηλεφώνων και των ταμπλετών και κατ' επέκταση του Ίντερνετ. Σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των γονέων για την αντιμετώπιση σύγχρονων προβλημάτων επιτελεί ο θεσμός των σχολών γονέων που στοχεύουν στήριξη των γονέων έτσι ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν με επιτυχία στο σύνθετο και δύσκολο ρόλο τους, όπως αυτός διαμορφώνεται στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες

Εκτός των συνταγματικών και νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οικογενειακές πολιτικές πρέπει να περιλαμβάνουν μέτρα υλικής βοήθειας, όπως επιδόματα για τις οικογένειες με παιδιά, φοροαπαλλαγές, υπηρεσίες όπως δομές φροντίδας παιδιών, χρονικές διευκολύνσεις και γονικές άδειες. Ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης όλα τα παραπάνω είναι αναγκαία για τη στήριξη της οικογένειας από την πολιτεία.

## Βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Α., και Βασιλικού, Κ. (2018). «Πολιτικές για την Οικογένεια και το Παιδί». Στο Θ. Σακελλαρόπουλος, Χαρ. Οικονόμου, Χρ. Σκαμνάκης, Μ. Αγγελάκη (επιμ.), Αθήνα: Διόνικος

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022), Έρευνα Πράξεων Υιοθεσίας έτους 2021, Δελτίο Τύπου. Πειραιάς, 1 Νοεμβρίου 2022

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2022), Στοιχεία Φυσικής Κίνησης Πληθυσμού: 2021, Δελτίο Τύπου. Πειραιάς, 4 Οκτωβρίου 2022

Κλαμαρής, Ν. (2009) «Το «Οικογενειακό Δικαστήριο» μια ρηξικέλευθη μεταρρύθμιση». Το Βήμα 14.3.2009

Κογκίδου, Δ. (1995). Μονογονεϊκές οικογένειες. Πραγματικότητα, προοπτικές, κοινωνική πολιτική. Αθήνα: Λιβάνης

Λακασάς, Α. (2023). «Έρευνα: Τα παιδιά «σερφάρουν» απροστάτευτα». Η Καθημερινή 8.2.2023. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/society/562267315/ereyna-ta-paidia-serfaroyng-aprostateyta/>

Μάνεσης, Α. (1983). «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρεις βασικές προβληματικές). Στο Δίκαιο και Πολιτική, τεύχος 4. Εκδόσεις Παρατηρητής.

Μαντζούτσος, Α. (2021). Το Νέο Οικογενειακό Δίκαιο - Συγκριτικός Πίνακας Παλαιών και Νέων Ρυθμίσεων. Διαθέσιμο στο <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/neo-oikogeneiako-dikaio-dimosieythike-o-n-4800-2021-syggkritikos-pinakas-diataxeon>

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (1998). «Μονογονεϊκές οικογένειες: σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής: συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης». The Greek Review of Social Research, 95, 185–208. <https://doi.org/10.12681/grsr.726>

Muncie, J. and Sapsford, R. Ζητήματα στη μελέτη της Οικογένειας. Διαθέσιμο στο <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php>

Συνήγορος του Πολίτη (2020). Από το ίδρυμα στην κοινότητα: εναλλακτική φροντίδα ευάλωτων παιδιών και υποστήριξη οικογενειών. Ειδική Έκθεση. Διαθέσιμη στο:

<https://www.synigoros.gr/?i=childrens-rights.el.idrimatiki.689678>

# Μέρος Δεύτερο

## Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποσοτικής Έρευνας του Έργου



## Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της ποσοτικής έρευνας

Κατά την επεξεργασία των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν διμεταβλητές τεχνικές ανάλυσης με χρήση τεσσάρων βασικών κοινωνικοδημογραφικών μεταβλητών (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, περιφέρεια ως τόπος διαμονής)<sup>13</sup>. Για τη μεταβλητή του φύλου δεν παρουσιάζονται καθόλου αποτελέσματα για την τιμή «Άλλο» της μεταβλητής καθώς δεν συλλέχθηκαν σχετικά δεδομένα.

Στην έρευνα ως σημειωθεί πως συμμετείχαν άτομα ηλικίας από 20 ετών και άνω, μια προπαραδοχή του ερευνητικού έργου η οποία ακολουθήθηκε τόσο στην ποσοτική όσο και στην ποιοτική έρευνα λόγω ακριβώς του αντικειμένου του έργου. Για τη μεταβλητή της Περιφέρειας ως τόπου διαμονής, από τις 13 Περιφέρειες της χώρας τα δεδομένα ταξινομήθηκαν σε τέσσερις περιφερειακές ενότητες (Αττική, Στερεά Ελλάδα πλην Αττικής, Νησιωτική Ελλάδα & Πελοπόννησος, Υπόλοιπη Ελλάδα).

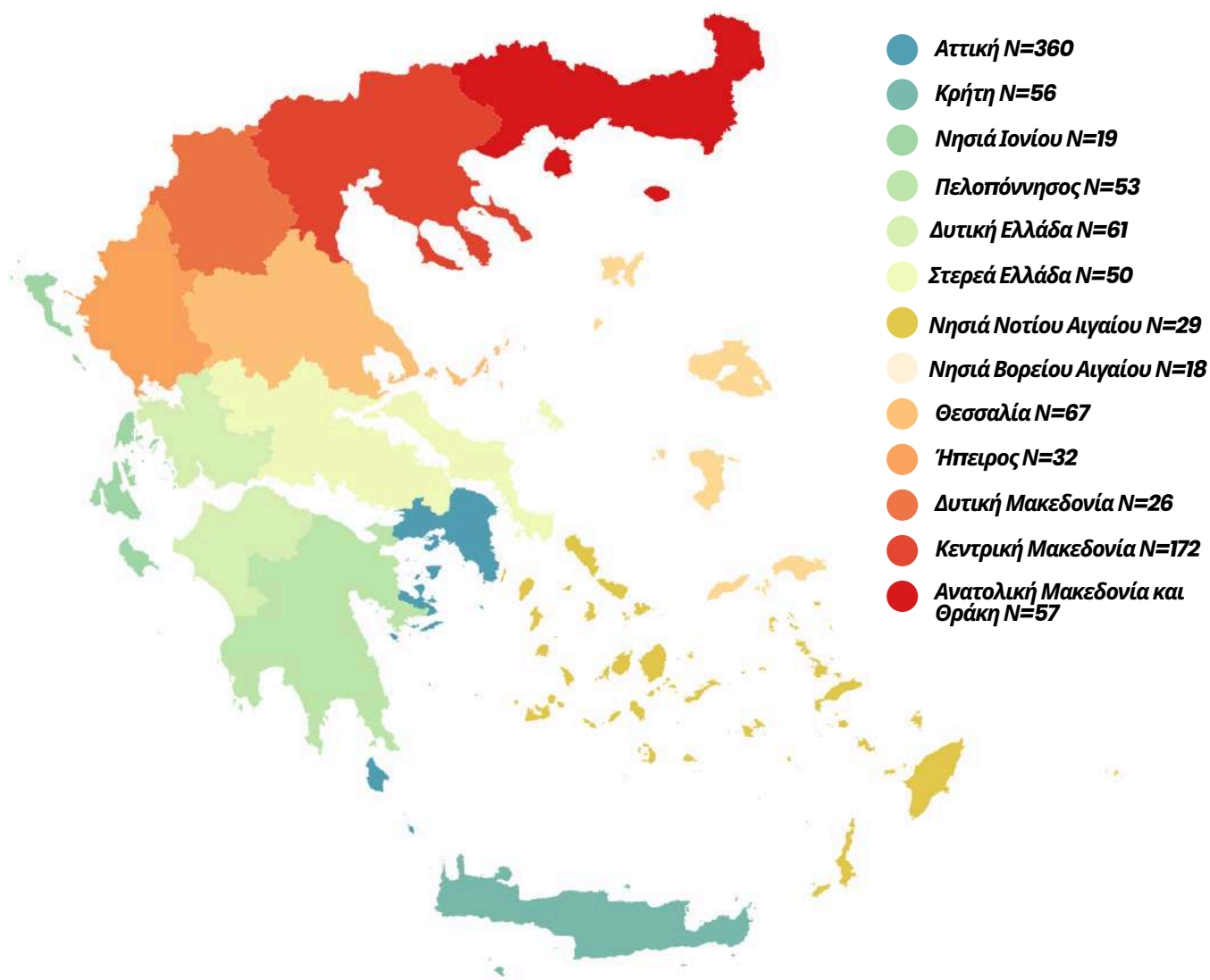
Το δείγμα κατανεμόταν αρχικά στις δεκατρείς (13) Περιφέρειες της χώρας σύμφωνα με το Χάρτη 1 (κατωτέρω). Στο πλαίσιο της ανάλυσης των δεδομένων αποφασίστηκε η ενοποίηση περιφερειών μεταξύ τους ώστε να προκύψουν για την εν λόγω μεταβλητή τέσσερις συνολικά τιμές (1 = Αττική, 2 = Πελοπόννησος και Νησιωτική Ελλάδα, 3 = Στερεά Ελλάδα πλην Αττικής και 4 = Υπόλοιπη Ελλάδα), Χάρτη 2 (κατωτέρω). Βασικός σκοπός της ενοποίησης των τιμών της μεταβλητής ήταν η δυνατότητα σύγκρισης των εν λόγω αποτελεσμάτων με μελλοντικές μελέτες στις οποίες θα γίνει εφαρμογή επαγωγικής στατιστικής με χρήση ελέγχων που απαιτούν την ελαχιστοποίηση της πιθανότητας να υπάρχει εκτιμώμενος αριθμός ανά κελί μικρότερος των πέντε παρατηρήσεων (πίνακες συνάφειας). Οι δυνατές επιλογές ενοποίησης ήταν οι Περιφέρειες να συμπτυχθούν σε δύο Περιφερειακές ενότητες (η Στερεά Ελλάδα μαζί με την Αττική και όλη η Υπόλοιπη Ελλάδα μαζί) έχοντας όσο το δυνατόν πιο ισορροπημένο δείγμα ή λόγω του μεγάλου αριθμού του δείγματος στην Αττική να συμπτυχθούν σε τέσσερις αποφεύγοντας έτσι τη χρήση διχοτόμου μεταβλητής,

---

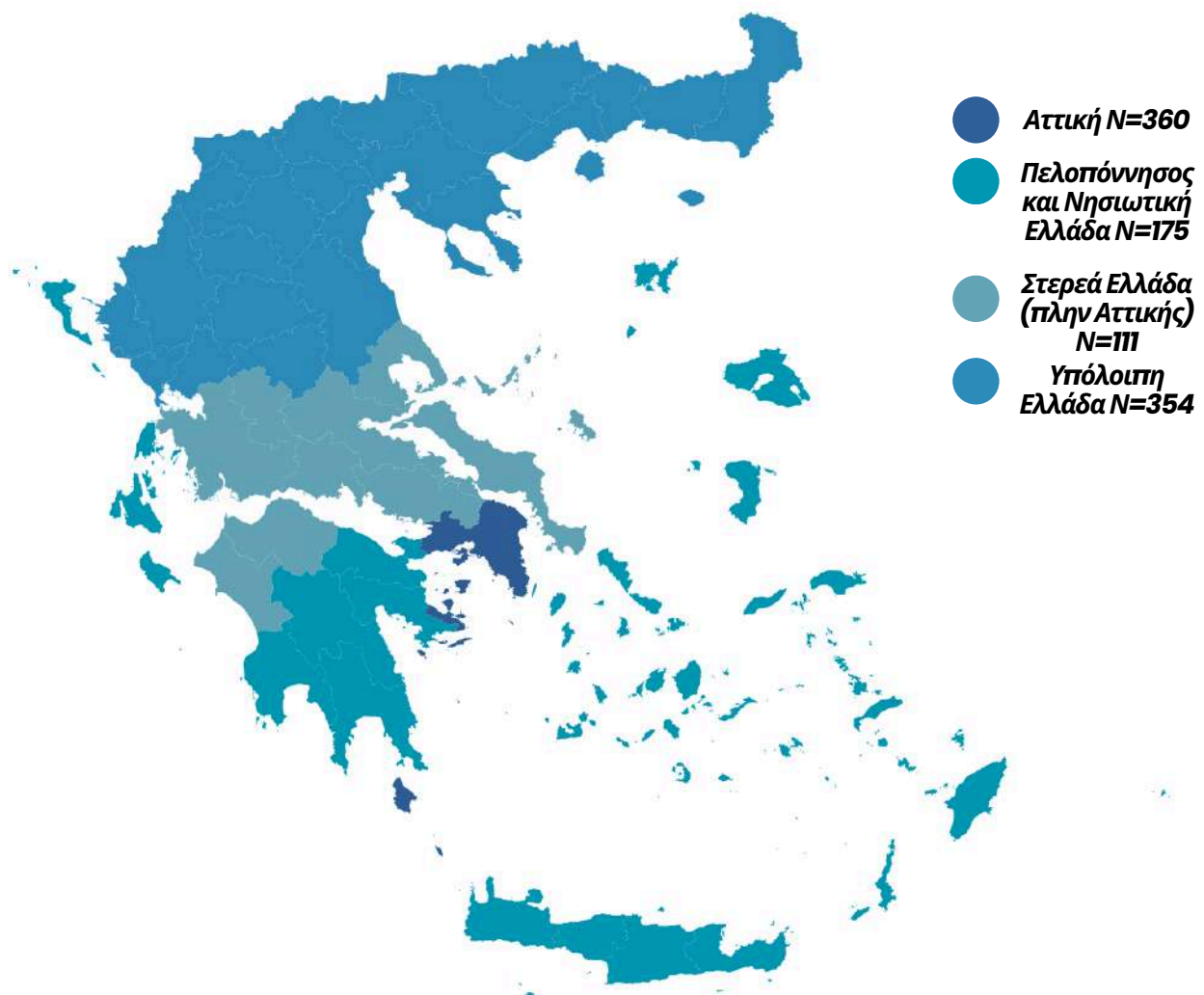
<sup>13</sup> Συντάκτρια του κειμένου: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ. Στατιστική επεξεργασία: Τσουπαροπούλου Εύα, στη βάση του αρχείου SPSS της MRB. Υποβοηθητικό υλικό: Αρχείο δεδομένων σε EXCEL από την MRB.

χάνοντας όσο το δυνατόν λιγότερη πληροφορία και έχοντας ανά τιμή της μεταβλητής άνω των 100 παρατηρήσεις. Αυτή ήταν η οδός που τελικά ακολουθήθηκε.

Χάρτης 1. Η κατανομή του δείγματος στις δεκατρείς (13) περιφέρειες της χώρας

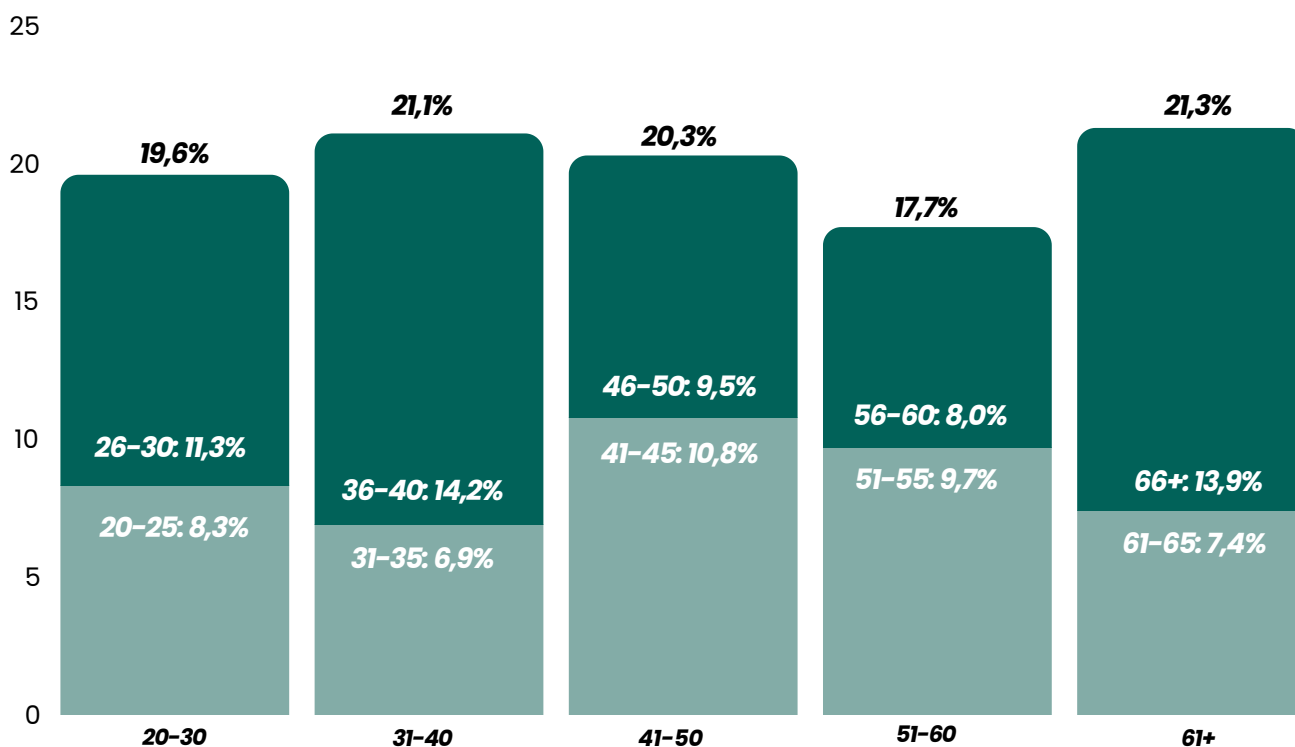


Χάρτης 2. Η κατανομή του δείγματος σε τέσσερις (4) περιφερειακές ενότητες μετά την ανάλυση των δεδομένων



Στη δειγματοληπτική έρευνα συμμετείχαν συνολικά 1.000 άτομα γεννημένα ως επί το πλείστον στην Ελλάδα (95,1%). Το δείγμα εμφανίζεται σχεδόν ισοκαταμεμημένο κατά φύλο με τις γυναίκες του δείγματος να είναι ελαφρώς περισσότερες (50,7%). Σχετική ισορροπία εμφανίζεται και ανά ηλικιακή κατηγορία. Σε μεγαλύτερη συχνότητα οι αποκρινόμενοι/ες ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία των 61 ετών και άνω (21,3%), όπως φαίνεται στο Διαγράμματα 1 κατωτέρω.

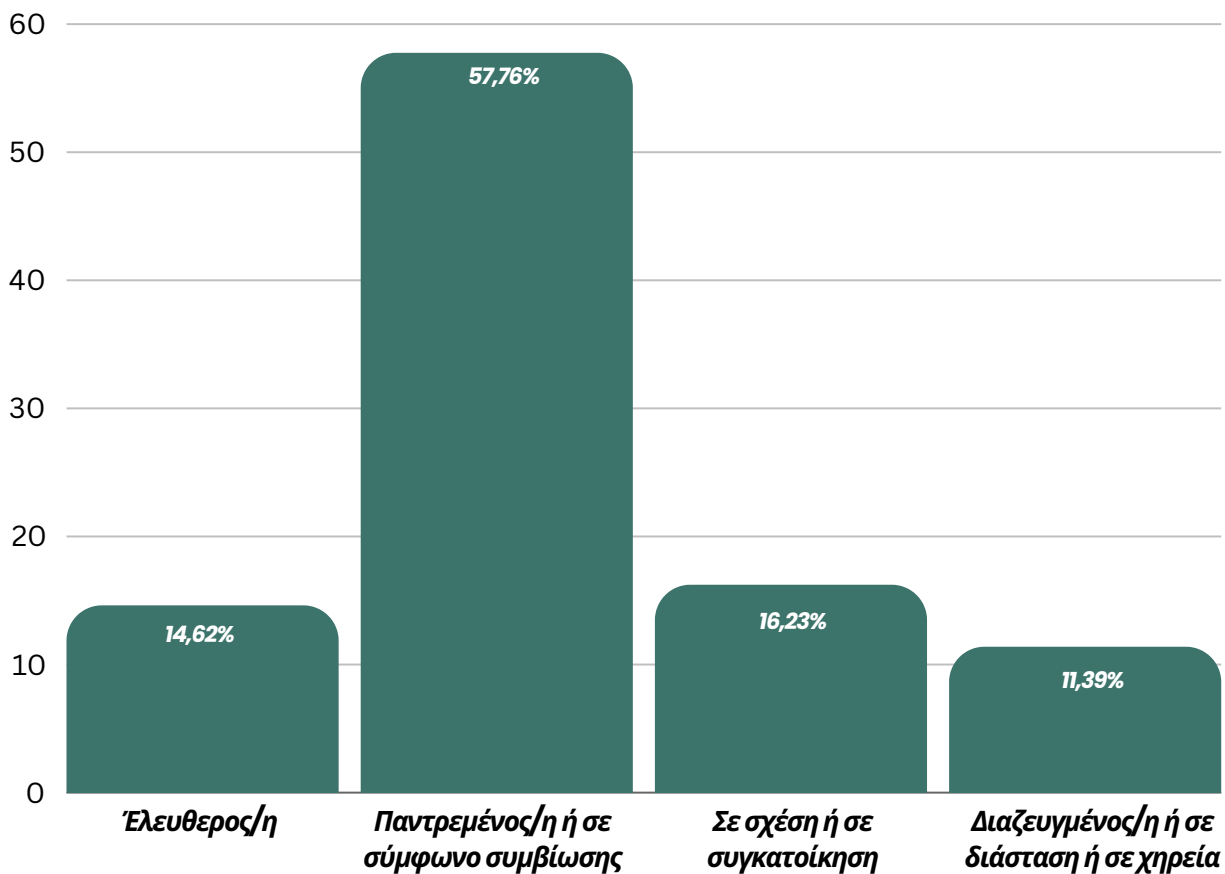
Διάγραμμα 1. Κατανομή του δείγματος κατά ηλικιακή κατηγορία (%)



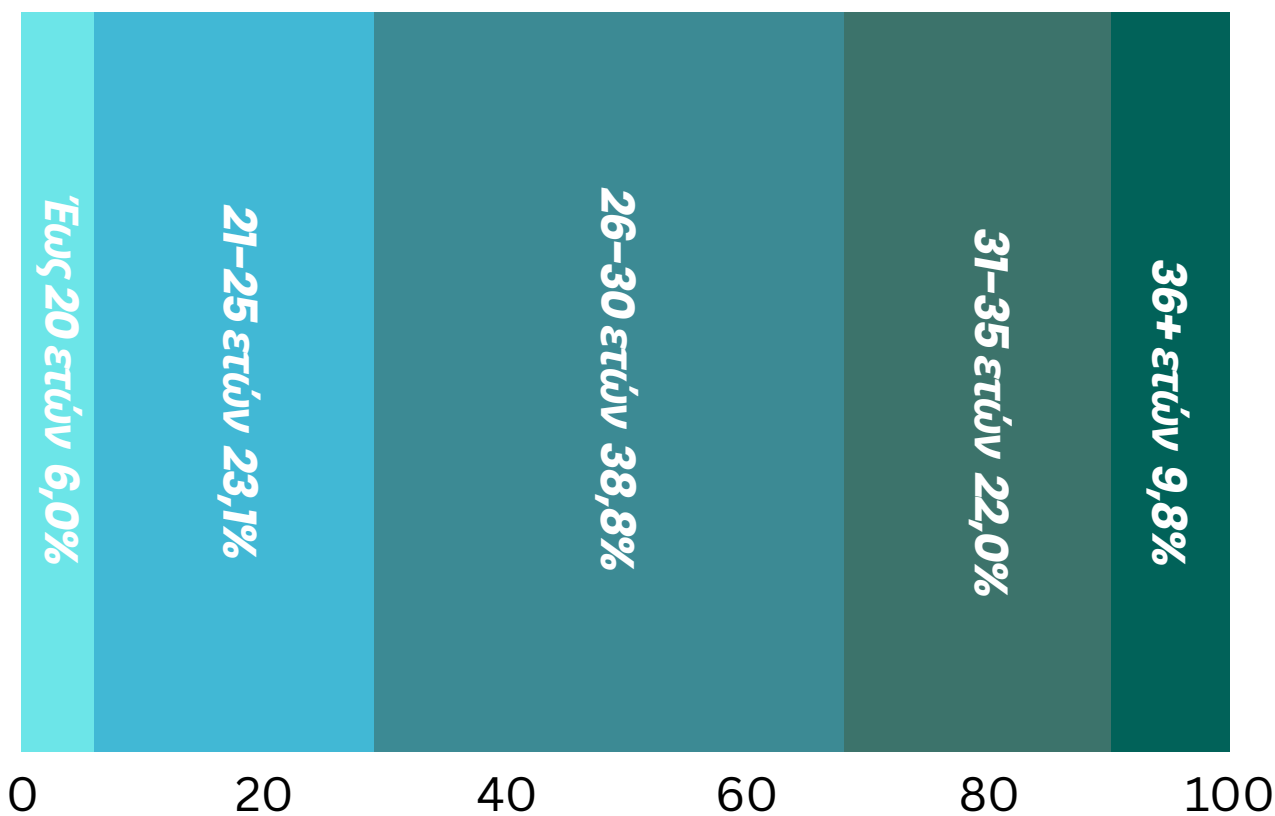
Στη συντριπτική τους πλειονότητα, οι συμμετέχοντες/ουσες ήταν παντρεμένοι/ες (54,9%) ή σε σύμφωνο συμβίωσης (57,8%) και σχεδόν ένας/μία στους/στις δέκα δήλωσε πως είχε παντρευτεί γύρω στην ηλικία των 30 ετών (μέση τιμή=28,81· τυπική απόκλιση=6,50). Τουλάχιστον εννέα στους δέκα έχουν μέχρι την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας συνάψει μόνο ένα γάμο και στην πλειονότητά τους είναι γονείς (64,1%) με δύο παιδιά (54,0%). Επιπλέον, σχεδόν τρεις στους δέκα γονείς (28,72%) έχουν παιδιά ηλικίας άνω των 18 ετών. Ωστόσο, σχεδόν έξι στους δέκα γονείς θα ήθελαν να αποκτήσουν και άλλα παιδιά (62,82%) και αντίστοιχα οι αποκρινόμενοι χωρίς τέκνα θα ήθελαν στη συντριπτική τους πλειονότητα να αποκτήσουν παιδιά (80,47%) Σε ποσοστό 48,6% οι αποκρινόμενοι έχουν έναν/μία αδελφό ή αδελφή και σε ποσοστό 23,35% έχουν δύο αδέρφια. Στη βάση αυτών των δεδομένων το προφίλ που διαγράφεται ανταποκρίνεται στο πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας (ετερόφυλοι γονείς με δύο παιδιά) ενώ ισχυρή αποδεικνύεται η διάθεση του κοινωνικού σώματος για τεκνοποιία (Διαγράμματα 2-10).



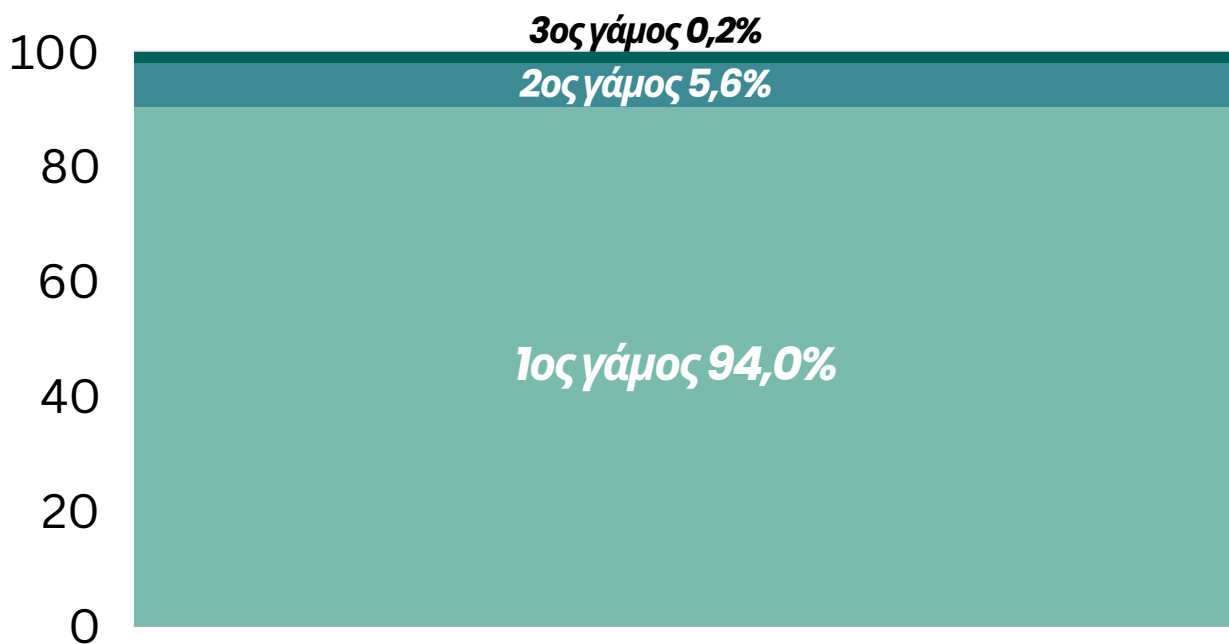
Διάγραμμα 2. Η οικογενειακή κατάσταση (%)



Διάγραμμα 3. Η ηλικία των αποκρινόμενων κατά τον γάμο (N=549) (%)



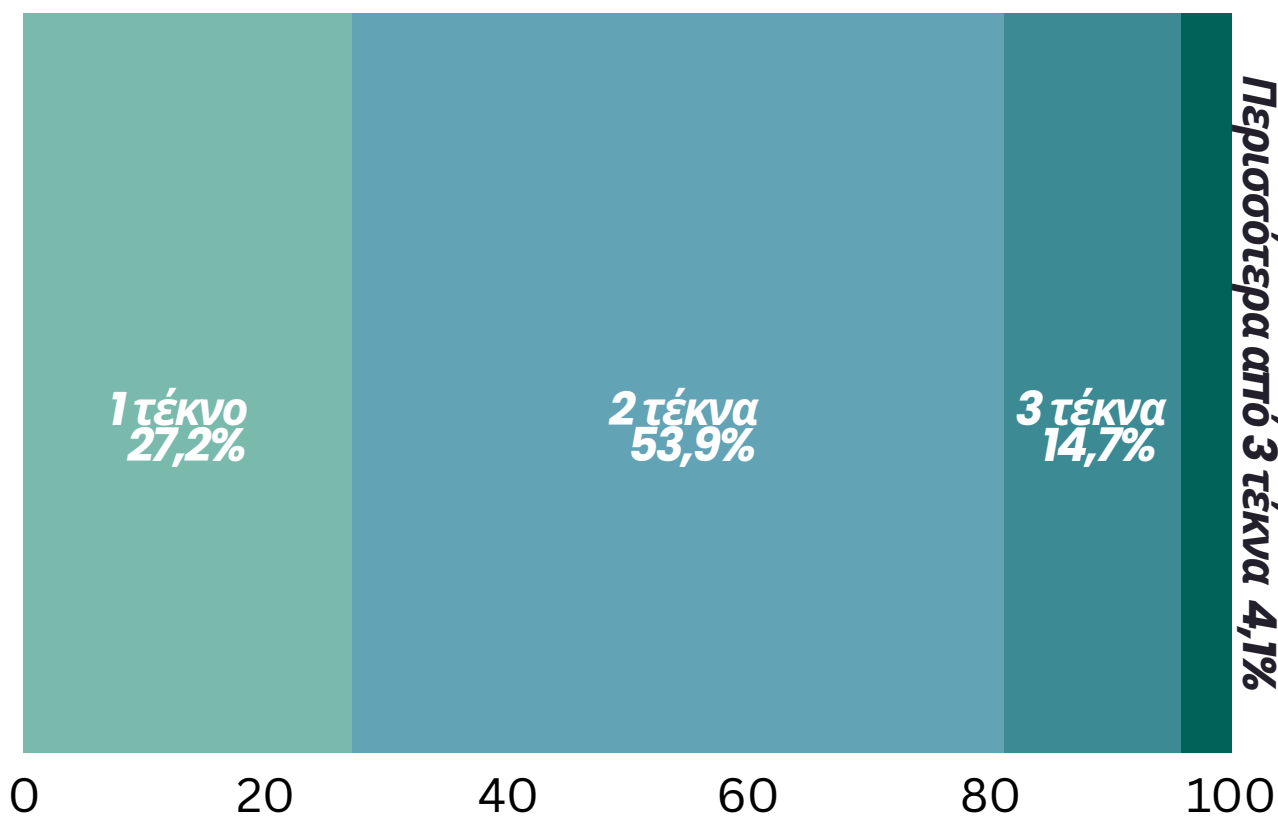
Διάγραμμα 4. Τακτικός αριθμός τωρινού γάμου (N=549) (%)



Διάγραμμα 5. Ύπαρξη τέκνων στην οικογένεια (%)



Διάγραμμα 6. Ο αριθμός των τέκνων (%)



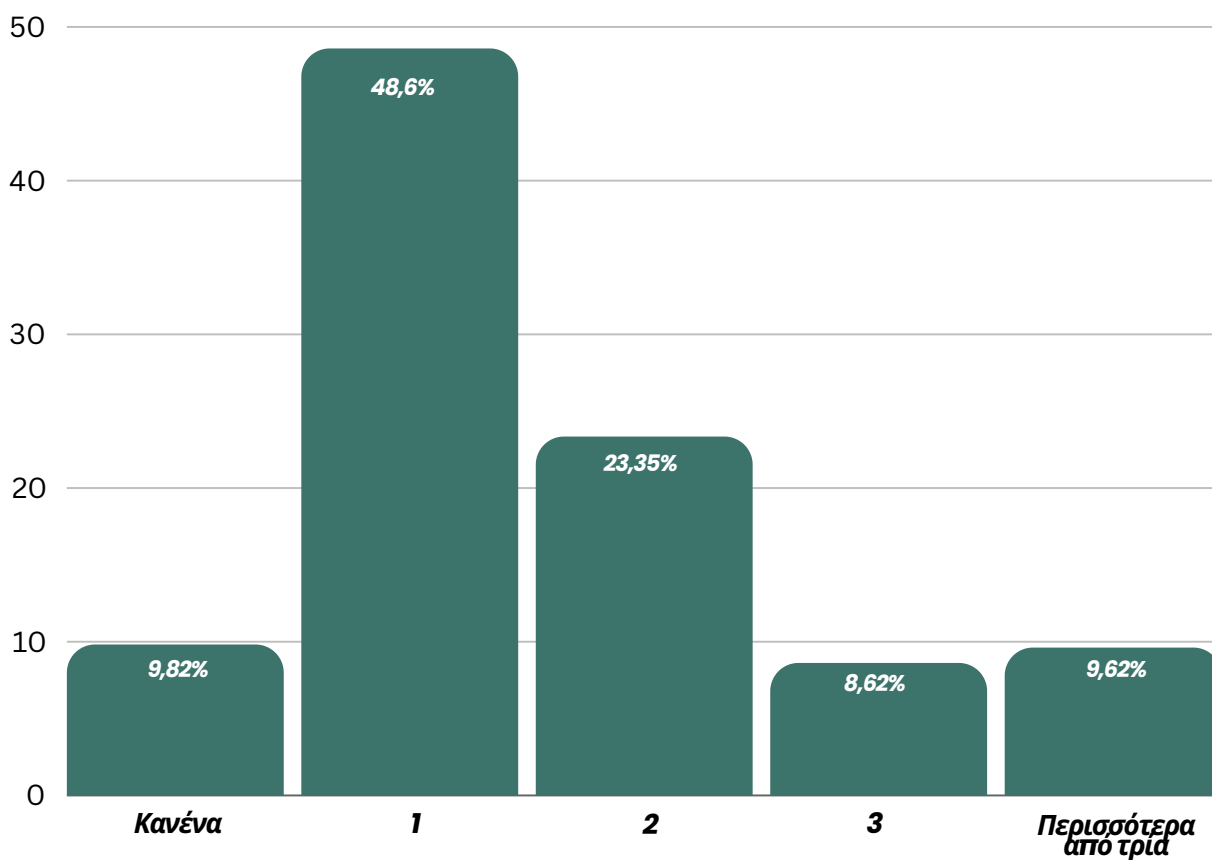
Διάγραμμα 7. Η επιθυμία για περισσότερα παιδιά (%)



Διάγραμμα 8. Η επιθυμία απόκτησης παιδιών (%)



Διάγραμμα 9. Ο αριθμός των αδελφών (%)

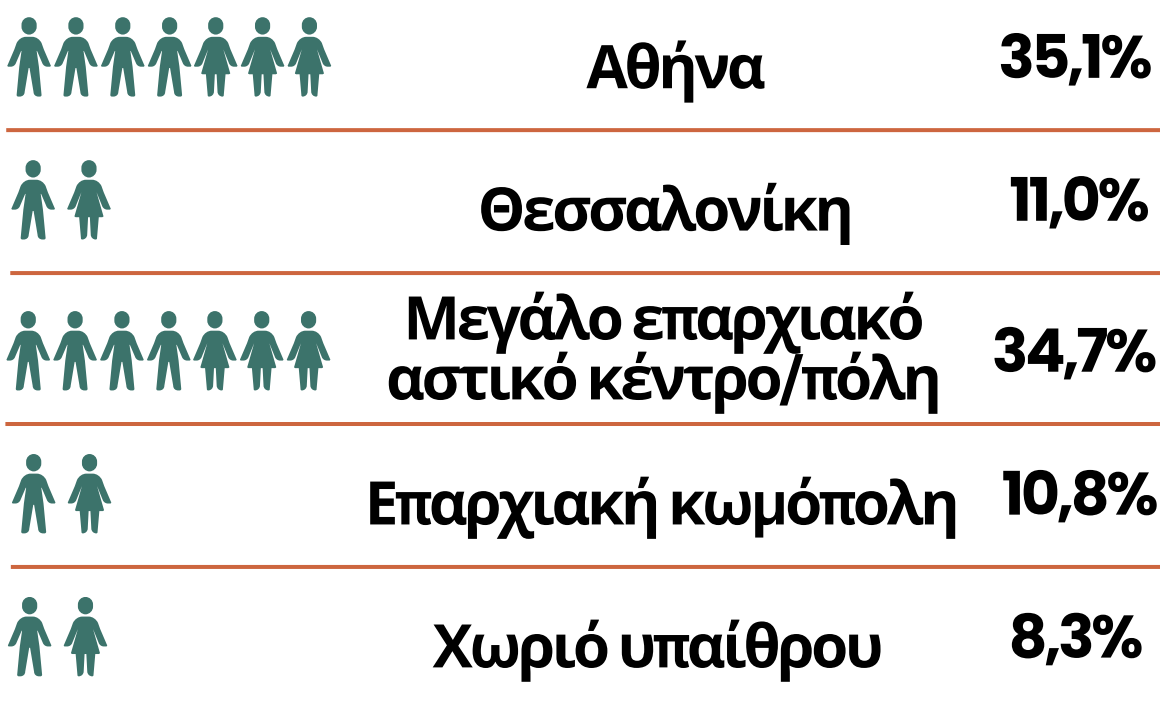


Διάγραμμα 10. Ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού (%)

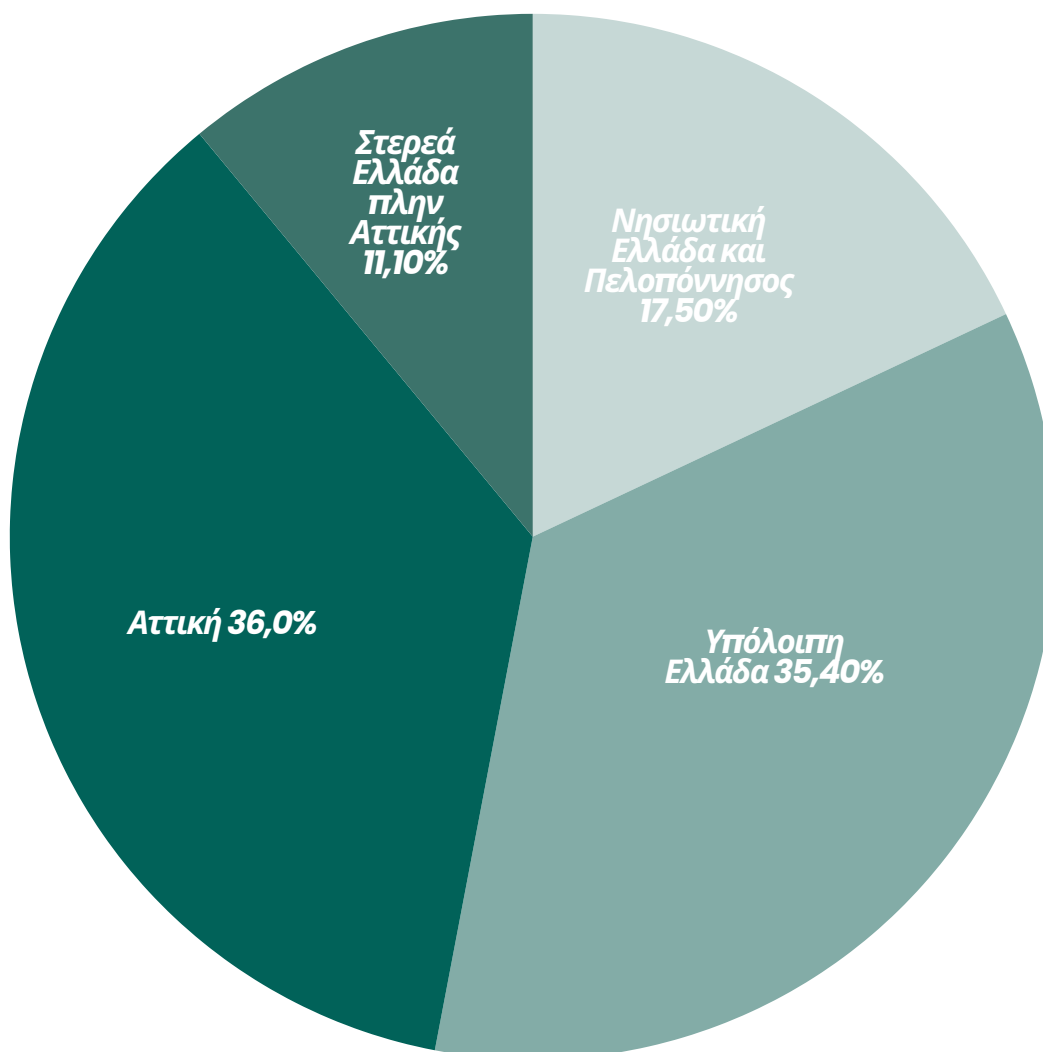


0 20 40 60 80 100  
Ως προς τον βαθμό αστικότητας το μεγαλύτερο ποσοστό των αποκρινόμενων δήλωσε ως τόπο διαμονής την Αθήνα και πιο συγκεκριμένα την Αττική (36,0%), όπως φαίνεται και στα διαγράμματα 11 και 12 που ακολουθούν.

Διάγραμμα 11. Βαθμός αστικότητας (%)

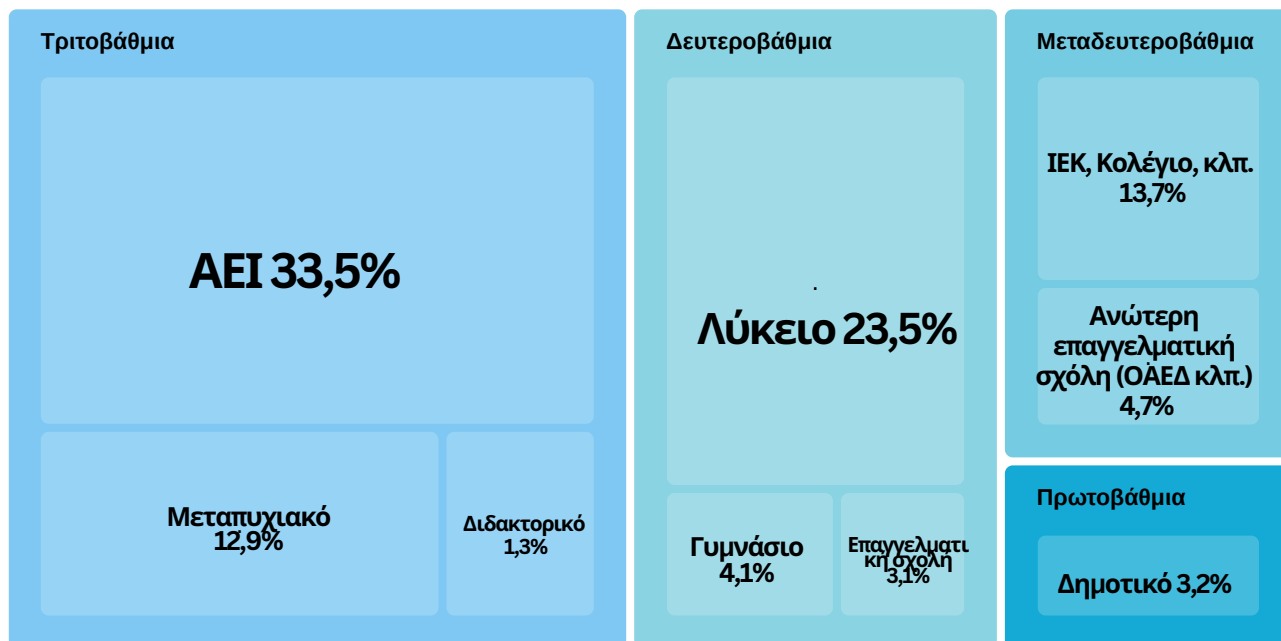


Διάγραμμα 12. Τόπος διαμονής

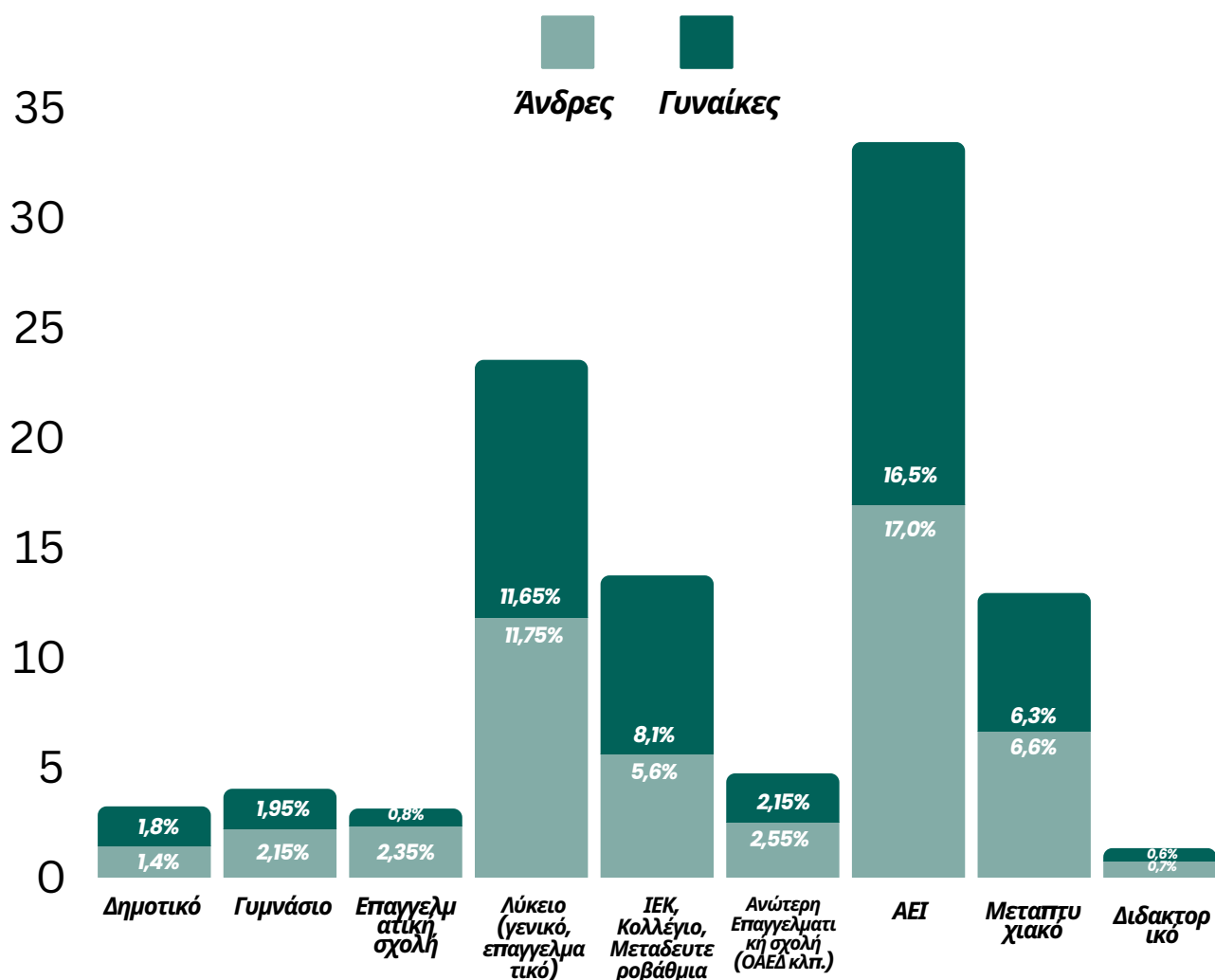


Σχεδόν ένας/μία στους τρεις συμμετέχοντες/ουσες ήταν απόφοιτος/η ΑΕΙ (33,5%). Ως προς το φύλο, οι άνδρες και οι γυναίκες φαίνεται να κατανέμονται ομοιόμορφα στα επίπεδα εκπαίδευσης με εξαίρεση την επαγγελματική εκπαίδευση στην οποία υπερέχουν αριθμητικά οι άνδρες (4,3% έναντι 1,6%) και τη μετα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ΙΕΚ, Κολλέγια) όπου υπερέχουν αριθμητικά οι γυναίκες (16,2% έναντι 11,2%). Θα λέγαμε ότι πρόκειται για πληθυσμό που μόνο κατά το ένα τρίτο περίπου διαθέτει πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα δε εκπαιδευτικά επιτεύγματα δεν φαίνεται να σχετίζονται με το φύλο (Διαγράμματα 13, 14).

Διάγραμμα 13. Ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης

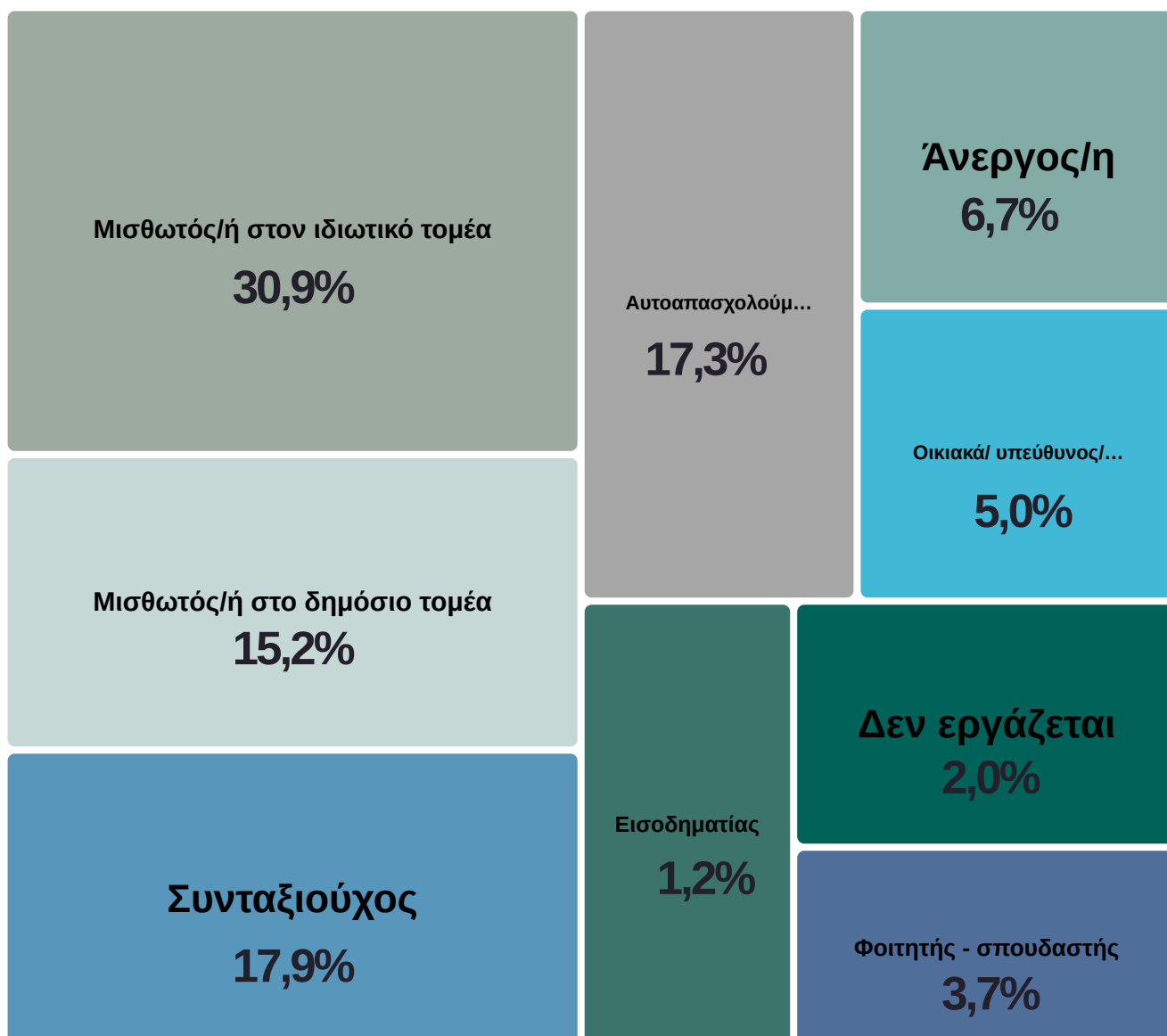


Διάγραμμα 14. Ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης βάσει φύλου (%)



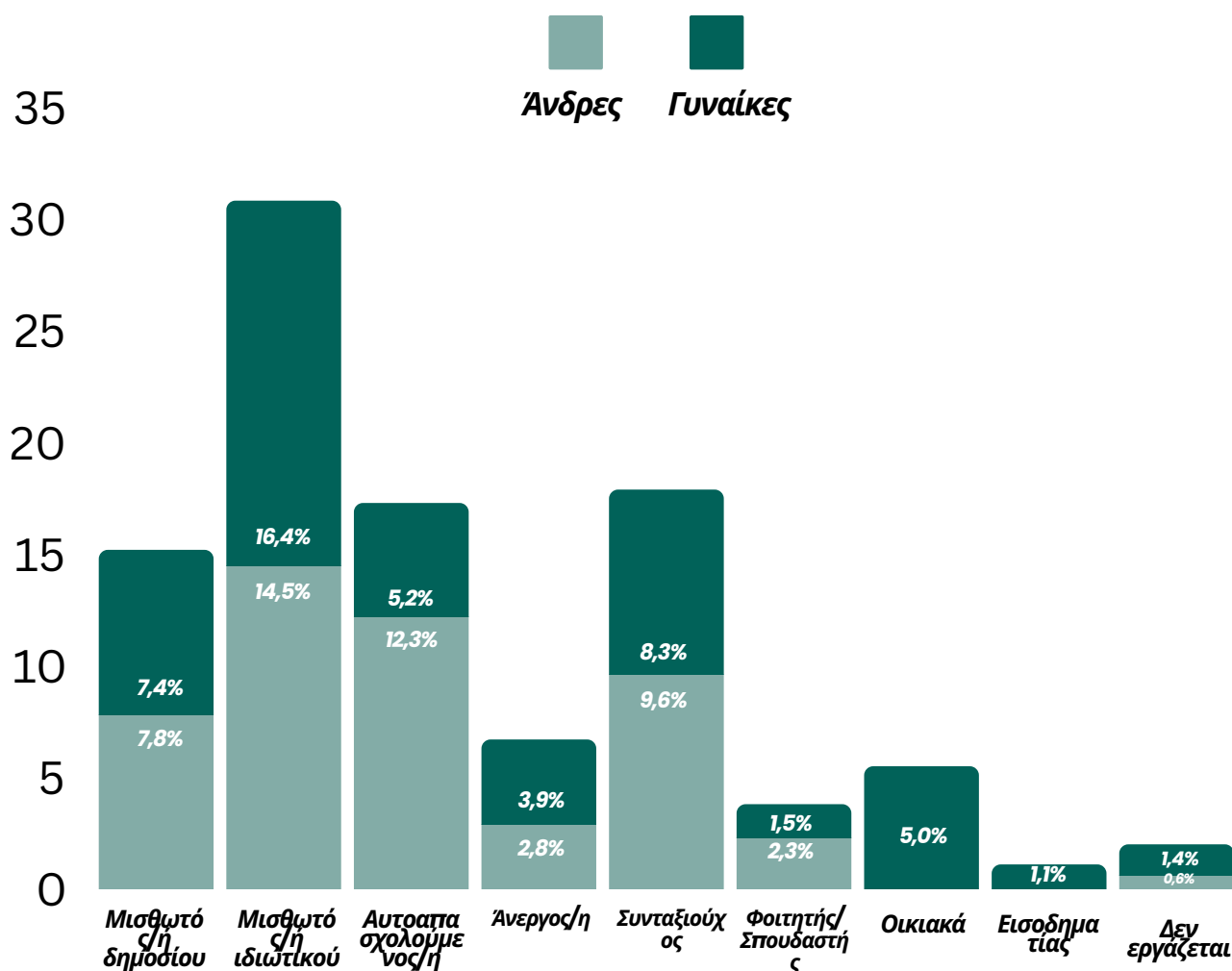
Ως προς την απασχόληση παρατηρούνται τα ακόλουθα: Περισσότεροι από το ήμισυ των αποκρινόμενων (66,33%) δήλωσαν ότι εκείνοι έχουν το υψηλότερο εισόδημα στο νοικοκυριό και άρα συνιστούν τους «κουβαλητές» του οίκου. Σχεδόν ένας/μια στους τρεις εργάζεται ως μισθωτός/ή στον ιδιωτικό τομέα (30,9%). Ως προς το φύλο οι άνδρες υπερέχουν αρκετά αριθμητικά στην κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών (24,5% έναντι 10,3%) ενώ οι γυναίκες υπερέχουν αριθμητικά στην κατηγορία των μισθωτών (32,8% έναντι 29%), των απασχολούμενων με τα οικιακά (9,9% έναντι 0%), των ανέργων (7,7% έναντι 5,7%), των εισοδηματιών (2,2% έναντι 0,2%) και των μη εργαζόμενων (2,8% έναντι 1,2%), όπως φαίνεται και στα παρακάτω διαγράμματα 15 και 16.

Διάγραμμα 15. Καθεστώς απασχόλησης (%)





Διάγραμμα 16. Καθεστώς απασχόλησης βάσει φύλου (%)

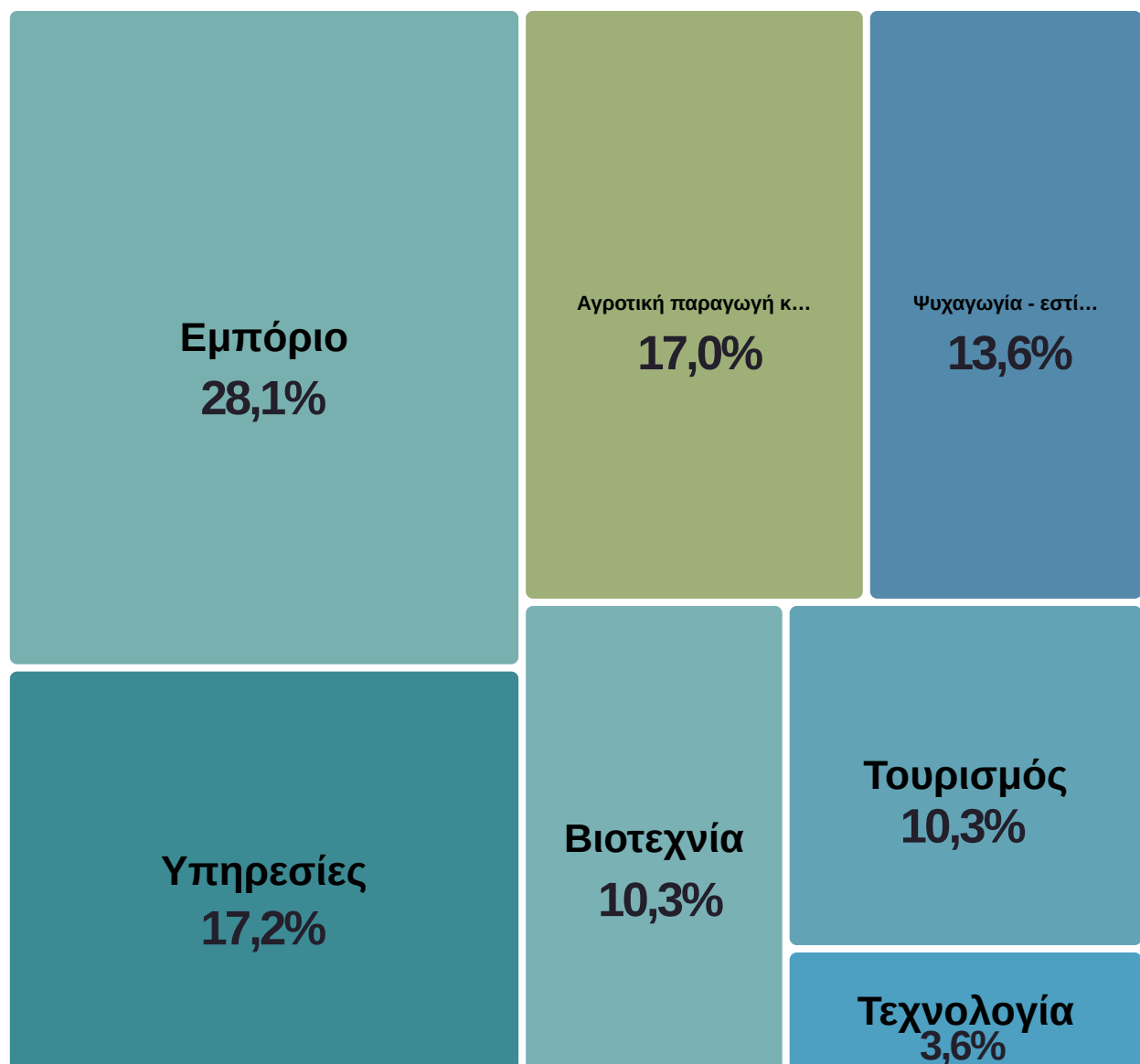


Τέσσερις στους πέντε αποκρινόμενους/ες έχουν εργαστεί και σε οικογενειακή επιχείρηση (45,5%) και μάλιστα κυρίως με αποκλειστική απασχόληση. Οι τρεις κυριότεροι κλάδοι οικογενειακών επιχειρήσεων στους οποίους δραστηριοποιούνται οι οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες εργάζονται ή εργάστηκαν ποτέ οι ερωτώμενοι/νες είναι οι κλάδοι του Εμπορίου (28,1%), της Παροχής Υπηρεσιών (17,2%) και της Αγροτικής Παραγωγής και Μεταποίησης Αγροτικών Προϊόντων (16,9%) – (Εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση: Διαγράμματα 17-19 κατωτέρω).

Διάγραμμα 17. Εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση (%)



Διάγραμμα 18. Κλάδος δραστηριοποίησης οικογενειακής επιχείρησης (%)



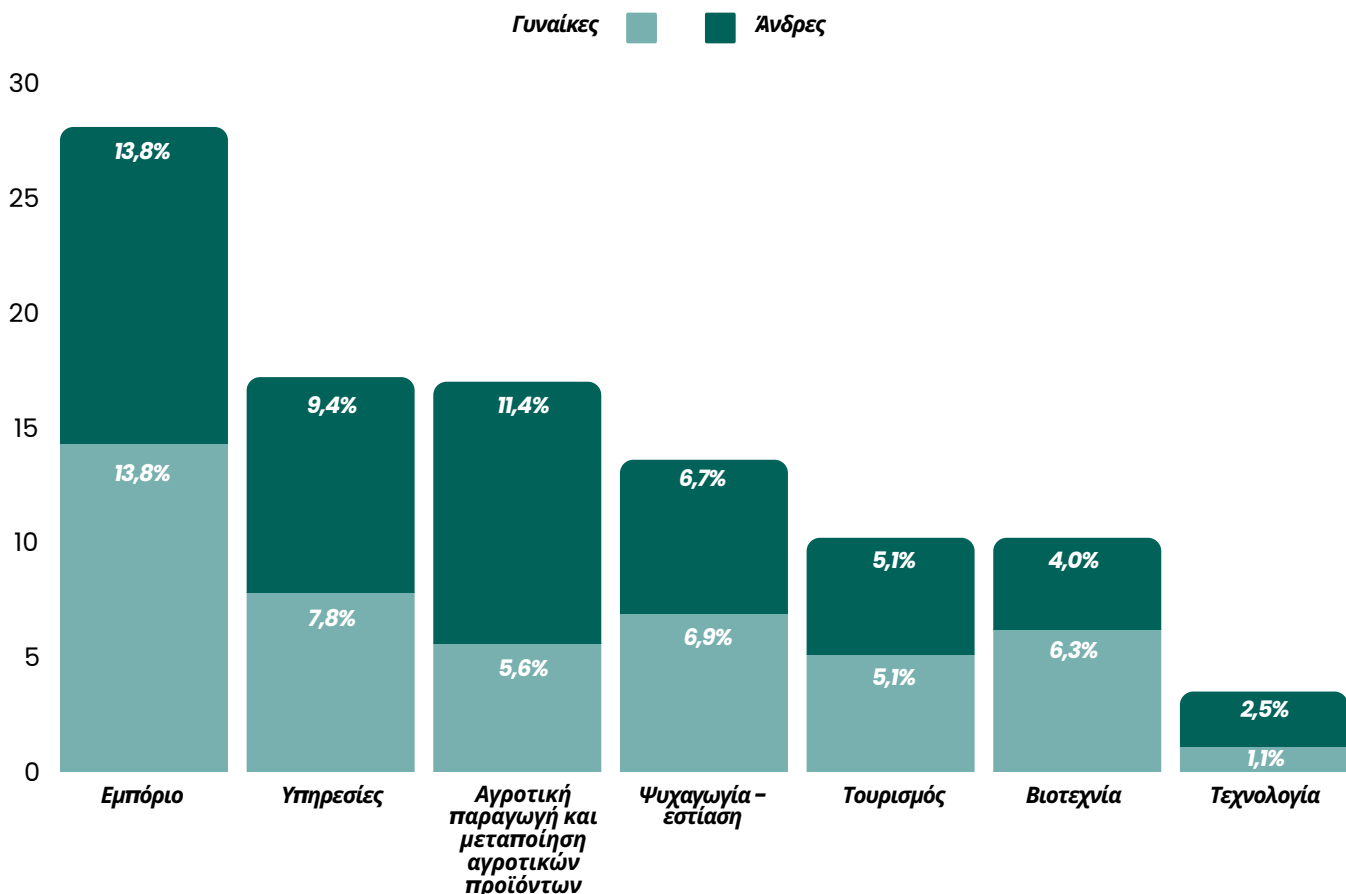
Διάγραμμα 19. Τύπος εργασίας στην οικογενειακή επιχείρηση (%)



Σύμφωνα με τα δεδομένα, σχεδόν ένας στους δύο άντρες έχει εργαστεί ή εργάζεται σε οικογενειακή επιχείρηση ενώ σχεδόν τρεις στις πέντε γυναίκες (29,22%) δεν έχουν εργαστεί ποτέ τους σε επιχείρηση που διατηρεί η οικογένεια. Ειδικότερα, οι γυναίκες παρέχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό συγκριτικά με τους άνδρες βοηθητική ή περιστασιακή εργασία όταν εργάζονται ή εργάστηκαν στην οικογενειακή επιχείρηση (24,67% έναντι 22,67%), οι δε άνδρες παρέχουν κυρίως αποκλειστική εργασία (30% έναντι 22,67%).

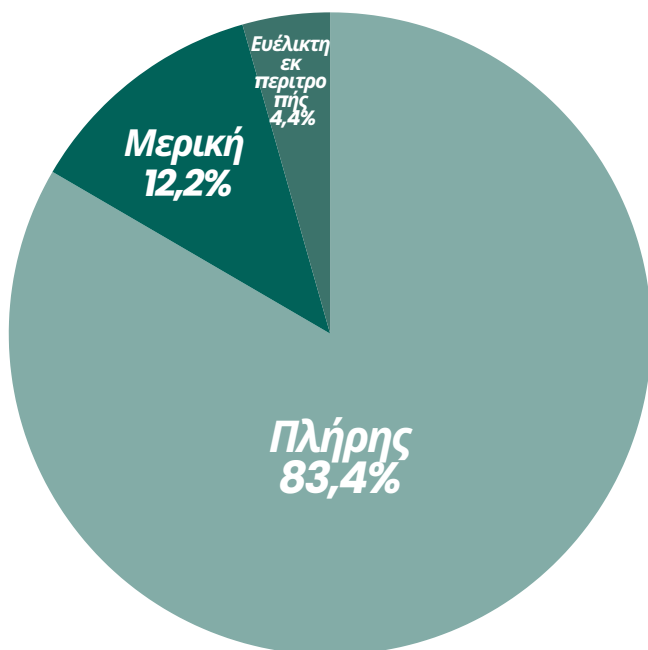
Αναφορικά με τον κλάδο δραστηριοποίησης της οικογενειακής επιχείρησης στην οποία έχουν εργαστεί ή εργάζονται οι αποκρινόμενοι/ες ως προς την κατανομή του φύλου, διπλάσιο είναι το ποσοστό των ανδρών ερωτώμενων στον κλάδο της Αγροτικής Παραγωγής και Μεταποίησης Αγροτικών Προϊόντων (11,38% έναντι 5,58% των γυναικών). Επιπλέον, στον Κλάδο της Βιοτεχνίας το ποσοστό των γυναικών είναι ελαφρώς υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (6,25% έναντι 4,02% των ανδρών) ενώ στους Κλάδους της Τεχνολογίας και των Υπηρεσιών το ποσοστό των ανδρών είναι υψηλότερο (2,46% έναντι 1,12% και 9,38% έναντι 7,81%, των γυναικών αντίστοιχα – Διάγραμμα 20).

Διάγραμμα 20. Κλάδος δραστηριοποίησης οικογενειακής επιχείρησης (%)

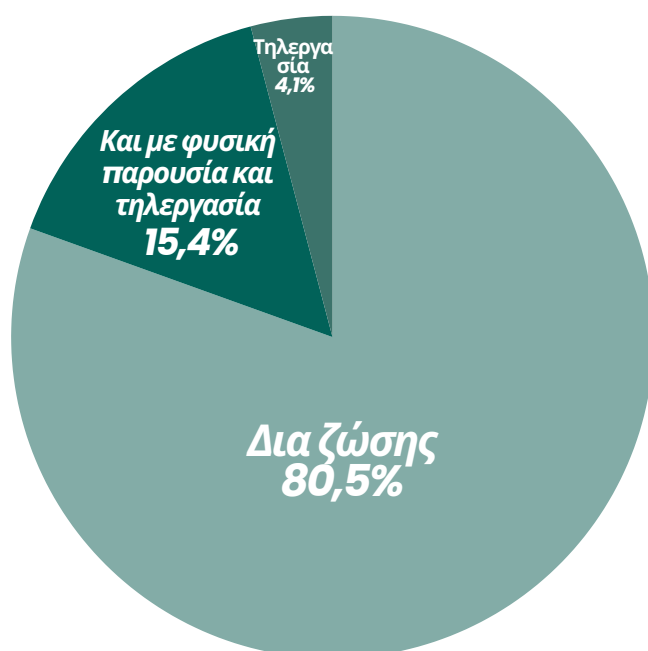


Αναφορικά με τη **μορφή και το είδος απασχόλησης των αποκρινόμενων**, το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης υπερτερεί συντριπτικά (83,41%) έναντι των καθεστώτων της μερικής απασχόλησης (12,16%) και της ευέλικτης ή εκ περιτροπής εργασίας (4,42%). Στη συνέχεια, η διά ζώσης εργασία επίσης υπερτερεί συντριπτικά (80,54%) των λοιπών μορφών επιτέλεσης της εργασίας αν και διαφαίνεται μια στροφή προς την από απόσταση εργασία και την τηλεργασία (Διαγράμματα 21, 22).

Διάγραμμα 21. Μορφή και είδος απασχόλησης (1) (%)

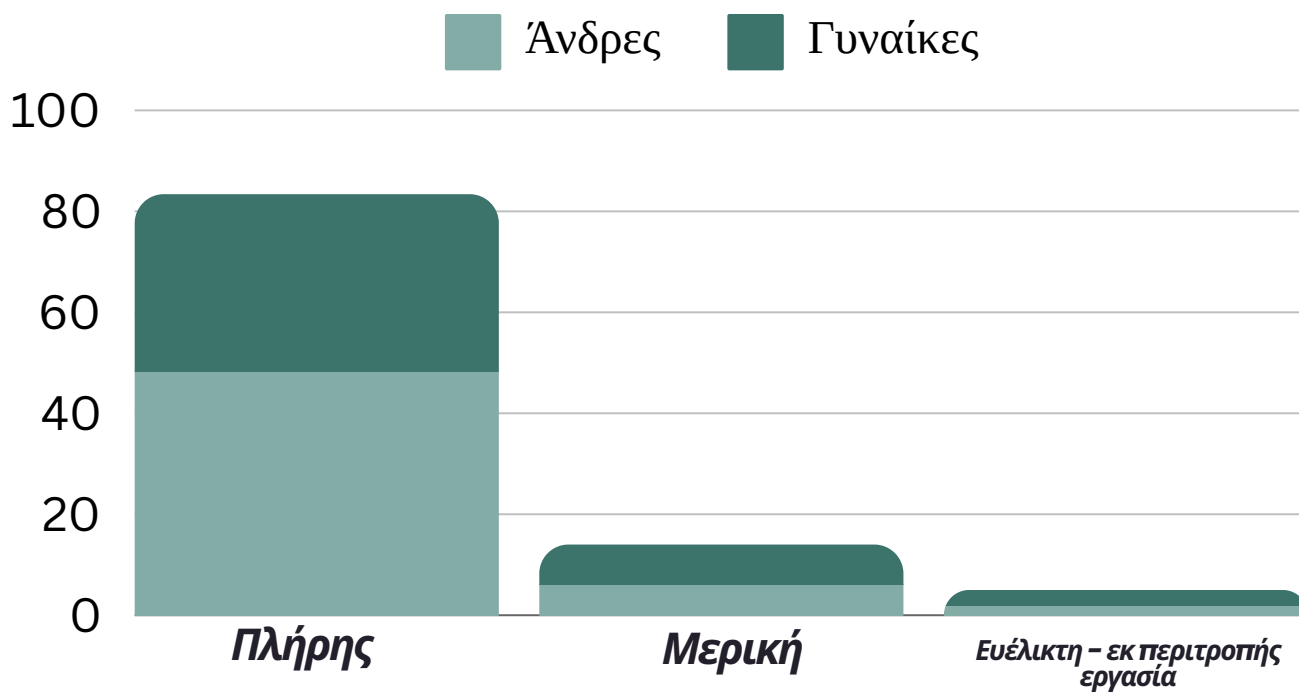


Διάγραμμα 22. Μορφή και είδος απασχόλησης (2) (%)

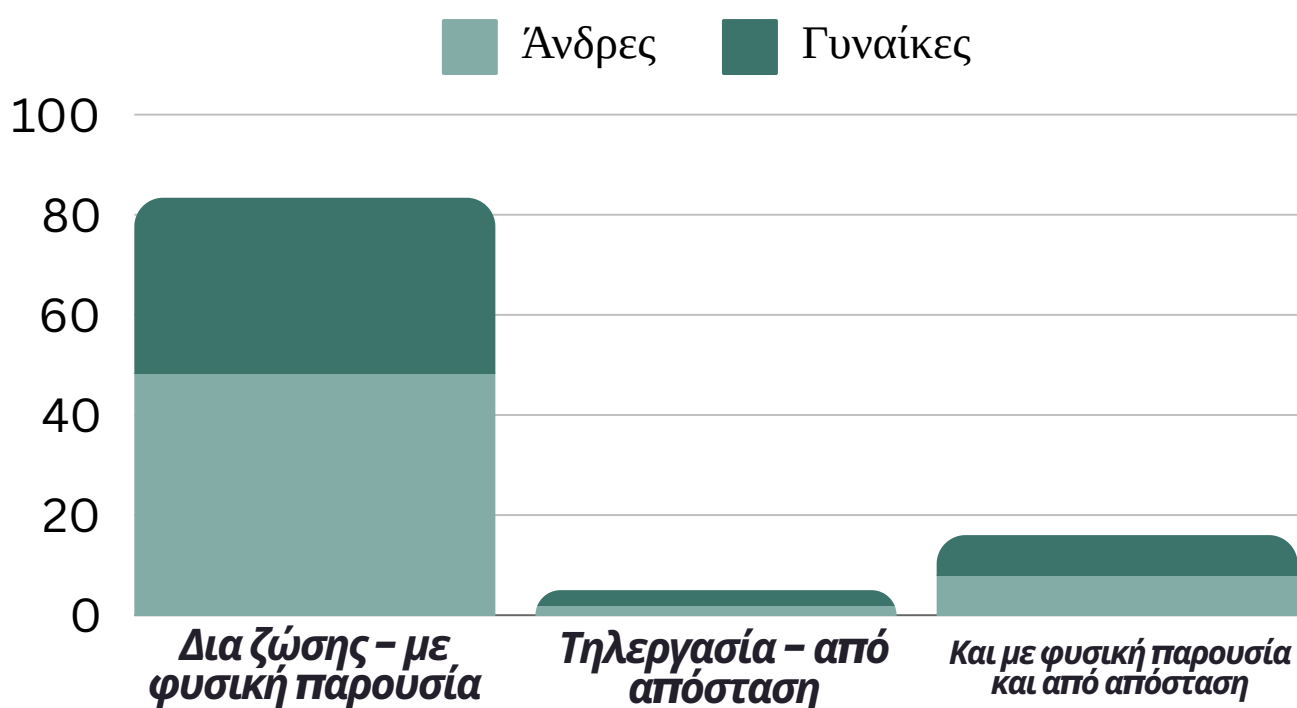


Οι άνδρες παρέχουν σε αρκετά μεγαλύτερο ποσοστό πλήρη εργασία (48,34% έναντι 35,07% των γυναικών), ενώ οι ερωτώμενοι/ες που έχουν παράσχει μερική ή ευέλικτη και εκ περιτροπής εργασία είναι κυρίως γυναίκες (7,90% και 3,32% αντίστοιχα) – Διαγράμματα 23-24 κατωτέρω.

Διάγραμμα 23. Μορφή και είδος απασχόλησης κατά φύλο (1)

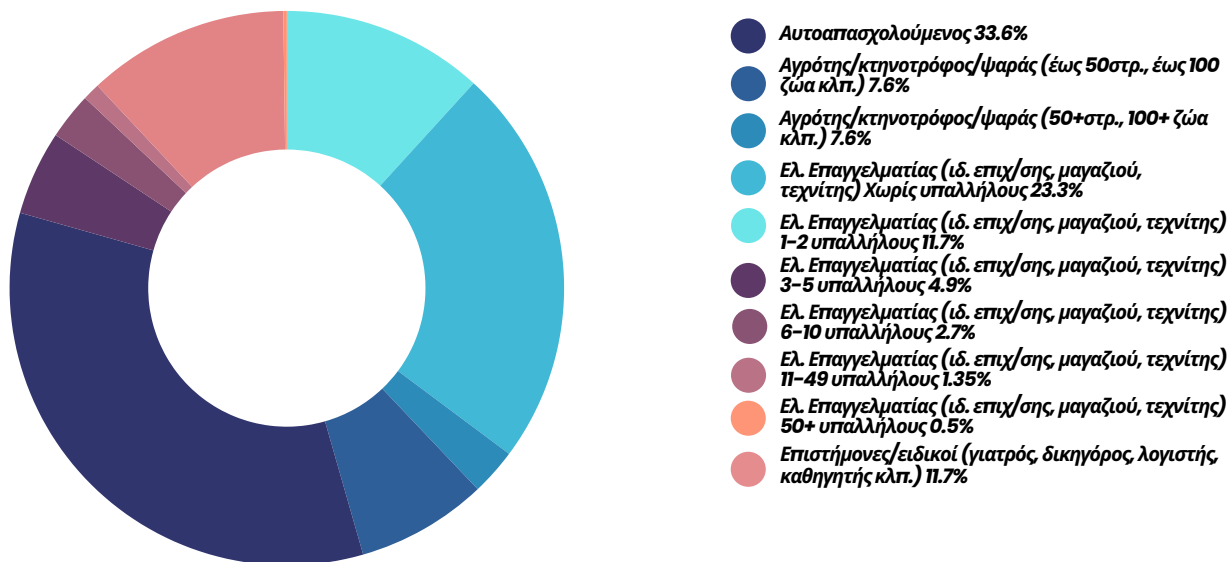


Διάγραμμα 24. Μορφή και είδος απασχόλησης κατά φύλο (2)



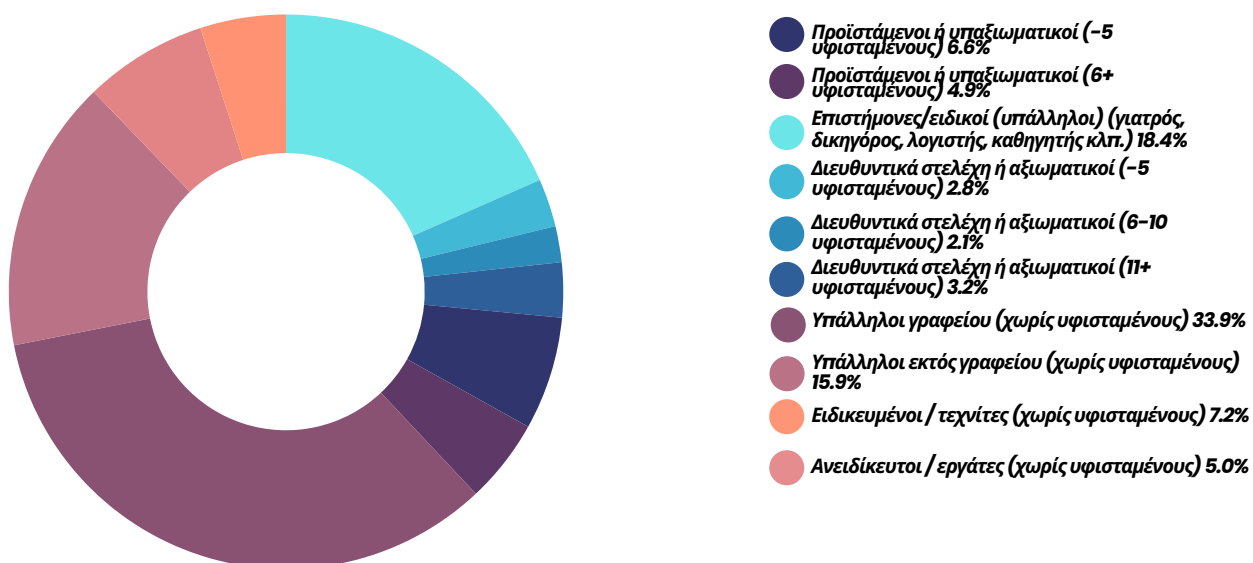
Η **επαγγελματική δραστηριοποίηση** των ερωτώμενων είναι κυρίως στους κλάδους των αυτοαπασχολούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών – επιχειρηματιών με μικρότερη ή μεγαλύτερη σε μέγεθος επιχείρηση ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνουν οι ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα (διάγραμμα 25).

Διάγραμμα 25. Επαγγελματική δραστηριοποίηση



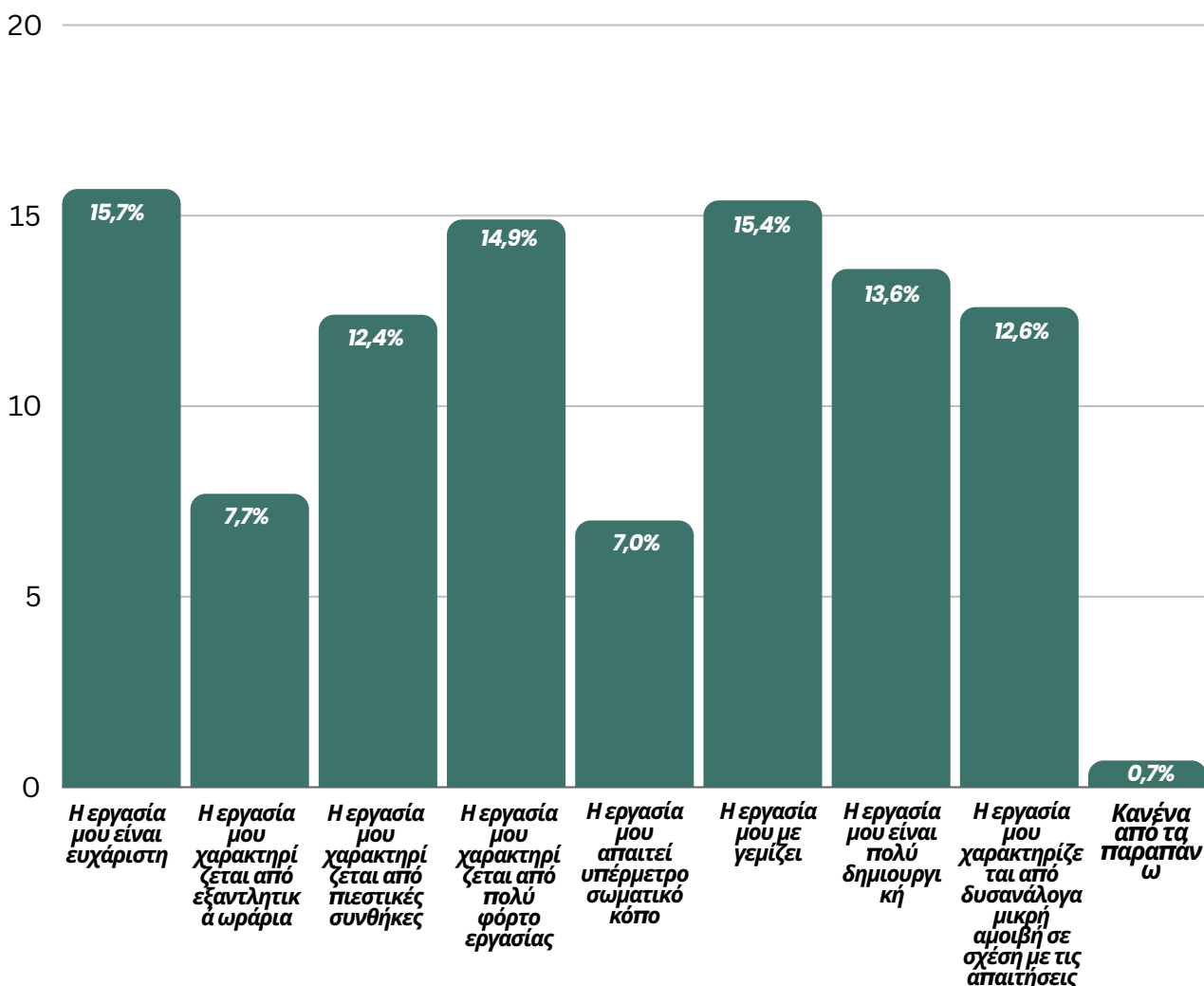
Ως προς τη **θέση στο επάγγελμα** των ερωτώμενων, αυτή κατανέμεται ως ακολούθως με τους υπαλλήλους γενικά να καταλαμβάνουν την πρώτη θέση ενώ και οι επιστήμονες αυτοαπασχολούμενοι κρατούν σημαντικό ποσοστό (διάγραμμα 26 κατωτέρω).

Διάγραμμα 26. Η θέση στο επάγγελμα των αποκρινόμενων

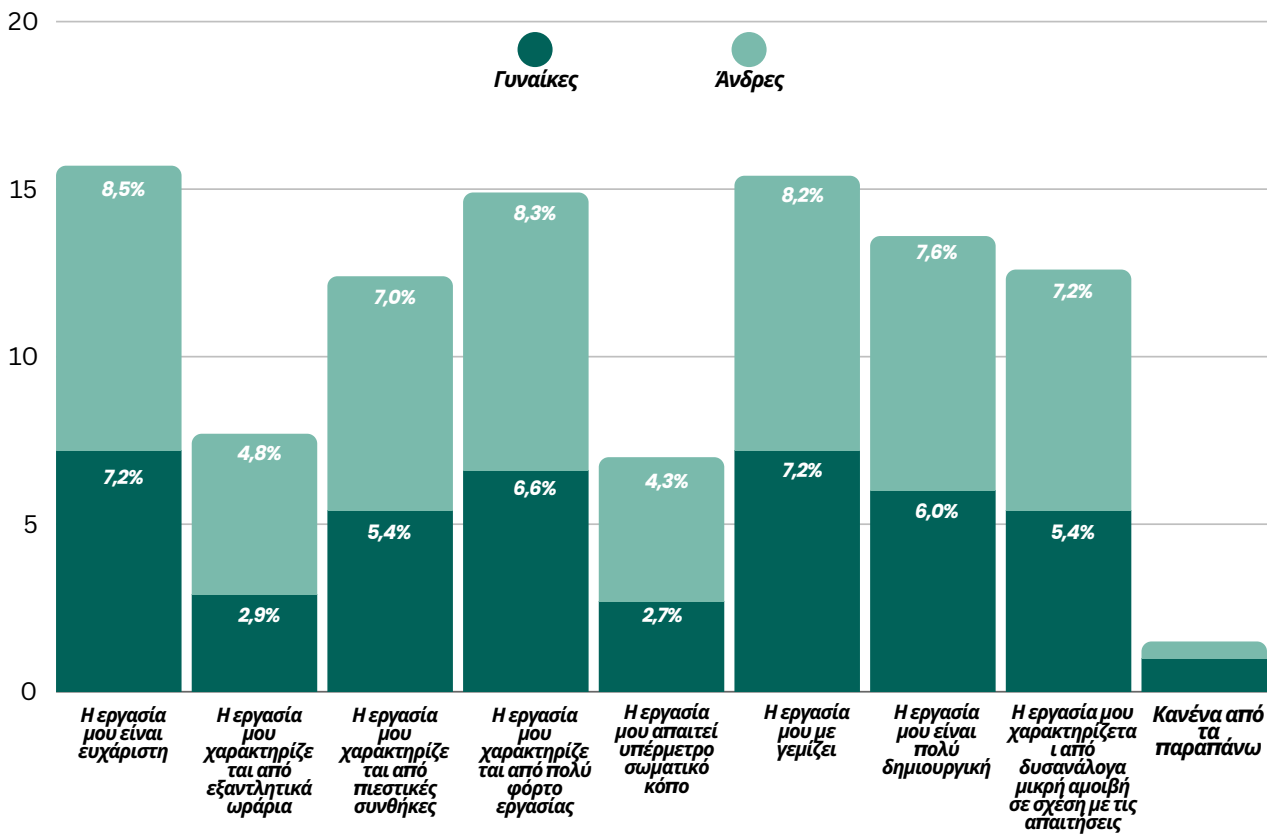


Ως προς την ικανοποίηση από την εργασία, οι εργαζόμενοι/ες που συμμετείχαν στην έρευνα κλήθηκαν να δηλώσουν όλα όσα πιστεύουν πως ισχύουν για την τωρινή τους εργασία. Επί του συνόλου των απαντήσεων που ελήφθησαν για τις εννέα διαθέσιμες απαντήσεις-τιμές της ερώτησης (2.022) τα μεγαλύτερα ποσοστά των απαντήσεων συγκέντρωσαν οι επιλογές: «**η εργασία μου είναι ευχάριστη**» (15.7%), «**η εργασία μου με γεμίζει**» (15,4%) και «**η εργασία μου χαρακτηρίζεται από πολύ φόρτο εργασίας**» (14.9%). Επί του συνόλου των απαντήσεων, ως προς την κατανομή του φύλου, διπλάσιο είναι το ποσοστό των αποκρίσεων των γυναικών έναντι του αντίστοιχου των ανδρών οι οποίες θεωρούν πως η εργασία τους «**έχει εξαντλητικά ωράρια**» και απαιτεί «**υπέρμετρο σωματικό κόπο**» (Διαγράμματα 27-33 κατωτέρω).

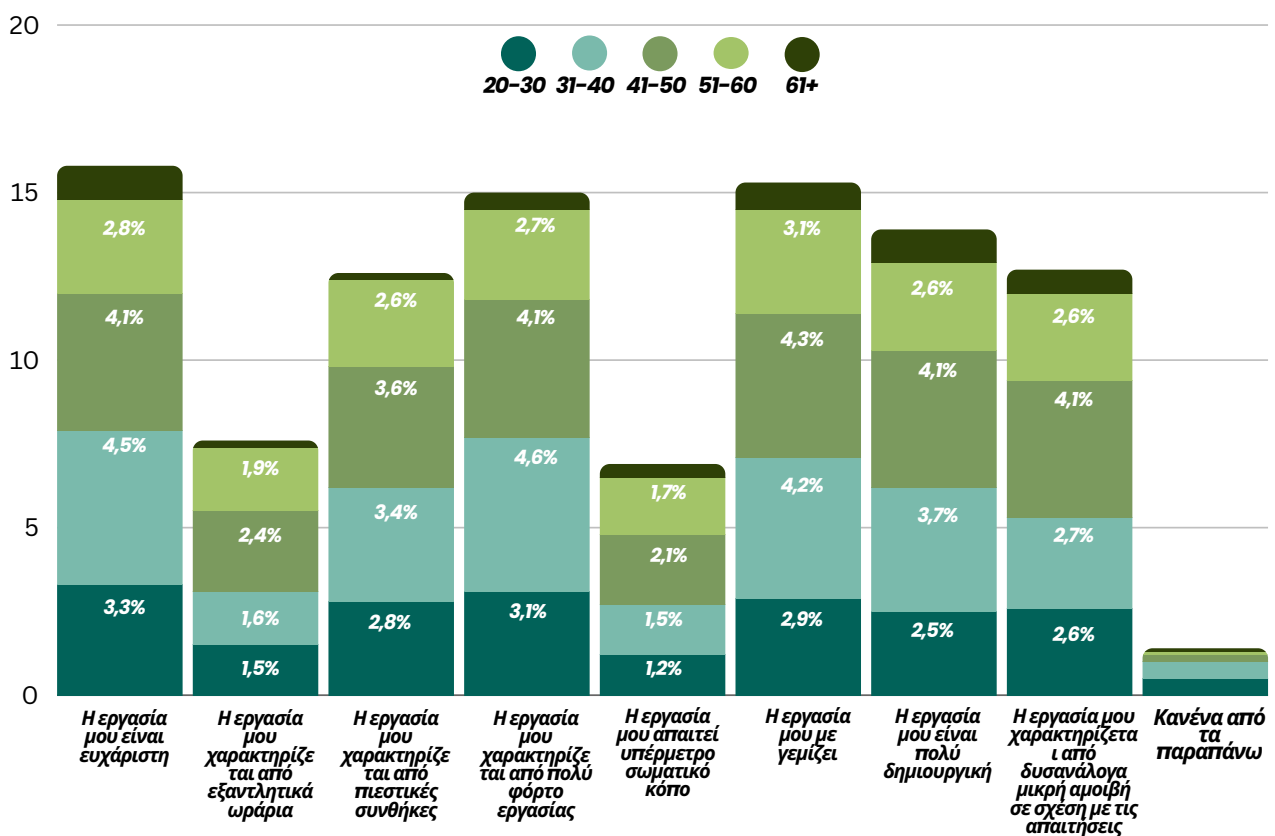
Διάγραμμα 27. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία (% των αποκρίσεων)



Διάγραμμα 28. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει του φύλου (% των αποκρίσεων)

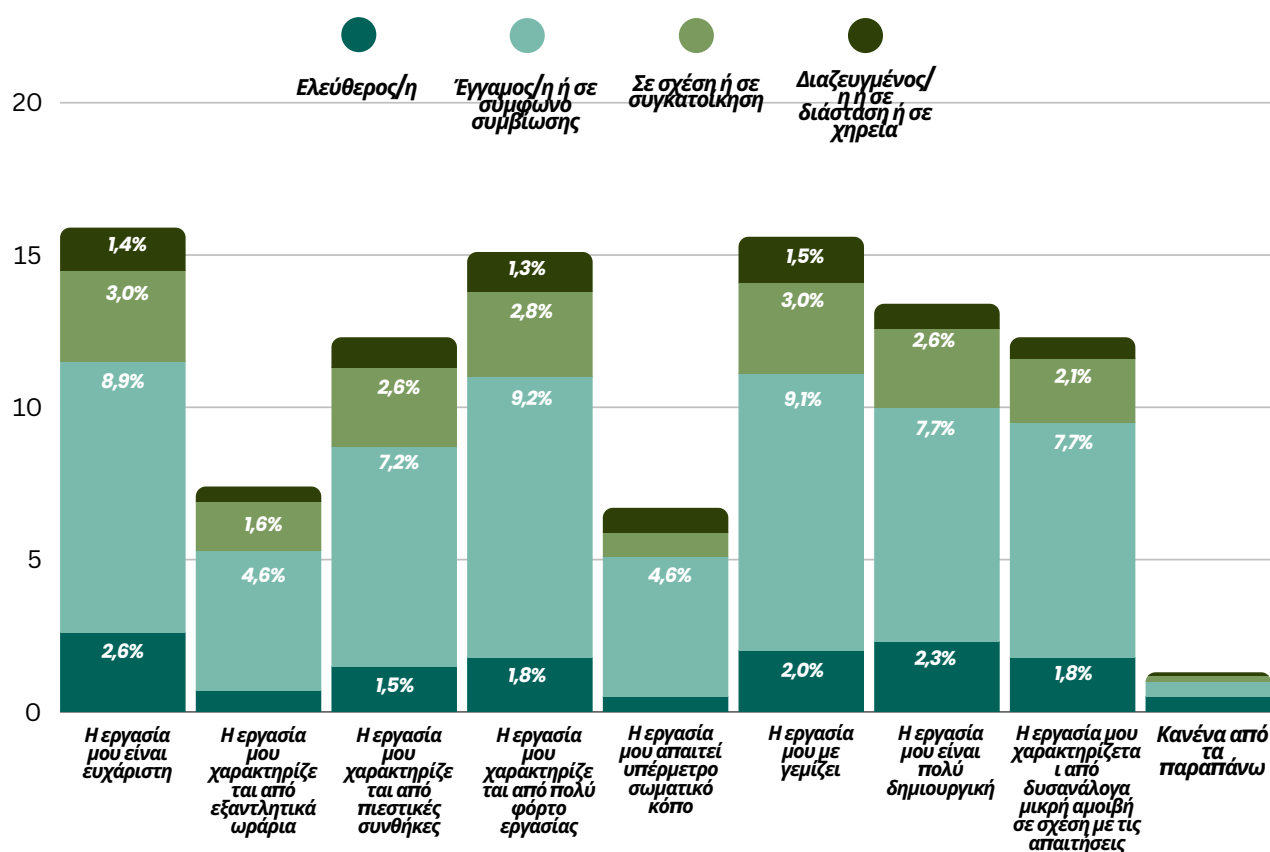


Διάγραμμα 29. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει της ηλικίας (% των αποκρίσεων)

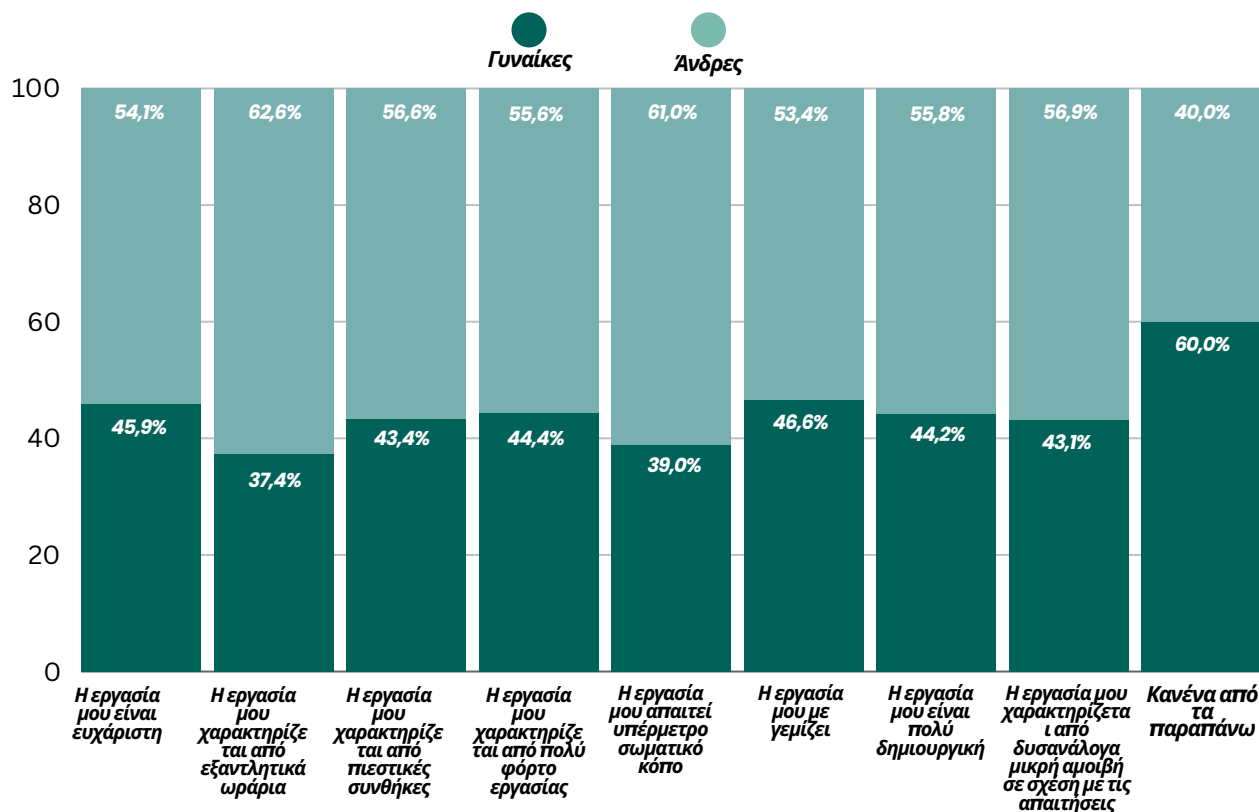




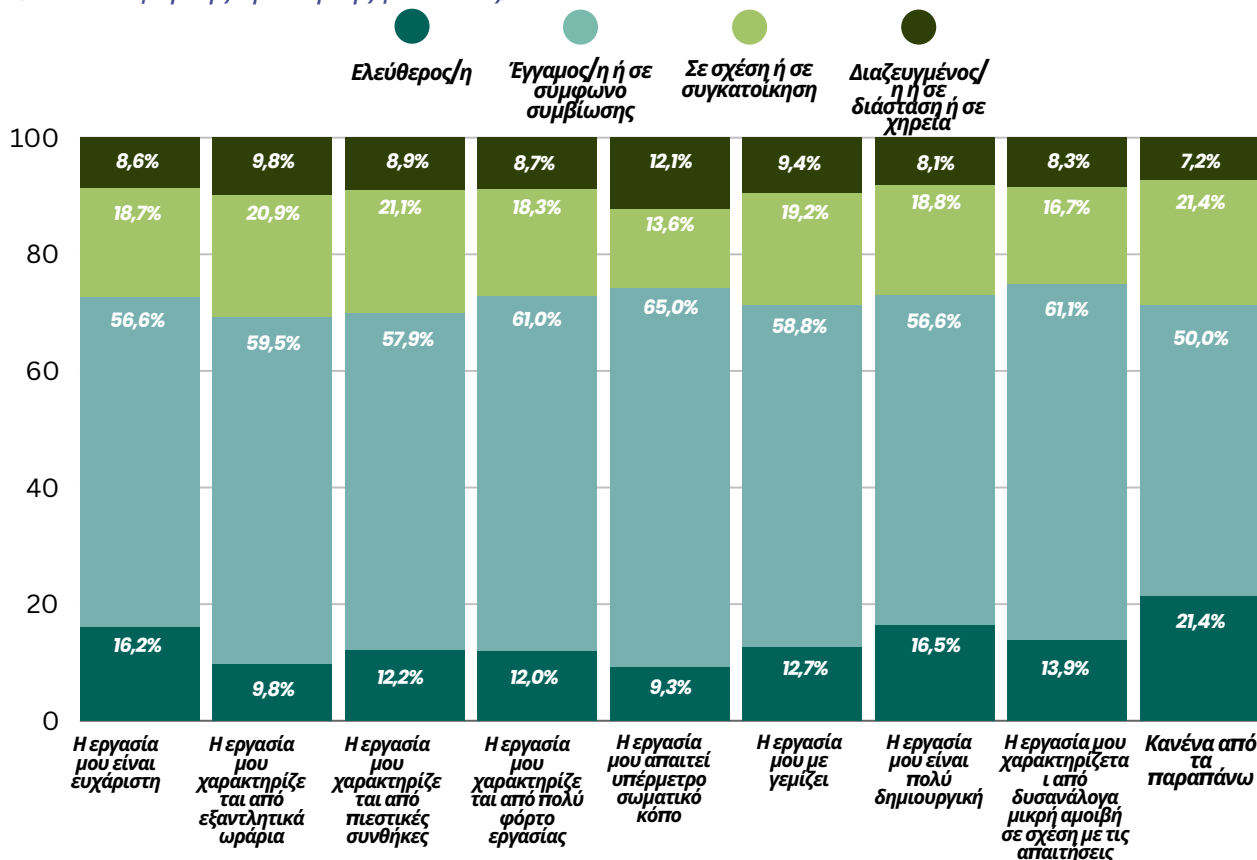
Διάγραμμα 30. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει της οικογενειακής κατάστασης (% των αποκρίσεων)



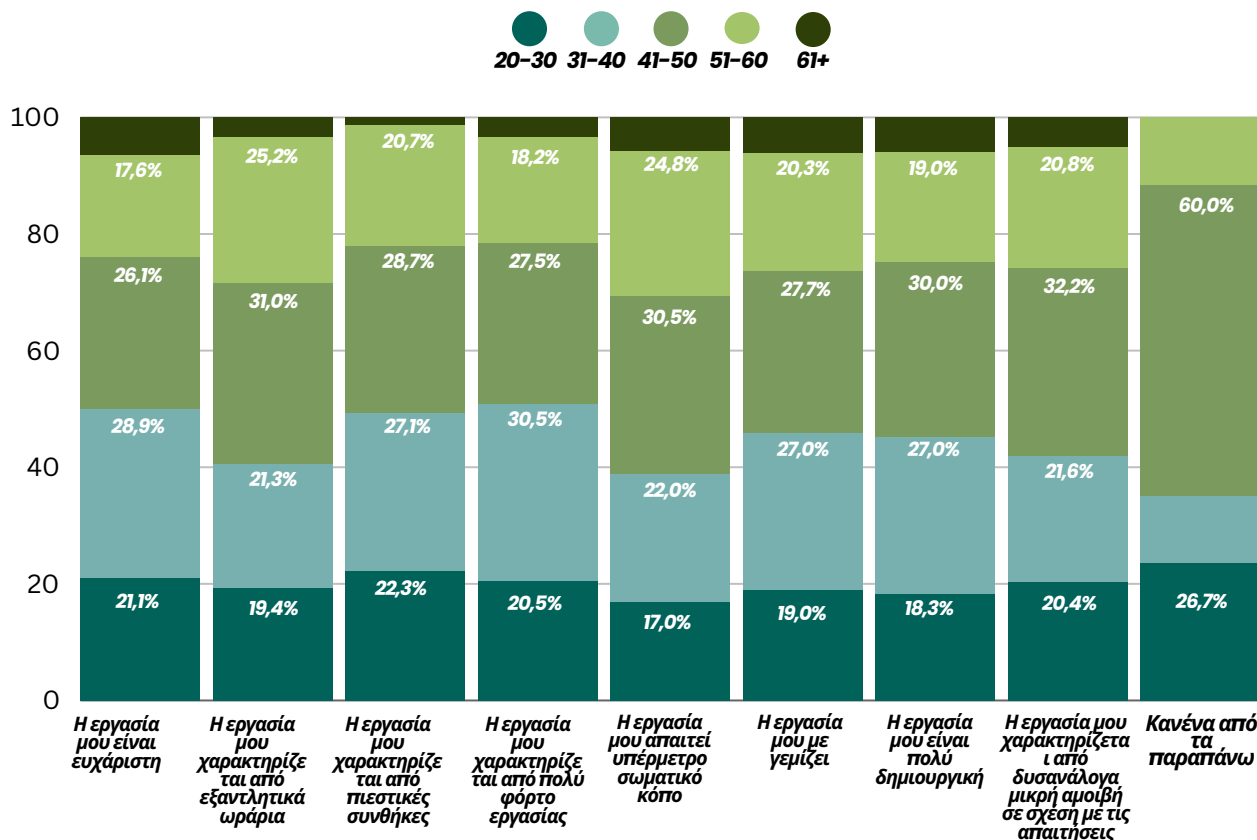
Διάγραμμα 31. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει του φύλου (% ανά τιμή της ερώτησης μονάδας)



Διάγραμμα 32. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει της οικογενειακής κατάστασης (% ανά τιμή της ερώτησης μονάδας)



Διάγραμμα 33. Στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία βάσει της ηλικίας (% ανά τιμή της ερώτησης μονάδας)

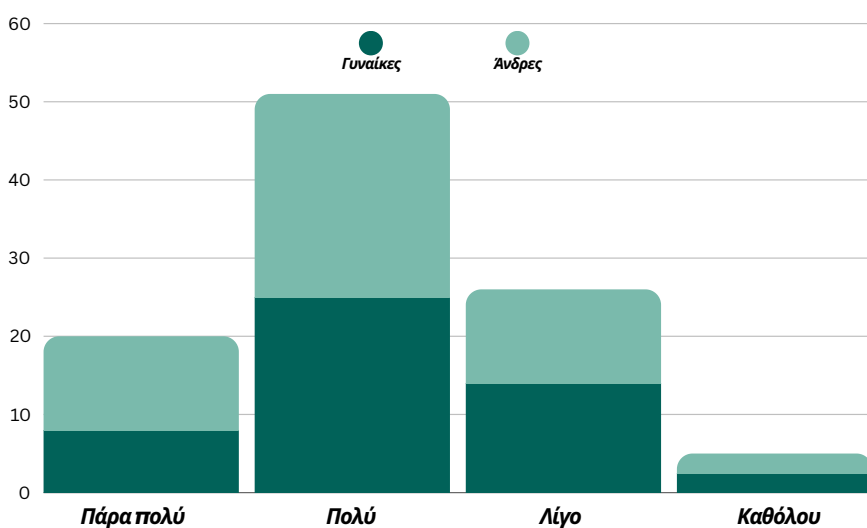


Βάσει του ποσοστού ανά τιμή της ερώτησης μονάδας για τις στάσεις γύρω από την τωρινή εργασία των εργαζόμενων αποκρινόμενων προκύπτει ότι περισσότερο οι άνδρες από τις γυναίκες φαίνεται να αντλούν μεγαλύτερη ευχαρίστηση από την εργασία τους, να τη θεωρούν δημιουργική και να νιώθουν ότι αντλούν ικανοποίηση από αυτή. Παράλληλα, ωστόσο, σε μεγαλύτερο ποσοστό θεωρούν επίσης πως η εργασία τους χαρακτηρίζεται από εξαντλητικά ωράρια, πιεστικές συνθήκες, πολύ φόρτο, υπέρμετρο σωματικό κόπο και λαμβάνουν από αυτή δυσανάλογα μικρή αμοιβή.

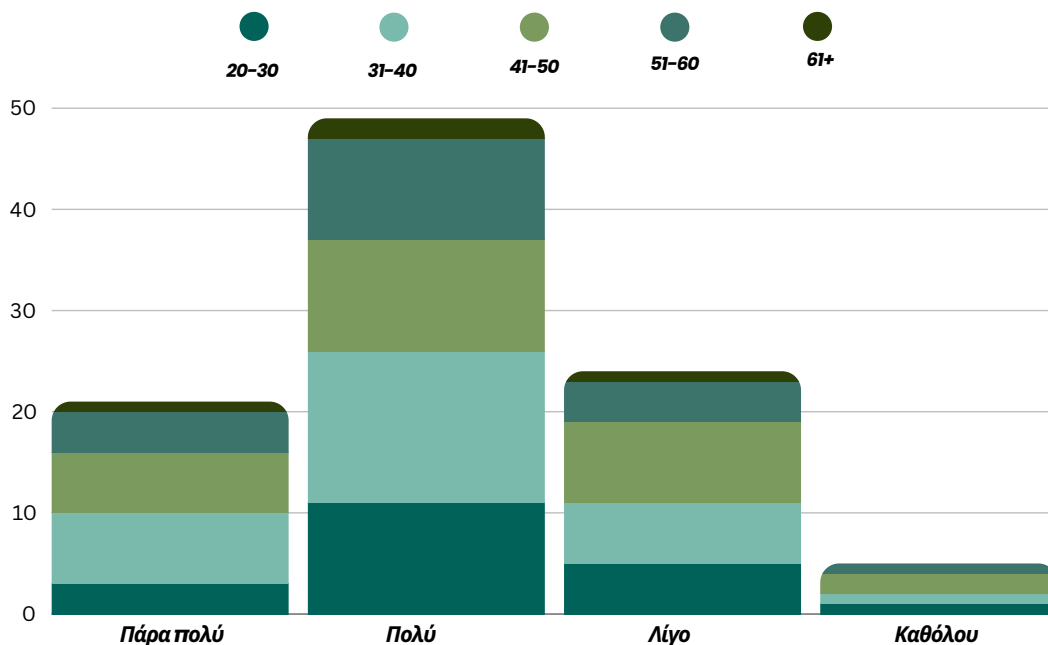
Ως προς τον παράγοντα της ηλικίας, πιο ευχαριστημένοι από την εργασία τους φαίνεται να είναι οι ερωτώμενοι ηλικίας 31 έως 40 ετών, οι οποίοι όμως σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους αποκρινόμενους άλλων ηλικιών θεωρούν ότι η εργασία τους χαρακτηρίζεται και από πολύ φόρτο εργασίας. Η ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων 41 έως 50 ετών συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό για τις στάσεις: **«Η εργασία μου χαρακτηρίζεται από εξαντλητικά ωράρια», «Η εργασία μου χαρακτηρίζεται από πιεστικές συνθήκες», «Η εργασία μου απαιτεί υπέρμετρο σωματικό κόπο»,** ωστόσο, **«Η εργασία μου είναι πολύ δημιουργική»,** αλλά και **«χαρακτηρίζεται από δυσανάλογα μικρή αμοιβή σε σχέση με τις απαιτήσεις».** Ικανοποιημένοι από την εργασία τους σε παρόμοιο ποσοστό δήλωσαν πως αισθάνονται οι αποκρινόμενοι ηλικίας από 31 έως και 50 ετών.

**Ενδιαφέρον εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποίησης από την εργασία των ανδρών από το αντίστοιχο των γυναικών. Επίσης τα άτομα της ενεργού παραγωγικής ηλικίας σημειώνουν υψηλά ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία τους (Διαγράμματα 34-37) .**

*Διάγραμμα 34. Η ικανοποίηση από την εργασία βάσει του φύλου*

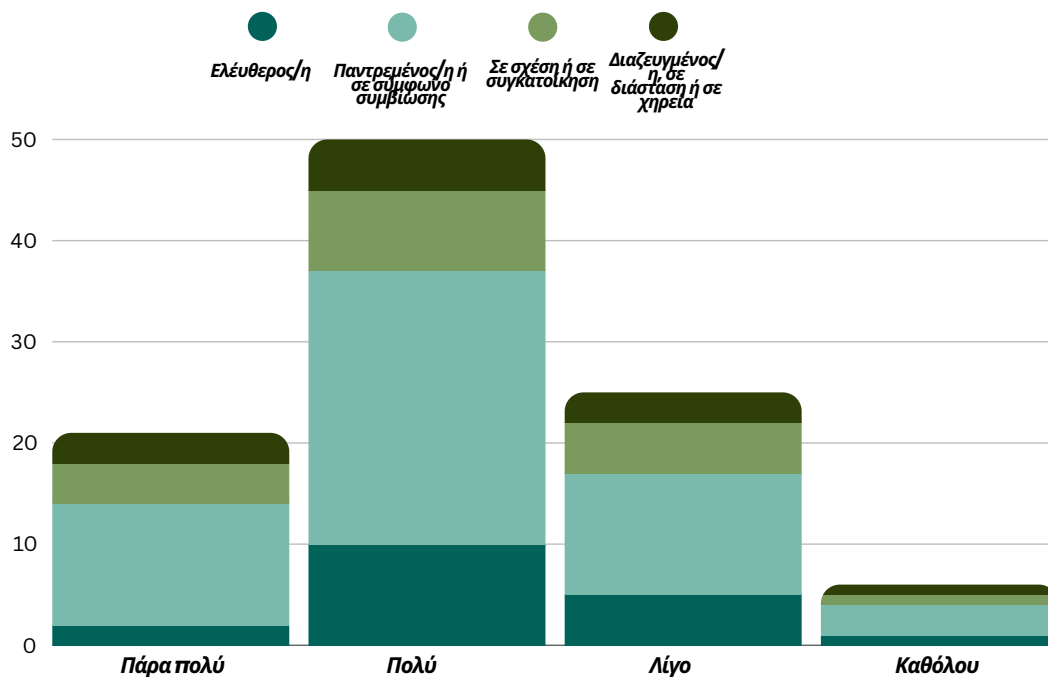


Διάγραμμα 35. Η ικανοποίηση από την εργασία βάσει ηλικίας

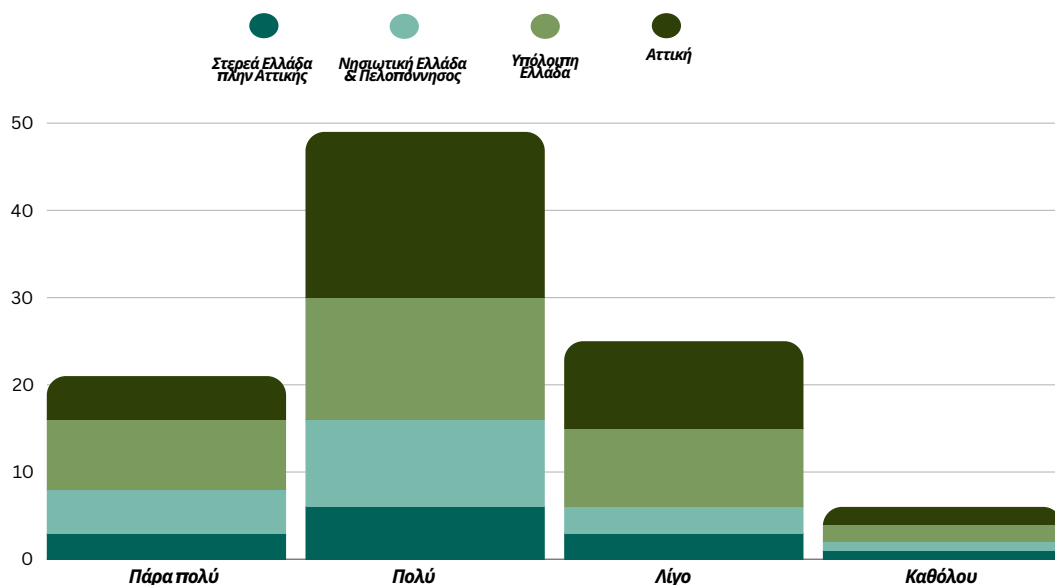


Ικανοποίηση από την εργασία αντλούν κυρίως τα παντρεμένα άτομα αλλά και όλοι όσοι διαβιούν εκτός Αττικής.

Διάγραμμα 36. Η ικανοποίηση από την εργασία βάσει της οικογενειακής κατάστασης

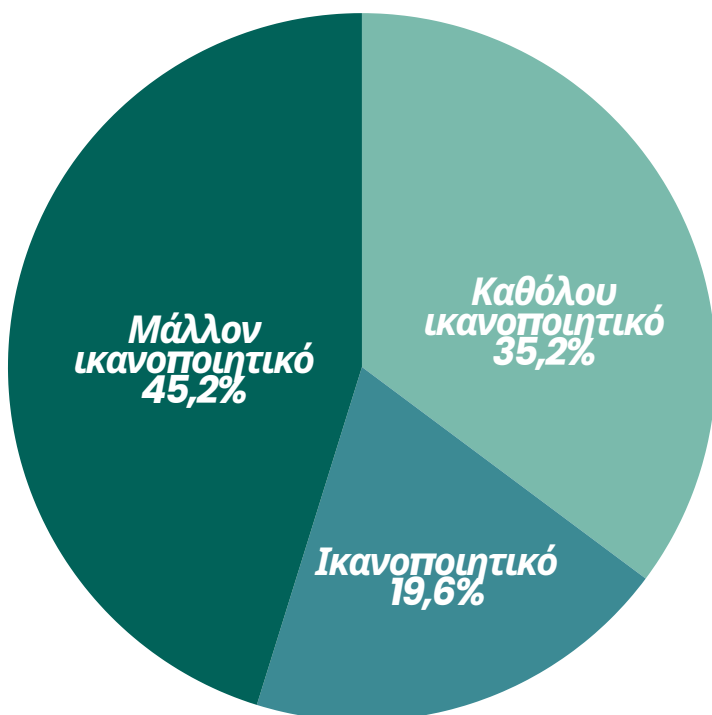


Διάγραμμα 37. Η ικανοποίηση από την εργασία βάσει τόπου διαμονής

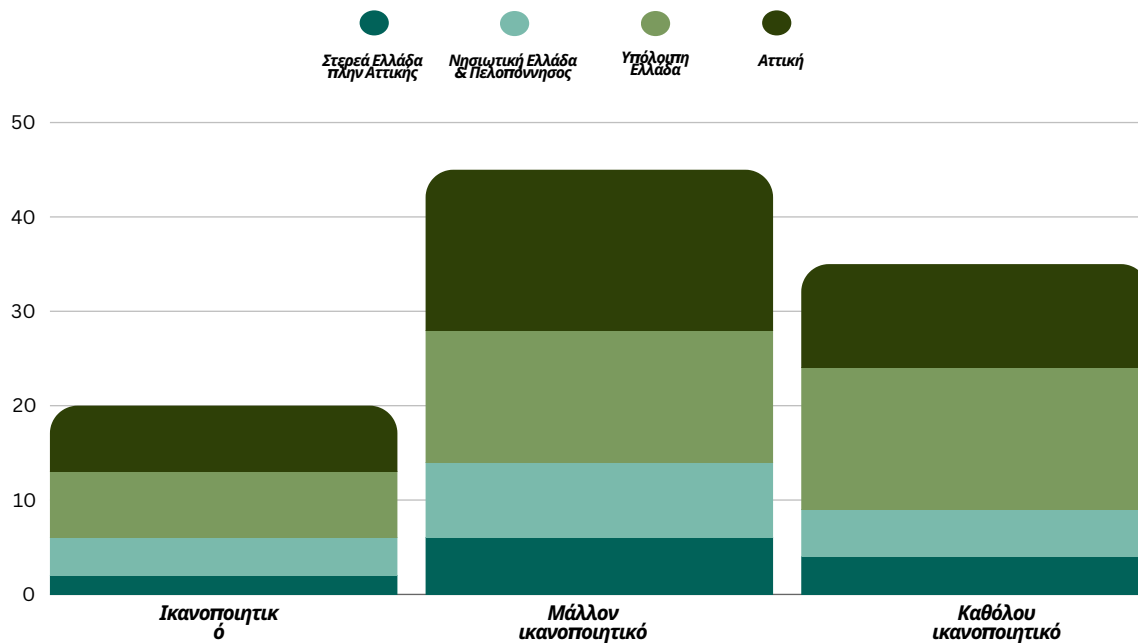


Ωστόσο, περισσότεροι από το 1/3 του δείγματος δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι από τα εισοδήματά τους. Τα παντρεμένα άτομα εμφανίζονται περισσότερο δυσαρεστημένα από τα εισοδήματά τους και σε συντριπτικά υψηλότερα ποσοστά. Υψηλά ποσοστά δυσαρέσκειας καταγράφονται στις περιοχές με τα πολεοδομικά συγκροτήματα Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ενώ ο τουρισμός στην νησιωτική Ελλάδα εμφανίζεται να αποτελεί σημαντικό αντίβαρο στις οικονομικές δυσκολίες. Τέλος, η δυσαρέσκεια διατρέχει όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. (Διαγράμματα 38-41).

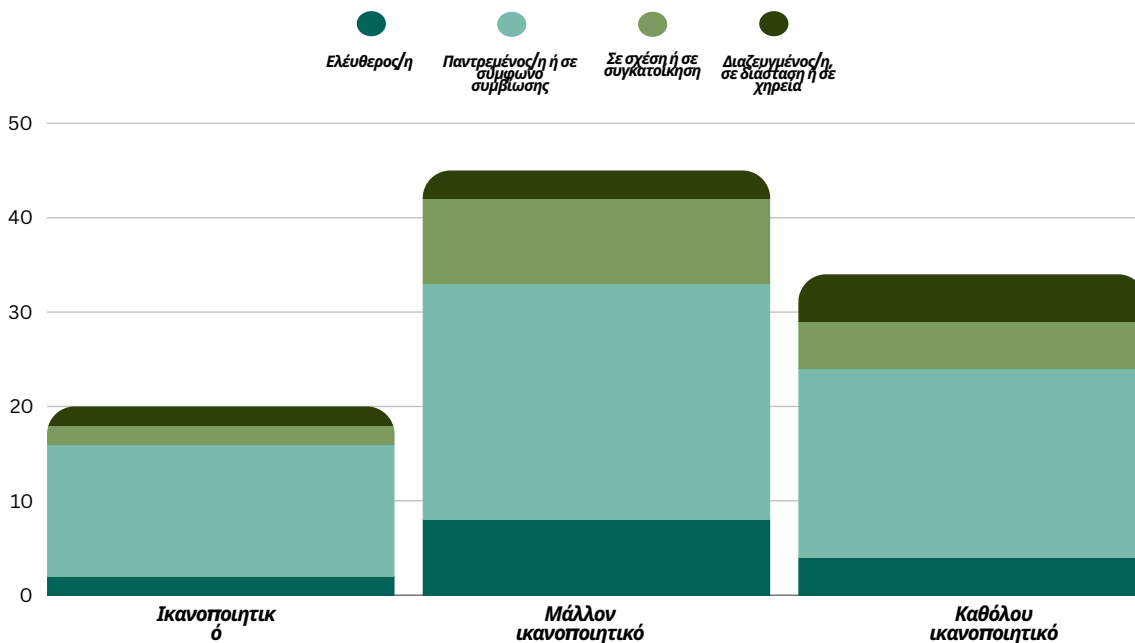
Διάγραμμα 38. Ικανοποίηση από το ύψος του εισοδήματος



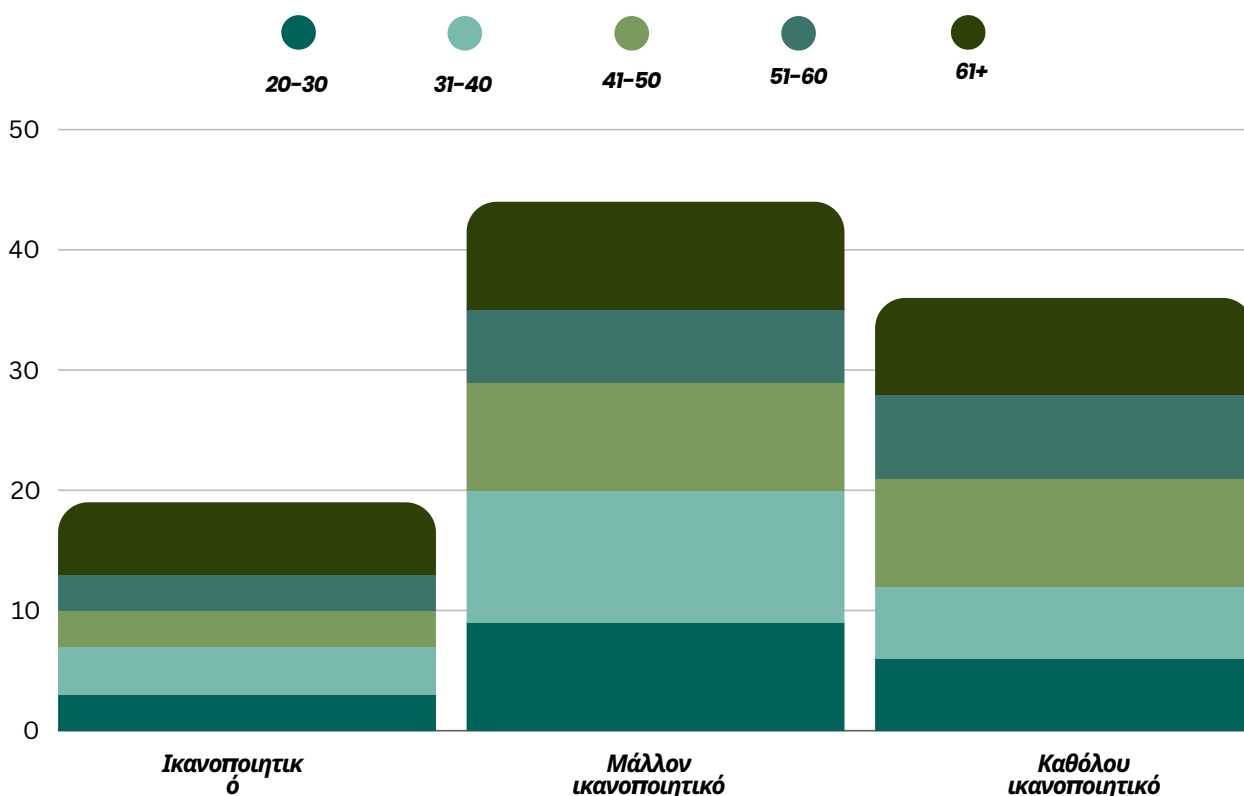
Διάγραμμα 39. Ικανοποίηση από το ύψος του εισοδήματος ανά τόπο διαμονής



Διάγραμμα 40. Ικανοποίηση από το ύψος του εισοδήματος ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση

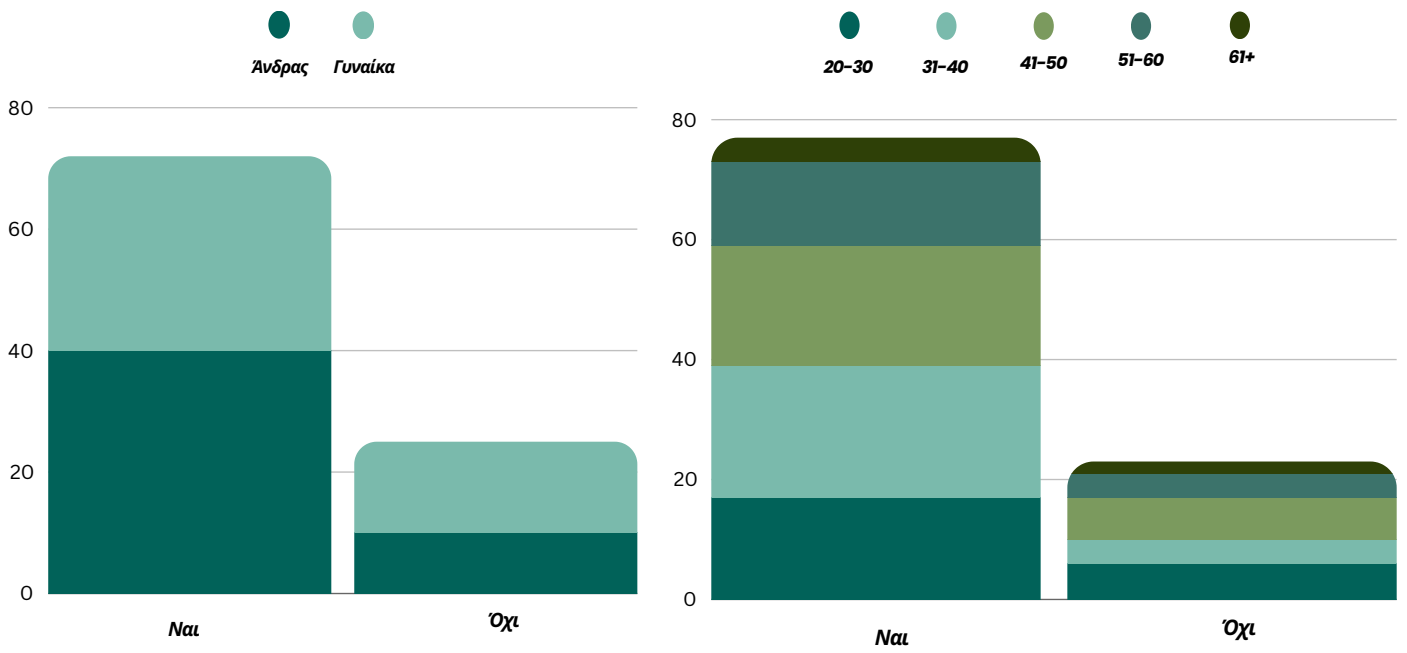


Διάγραμμα 41. Ικανοποίηση από το ύψος του εισοδήματος ανά ηλικιακή κατηγορία

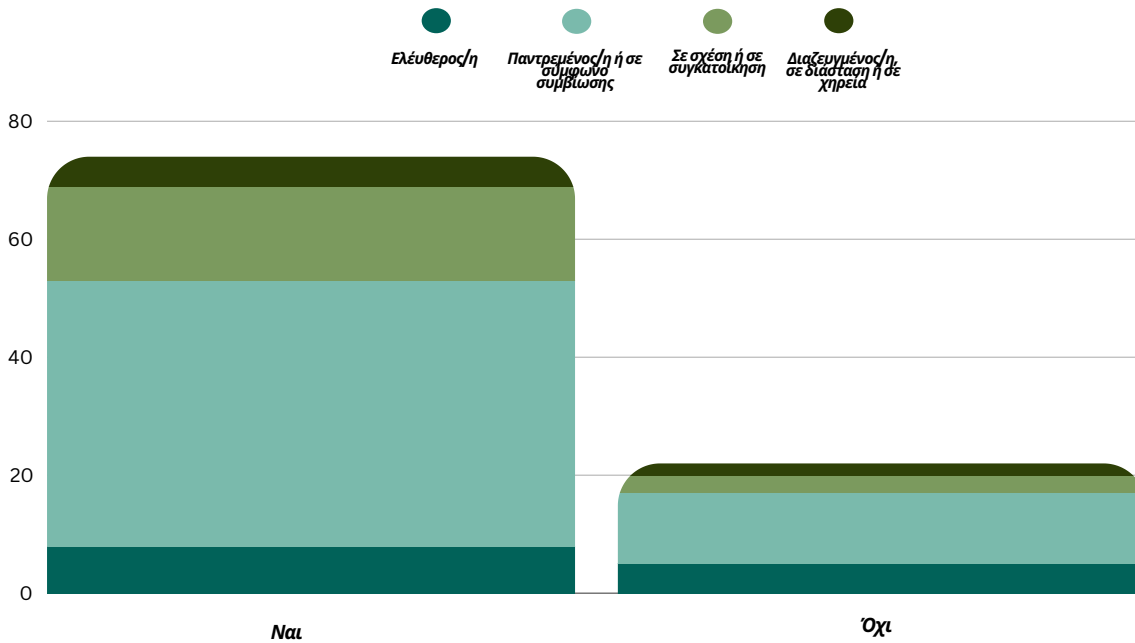


Από την άλλη πλευρά, οι ερωτώμενοι άνδρες σε συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνουν θέσεις ευθύνης και οι ανήκοντες/ουσες στις ηλικιακές κατηγορίες των 30-50 ετών. Θέσεις ευθύνης καταλαμβάνουν όσοι/ες διαβιούν στις περιοχές με τα πολεοδομικά συγκροτήματα Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ενώ η οικογενειακή κατάσταση δεν φαίνεται να επηρεάζει την επαγγελματική σταδιοδρομία με δεδομένο ότι οι περισσότεροι έχοντες και κατέχοντες θέσεις ευθύνης είναι άνδρες (διαγράμματα 42-44).

Διάγραμμα 42. Η εργασία σε θέση ευθύνης βάσει του φύλου και της ηλικίας

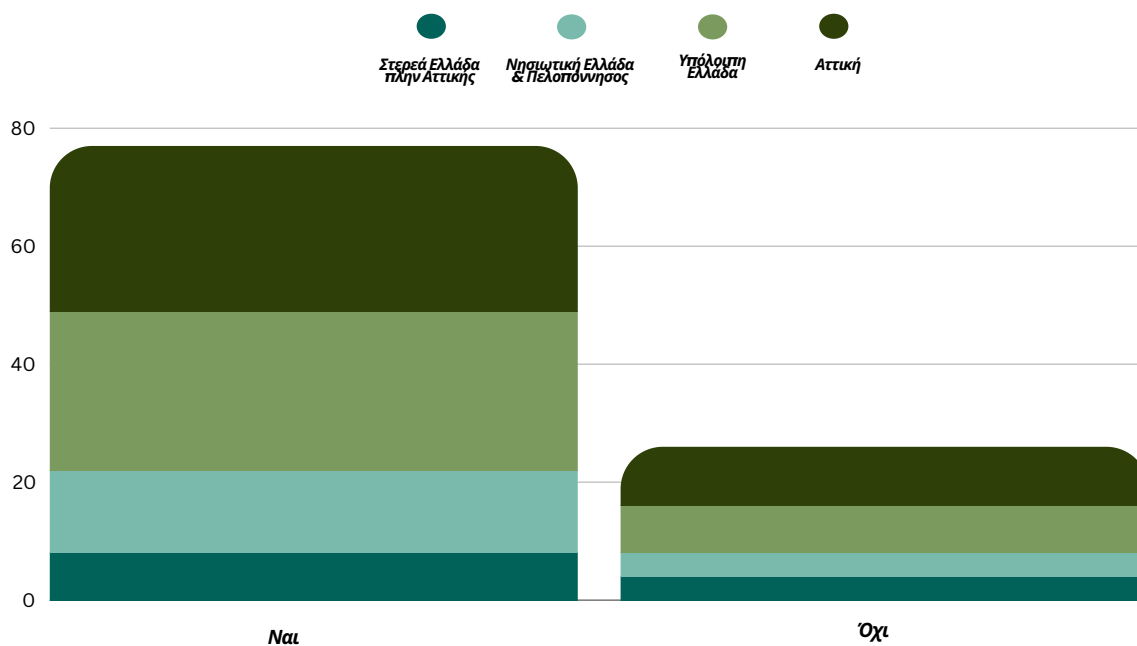


Διάγραμμα 43. Η εργασία ως θέση ευθύνης βάσει της οικογενειακής κατάστασης και της διαμονής





Διάγραμμα 44. Η εργασία σε θέση ευθύνης βάσει του φύλου και της ηλικίας

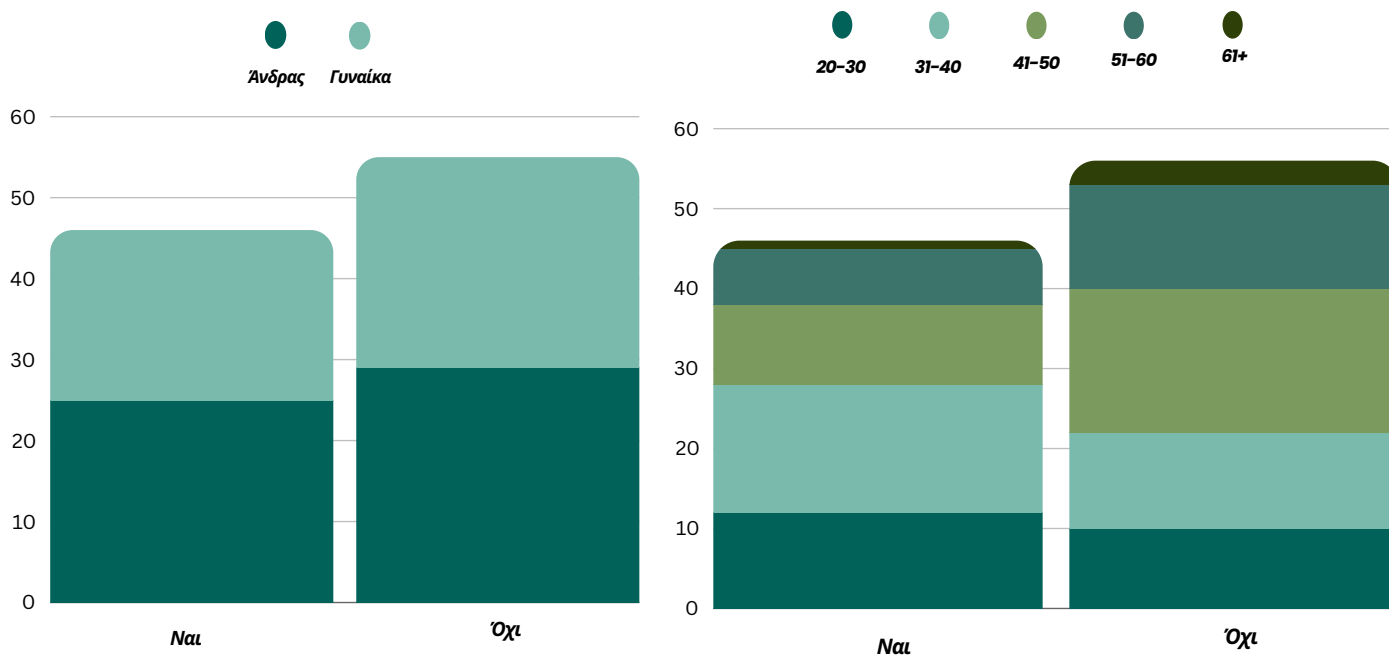


Οι περισσότεροι ερωτώμενοι/ες (54,61%) δεν θεωρούν τον εαυτό τους ως «**άτομο καριέρας**», **ιδιαίτερα οι παντρεμένοι/ες**. Περισσότερο οι άνδρες από τις γυναίκες θεωρούν ότι είναι «**καριερίστες**» καθώς και τα νεαρά άτομα των ηλικιακών κατηγοριών 20-40 ετών (διαγράμματα 45-47).

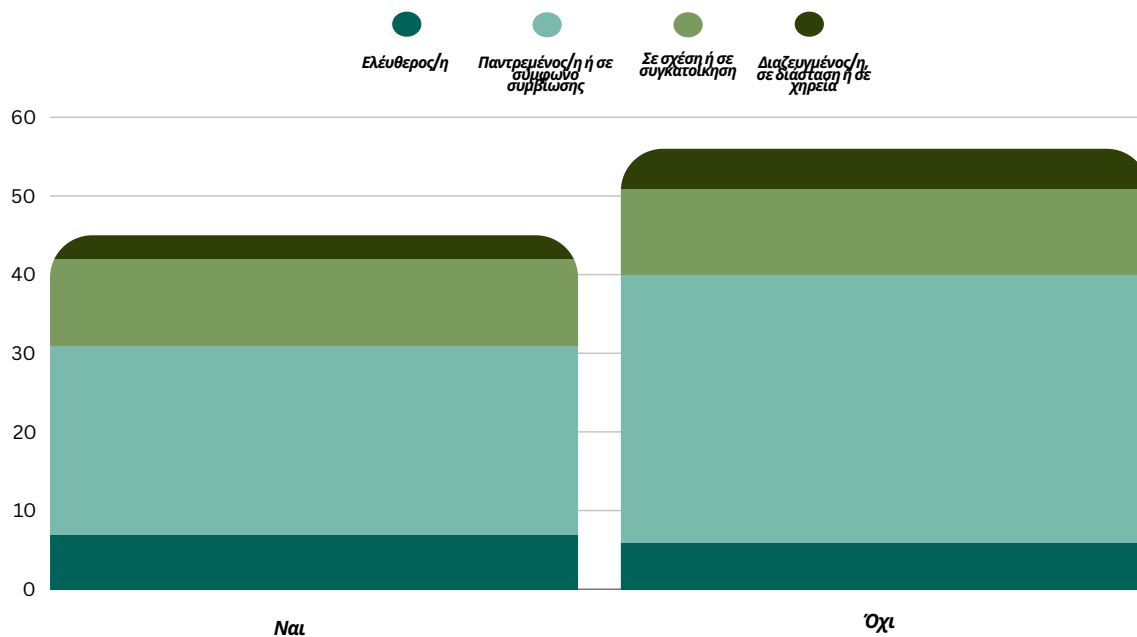
Διάγραμμα 45. Συμφωνία με την έκφραση είμαι «άτομο καριέρας»



Διάγραμμα 46. Η συμφωνία με την έκφραση είμαι «άτομο καριέρας» βάσει φύλου και ηλικίας



Διάγραμμα 47. Η συμφωνία με την έκφραση είμαι «άτομο καριέρας» βάσει της οικογενειακής κατάστασης



## Συμπεράσματα

Η έρευνα τοποθετείται στο πλαίσιο των δημογραφικών εξελίξεων και τάσεων που παρατηρούνται με βάση τα επίσημα δεδομένα σε επίπεδο επικράτειας. Ως εκ τούτου, το δείγμα της έρευνας κρίνεται αντιπροσωπευτικό του συνόλου του πληθυσμού για τις ηλικιακές κατηγορίες που ενδιέφεραν την έρευνα.

Η ακτινογραφία των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος καταδεικνύει **ότι σε επίπεδο επικράτειας υπερισχύει ο τύπος της πυρηνικής οικογένειας (ετερόφυλο ζευγάρι με δύο παιδιά) αν και στις νεότερες ηλικίες διαγράφεται η τάση απόκτησης ενός μόνο παιδιού**. Ας σημειώσουμε ότι η ακτινογραφία του δείγματος αναδεικνύει μια υπεροχή των μικρομεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ωστόσο, εκπρόσωποι των ανώτατων τάξεων αλλά και των κατώτατων στρωμάτων εκπροσωπούνται και αυτοί στην κατανομή του δείγματος.

Οι ερωτώμενοι/ες χαρακτηρίζονται από μέτριο κοινωνικό κεφάλαιο τόσο με όρους εκπαιδευτικών επιτευγμάτων όσο και με όρους εισοδήματος και θέσης στο επάγγελμα αλλά και με όρους επαγγέλματος στην κοινωνική ιεραρχία των επαγγελμάτων. Οι περισσότεροι άνδρες εγγράφονται ως αυτοαπασχολούμενοι – ελεύθεροι επαγγελματίες ενώ οι γυναίκες ως μισθωτές, απασχολούμενες με οικιακά και άνεργες σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες.

Ο άνδρας του σπιτιού διαφαίνεται ως ο «κουβαλητής» του οίκου. **Ο άνδρας του σπιτιού επίσης εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό ως «άτομο καριέρας» αλλά και ως έχων και κατέχων «θέση ευθύνης» αν και αχνοφαίνεται μια τάση παρακολούθησης αυτών των επαγγελματικών διαδρομών και από γυναίκες**. Οι νεότεροι σε ηλικία εντός της απόλυτα παραγωγικής ηλικίας φαίνεται πώς ακολουθούν μια υπόρρητη επιταγή για την επιδίωξη καριέρας.

Ο γάμος και η θεσμική συμβίωση φαίνεται πως αποτελούν **ανασταλτικό παράγοντα στην επιδίωξη καριέρας ιδιαίτερα στον πληθυσμό των γυναικών**.

Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες σήμερα και σε ποσοστό **μεγαλύτερο από το 1/3 του δείγματος δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι/ες από τα εισοδήματά τους**. Το ποσοστό αυτό μεγαλώνει σε άτομα με οικογένεια ενώ η δυσαρέσκεια ισοκατανέμεται ανάμεσα στις διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες. **Νέοι και μεγαλύτεροι, εργαζόμενοι και συνταξιούχοι είναι το ίδιο δυσαρεστημένοι από την επάρκεια των εισοδημάτων τους**.

Η ζωή στα μεγάλα αστικά κέντρα φαίνεται πώς δυσκολεύει τους κατοίκους τους. Υψηλά ποσοστά δυσαρέσκειας καταγράφονται στις περιοχές με τα πολεοδομικά συγκροτήματα Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ενώ ο τουρισμός στη νησιωτική Ελλάδα εμφανίζεται να αποτελεί σημαντικό αντίβαρο στις οικονομικές δυσκολίες.

Στο πλαίσιο αυτό αρκετοί (κυρίως άνδρες) υποστηρίζουν τη λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης –όπου αυτή υφίσταται– ως μια παράπλευρη απασχόληση και ενίσχυση των οικονομικών και της παράδοσης της οικογένειας εν ευρεία έννοια. Και με βάση την παράμετρο αυτή **τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες υποστηρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό οικογενειακές επιχειρήσεις που προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά του φύλου τους**, με τη διαφορά ότι η εμπλοκή των γυναικών εμφανίζεται περισσότερο «αόρατη».

Η εργασία προσφέρεται κυρίως με φυσική παρουσία. Ωστόσο αχνοδιαφαίνεται **μια τάση εργασίας από απόσταση ή συνδυασμού των δύο αυτών τρόπων** – είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι αυτό ισχύει από την εποχή και τα μέτρα κατά της πανδημίας κι εντεύθεν. **Η εργασία από απόσταση φαίνεται να επηρεάζει κυρίως τις γυναίκες.**

Όσο κι αν οι συμπολίτες μας αντλούν πράγματι χαρά από την εργασία τους **υπερτονίζουν τα εξαντλητικά ωράρια και το βάρος της δουλειάς** –κυρίως οι γυναίκες– ενώ **γυναίκες και άνδρες υπερτονίζουν τη δυσαναλογία προσφερόμενης εργασίας, κόπου και αμοιβής.**

Τέλος οι ερωτώμενοι/ες του δείγματος είναι κυρίως παντρεμένοι με τις παραδοσιακές θεσμοποιημένες διαδικασίες γάμου (κυρίως με θρησκευτικό γάμο) ενώ το σύμφωνο συμβίωσης ακολουθείται από το 2,5 περίπου του δείγματος, τόσο στον πληθυσμό των ανδρών όσο και των γυναικών. Αυτό εικάζουμε πως οφείλεται στην σχετικά πρόσφατη νομική διευθέτηση του συμφώνου. Ο διαζευγμένος πληθυσμός κυμαίνεται στο 5,5%, ενώ ο πληθυσμός των διαζευγμένων γυναικών εμφανίζεται κατά μία μονάδα μεγαλύτερος (6,5%). Καταστάσεις χηρείας καταγράφουν ένα ποσοστό 4,5% συνολικά, με τις γυναίκες χήρες να υπερτερούν σημαντικά (7,9% έναντι 1,4% των ανδρών). Ένα 6% του δείγματος βρίσκεται σε σχέση με απλή συγκατοίκηση ενώ αξίζει χωριστή μνεία στο εύρημα πως το 14,5% του δείγματος «δεν είναι σε σχέση αυτήν την περίοδο», ποσοστό που κυμαίνεται στο 18,7% του πληθυσμού των ανδρών –σχεδόν στο 1/5– και στο 10,5% (1/10) του πληθυσμού των γυναικών. **Στο σημείο αυτό εντοπίζεται, δηλαδή, και ένα ποσοστό συμπολιτών μας, ιδιαίτερα ανδρών, που αποφεύγουν τις συμβιωτικές ή τις απλές σχέσεις και επιλέγουν τον μονήρη βίο.**

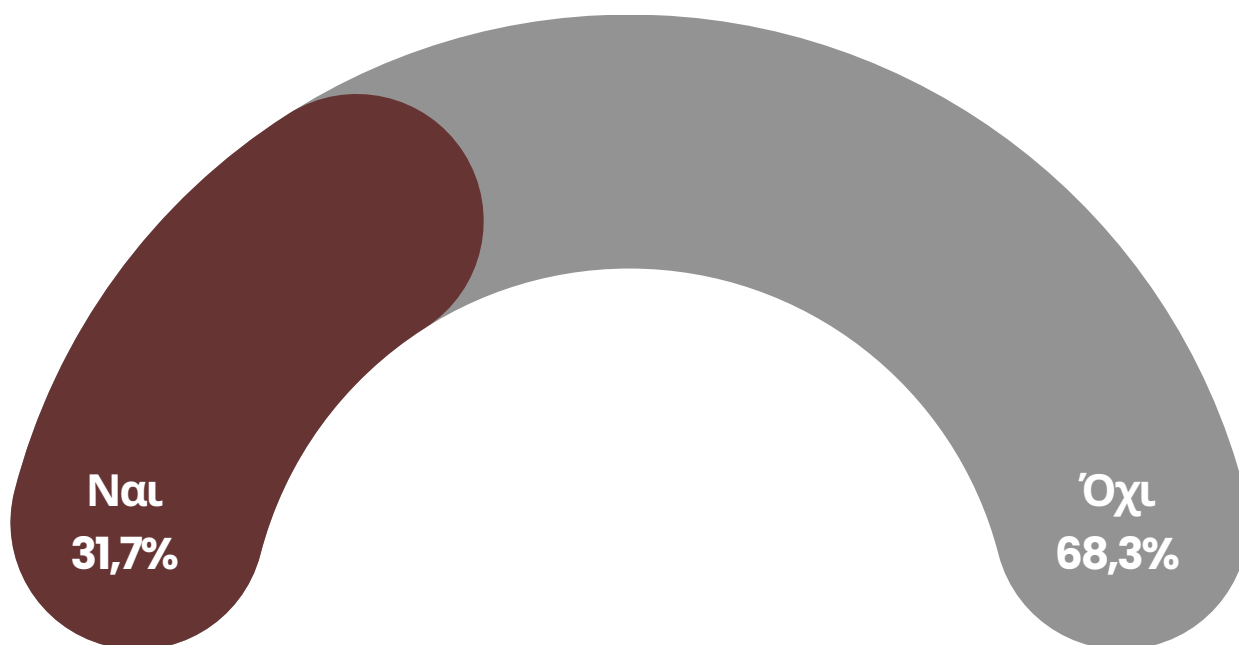
Η συνολική αποτίμηση αυτών των χαρακτηριστικών υποδεικνύει ότι **οι παραδοσιακές νόρμες στην εργασία και την οικογένεια κυριαρχούν παρά τις όποιες εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις τόσο στον τομέα της απασχόλησης όσο και της οικογένειας.** Τα ζευγάρια επιλέγουν να κάνουν παιδιά και οι Έλληνες και Ελληνίδες επιθυμούν σε σημαντικό ποσοστό την τεκνοποιία, τα δε ποσοστά ηθελημένης ατεκνίας κυμαίνονται σε χαμηλά ποσοστά.

## Στάσεις και αντιλήψεις για το γάμο

Στο παρόν υποκεφάλαιο εξετάζονται οι στάσεις και αντιλήψεις του πληθυσμού του δείγματος για τον θεσμό του γάμου.<sup>14</sup>

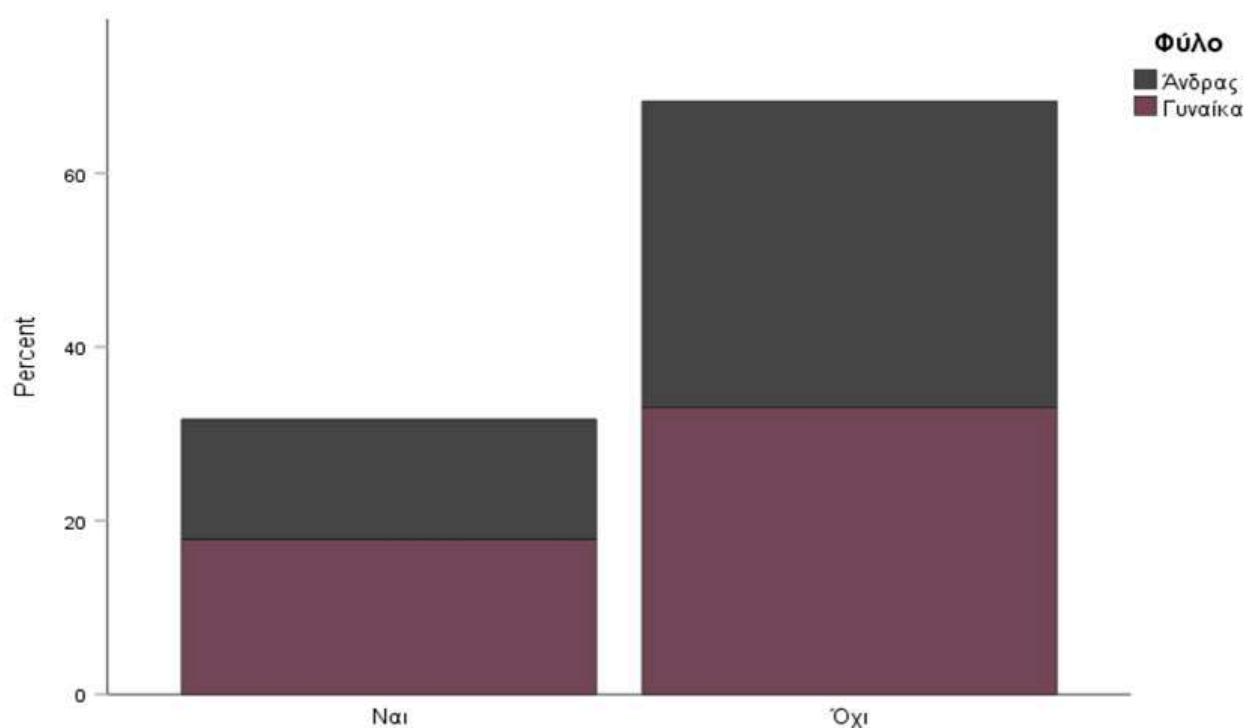
Ο πληθυσμός του δείγματος κατά τα 2/3 περίπου (68,30%) θεωρεί πως ο θεσμός του γάμου κάθε άλλο παρά ξεπερασμένος είναι σήμερα. Τα ποσοστά ανάμεσα στα φύλα μάλιστα ισοκατανέμονται στην αρνητική θέση της ερώτησης, ενώ οι γυναίκες φαίνεται να πιστεύουν σε κατά τι μεγαλύτερο βαθμό ότι ο γάμος είναι ξεπερασμένος θεσμός στις μέρες μας από τους άνδρες. Ενδιαφέρον εμφανίζει η απόλυτη σχεδόν ισοκατανομή των απαντήσεων ανά ηλικιακή κατηγορία με μια μικρή μεγαλύτερη διακύμανση στη θετική απάντηση της κλίμακας στις ηλικίες των νεότερων (20-40 ετών) και μια μικρή μεγαλύτερη διακύμανση στην αρνητική απάντηση της κλίμακας στις ηλικίες των ατόμων ηλικίας μεγαλύτερης των 61 ετών (διαγράμματα 48-50).

Διάγραμμα 48. Συμφωνία με την έκφραση ο γάμος είναι κάτι το «ξεπερασμένο» σήμερα

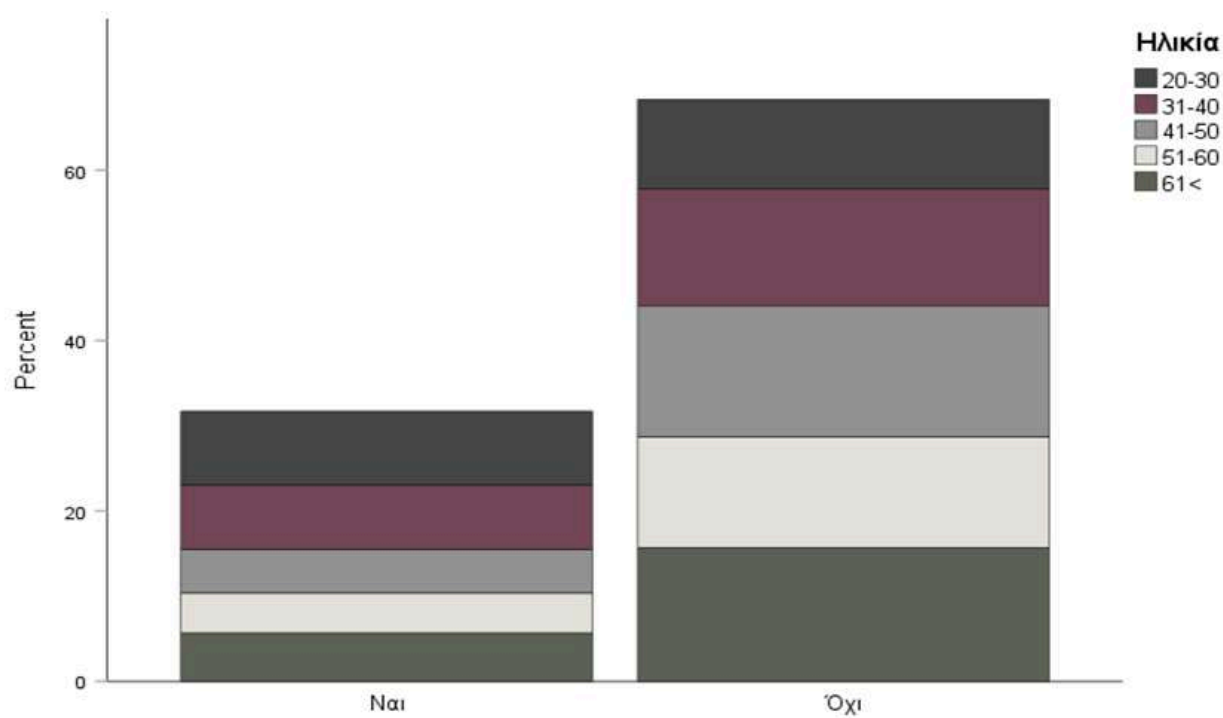


<sup>14</sup> Συντάκτρια του κειμένου: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ. Στατιστική επεξεργασία: Τσουπαροπούλου Εύα, στη βάση του αρχείου SPSS της MRB. Υποβοηθητικό υλικό: Αρχείο δεδομένων σε EXCEL από την MRB.

Διάγραμμα 49. Συμφωνία με την έκφραση ο γάμος είναι κάτι το «ξεπερασμένο» σήμερα βάσει του φύλου

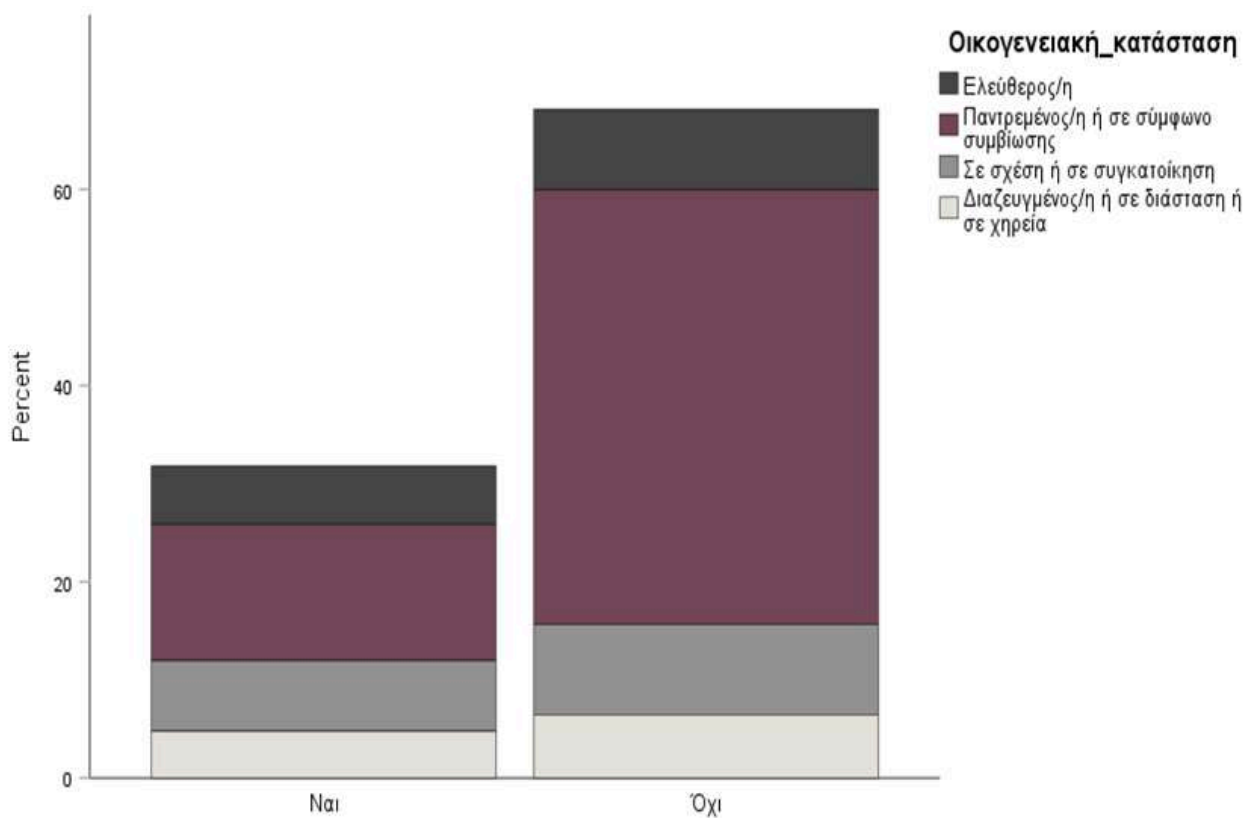


Διάγραμμα 50. Συμφωνία με την έκφραση ο γάμος είναι κάτι το «ξεπερασμένο» σήμερα βάσει της ηλικίας

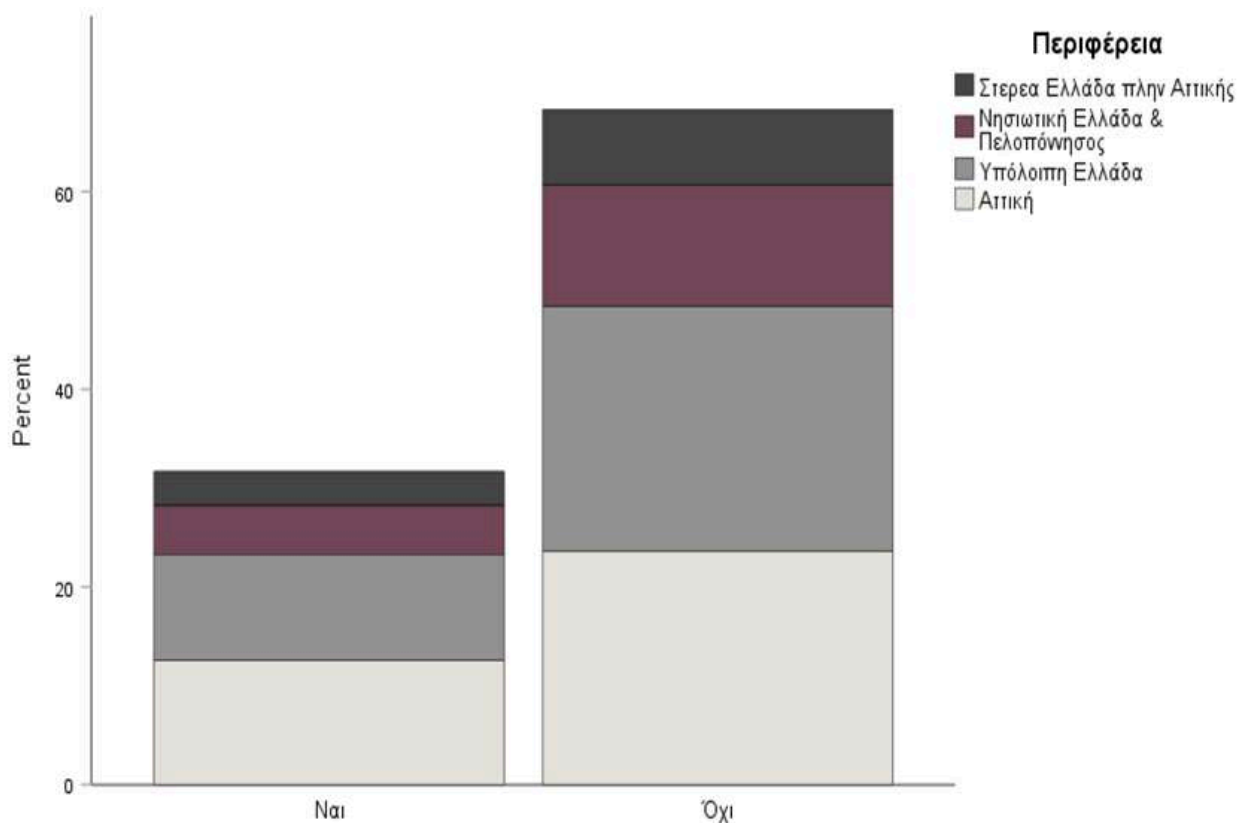


Στη συνέχεια, συσχετιζόμενη η οικογενειακή κατάσταση των ερωτώμενων προκύπτει ότι σε συντριπτικά ποσοστά οι παντρεμένοι/ες πιστεύουν ότι ο θεσμός του γάμου σήμερα «καλά κρατεί». Με τα αποτελέσματα της έρευνας θα διακινδυνεύαμε να μιλήσουμε για παντοδυναμία του θεσμού αυτού ακόμη και ανάμεσα σε άτομα που κατά τον χρόνο της έρευνας έχουν επιλέξει να μην «τελούν σε γάμου κοινωνία», να διαβιούν με μια σχέση με ή χωρίς συγκατοίκηση, να βρίσκονται σε διάσταση να έχουν πάρει διαζύγιο ή να τελούν σε χηρεία. Η παντοδυναμία του θεσμού ενισχύεται με τη συνεξέταση του τόπου διαμονής του πληθυσμού του δείγματος καθώς ακόμη και στις περισσότερο «ανοικτές» και «ανεκτικές» κοινωνίες των μεγάλων αστικών κέντρων οι ερωτώμενοι σε συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό υπεραμύνονται της άποψης ότι ο θεσμός του γάμου κάθε άλλο παρά ξεπερασμένος είναι σήμερα (διαγράμματα 51 – 52).

*Διάγραμμα 51. Συμφωνία με την έκφραση ο γάμος είναι κάτι το «ξεπερασμένο» σήμερα βάσει της οικογενειακής κατάστασης*



Διάγραμμα 52. Συμφωνία με την έκφραση ο γάμος είναι κάτι το «ξεπερασμένο» σήμερα βάσει του τόπου διαμονής των ερωτώμενων



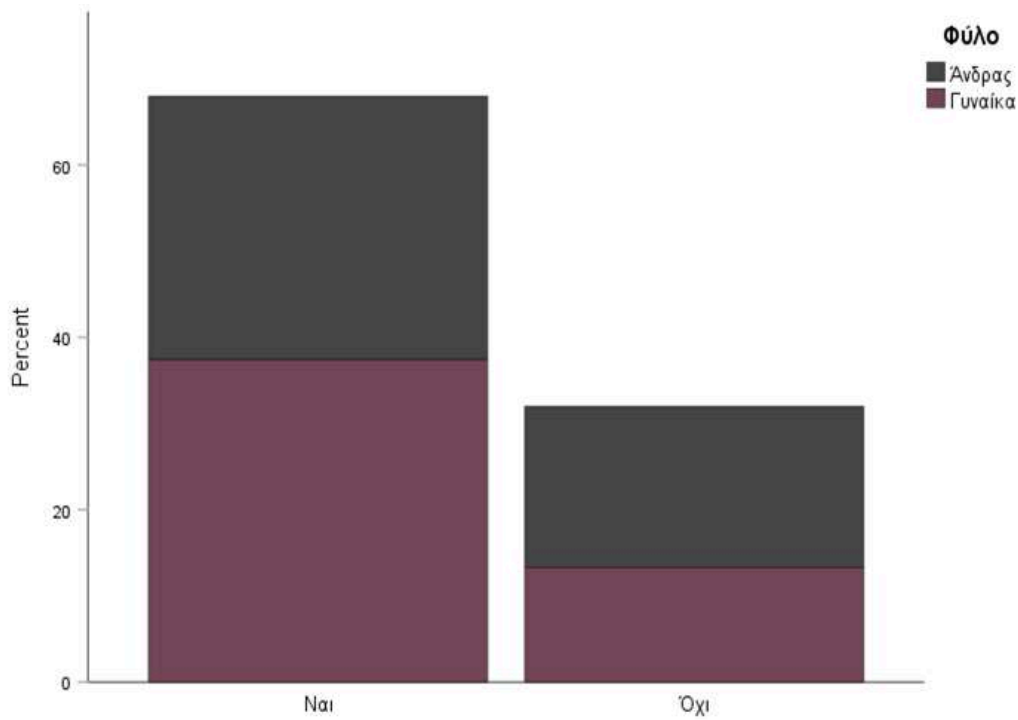
Βεβαίως πρόκειται για ένα κοινωνικό σώμα βαθιά όπως φαίνεται θρησκευόμενο, του οποίου η πίστη φαίνεται να διακατέχει τους πληθυσμούς ανδρών και γυναικών εξίσου (με τα υψηλότερα ποσοστά να τα συγκεντρώνει ο πληθυσμός των γυναικών), όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, τους/τις παντρεμένες (σε συντριπτικά υψηλότερα ποσοστά) αλλά και τους κατοίκους των μεγαλουπόλεων, των πόλεων και της υπαίθρου με τα υψηλότερα ποσοστά να συγκεντρώνονται στους πληθυσμούς των μεγαλουπόλεων (διαγράμματα 53-57).

Διάγραμμα 53. Συμφωνία με τον αυτοπροσδιορισμό θρησκευόμενου ατόμου

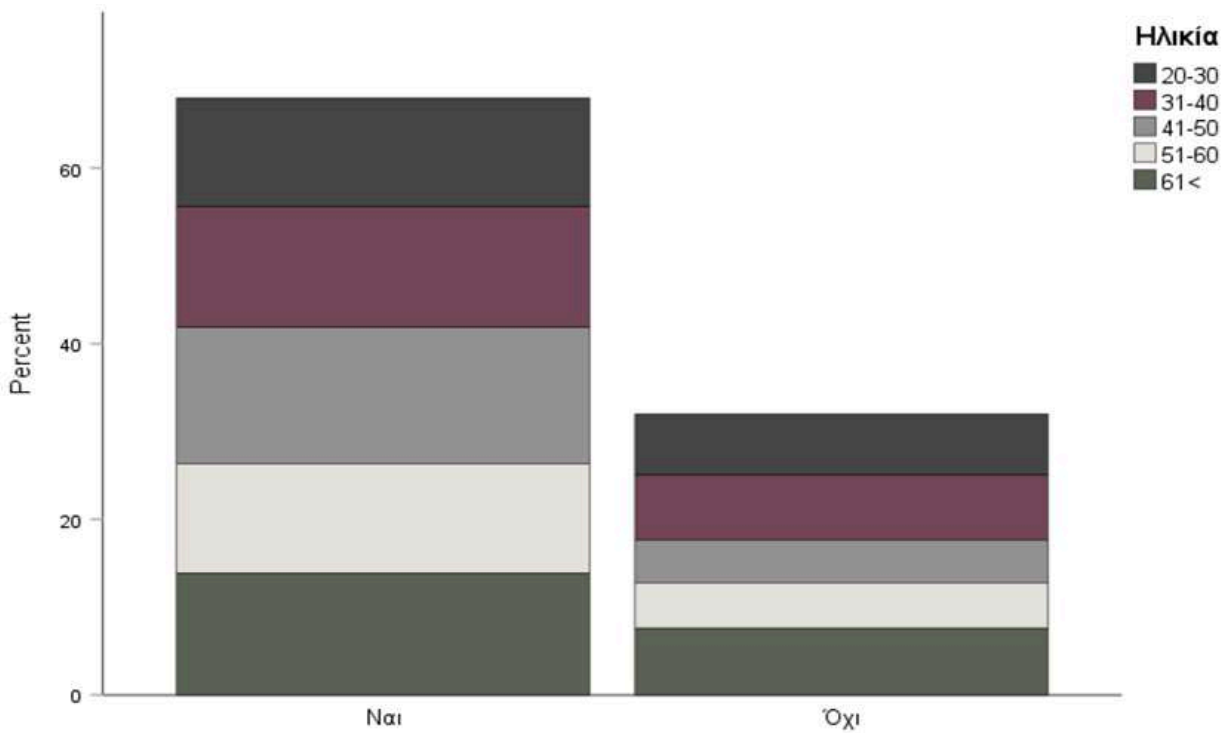




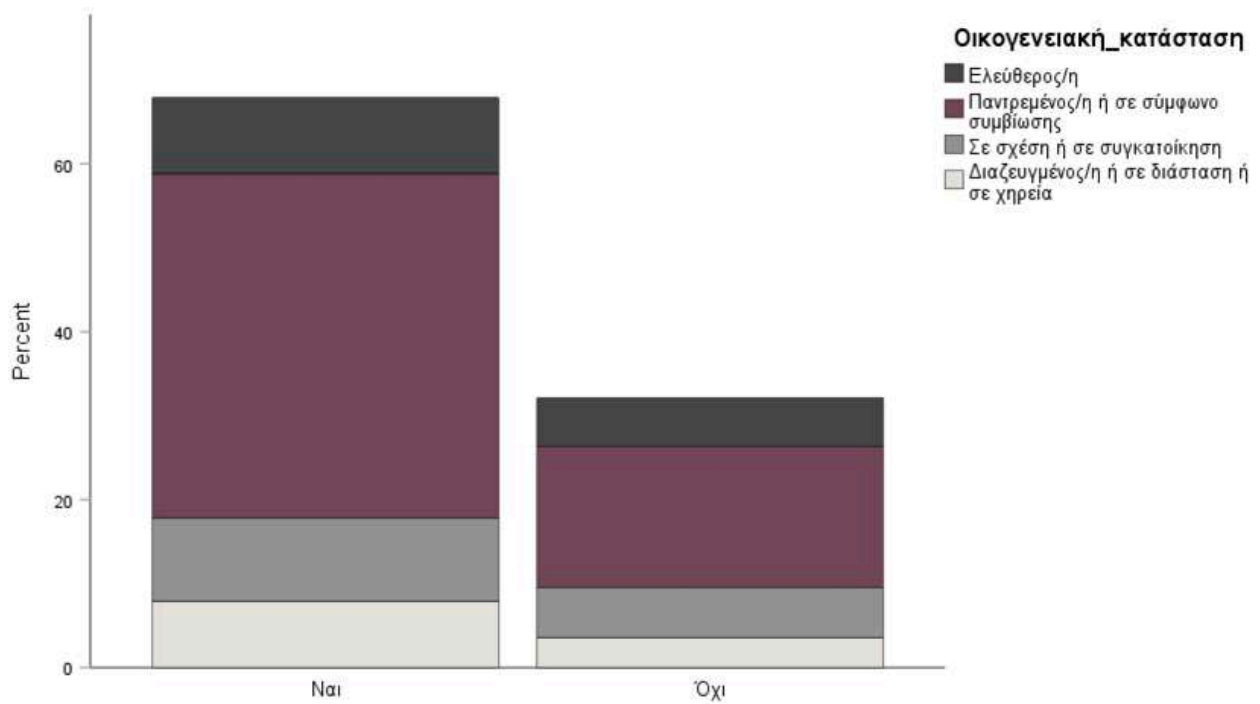
Διάγραμμα 54. Συμφωνία με τον αυτοπροσδιορισμό θρησκευόμενου ατόμου βάσει του φύλου



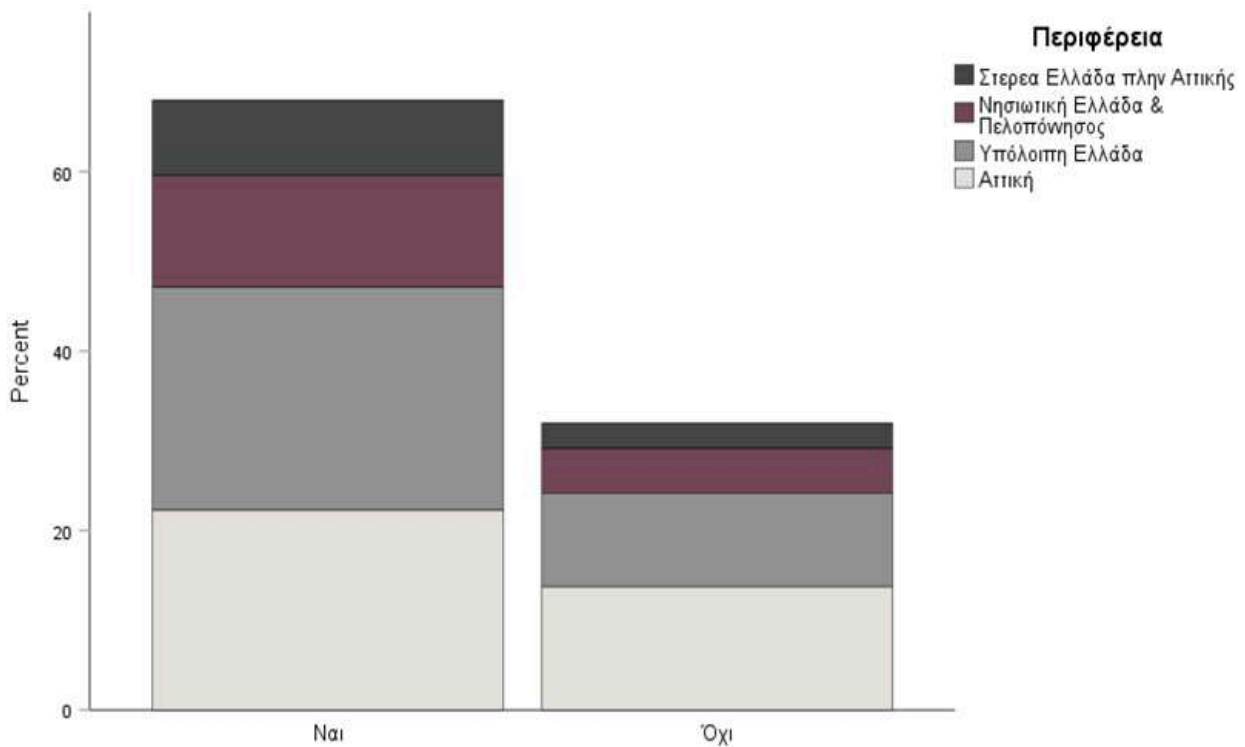
Διάγραμμα 55. Συμφωνία με τον αυτοπροσδιορισμό θρησκευόμενου ατόμου βάσει της ηλικίας



Διάγραμμα 56. Συμφωνία με τον αυτοπροσδιορισμό θρησκευόμενου ατόμου βάσει της οικογενειακής κατάστασης

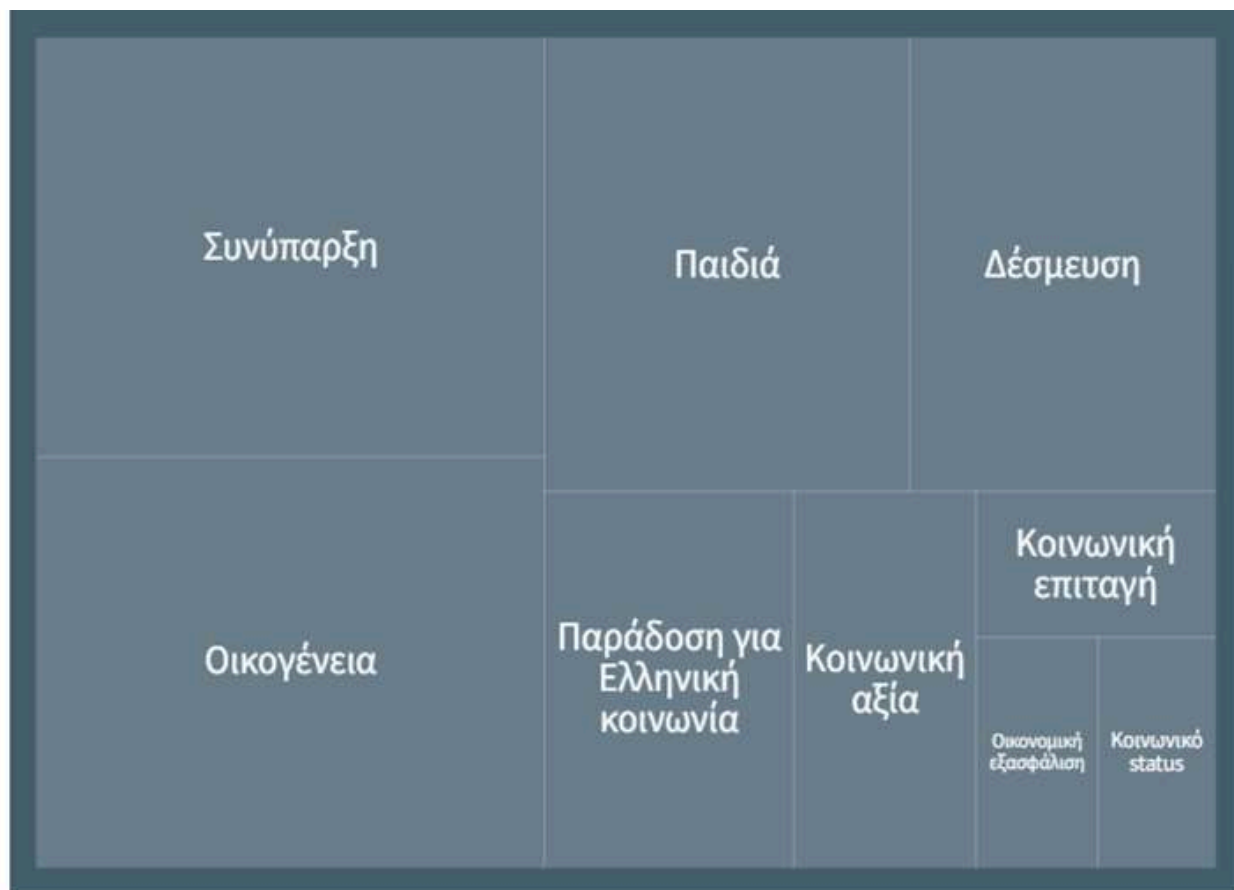


Διάγραμμα 57. Συμφωνία με τον αυτοπροσδιορισμό θρησκευόμενου ατόμου βάσει του τόπου διαμονής



Εξετάζοντας το τι ακριβώς σημαίνει «ο γάμος» για τους/τις ερωτώμενους/ες και πως τον νοηματοδοτούν διαφαίνεται ότι συνειρμικά ο γάμος νοηματοδοτείται κυρίως –και με διαφορά– ως **συνύπαρξη**. Στη συνέχεια, νοηματοδοτείται ως **οικογένεια**. Την τρίτη θέση καταλαμβάνουν οι νοηματοδοτήσεις περί τέκνων και περί **δέσμευσης**. Ακολουθούν οι αξιακές νοηματοδοτήσεις καθώς ο γάμος εκλαμβάνεται πως αποτελεί **«παράδοση για την ελληνική κοινωνία»** αλλά και **«κοινωνική αξία»**. Στη συνέχεια, ο γάμος νοηματοδοτείται ως κυρίαρχη κοινωνική νόρμα, ένα δέον γενέσθαι, καθήκον και **«κοινωνική επιταγή»**, ενώ την τελευταία θέση στις νοηματοδοτήσεις καταλαμβάνουν: α) η **«οικονομική εξασφάλιση»** και β) η διά του γάμου **«κοινωνική καταξίωση»**, η καταξίωση που προσδίδεται από την κοινωνική θέση του **«παντρεμένου αλλά κυρίως της παντρεμένης»**. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια μεγάλη αλλαγή, η οποία συναρτάται με τους τρόπους και τα μέσα επίτευξης κοινωνικής καταξίωσης (**status**) στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται εδώ και δεκαετίες από χειραφετητικές πρακτικές –ιδιαίτερα ως προς το γυναικείο φύλο– μια κοινωνία στην οποία το στίγμα της **«γεροντοκόρης»** και του **«γεροντοπαλλήκαρου»** φαίνεται πως σταδιακά απαλείφονται (Διάγραμμα 58).

Διάγραμμα 58. Η νοηματοδότηση του γάμου για τους αποκρινόμενους



Σε μια προσπάθεια επιχειρηματοποίησης της υπόθεσης ότι τα άτομα καριέρας αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον γάμο στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία διαπιστώνουμε ότι τα «άτομα καριέρας» εμφανίζονται να νοηματοδοτούν τον γάμο κυρίως σε αναφορά με τα παιδιά και δευτερευόντως ως αγάπη, ενώ ακολουθούν η συντροφικότητα, η ευτυχία, η ενότητα, τα πάντα κ.λπ. Βεβαίως, η διαφορά δεν είναι τόσο μεγάλη για να θεωρηθεί ως στατιστικά σημαντική.

Στην κατανομή, ωστόσο, των απαντήσεων κατά φύλο εντοπίζονται διαφοροποιήσεις οι οποίες υποδηλώνουν έναν διαφορετικό τρόπο νοηματοδότησης του θεσμού από τον τρόπο που αυτός νοηματοδοτείται στο σύνολο του δείγματος. Όπως διαγράφεται για τους άνδρες «άτομα καριέρας» ο γάμος νοηματοδοτείται σε μικρότερο βαθμό ως παράδοση για ελληνική κοινωνία και ως κοινωνική επιταγή και σε μεγαλύτερο βαθμό ως κοινωνική αξία συγκριτικά με τις γυναίκες «άτομα καριέρας» (διαγράμματα 59-61).

Διάγραμμα 59. Η νοηματοδότηση του γάμου από τα «άτομα καριέρας» γενικά



Διάγραμμα 60. Η νοηματοδότηση του γάμου από τις γυναίκες που αυτοπροσδιορίζονται ως «άτομα καριέρας»



Διάγραμμα 61. Η νοηματοδότηση του γάμου από τους άνδρες που αυτοπροσδιορίζονται ως «άτομα καριέρας»



Στη συνέχεια, απασχόλησε την έρευνα **για ποιους λόγους προτιμάται το σύμφωνο συμβίωσης έναντι του γάμου (θρησκευτικού/πολιτικού)**. Παρά τα χαμηλά ποσοστά που σημειώθηκαν κατά την έρευνα των διατελούντων σε Σύμφωνο Συμβίωσης, το Σύμφωνο Συμβίωσης φαίνεται να κατακτά σταδιακά έδαφος, έναντι του γάμου. Οι λόγοι για τους οποίους πιστεύεται πως οι συμπολίτες μας προτιμούν το Σύμφωνο Συμβίωσης έναντι του γάμου είναι κυρίως –και με διαφορά συχνότητας απαντήσεων– **οι οικονομικοί/επαγγελματικοί λόγοι**. Ακολουθούν, η **απόρριψη του θεσμού του γάμου** και οι **ιδεολογικοί λόγοι**. Έπονται, η **απόκτηση παιδιών** και οι **θρησκευτικοί λόγοι**. Στη συνέχεια, αναφέρεται η **(θεσμική) αδυναμία τέλεσης γάμου** και οι **κοινωνικοί λόγοι** και τέλος το Σύμφωνο Συμβίωσης ως **(νέα) κοινωνική αξία** (Διάγραμμα 62).

Διάγραμμα 62. Οι λόγοι προτίμησης του συμφώνου συμβίωσης



**Οι γάμοι έχουν και τη λύση τους και οι σχέσεις τη διακοπή της σχέσης ή της συμβίωσης.** Σε σχετική ερώτηση, οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα θεωρούν ότι **ο κύριος λόγος που χωρίζουν σήμερα τα ζευγάρια είναι η έλλειψη επικοινωνίας.** Στη συνέχεια υψηλά ποσοστά συγκεντρώνουν οι απαντήσεις που σχετίζονται με **τον εγωισμό, την απιστία, τη βία στην οικογένεια ή στη σχέση και η φτώχεια, η ανέχεια.** Ακολουθούν η **έλλειψη ελεύθερου χρόνου, η απώλεια**

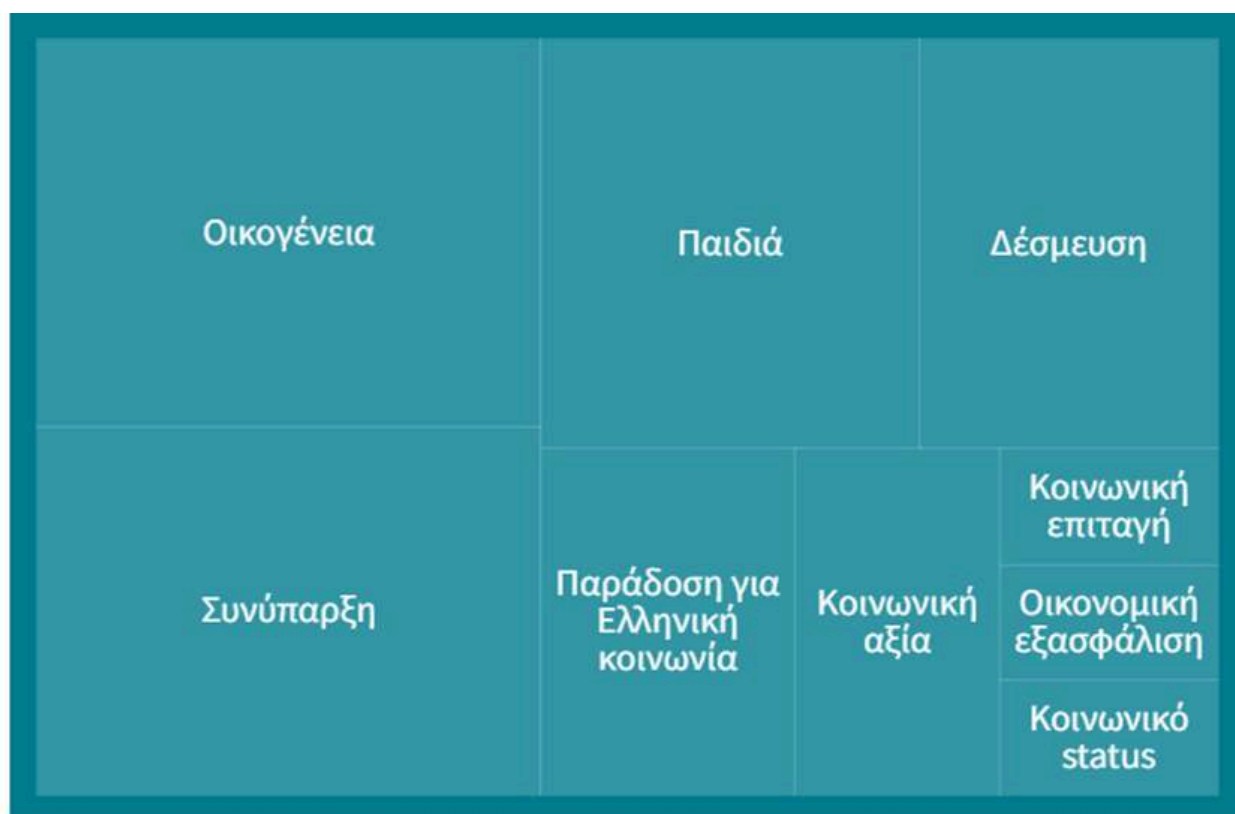
**παιδιού** και μια **ανίατη ασθένεια** στο σπίτι που επιβαρύνουν τη συμβίωση μάλλον παρά την διευκολύνουν (Διάγραμμα 63).

Διάγραμμα 63. Οι αιτίες χωρισμού των ζευγαριών στις μέρες μας



Ειδικότερα και αναφορικά με όσους/ες θεωρούν τον εαυτό τους «**θρησκευόμενο άτομο**» οι απαντήσεις διαφοροποιούνται ως εξής: στη βάση της υπερσυγκέντρωσης των ποσοστών των απαντήσεων για τα θρησκευόμενα άτομα ο γάμος νοηματοδοτείται κυρίαρχα με τις κατηγορίες που βρίσκονται στην καρδιά θα λέγαμε του θεσμού του γάμου. Για τα θρησκευόμενα άτομα γάμος σημαίνει κυρίαρχα **οικογένεια, συνύπαρξη, παιδιά (τεκνοποιία) και δέσμευση**. Ακολουθούν οι κατηγορίες της **παράδοσης για την ελληνική κοινωνία** και το ότι ο γάμος συνιστά **κοινωνική αξία**, ενώ οι κατηγορίες νοηματοδότησης του γάμου **ως κοινωνική επιταγή, οικονομική εξασφάλιση και κοινωνική καταξίωση** καταλαμβάνουν τις τελευταίες θέσεις στις σχετικές με το γάμο νοηματοδοτήσεις (Διάγραμμα 64).

Διάγραμμα 64. Οι αιτίες χωρισμού των ζευγαριών στις μέρες μας



Διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και στις απαντήσεις των ερωτώμενων που **δηλώνουν «θρησκευόμενα άτομα»** και ως προς τους λόγους προτίμησης του συμφώνου συμβίωσης έναντι του γάμου. **Ενώ και για τα άτομα αυτά οι συμπολίτες μας επιλέγουν σήμερα το σύμφωνο συμβίωσης κυρίως για οικονομικούς λόγους, οι υποκατηγορίες της ιδεολογίας και του ότι δεν πιστεύουν στο γάμο συγκεντρώνουν εξίσου σημαντικά ποσοστά αποκρίσεων,** ακολουθούν η αδυναμία τέλεσης γάμου, έπεται η απόκτηση παιδιών και οι θρησκευτικοί λόγοι ενώ τις τελευταίες θέσεις καταλαμβάνουν οι κοινωνικοί λόγοι και το ότι το σύμφωνο συμβίωσης αποτελεί για όσους/ες το επιλέγουν κοινωνική αξία (Διάγραμμα 68).



Διάγραμμα 65. Οι λόγοι προτίμησης του συμφώνου συμβίωσης κατά τα «θρησκευόμενα άτομα»



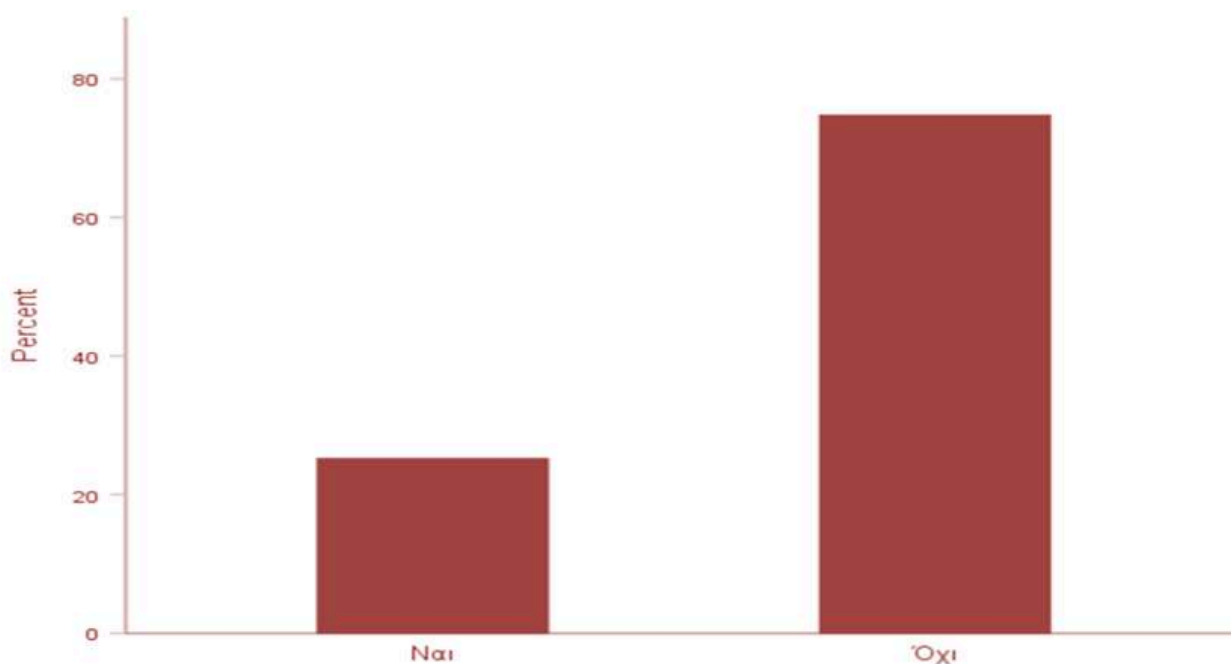
Ως προς το ζήτημα του **γιατί χωρίζουν τα ζευγάρια σήμερα δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις**. Ως προς το ερώτημα αυτό οι γνώμες των «θρησκευομένων ατόμων» δεν υφίστανται σημαντικά των απόψεων του συνόλου του πληθυσμού του δείγματος. Οι όποιες διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στο ότι προτάσουν τα χαρακτηριστικά του εγωϊσμού έναντι της απιστίας ενώ η κατηγορία της έλλειψης επικοινωνίας εμφανίζεται σχετικά συρρικνωμένη με την εικόνα που εμφανίζουν οι απαντήσεις του συνόλου του δείγματος (Διάγραμμα 69).

Διάγραμμα 66. Οι αιτίες χωρισμού των ζευγαριών στις μέρες μας για τα θρησκευόμενα άτομα



Τέλος, τα «θρησκευόμενα άτομα» πιστεύουν σε σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό (που αγγίζει το 80% έναντι του ποσοστού του 70% περίπου στο συνολικό δείγμα της έρευνας) ότι ο γάμος κάθε άλλο παρά ξεπερασμένος είναι σήμερα (Διάγραμμα 70).

Διάγραμμα 67. Στάσεις για τον γάμο – θρησκευόμενα άτομα



## Συμπεράσματα

Με βάση τα δεδομένα της έρευνας, ο θεσμός του γάμου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και μάλιστα στη θρησκευτική εκδοχή του, ανθίσταται ισχυρά για τα 2/3 του πληθυσμού του δείγματος παρά το γεγονός ότι εντοπίζονται κάποιες όψεις «αποθεσμοποίησης» στο 1/3 των απαντήσεων. Οι γυναίκες και οι νεαρότεροι σε ηλικία (20-30 ετών) **είναι οι πληθυσμιακές κατηγορίες που αμφισβητούν σε μεγαλύτερο βαθμό τον θεσμό του γάμου**. Αντίθετα, οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία (άνω των 60 ετών) εμφανίζονται σε μεγαλύτερα ποσοστά **προσηλωμένοι στην αξία του θεσμού του γάμου**. Τα «θρησκευόμενα άτομα» κατά τα 2/3 ομοίως συντάσσονται υπέρ της άποψης ότι ο γάμος κάθε άλλο παρά «ξεπερασμένος» είναι σήμερα.

Για το σύνολο του πληθυσμού του δείγματος, ο γάμος **νοηματοδοτείται κυρίως ως «συνύπαρξη»**, έπονται με μικρή διαφορά **«η οικογένεια και τα παιδιά»**. Ακολουθούν νοηματοδοτήσεις που σχετίζονται με το ότι ο γάμος συνιστά **«παράδοση για την ελληνική κοινωνία»** και **«κοινωνική αξία»**, ενώ, όπως φαίνεται, έχει ξεπεραστεί πλέον η αντίληψη της **«κοινωνικής καταξίωσης (status)»** μέσω του γάμου αλλά και της διά του γάμου **«οικονομικής εξασφάλισης»**. Όπως διαφαίνεται η χειραφέτηση της γυναίκας αλλά και η απομείωση του στίγματος της **«ανύπαντρης»** και του **«ανύπαντρου»** έχουν επηρεάσει τις δομικού και πολιτισμικού τύπου προϋποθέσεις και αγκυλώσεις αναφορικά με την αξία του γάμου για τη θέση του ατόμου στην κοινωνία.

Για τα άτομα «καριέρας», **ο γάμος σημαίνει κυρίως «παιδιά»** και έπονται η **κάλυψη συναισθηματικών αναγκών όπως η αγάπη, η συντροφικότητα, η ευτυχία, η ενότητα**. (Είναι σαν να λανθάνει το νόημα ότι τα παιδιά είναι «απειλή» για την επιδίωξη καριέρας). Οι άνδρες άτομα «καριέρας» νοηματοδοτούν τον γάμο ως **κοινωνική αξία σε μεγαλύτερο βαθμό από τις γυναίκες και σε μικρότερο βαθμό ως παράδοση για την ελληνική κοινωνία και κοινωνική επιταγή έναντι των γυναικών**. Από αυτού του τύπου τις νοηματοδοτήσεις εικάζουμε ότι τα παιδιά φαίνεται να τίθενται σε αντίστιξη με την καριέρα ενώ διαφαίνεται μια τάση απομάκρυνσης από τον κοινωνικό καθωσπρεπισμό που επέβαλε τον θεσμό του γάμου κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Το Σύμφωνο Συμβίωσης εμφανίζεται **να κατακτά έδαφος έναντι του γάμου κυρίως λόγω «οικονομικών λόγων», «έκφρασης ιδεολογικής θέσης» και «απόρριψης του θεσμού του γάμου»** και ως μια νέα «κοινωνική αξία» στη θέση της κοινωνικής αξίας του γάμου.

Η λύση του γάμου για τον πληθυσμό του δείγματος οφείλεται κυρίως στην **έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στο ζευγάρι**. Τα ζευγάρια δεν συζητούν, οι σύντροφοι/σύζυγοι ακολουθούν παράλληλες πορείες. Ανάμεσα στους βασικούς λόγους εντοπίζονται **ο εγωϊσμός, η απιστία, η βία, η φτώχεια και η ανέχεια**. **Οι σύντροφοι/σύζυγοι δεν συμβιβάζονται και ο αμοιβαίος σεβασμός εμφανίζεται μειωμένος (εγωϊσμός)**. Πέραν όμως των ατομοκεντρικών παραγόντων σημαντική θέση στις σχετικές αντιλήψεις καταλαμβάνει **η αξιακή τοποθέτηση (απιστία)**. Τέλος, εκτός από τους ατομοκεντρικούς και πολιτισμικούς παράγοντες έμφαση αποδίδεται και στους **δομικούς παράγοντες της πατριαρχίας (ενδοοικογενειακή βία) αλλά και της κοινωνικής θέσης (φτώχεια, ανέχεια)**. Τέλος, εντοπίζονται και λόγοι που αφορούν την **έλλειψη του ελεύθερου χρόνου στη σύγχρονη οικονομική και κοινωνική συγκυρία έτσι ώστε τα ζευγάρια και οι οικογένειες να δαπανούν χρόνο από κοινού αλλά και να μοιράζονται δραστηριότητες, να χτίζουν κοινά βιώματα και εμπειρίες και να επενδύουν στην καλλιέργεια συναισθημάτων**. Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί ότι τα θρησκευόμενα άτομα νοηματοδοτούν **διαφορετικά τη λύση του γάμου ή της συμβίωσης με την έννοια ότι υπερτονίζουν τους ατομικούς – αξιακούς παράγοντες έναντι των δομικών κοινωνικών παραμέτρων**. Επίσης, στο σημείο αυτό ας σημειωθεί και ο διαλυτικός ρόλος που διαδραματίζει το τραύμα της απώλειας-θανάτου αγαπημένου συντρόφου και κυρίως παιδιού – αλλά και του τραύματος της ανίατης ασθένειας ενός μέλους της πυρηνικής σημερινής οικογένειας το οποίο δύσκολα καθίσταται **ατομικά διαχειρίσιμο στις παρούσες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες**.

Εν κατακλείδι, θα λέγαμε ότι η «ασάλευτη θέση» του θεσμού του γάμου και μάλιστα του θρησκευτικού, ενώ δεν αμφισβητείται σήμερα, εντοπίζονται **συγκεκριμένες αξιακές και δομικού τύπου μετατοπίσεις**. Ωστόσο η έρευνα κατέδειξε μια «υπερθεσμοποίηση» παρά «αποθεσμοποίηση» του θεσμού του με όρους επιπρόσθετων έγκυρων νομικών επιλογών η οποία ενώ προσέδωσε βαθμούς ελευθερίας στα άτομα φαίνεται πως δεν έχει επηρεάσει σημαντικά τη δεσπόζουσα θέση του θρησκευτικού γάμου ως σταθερή παραδοσιακή αξία για την ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, διαπιστώνονται μετατοπίσεις που επικεντρώνονται στον **ολοένα και μεγαλύτερο ατομοκεντρισμό που μας διακατέχει, στην αποεπένδυση βασικών αξιακών προτύπων (σεβασμός, δέσμευση, θυσίες), αξιών, που επί σειρά δεκαετιών υποστήριξαν τη συνύπαρξη και τη συμπόρευση στο βίο**. Η επιφύλαξη της νέας γενιάς στο θεσμό του γάμου ενδέχεται να προέρχεται εκτός από τη φιλαυτία και στην **υποκρισία ενός θεσμού που επέμενε να διατηρείται αντί κατά περίπτωση να λύεται**. Η δε επιδίωξη

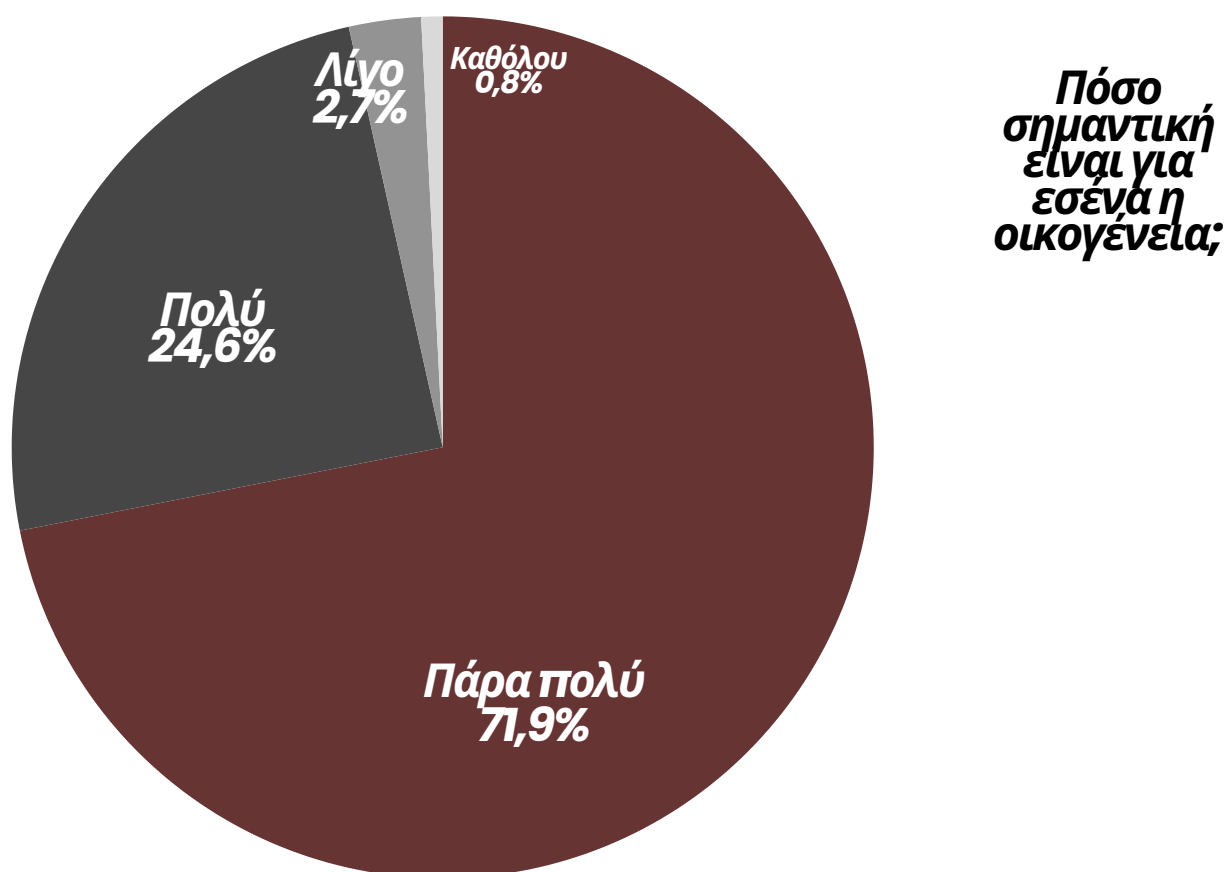
καριέρας ως μέσου κοινωνικής καταξίωσης φαίνεται να τίθεται σε αντιπαράθεση με τον θεσμό του γάμου και κυρίως την απόκτηση παιδιών. Επιπρόσθετα οι όποιες μετατοπίσεις εντοπίστηκαν εδράζονται και σε δομικού τύπου παραμέτρους που αφορούν τη χειραφέτηση της γυναίκας, την επίδραση των κρίσεων κυρίως της οικονομικής και τις θεσμικές διευκολύνσεις για τη λύση του γάμου.

## Στάσεις και αντιλήψεις για την οικογένεια

Στο παρόν υποκεφάλαιο εξετάζονται οι στάσεις και αντιλήψεις του κοινωνικού σώματος για την ελληνική οικογένεια στις μέρες μας<sup>15</sup>.

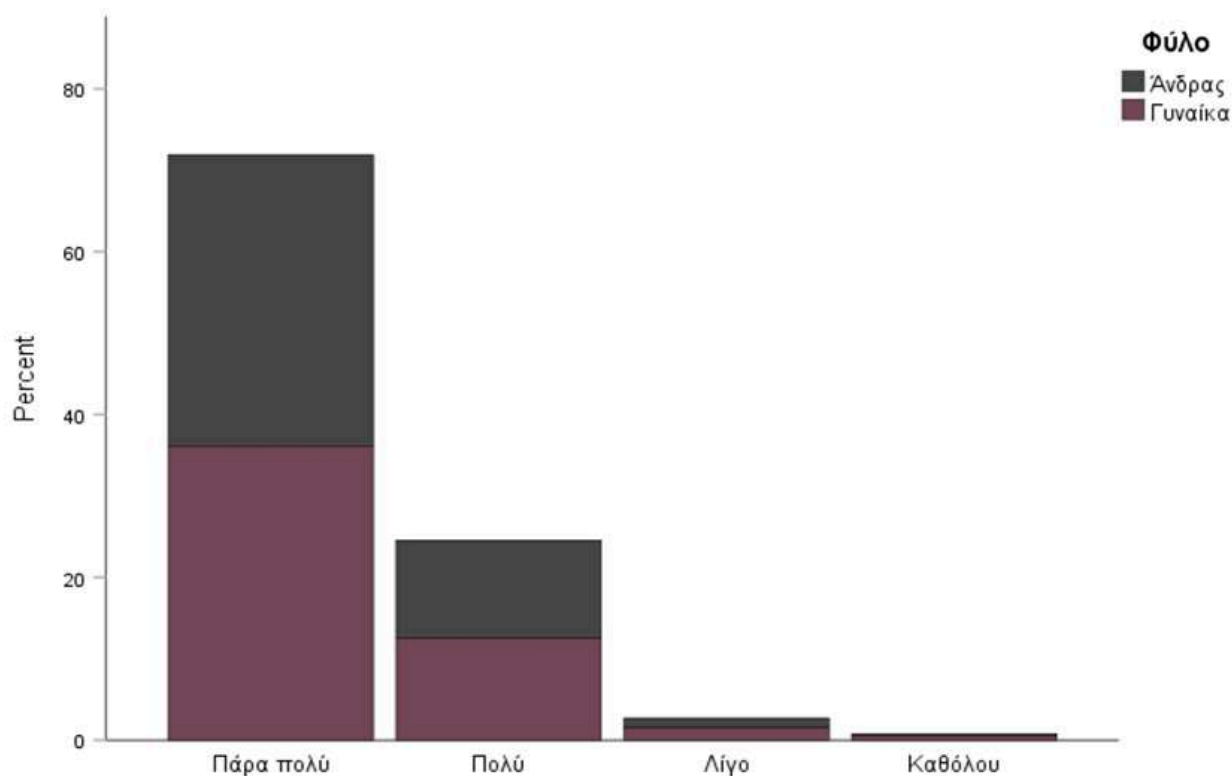
Η σημαντικότητα της οικογένειας δεν αμφισβητείται για το 96,49% των αποκρινόμενων (συνολικά, οι απαντήσεις στις θέσεις «πάρα πολύ» και «πολύ» της κλίμακας), ενώ για το 71,92% (72%) η οικογένεια είναι «πάρα πολύ σημαντική». Τα ποσοστά αυτά ισοκατανέμονται ανάμεσα στις απαντήσεις των ανδρών και των γυναικών με ελαφρά υπεροχή των ποσοστών των αποκρίσεων των γυναικών (98,7% έναντι του 96,7% των ανδρών) – διαγράμματα 68–69.

Διάγραμμα 68. Η σημαντικότητα της οικογένειας



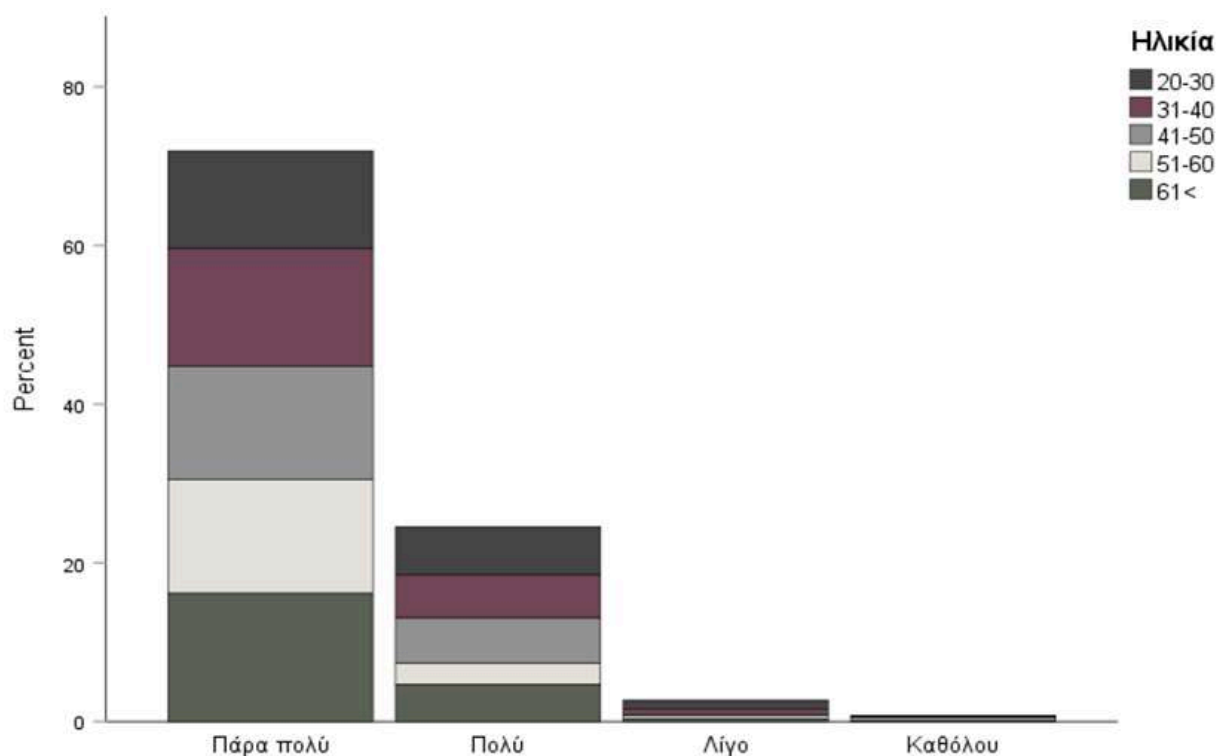
<sup>15</sup> Συντάκτρια του κειμένου: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ. Στατιστική επεξεργασία: Τσουπαροπούλου Εύα, στη βάση του αρχείου SPSS της MRB. Υποβοηθητικό υλικό: Αρχείο δεδομένων σε EXCEL από την MRB.

Διάγραμμα 69. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει του φύλου



Τεράστιο ενδιαφέρον εμφανίζουν οι κατανομές των απαντήσεων ανά ηλικιακή κατηγορία, καθώς σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες η σημαντικότητα της οικογένειας εμφανίζει ποσοστά της τάξης από 95,7% (τη χαμηλότερη τιμή που εμφανίζεται στην ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων ηλικίας 31-40 ετών) μέχρι την υψηλότερη τιμή του 98,1% που εμφανίζεται στην ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων ηλικίας 41-50 ετών. Τα ποσοστά που συγκεντρώνει η σημαντικότητα της οικογένειας για όλες τις ηλικιακές κατηγορίες είναι εντυπωσιακά: Για την ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων 20-30 ετών –εικοσάρηδες (twenties)– το ποσοστό ανέρχεται στο 93,9%. Για την ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων 31-40 ετών –τριαντάρηδες (thirties)– το ποσοστό ανέρχεται στο 95,7%. Για την ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων 41-50 ετών –σαραντάρηδες (forties)– το ποσοστό ανέρχεται στο 98,1%. Για την ηλικιακή κατηγορία των ερωτώμενων 51-60 ετών –πεντηντάρηδες (fifties)– το ποσοστό ανέρχεται στο 95,5% και τέλος για την ηλικιακή κατηγορία των άνω των 61 ετών –εξηντάρηδες (sixties)– το ποσοστό ανέρχεται στο 97,7% (Διάγραμμα 70).

Διάγραμμα 70. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει της ηλικίας

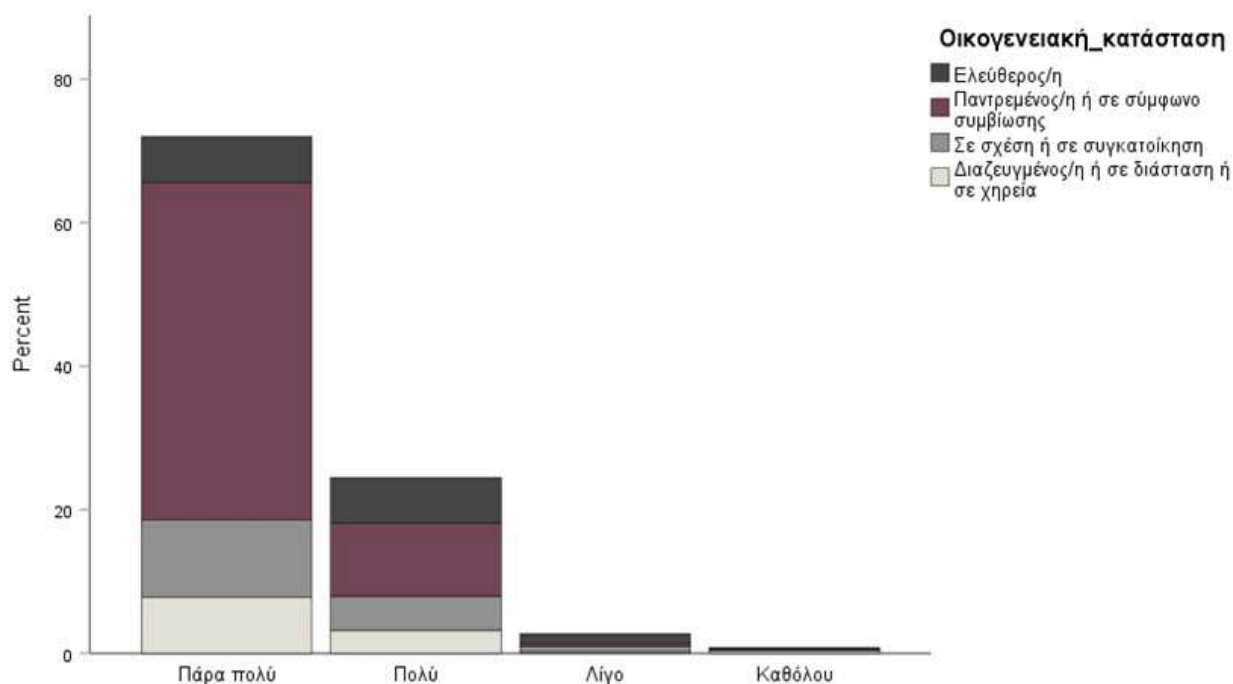


Η οικογένεια είναι πολύ σημαντική κυρίως για τους/τις παντρεμένους/ες, τους τελούντες σε σύμφωνο συμβίωσης, κατά δεύτερο λόγο στους έχοντες σχέση ή τελούντες σε συγκατοίκηση και κατά τρίτο λόγο στους διαζευγμένους κ.λπ. Είναι λογική και αναμενόμενη η αποστασιοποίηση των τελούντων σε διάσταση, των διαζευγμένων και φυσικά όσων έχουν απωλέσει τον/τη σύντροφο στον βίο. Ομοίως, είναι αναμενόμενη η στάση των τελούντων σε σχέση ή συγκατοίκηση ως θετική προοπτική για το μέλλον (Διάγραμμα 71).

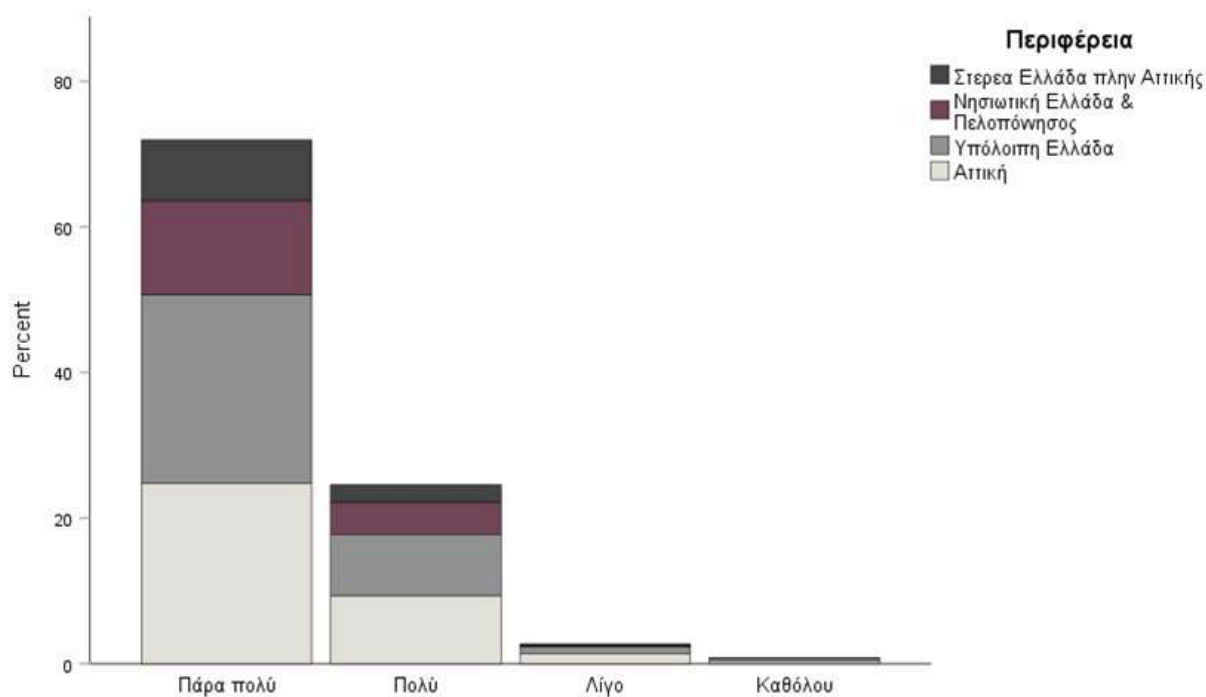
Η οικογένεια είναι το ίδιο εξαιρετικά σημαντική τόσο για όσους διαβιούν στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο με μια μικρή υπεροχή των ποσοστών που συγκεντρώνονται στη λοιπή Ελλάδα (98% κατά μέσο όρο) έναντι της Αττικής (94,6%). Η διαφορά του 3,5% δεν μπορεί κατά τη γνώμη μας να στηρίξει την υπόθεση για μικρότερη προσκόλληση στην οικογένεια των κατοίκων της πόλης με δεδομένο το εντυπωσιακό ποσοστό σημαντικότητας του θεσμού, το οποίο προσεγγίζει ή/και ξεπερνάει το 95% σε κάθε περίπτωση (Διάγραμμα 72).



Διάγραμμα 71. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης

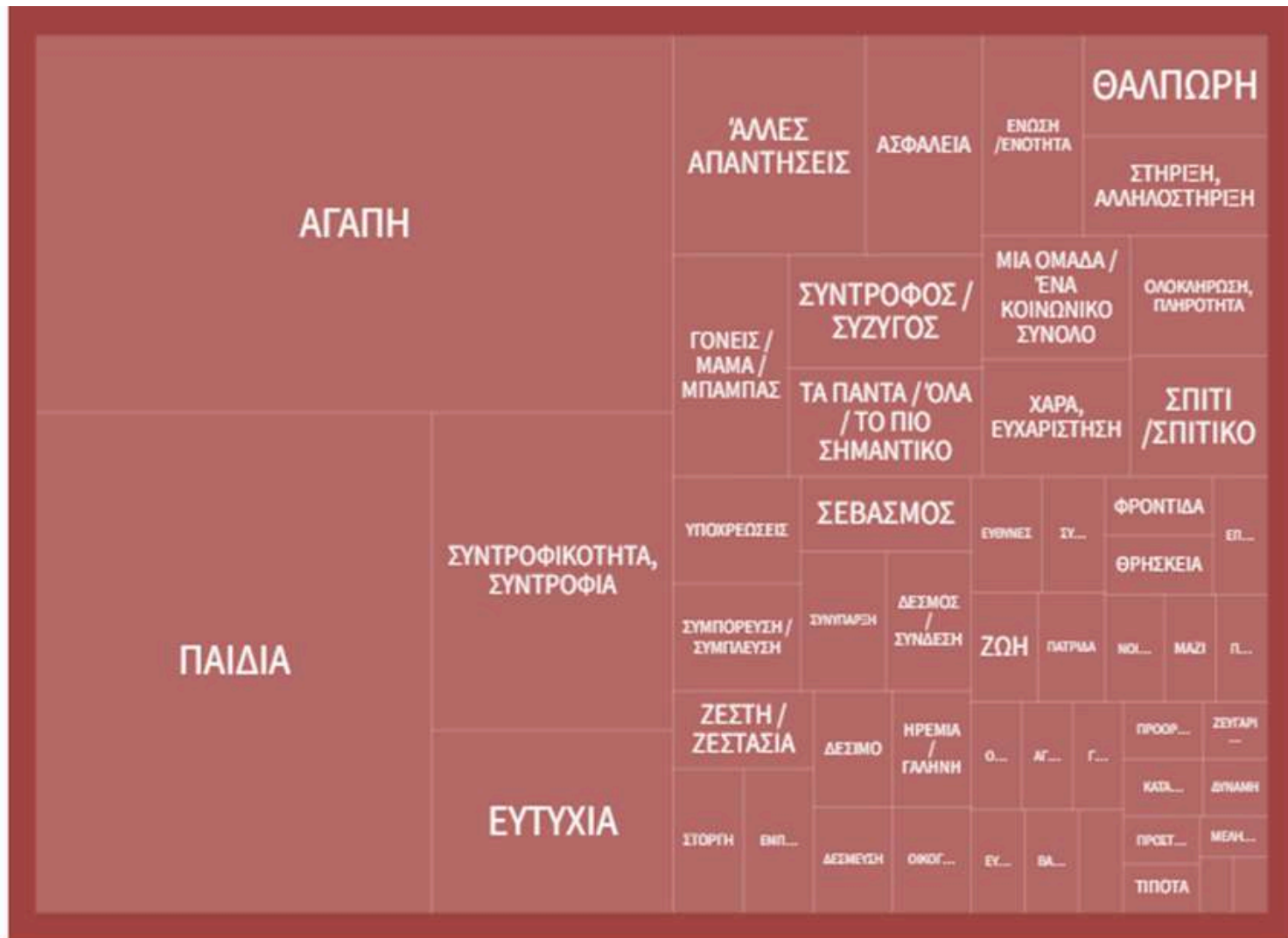


Διάγραμμα 72. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει της Περιφέρειας



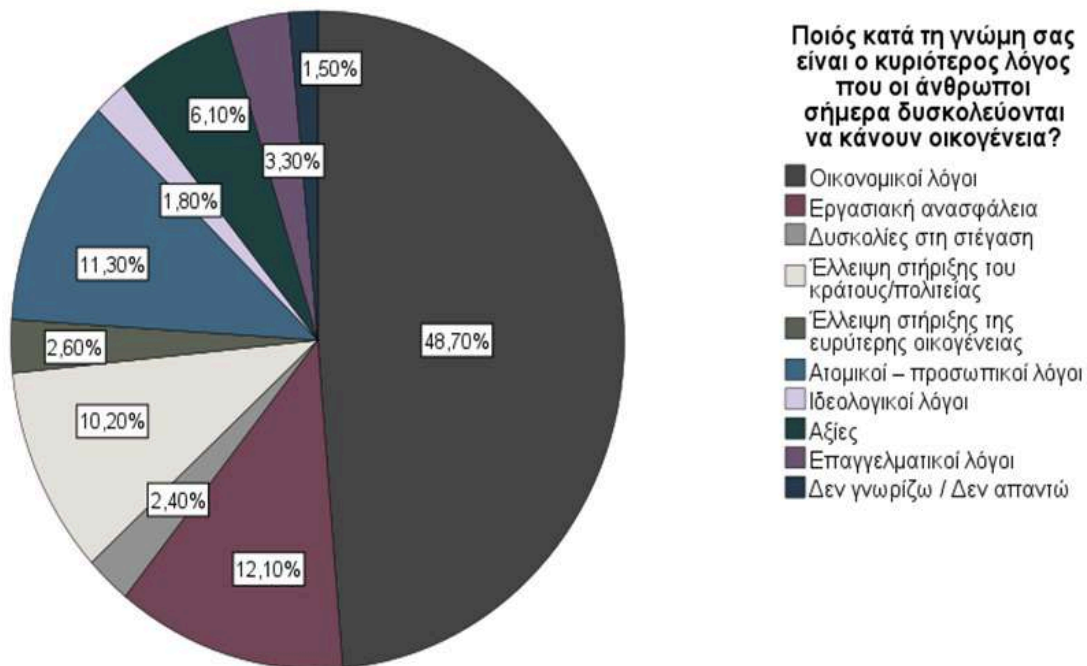
Ο θεσμός της οικογένειας **νοηματοδοτείται από τους ερωτώμενους/νες του δείγματος κυρίως ως αγάπη**, ακολουθούν τα παιδιά, η συντροφικότητα και η ευτυχία (Διάγραμμα 73).

Διάγραμμα 73. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης



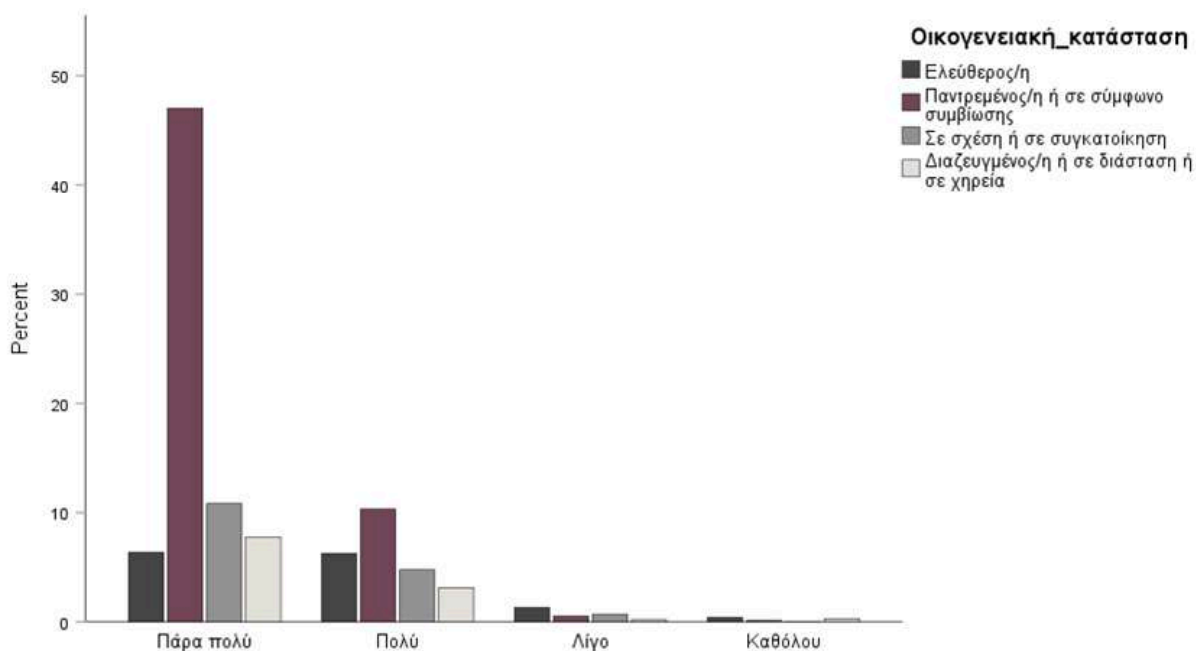
Η μεγάλη αποδοχή που έχει ο θεσμός της οικογένειας και η σημαντική θέση που κατέχει στο κοινωνικό σώμα δημιουργούν εύλογα ερωτηματικά για **τους λόγους που οι άνθρωποι σήμερα δυσκολεύονται να δημιουργήσουν οικογένεια με βάση και τα επίσημα δημογραφικά δεδομένα**. Ως προς το ζήτημα αυτό, οι ερωτώμενοι της έρευνας θεωρούν ότι ο **βασικός λόγος που οι άνθρωποι δυσκολεύονται στις μέρες μας να κάνουν οικογένεια είναι οι οικονομικές δυσκολίες (49% περίπου των απαντήσεων) και ο στενά συναρτημένος με αυτόν λόγος της εργασιακής ανασφάλειας (12,10%)**. Βασικοί λόγοι επίσης αναδεικνύονται οι **ατομικοί – προσωπικοί λόγοι (11,30% των απαντήσεων) αλλά και η έλλειψη στήριξης από το Κράτος (10,20%)** – διάγραμμα 74.

Διάγραμμα 74. Η σημαντικότητα της οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης

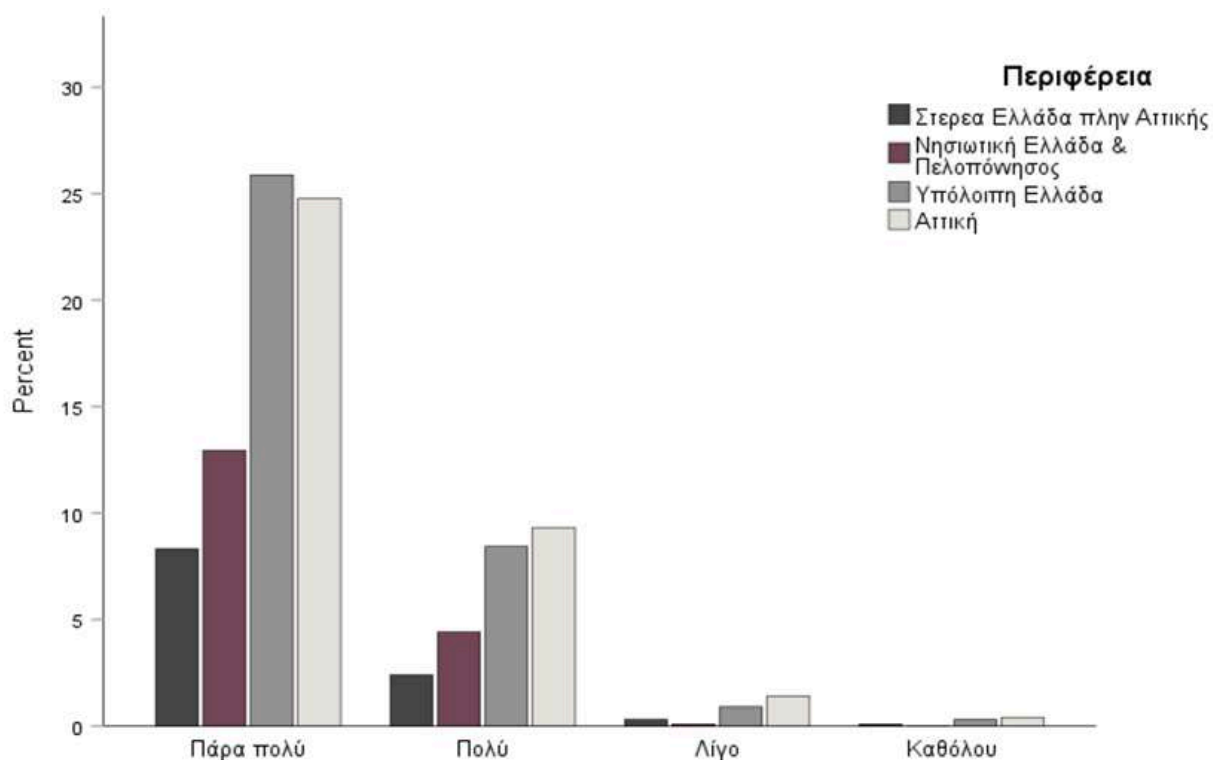


Οι ερωτώμενοι που κατά τον χρόνο της έρευνας είναι παντρεμένοι ή σε σύμφωνο συμβίωσης είναι αυτοί που φαίνεται πως αντιλαμβάνονται σε πολύ μεγάλο βαθμό τις δυσκολίες δημιουργίας οικογένειας, ίσως και βασιζόμενοι στην προσωπική τους εμπειρία. Από την άλλη πλευρά, η γεωγραφική διασπορά των ερωτώμενων δεν φαίνεται να διαδραματίζει κάποιο ιδιαίτερο ρόλο. **Οι δυσκολίες που προαναφέρθηκαν γίνονται αντιληπτές με τον ίδιο περίπου τρόπο και σε ανάλογα ποσοστά είτε οι αποκρινόμενοι/ες ζουν στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην ύπαιθρο** (Διαγράμματα 75–76).

Διάγραμμα 75. Οι λόγοι δυσκολίας δημιουργίας οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης



Διάγραμμα 76. Οι λόγοι δυσκολίας δημιουργίας οικογένειας βάσει της Περιφέρειας

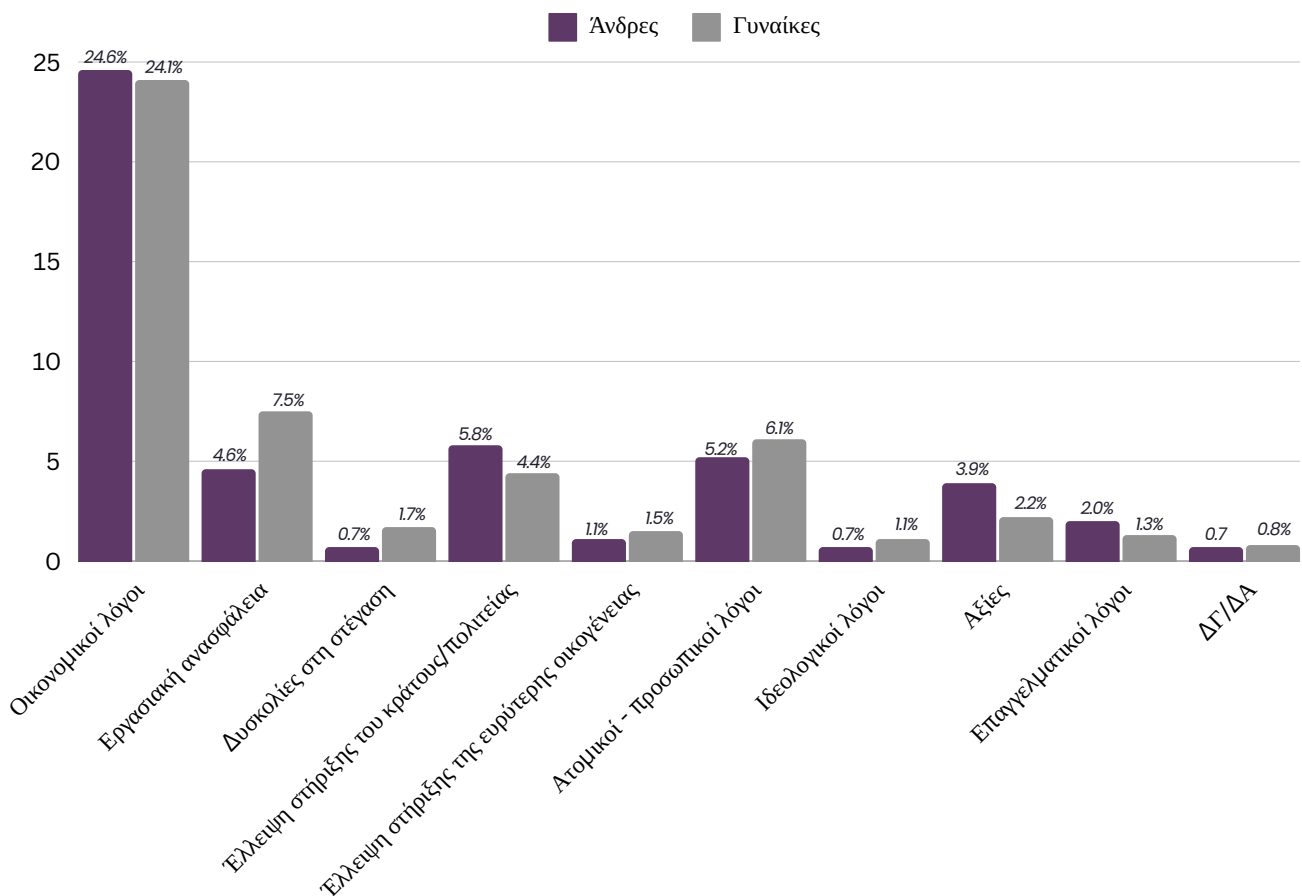


Οι κατανομές, ωστόσο, ως προς το φύλο των ερωτώμενων αναδεικνύει σημαίνουσες διαφοροποιήσεις: **Ενώ οι οικονομικές δυσκολίες εκφράζονται με ανάλογα ποσοστά τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες ως βασικός αποτρεπτικός λόγος δημιουργίας οικογένειας, για τις γυναίκες ο λόγος της εργασιακής ανασφάλειας εμφανίζεται σε μεγαλύτερα ποσοστά από εκείνα των ανδρών και το ίδιο ισχύει για τους ατομικούς προσωπικούς λόγους αλλά και προβλήματα στη στέγαση. Για τους άνδρες ερωτώμενους έχει περισσότερο από τις γυναίκες βαρύνουσα σημασία η έλλειψη κρατικής υποστήριξης αλλά και το θέμα των αξιών (Διάγραμμα 77).**

Αυτές οι κατανομές αναδεικνύουν ευρήματα και άλλων ερευνών για την περισσότερο επισφαλή εργασιακή θέση της γυναίκας –θέμα που την απασχολεί περισσότερο όπως είναι εύλογο από τους άνδρες και ως προς τη δημιουργία και συντήρηση οικογένειας– αλλά και μια *διάθεση* θα λέγαμε οι μεν γυναίκες να επικυρώσουν την πρόσφατα σχετικά κατακτηθείσα αυτοδιάθεση του προσώπου τους ως *υποκειμένου δικαιωμάτων* –προβάλλοντας σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες τους ατομικούς– προσωπικούς λόγους και δυσκολίες. Ωστόσο δεν φαίνεται να είναι έτοιμες να εγκαταλείψουν το ρόλο της *κυρίας του σπιτιού*, αλλά και της *φωνής που αφουγκράζεται καλύτερα τις ανάγκες του οίκου* – όπως αυτό λανθάνει στα μεγαλύτερα ποσοστά απαντήσεών τους σε σχέση με τους άνδρες στο θέμα των δυσκολιών στέγασης.

Από την άλλη πλευρά, στις απαντήσεις που επιλέγουν οι άνδρες –ιδιαίτερα στην έκφραση του αιτήματος για συνδρομή του Κράτους/Πολιτείας σε μεγαλύτερο βαθμό από τις γυναίκες– λανθάνει η αίσθηση του παραδοσιακού αρχηγού του νοικοκυριού, με αρμοδιότητα παρέμβασης στο δημόσιο χώρο και στον δημόσιο λόγο.

Διάγραμμα 77. Οι λόγοι δυσκολίας δημιουργίας οικογένειας βάσει του φύλου

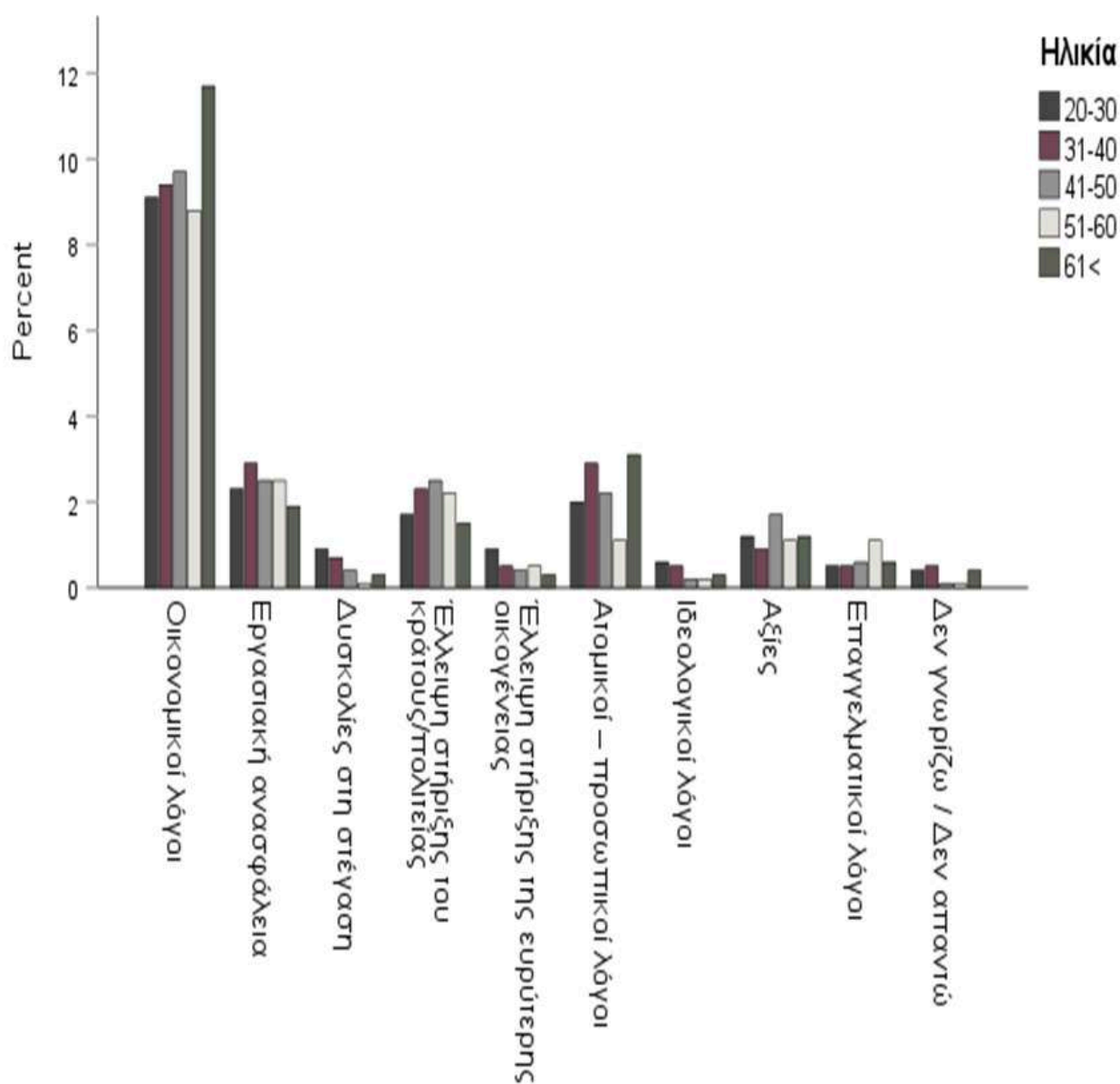


Εξαιρετικό ενδιαφέρον εμφανίζουν τα ευρήματα της έρευνας αναφορικά με τις κατανομές των απαντήσεων ανά ηλικιακή κατηγορία. Οι οικονομικοί λόγοι και οι οικονομικές δυσκολίες κατέχουν την πρώτη θέση των απαντήσεων με ελαφριές διακυμάνσεις σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. Βεβαίως υπερπροβάλλονται από τις ηλικιακές κατηγορίες των γονέων (με βάση τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος) εκφράζοντας και με τον τρόπο αυτό την αγωνία τους για το μέλλον των παιδιών τους και των εγγονών τους. Είναι ένας άλλος τρόπος διατύπωσης της απάντησης στο ερώτημα «γιατί δεν κάνουν οικογένεια οι νέοι άνθρωποι σήμερα ή γιατί αργούν να δημιουργήσουν οικογένεια;». Διότι δεν έχουν τα απαραίτητα οικονομικά μέσα.

Η εργασιακή ανασφάλεια και τα επαγγελματικά απασχολούν τους ως άνω γονείς τόσο εκφράζοντας την αγωνία τους για τους ίδιους αλλά και για το

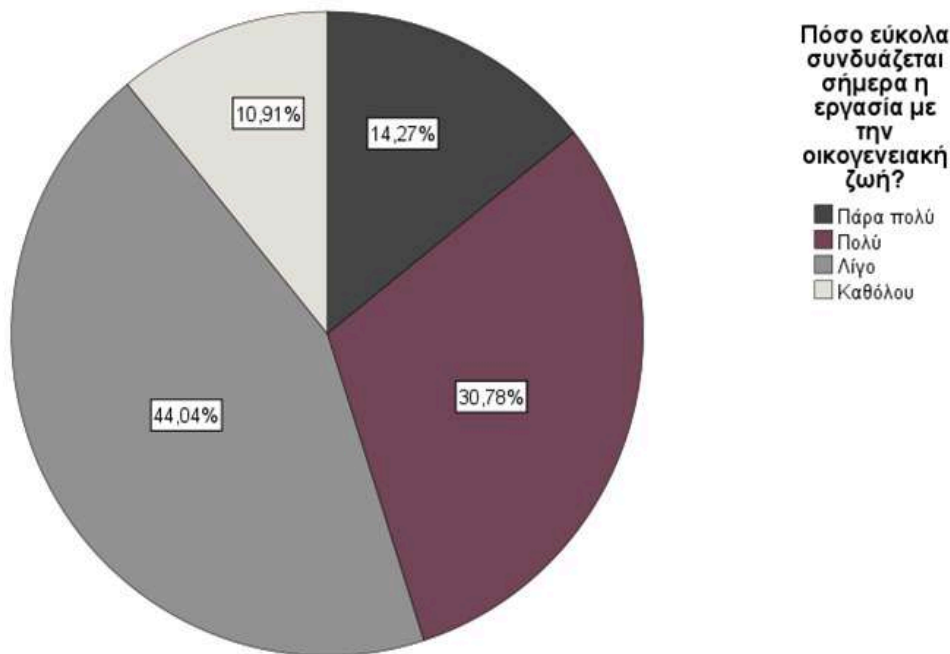
**μέλλον των παιδιών τους** καθώς τα ποσοστά υπερσυγκεντρώνονται σε όλο το φάσμα της ενεργού παραγωγικής ηλικίας. Το ίδιο ισχύει και για την **έλλειψη στήριξης από το Κράτος, την Πολιτεία**. Οι ατομικοί –προσωπικοί λόγοι αγγίζουν τόσο τους εικοσάρηδες όσο και τους πενήντάρηδες ενώ ως προς τις αξίες ενδιαφέρουσα είναι η υπερσυγκέντρωση των ποσοστών στις ηλικιακές κατηγορίες των εικοσάρηδων και των σαραντάρηδων. Αυτό το εύρημα υπαινίσσεται αφενός **την διαφορετική οπτική με την οποία αντιμετωπίζουν οι νέοι το θεσμό της οικογένειας αλλά και μια κατάφαση των γονέων περί αλλαγής στις ιδέες, νοοτροπίες και σκέψεις των παιδιών τους - της νεολαίας γενικότερα** (Διάγραμμα 78).

Διάγραμμα 78. Οι λόγοι δυσκολίας δημιουργίας οικογένειας βάσει της ηλικίας

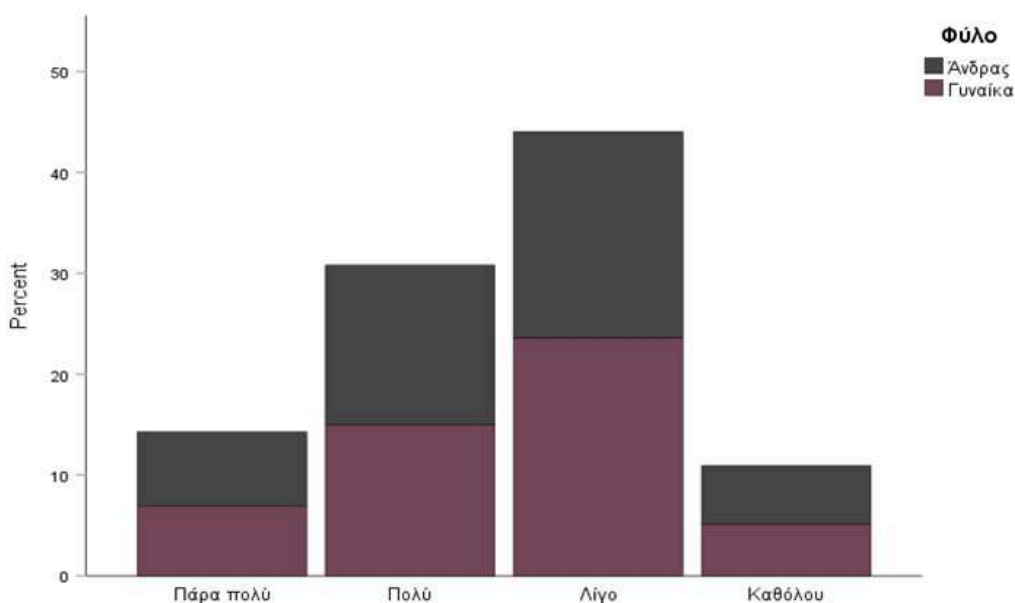


Στη συνέχεια, υπερτερούν οι απόψεις (54,95) ότι ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής είναι δύσκολος στις μέρες μας με τις γυναίκες να εμφανίζονται σε μεγαλύτερο κατά τι ποσοστό υπέρ αυτής της άποψης από τους άνδρες (Διαγράμματα 79 – 80).

Διάγραμμα 79. Ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής



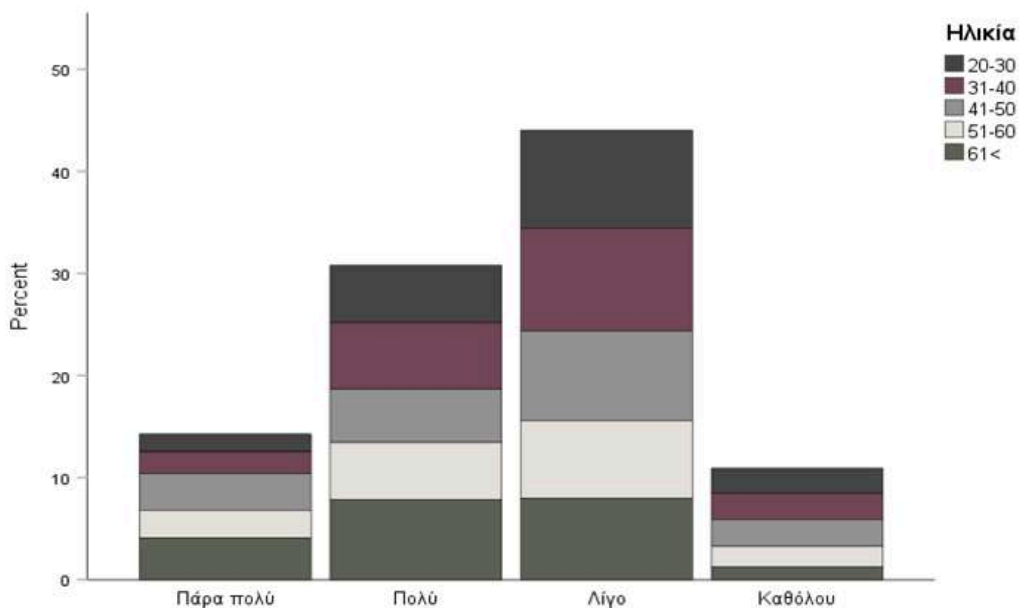
Διάγραμμα 80. Ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει του φύλου



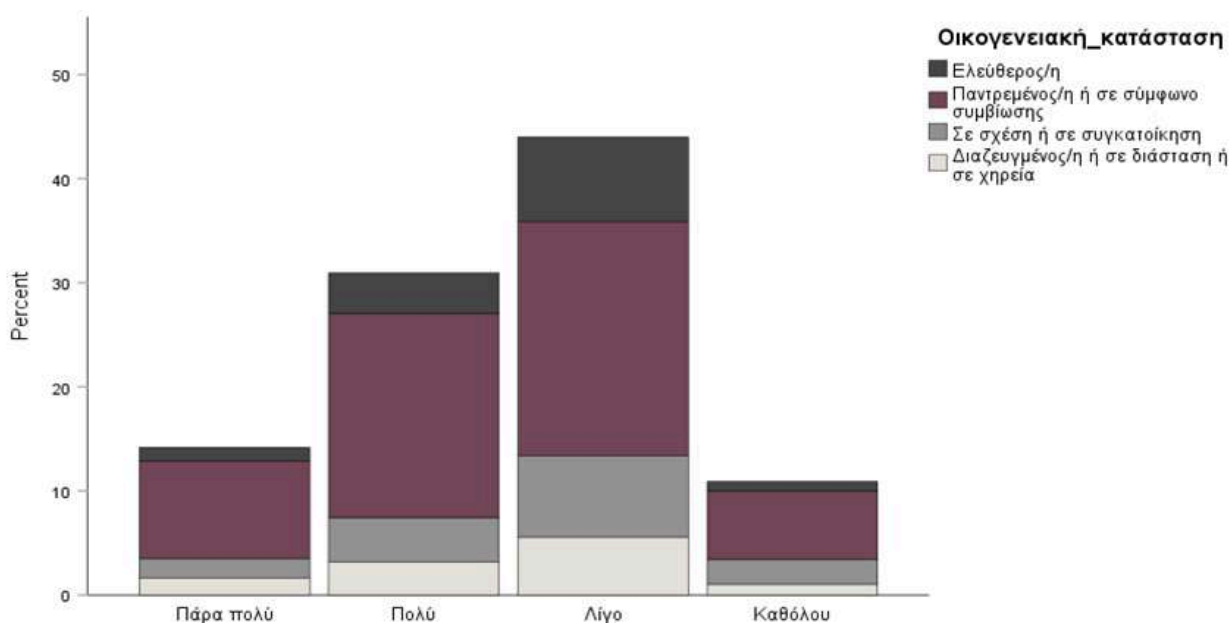
Η κατανομή των απαντήσεων ανά ηλικιακή κατηγορία δεν εμφανίζει αξιόλογες διαφοροποιήσεις. Ερωτώμενοι όλων των ηλικιών αντιλαμβάνονται τη δυσκολία

του συνδυασμού εργασίας και οικογένειας σχεδόν εξίσου με μια μικρή υπερσυγκέντρωση ποσοστών στους ερωτώμενους ηλικίας 30-40 ετών, οι οποίοι δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη δυσκολία αυτή (διάγραμμα 81). Στη συνέχεια οι παντρεμένοι και οι τελούντες σε σύμφωνο συμβίωσης υπερτονίζουν τη δυσκολία συνδυασμού εργασίας και οικογένειας (διάγραμμα 82), ενώ σημαντικές διαφοροποιήσεις δεν αποτυπώνονται ανάλογα με τον τρόπο διαμονής των ερωτώμενων (διάγραμμα 83).

Διάγραμμα 81. Ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της ηλικίας

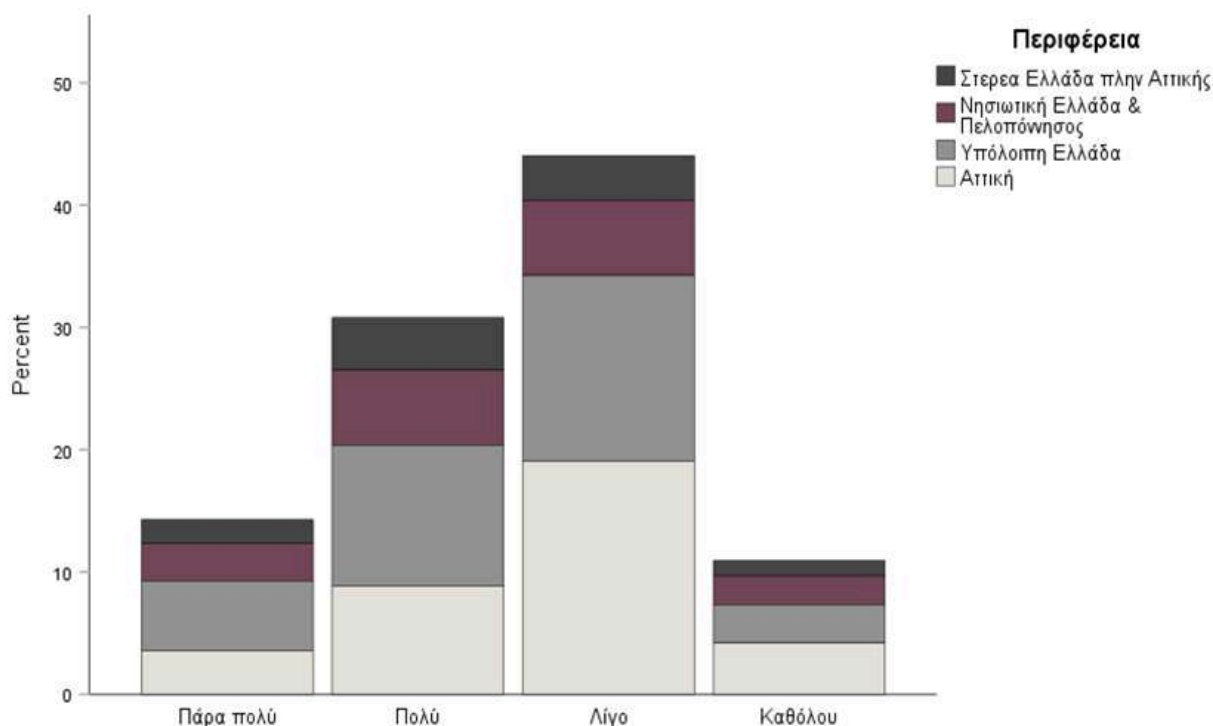


Διάγραμμα 82. Ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της οικογενειακής κατάστασης



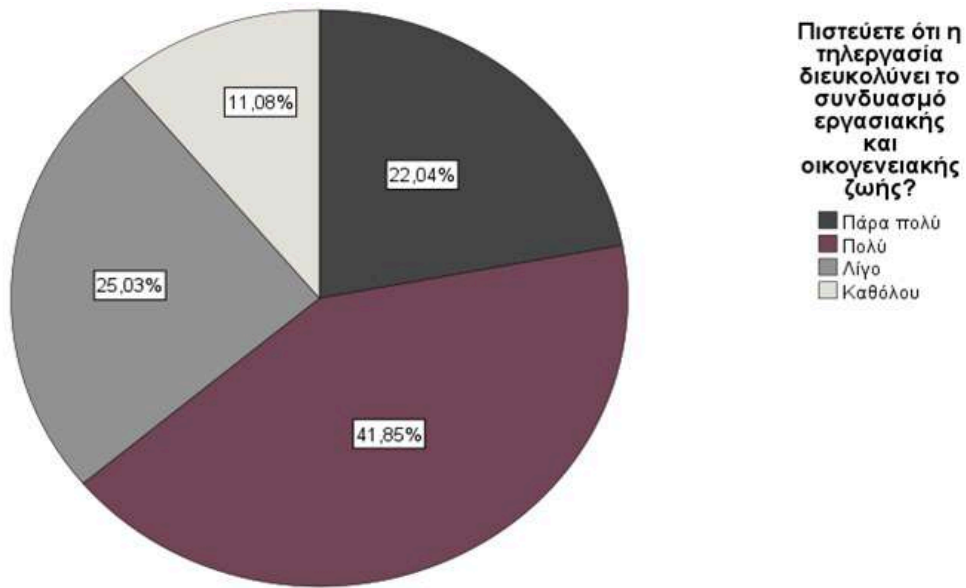


Διάγραμμα 83. Ο συνδυασμός εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της Περιφέρειας

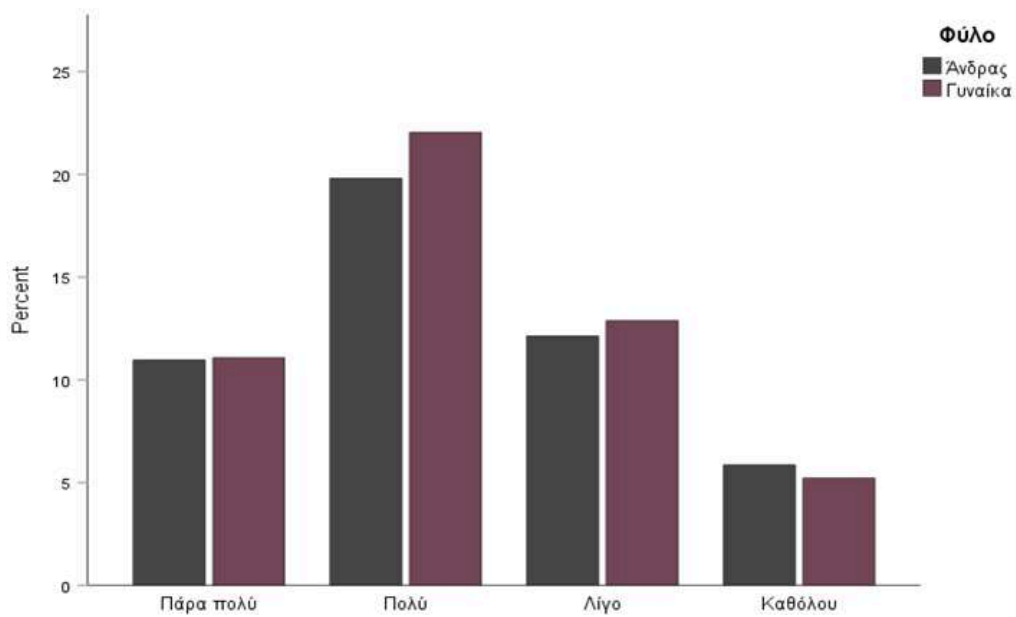


Η τηλεργασία ή η από απόσταση εργασία θεωρείται πως αποτελεί σημαντικό αντίβαρο στην αντιμετώπιση της δυσκολίας συνδυασμού εργασίας και οικογένειας. Αυτό ισχύει περισσότερο για τις γυναίκες ερωτώμενες και για αποκρινόμενους/ες στις ηλικίες των 20-30 ετών που διαθέτουν μεγαλύτερη εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες ή/και εθίστηκαν στον τρόπο αυτό εργασίας μέσω των περιοριστικών μέτρων κατά της πανδημίας καθώς και γιατί με αυτόν μόνο τον τρόπο εντάσσονται στην αγορά εργασίας. Ενδιαφέρον εμφανίζει η υπερσυγκέντρωση των ποσοστών στην ηλικιακή κατηγορία τω 61+ ετών. Εικάζεται ότι και στην περίπτωση αυτή κρίνεται ευκολότερη η παραμονή στην αγορά εργασίας μέσω τηλεργασίας. Φυσικά οι παντρεμένοι/ες ερωτώμενοι/ες θεωρούν σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά από τους λοιπούς/πες την τηλεργασία σημαντικότατο αντίβαρο στην αντιμετώπιση της δυσκολίας συνδυασμού εργασίας και οικογένειας. Το ίδιο ισχύει και για τους διαμένοντες στην Αττική (Διαγράμματα 84-88 κατωτέρω).

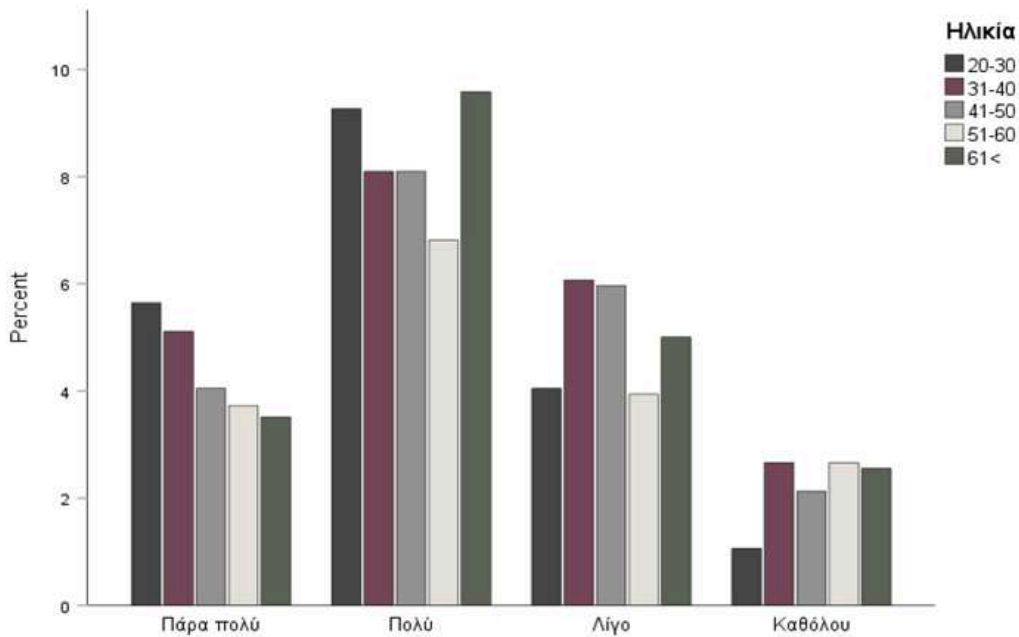
Διάγραμμα 84. Η συμβολή της τηλεργασίας για τον συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής



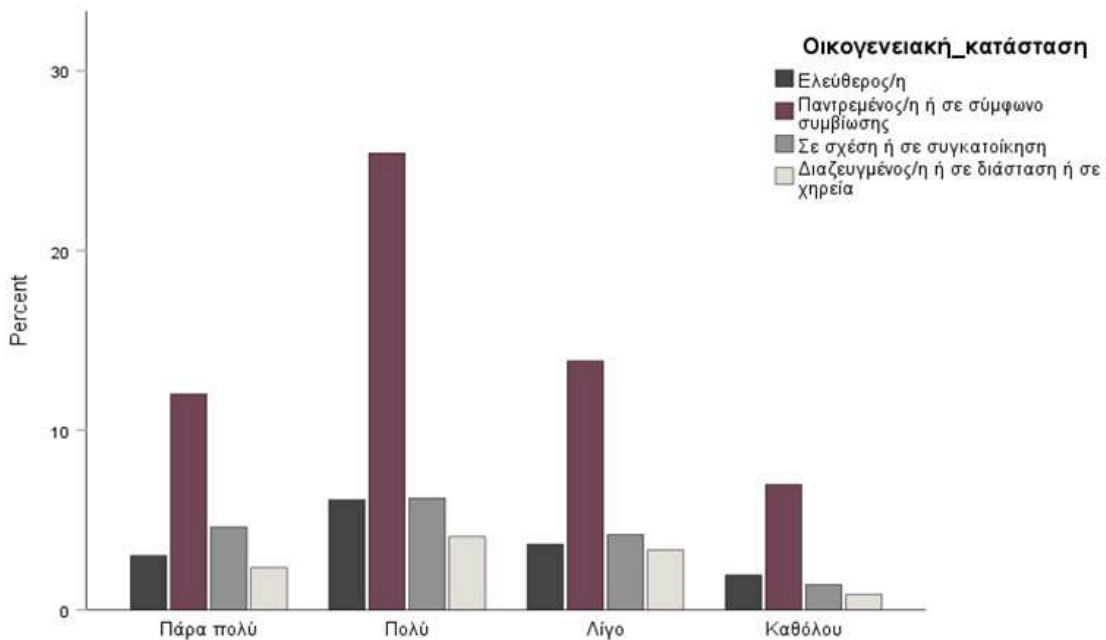
Διάγραμμα 85. Η συμβολή της τηλεργασίας για τον συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει του φύλου



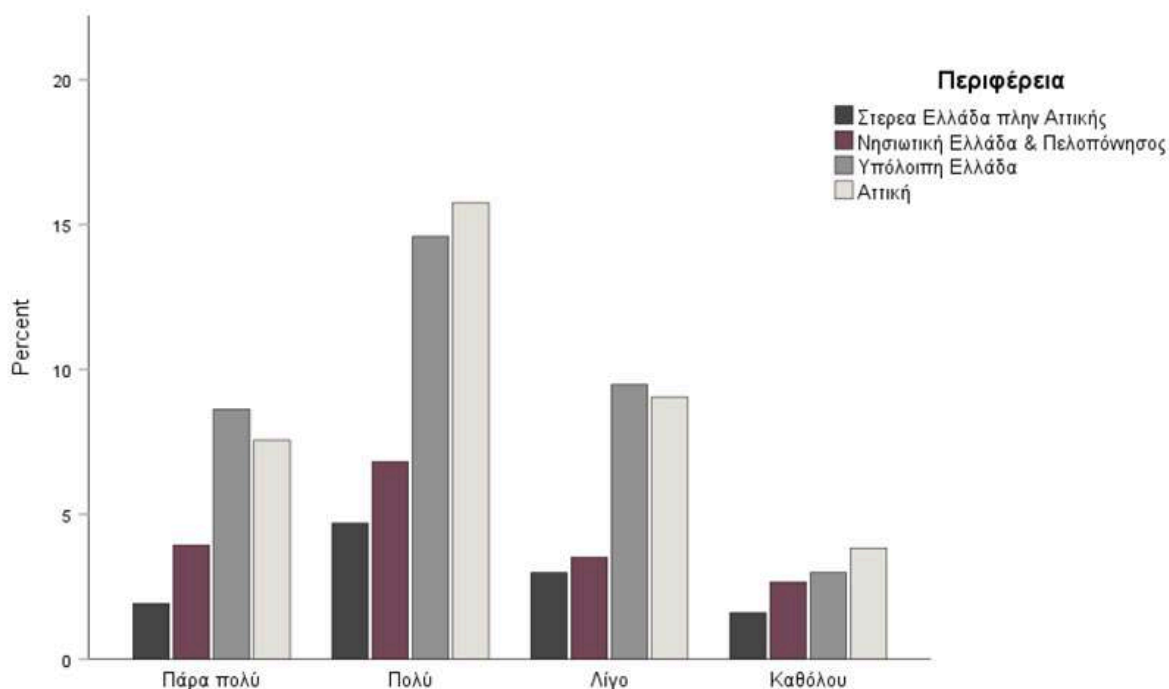
Διάγραμμα 86. Η συμβολή της τηλεργασίας για τον συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της ηλικίας



Διάγραμμα 87. Η συμβολή της τηλεργασίας για τον συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της οικογενειακής ζωής

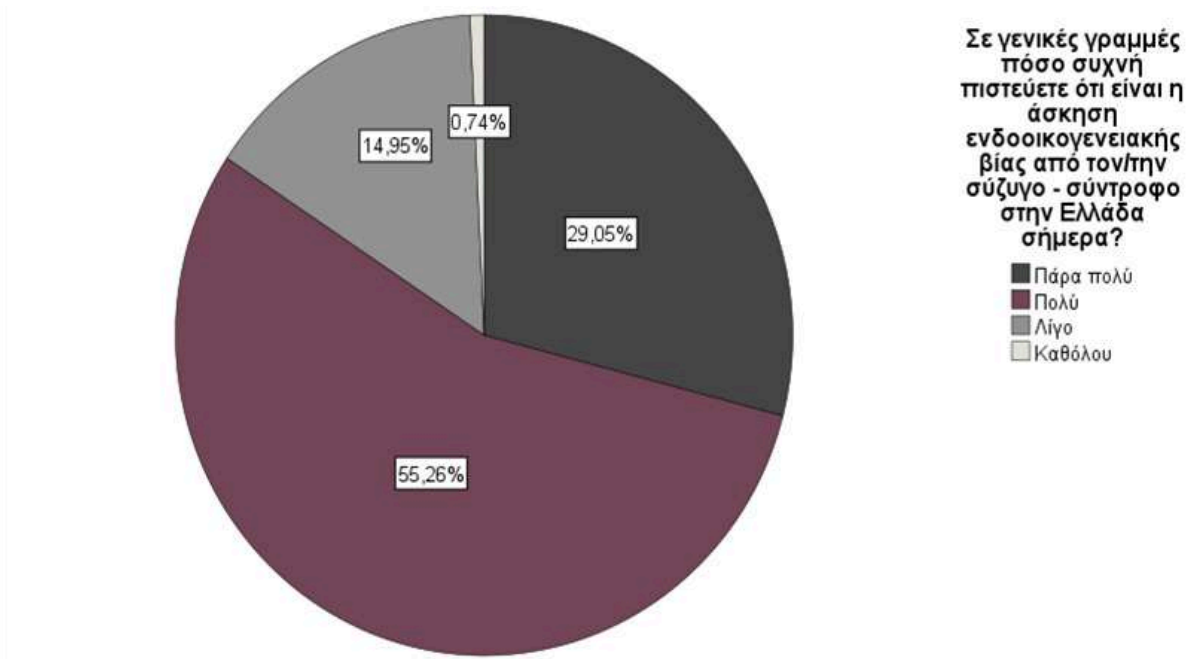


Διάγραμμα 88. Η συμβολή της τηλεργασίας για τον συνδυασμό εργασίας και οικογενειακής ζωής βάσει της Περιφέρειας

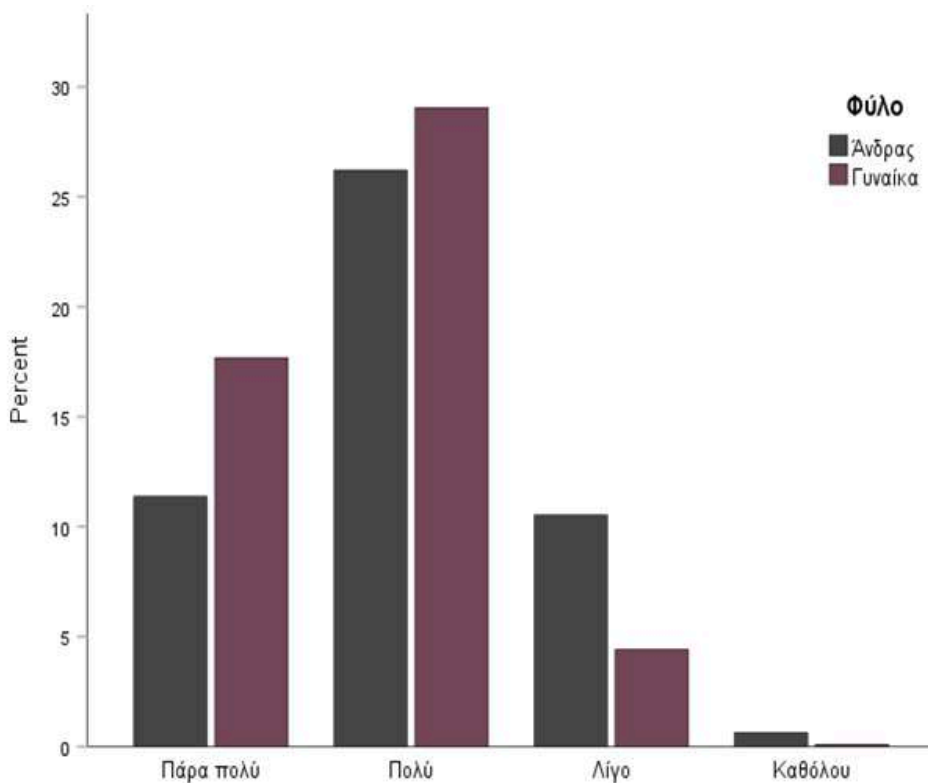


Οι ερωτώμενοι/ες του δείγματος πιστεύουν ότι η ενδοοικογενειακή βία είναι πάρα πολύ συχνή και πολύ συχνή (84,31% του συνόλου των απαντήσεων) σήμερα στη χώρα μας. Αυτή η πεποίθηση συγκεντρώνει σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά στον πληθυσμό των γυναικών ερωτωμένων έναντι των ανδρών, ενώ η κατηγορία «καθόλου συχνή» συγκεντρώνει απαντήσεις –έστω και σε μικρό ποσοστό απαντήσεων– μόνο από άνδρες. Ενδιαφέρον έχει η υπερσυγκέντρωση απαντήσεων περί συχνής και πολύ συχνής άσκησης ενδοοικογενειακής βίας στους νεότερους/ες ερωτώμενους/ες αλλά και τους/τις άνω των 61 ετών. Η πεποίθηση αυτή διατρέχει κυρίαρχα την κατηγορία των παντρεμένων ή τελούντων σε συμβίωση αλλά και τους διαμένοντες κυρίως στην Αττική. Δηλαδή **ως προς το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας εμφανίζονται περισσότερο υποψιασμένοι/ες οι γυναίκες, οι νεότεροι και οι πολύ μεγαλύτεροι σε ηλικία, οι παντρεμένοι και οι διαμένοντες σε μεγάλα αστικά κέντρα** (διαγράμματα 89-93).

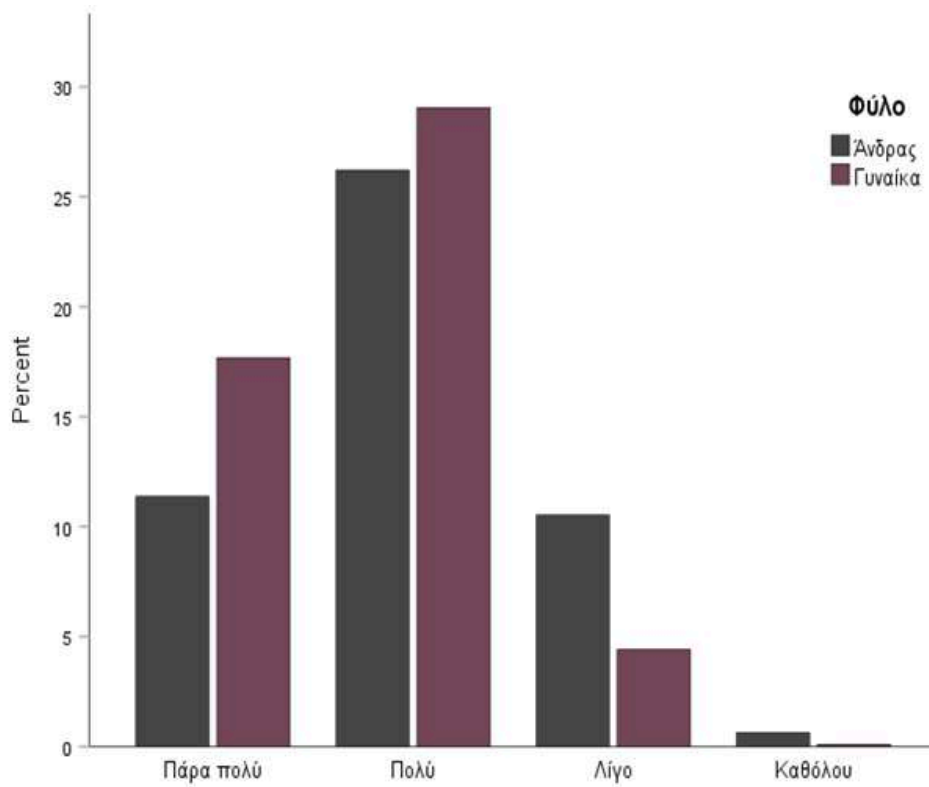
Διάγραμμα 89. Η άσκηση βίας από τον/τη σύζυγο/σύντροφο



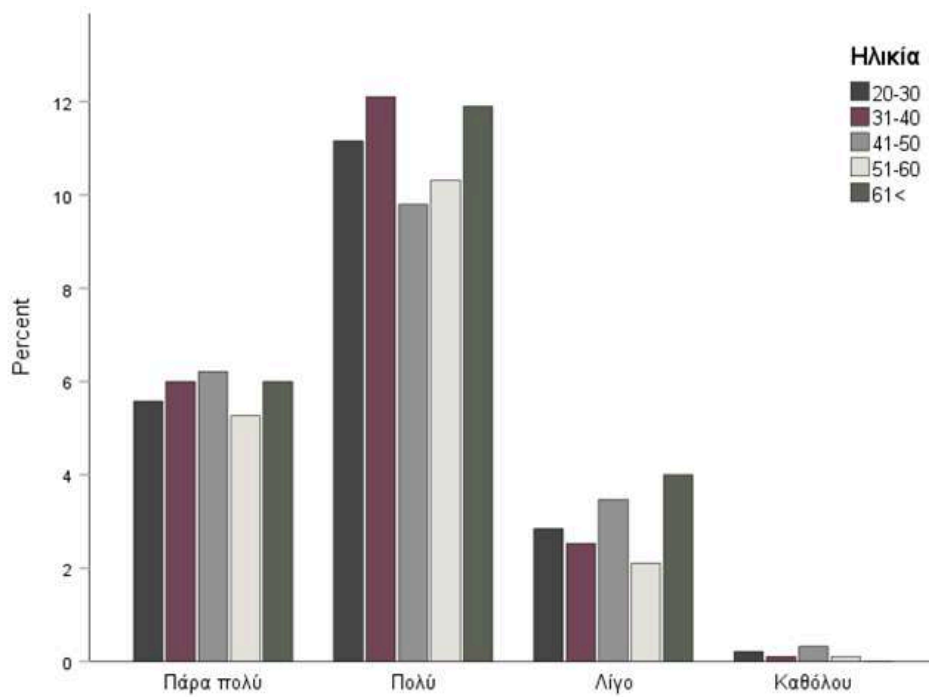
Διάγραμμα 90. Η άσκηση βίας από τον/τη σύζυγο/σύντροφο βάσει του φύλου



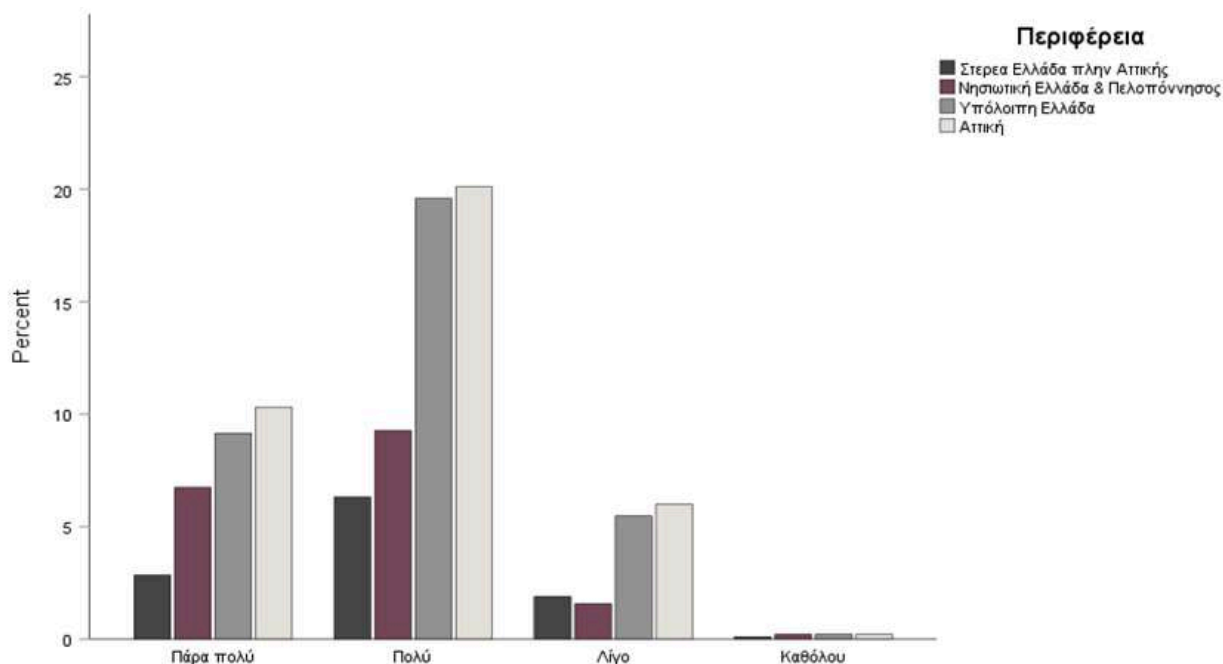
Διάγραμμα 91. Η άσκηση βίας από τον/τη σύζυγο/σύντροφο βάσει της ηλικίας



Διάγραμμα 92. Η άσκηση βίας από τον/τη σύζυγο/σύντροφο βάσει της ηλικίας

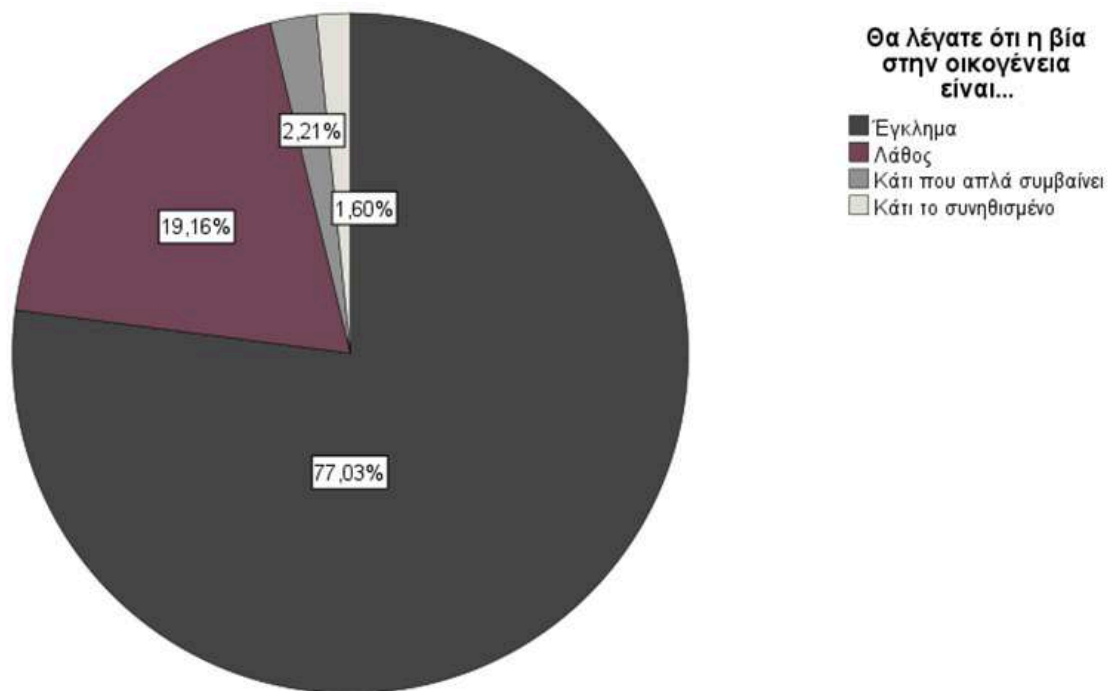


Διάγραμμα 93. Η άσκηση βίας από τον/την σύζυγο/σύντροφο βάσει της Περιφέρειας

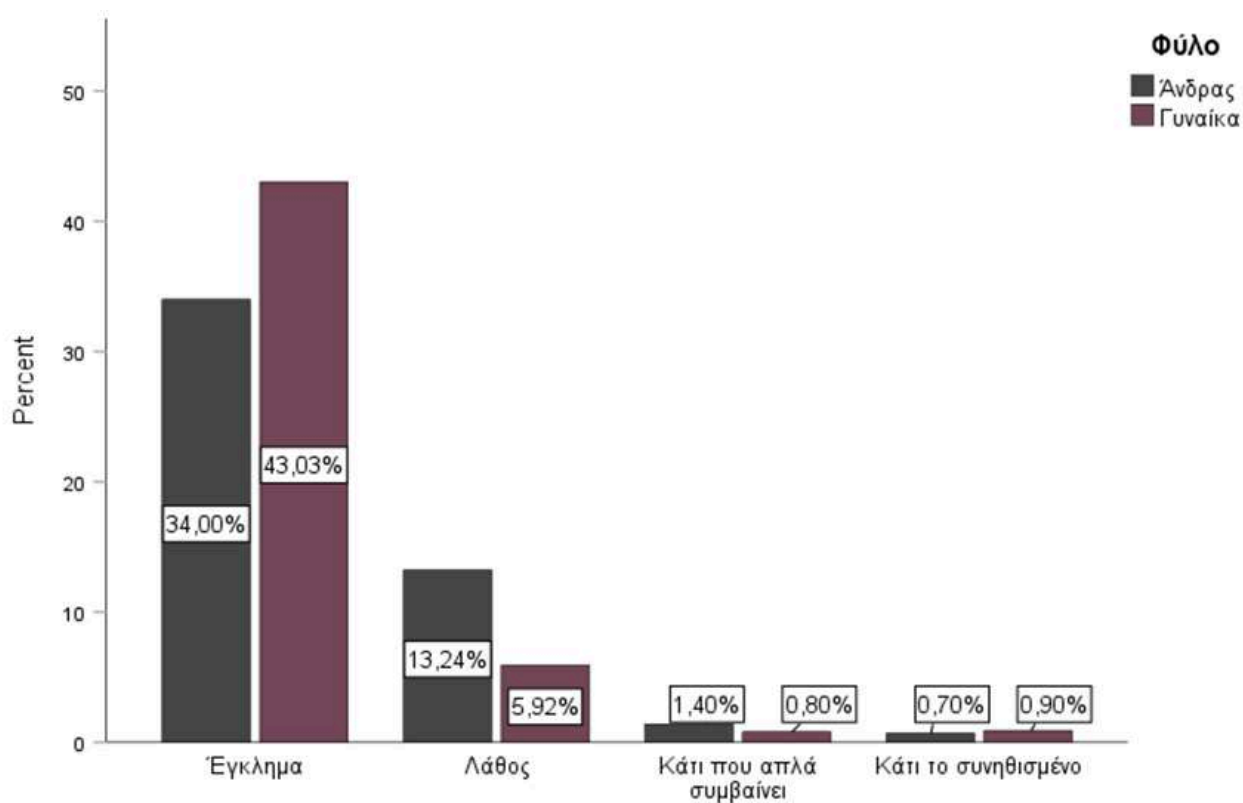


Στη συνέχεια, το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας χαρακτηρίζεται ως «έγκλημα» συνοδευόμενο από κορυφαία κοινωνική απαξία από το 77,03% του πληθυσμού του δείγματος. Ενδιαφέρον εμφανίζει η κατανομή κατά φύλο όπου οι μεν γυναίκες θεωρούν τη βία αυτή σε μεγαλύτερα ποσοστά από τους άνδρες ως «έγκλημα», ενώ οι άνδρες θεωρούν τη βία αυτή σε μεγαλύτερα ποσοστά από τις γυναίκες ως «λάθος» και «ως κάτι που απλά συμβαίνει». Η «κανονικοποίηση» της βίας λαμβάνει ανάλογα αλλά πολύ χαμηλά ποσοστά απαντήσεων και από τα δύο φύλα. Η εγκληματοποίηση της ενδοοικογενειακής βίας συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά στην κατηγορία των παντρεμένων ή τελούντων σε σύμφωνο συμβίωσης και τα χαμηλότερα στην κατηγορία των ελεύθερων. Η εγκληματοποίηση της ενδοοικογενειακής βίας διατρέχει με ανάλογο τρόπο όλες τις ηλικιακές κατηγορίες και η αντίληψη αυτή εμφανίζεται επικρατέστερη στους διαμένοντες στην Αττική (Διαγράμματα 94-98 κατωτέρω).

Διάγραμμα 94. Η βία στην οικογένεια

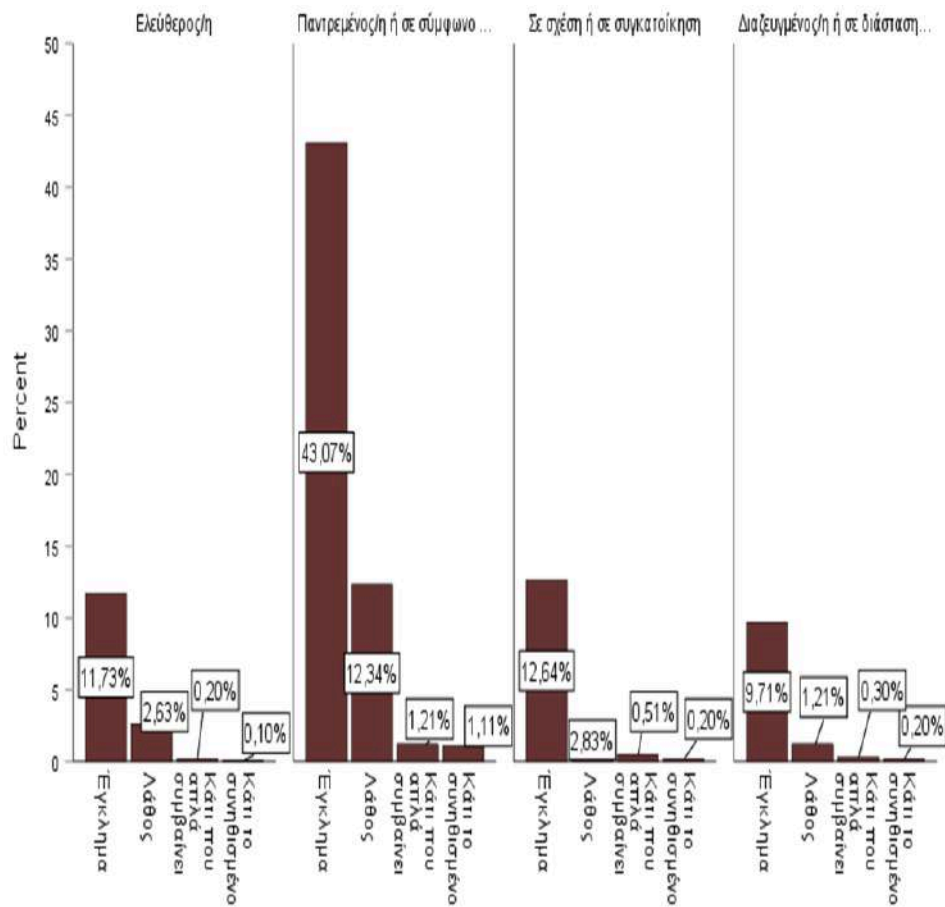


Διάγραμμα 95. Η βία στην οικογένεια βάσει του φύλου

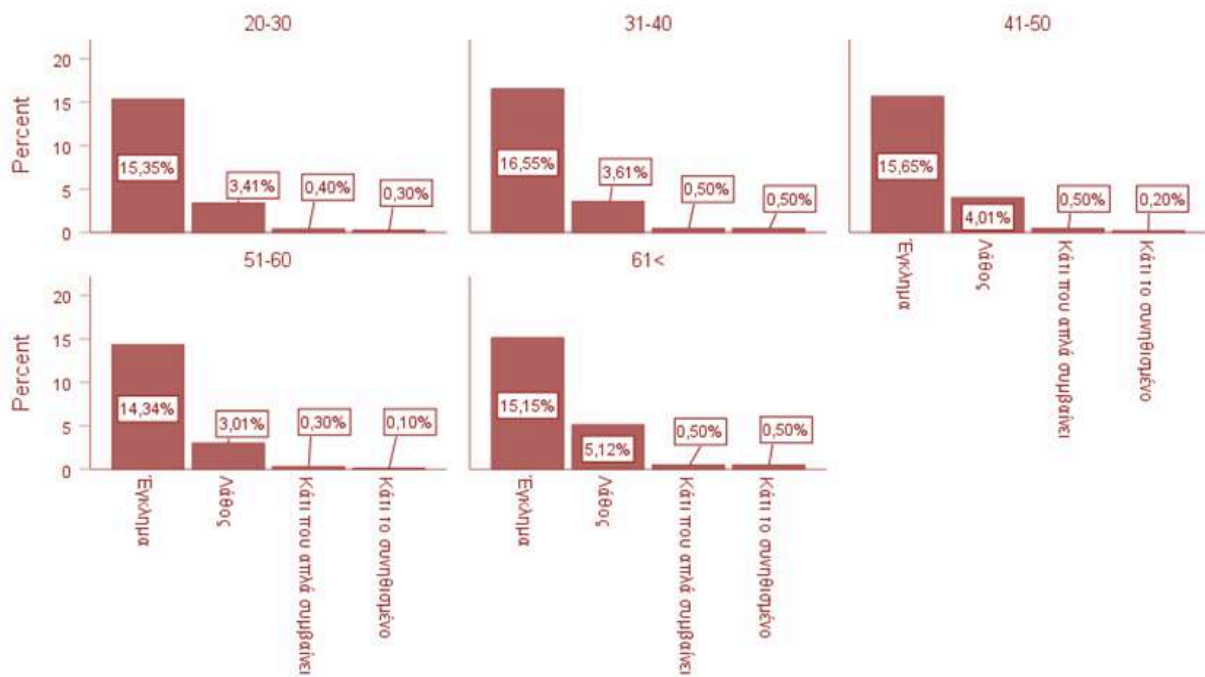




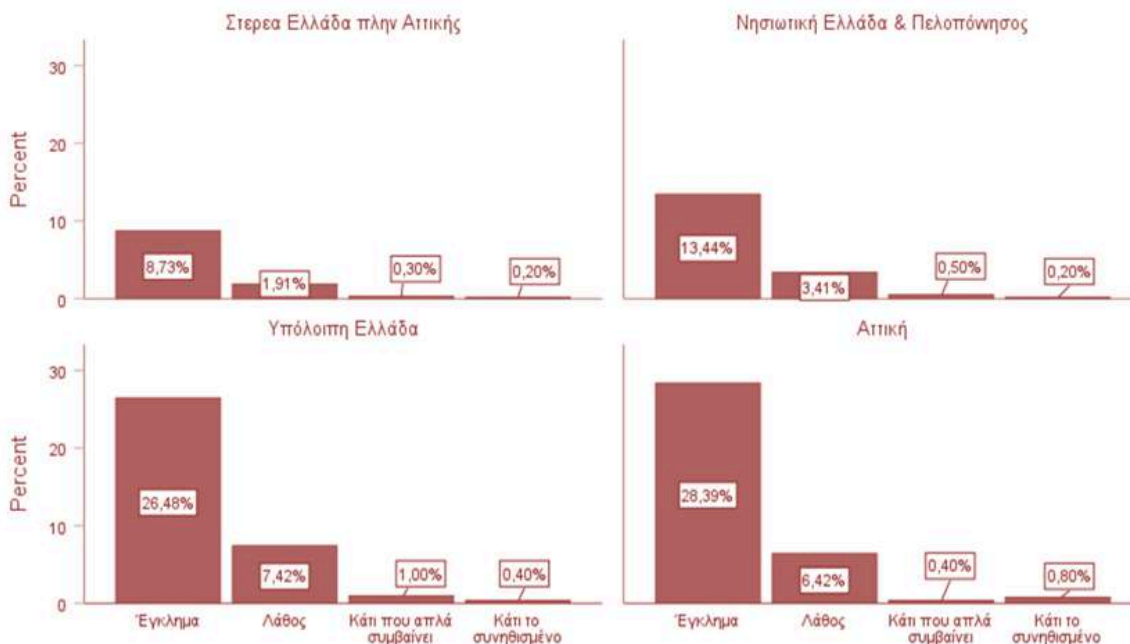
Διάγραμμα 96. Η βία στην οικογένεια βάσει της οικογενειακής κατάστασης



Διάγραμμα 97. Η βία στην οικογένεια βάσει της ηλικίας

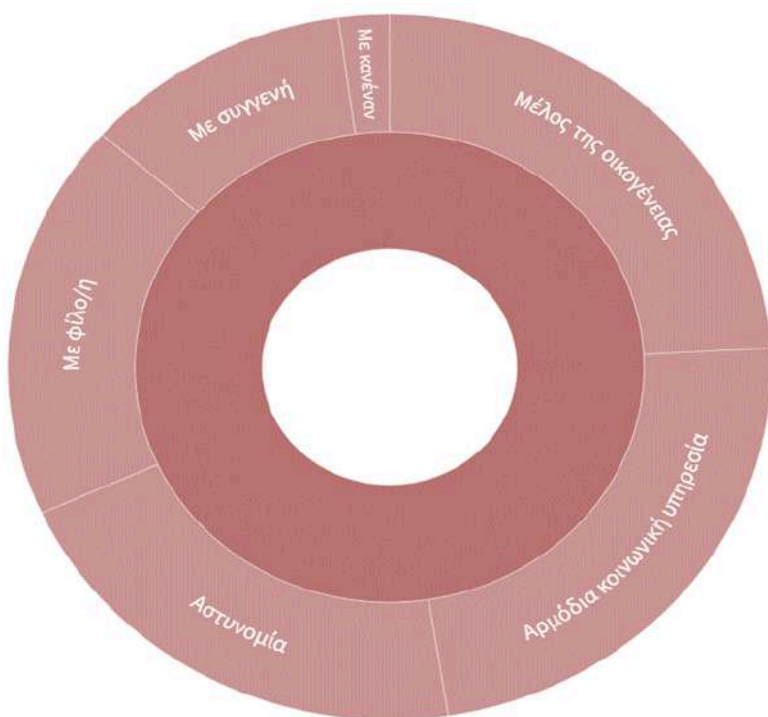


Διάγραμμα 98. Η βία στην οικογένεια βάσει της Περιφέρειας



Στην περίπτωση άσκησης ενδοοικογενειακής βίας, οι αποκρινόμενοι/ες εμπιστεύονται **περισσότερο κάποια αρμόδια κοινωνική υπηρεσία** και σε ανάλογα αν και κατά τι ήσσονα ποσοστά **κάποιο μέλος της οικογένειας** (Διάγραμμα 99).

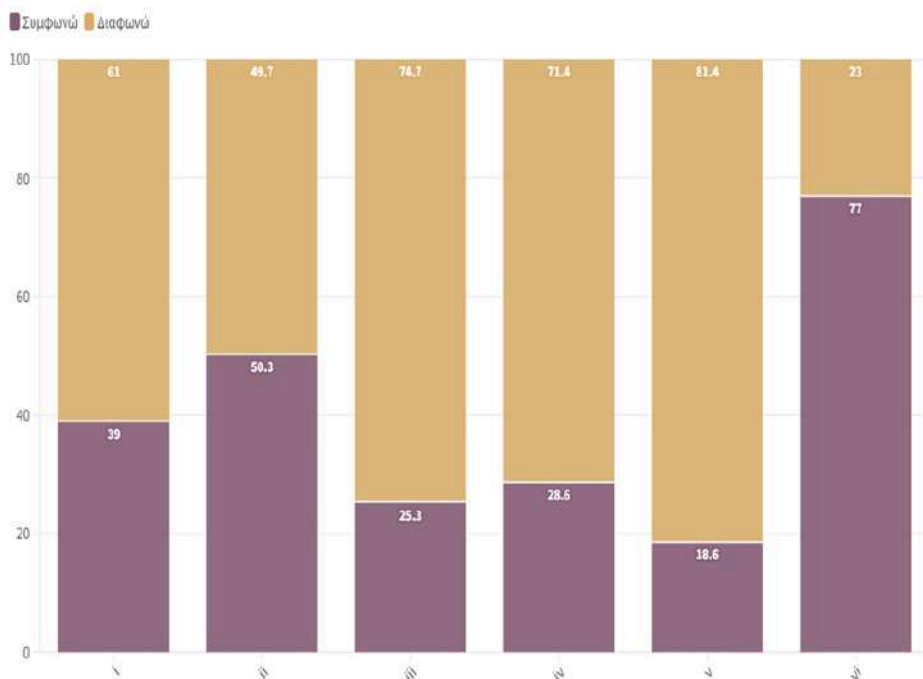
Διάγραμμα 99. Επικοινωνία σε περίπτωση βίας



Ο πληθυσμός του δείγματος συντάσσεται με την άποψη ότι **οικογένεια είναι όταν δύο άνθρωποι έχουν ένα συναισθηματικό δεσμό ανεξάρτητα από το εάν έχουν παντρευτεί ή έχουν παιδιά (77%)**. Μάλιστα διαφωνούν σε σημαντικό ποσοστό με την άποψη ότι πραγματική οικογένεια είναι αυτή στην οποία υπάρχουν παιδιά (61%). Επίσης **διαφωνούν και μάλιστα ηχηρά με την άποψη ότι εάν ένα ζευγάρι δεν είναι παντρεμένο με πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως οικογένεια (81,4%)**. Θεωρούν ότι και ένας άνδρας μόνος με ένα παιδί ή παιδιά και μια γυναίκα μόνη με ένα παιδί ή παιδιά μπορούν να λειτουργήσουν ουσιαστικά σαν οικογένεια (74,7% και 71,4% αντίστοιχα). Αντίθετα **το δείγμα φαίνεται μοιρασμένο ως προς την άποψη ότι όταν ζουν δυο άντρες ή δύο γυναίκες μαζί, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε οικογένεια (50,3% των απαντήσεων)**.

Από τα δεδομένα αυτά συμπεραίνουμε ότι **κυριαρχεί η αντίληψη πως γάμος και τεκνοποιία δεν σημαίνουν απαραίτητα οικογένεια. Η οικογένεια σημασιοδοτείται κυρίως από τον συναισθηματικό δεσμό. Το στίγμα των μονογονεϊκών οικογενειών φαίνεται πως αμβλύνεται στις μέρες μας ενώ ως προς την αποδοχή των ομόφυλων ζευγαριών το κοινωνικό σώμα εμφανίζεται διχασμένο** (Διάγραμμα 100).

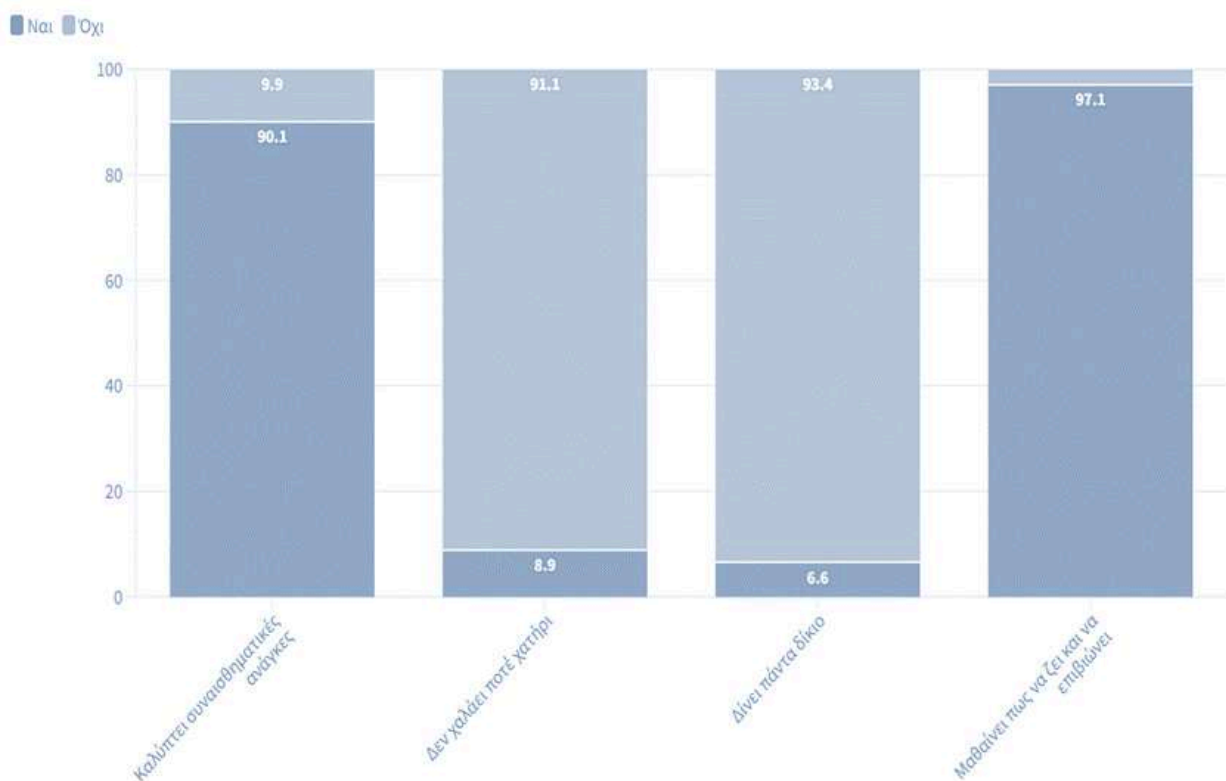
Διάγραμμα 100. Συμφωνία με αντιλήψεις που αφορούν στην οικογένεια



- i Πραγματική οικογένεια είναι αυτή στην οποία υπάρχουν παιδιά
- ii Όταν ζουν δυο άντρες ή δύο γυναίκες μαζί, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε οικογένεια
- iii Μια γυναίκα μόνη με ένα παιδί ή παιδιά δεν μπορεί να λειτουργήσει ουσιαστικά σαν οικογένεια
- iv Ένας άνδρας μόνος με ένα παιδί ή παιδιά δεν μπορεί να λειτουργήσει ουσιαστικά σαν οικογένεια
- v Αν ένα ζευγάρι δεν είναι παντρεμένο με πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως οικογένεια
- vi Οικογένεια είναι όταν δύο άνθρωποι έχουν ένα συναισθηματικό δεσμό ανεξάρτητα από το εάν έχουν παντρευτεί ή έχουν παιδιά

Αναφορικά με τις **αντιλήψεις περί του «ιδανικού γονέα»** το κοινωνικό σώμα κρίνει ότι **καλός γονιός είναι αυτός που καλύπτει τις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού (90,1%) και κυρίως αυτός που το μαθαίνει πώς να ζει και να επιβιώνει (97,1%)**. Αντίθετα οι απόψεις πως δεν πρέπει να του χαλάει ποτέ χατίρι ή να του δίνει πάντα δίκιο συγκεντρώνουν χαμηλά ποσοστά (8,9% και 6,6% αντίστοιχα) – (Διάγραμμα 101).

Διάγραμμα 101. Αντιλήψεις για τον «ιδανικό γονέα»



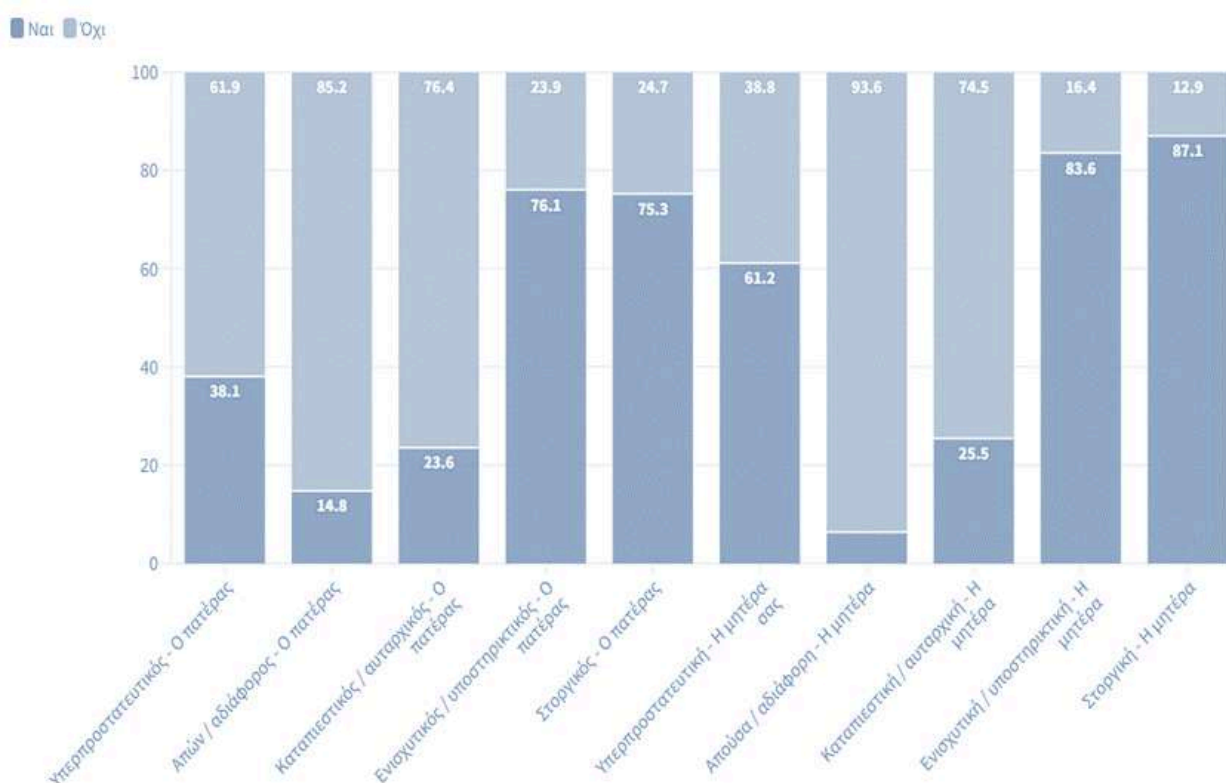
Ενδιαφέρον εμφανίζουν τα **χαρακτηριστικά των γονέων των ερωτώμενων σε σχέση και με τα παραπάνω αναφερόμενα περί του «ιδανικού γονέα»**. Ως προς τον πατέρα, οι ερωτώμενοι/ες τον χαρακτηρίζουν ως υπερπροστατευτικό (38,1%), ως αδιάφορο/απόντα στο 14,8%, ως καταπιεστικό/αυταρχικό στο 23,6%, ως ενισχυτικό στο 76,1% και ως στοργικό στο 75,3%. Ωστόσο, διαπιστώνουμε ότι αν και υπερτερούν τα θετικά χαρακτηριστικά, εντοπίζεται και 1/3 του πληθυσμού του δείγματος που δεν θεωρεί τον πατέρα τους ενισχυτικό ούτε στοργικό ούτε προστατευτικό, ενώ εντοπίζεται και 1/4 περίπου του πληθυσμού που θεωρεί τον πατέρα τους καταπιεστικό/αυταρχικό, αλλά και 1/10 και πλέον του πληθυσμού που τον θεωρεί απόντα.

Ως προς τη μητέρα, οι ερωτώμενοι/ες τη χαρακτηρίζουν ως υπερπροστατευτική σε ποσοστό 61,2%, (ποσοστό σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο χαρακτηριστικό

για τον πατέρα), αδιάφορη/απούσα σε αμελητέο ποσοστό (5-6%), ως καταπιεστική/αυταρχική στο 25,5% (αντίστοιχο του πατέρα), ως ενισχυτική στο 83,6% και ως στοργική στο 87,1% – διάγραμμα 105 κατωτέρω.

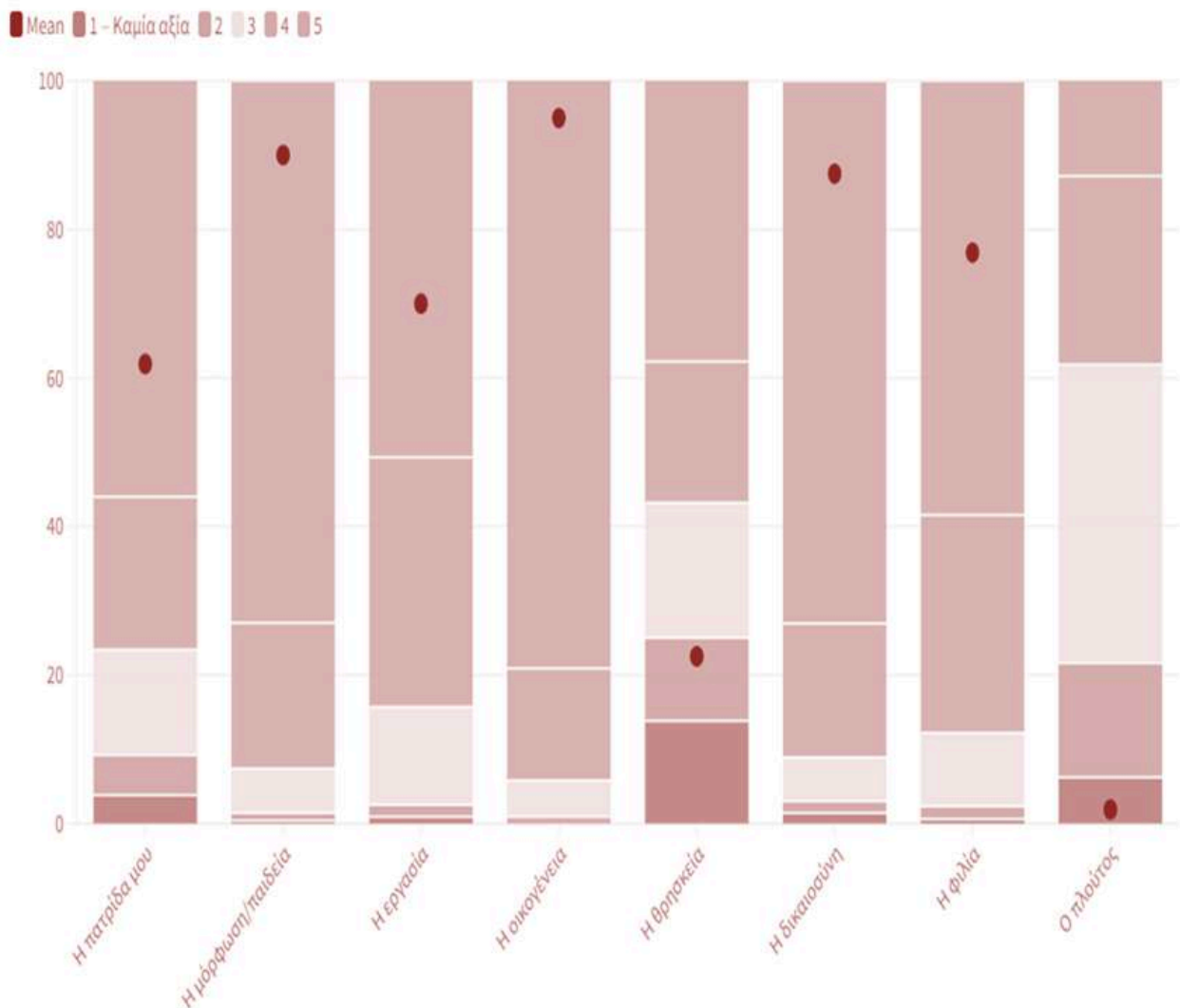
Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι **ως προς τα χαρακτηριστικά των γονέων του πληθυσμού του δείγματος, στα θετικά εύσημα της γονεϊκότητας υπερτερεί η «ελληνίδα μάνα», ενώ τα αρνητικά χαρακτηριστικά είτε ισοκατανέμονται, είτε υπερτερούν στην «πατρική φιγούρα».**

Διάγραμμα 102. Χαρακτηριστικά των γονέων των ερωτώμενων



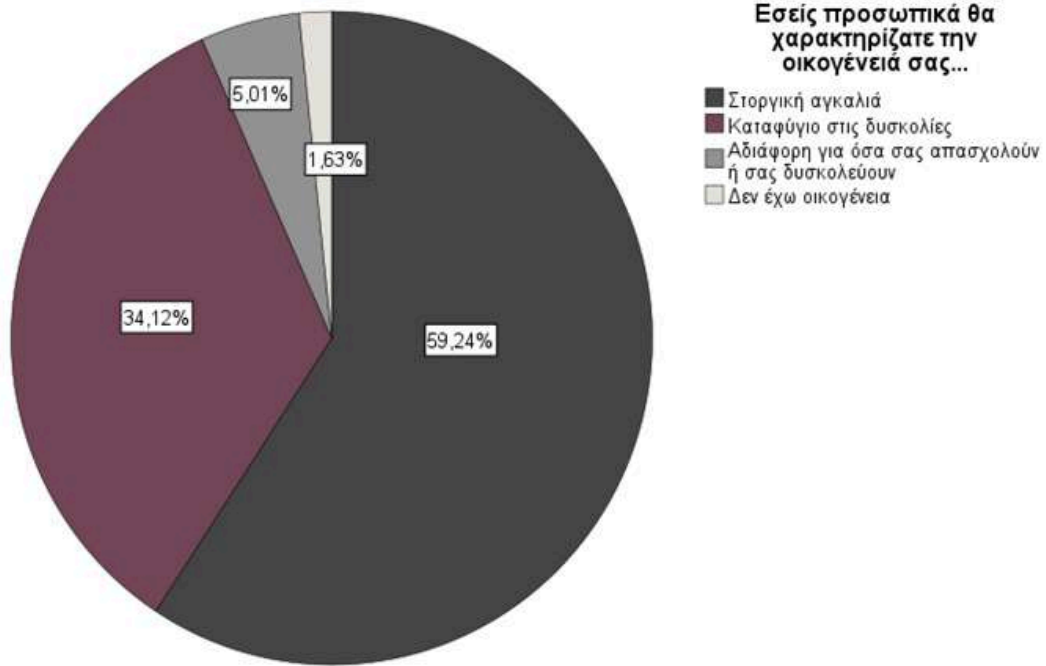
Η οικογένεια για το σύνολο του δείγματος συνιστά το απόλυτο ιδεώδες καταγράφοντας στην αποτίμηση των προσωπικών αξιών την υψηλότερη τιμή, με δεύτερη την αξία της μόρφωσης-παιδείας, τρίτη τη δικαιοσύνη και τέταρτη τη φιλία. Η εργασία, η πατρίδα και η θρησκεία καταγράφουν χαμηλότερες τιμές ως αξίες με τελευταία αξία τον πλούτο (διάγραμμα 103).

Διάγραμμα 103. Η αποδιδόμενη αξία σε προσωπικά ιδεώδη

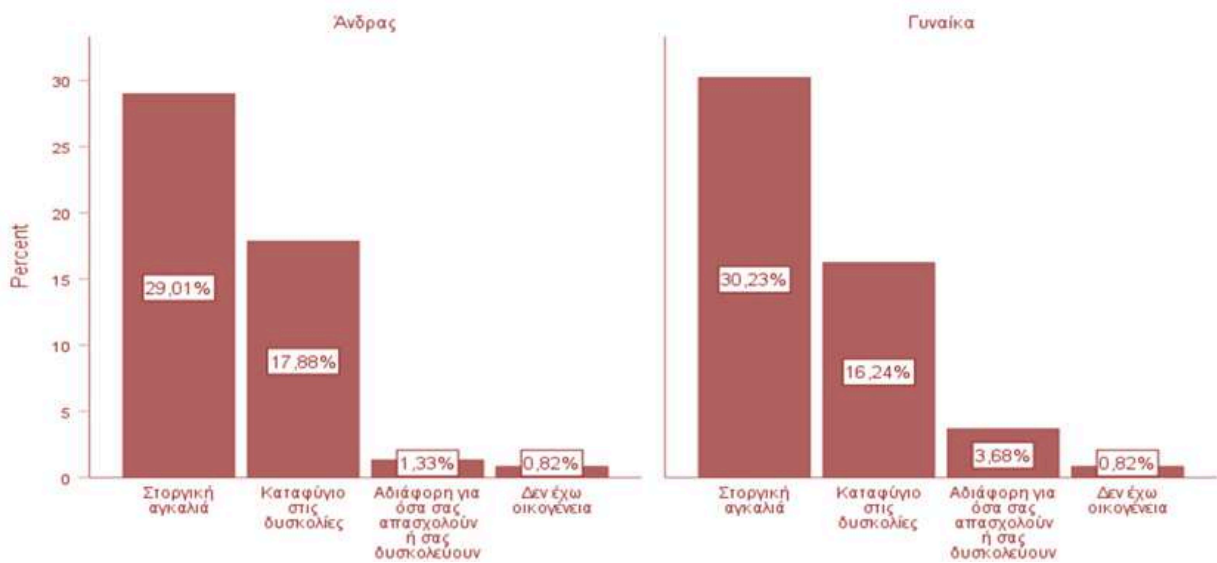


Στη συνέχεια, ως προς τον συμβολισμό της οικογένειας, συντριπτικά ποσοστά απαντήσεων καταγράφουν οι κατηγορίες της οικογένειας ως στοργικής αγκαλιάς (59,24%) αλλά και ως καταφυγίου από τις δυσκολίες του βίου (34,12%) – σύνολο 93,36% των απαντήσεων. Ως προς τη διάκριση κατά φύλο, οι γυναίκες θεωρούν σε ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό την οικογένεια ως στοργική αγκαλιά και οι άνδρες θεωρούν σε ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό την οικογένεια ως καταφύγιο. Ως προς την κατανομή σε ηλικιακές κατηγορίες ενδιαφέρον έχει η ποσοστιαία μεγαλύτερη συγκέντρωση απαντήσεων των ερωτώμενων ηλικίας 61 και άνω στην κατηγορία της οικογένειας ως στοργικής αγκαλιάς από τα αντίστοιχα ποσοστά των λοιπών ηλικιακών κατηγοριών. Υπερσυγκέντρωση ποσοστών παρατηρείται επίσης ως προς τον συμβολισμό της οικογένειας ως στοργικής αγκαλιάς αλλά και ως καταφυγίου από τις δυσκολίες του βίου στην κατηγορία των παντρεμένων ή τελούντων σε σύμφωνο συμβίωσης αλλά και στους ερωτώμενους που διαμένουν στην Αττική (διαγράμματα 104-108).

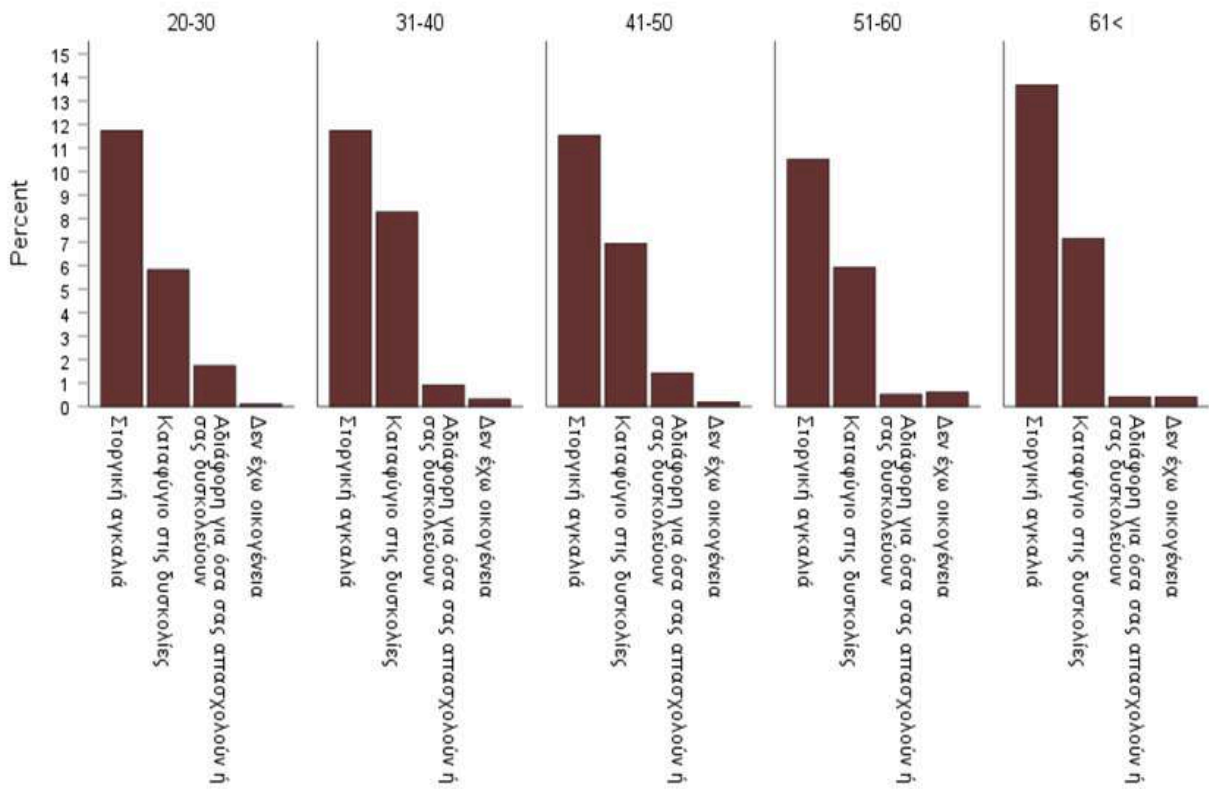
Διάγραμμα 104. Ο συμβολισμός της οικογένειας



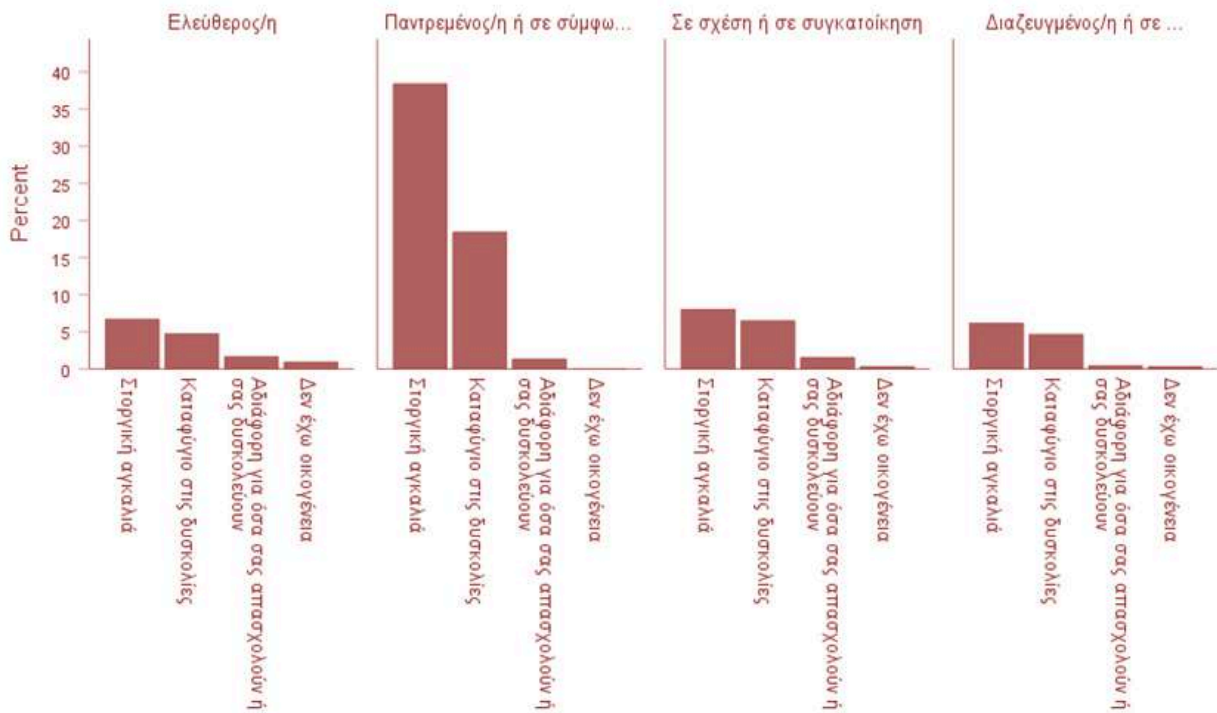
Διάγραμμα 105. Ο συμβολισμός της οικογένειας βάσει του φύλου



Διάγραμμα 106. Ο συμβολισμός της οικογένειας βάσει της ηλικίας

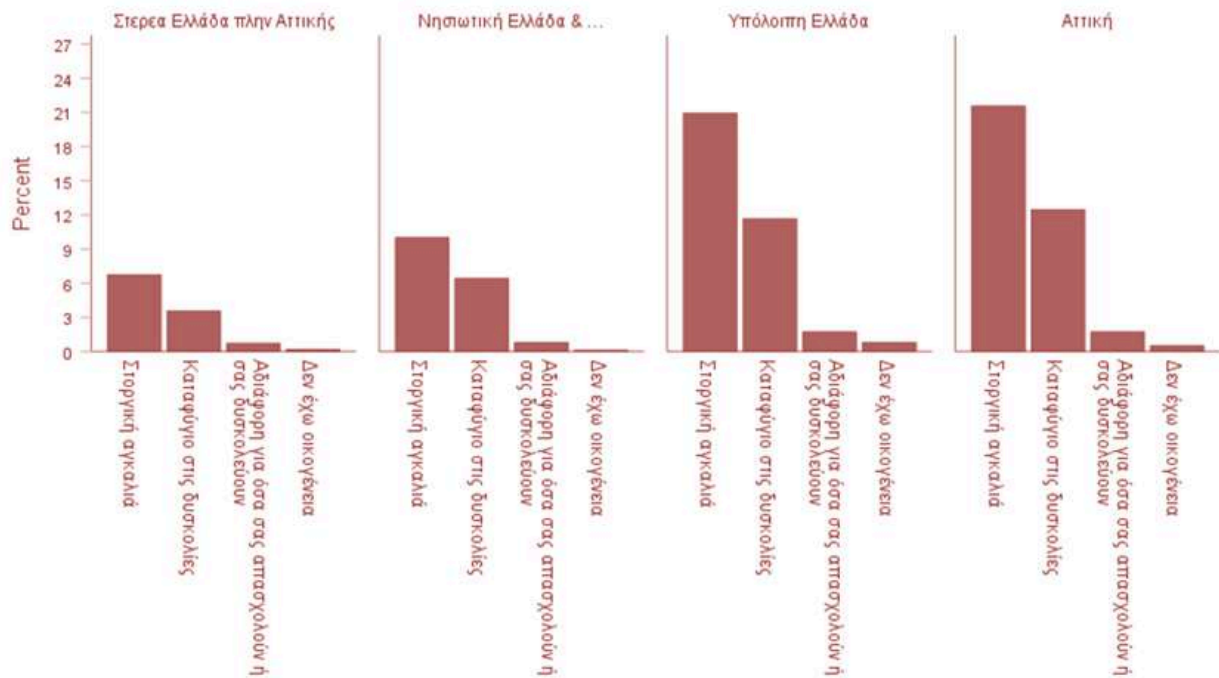


Διάγραμμα 107. Ο συμβολισμός της οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης





Διάγραμμα 108. Ο συμβολισμός της οικογένειας βάσει της Περιφέρειας



Ως προς το ποιες θεωρούνται κεντρικές αξίες για την ελληνική οικογένεια σήμερα, αυτές είναι κατά σειρά υπερσυγκέντρωσης ποσοστών απόκρισης: 1) Αγάπη-στοργή (81,4%). Μάλιστα, οι γυναίκες καταγράφουν υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες (83,6% έναντι 79,1% των ανδρών). 2) Σεβασμός-αποδοχή (47,7%). Και πάλι οι γυναίκες καταγράφουν υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες (50,3% έναντι του 45% των ανδρών). 3) Υποστήριξη (προσωπική/κοινωνική/οικονομική), σε ποσοστό 40,8%. Στην κατηγορία αυτή, οι άνδρες σημειώνουν τα υψηλότερα ποσοστά (42% έναντι του 39,65 των γυναικών). 5) Φροντίδα (39,7%), με τις γυναίκες να σημειώνουν ποσοστό 41% έναντι του 38,3 % των ανδρών. 6) Ασφάλεια/ Προστασία (προσωπική/κοινωνική), σε ποσοστό 32% με τις γυναίκες να σημειώνουν ποσοστό 35,1% έναντι του 28,8 % των ανδρών. 7) Αλληλεγγύη σε ποσοστό 22,9%, με τους άνδρες να σημειώνουν ποσοστό 26,2% έναντι του 19,7 % των γυναικών. 8) Παράδοση/παραδοσιακές αρχές και αξίες με τους άνδρες να σημειώνουν ποσοστό 14% έναντι του 11,6% των γυναικών. Όπως διαπιστώνεται, **οι γυναίκες θεωρούν σημαντικότερες από τους άνδρες τις αξίες που σχετίζονται με συναισθήματα (αγάπη, σεβασμός, ασφάλεια) αλλά και τη φροντίδα, χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον δομικά προσδιορισμένο παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια, ενώ οι άνδρες με δομικά και πολιτισμικά στοιχεία (υποστήριξη, αλληλεγγύη, παράδοση, αξίες) που προσιδιάζουν στο πατριαρχικό πρότυπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής.**

Η αγάπη και η στοργή καταγράφουν ποσοστά γύρω στο 80% σε όλες τις ηλικιακές

κατηγορίες. Για τους νεότερους σε ηλικία (20-30 ετών) ακολουθούν η υποστήριξη, η φροντίδα, η ασφάλεια και ο σεβασμός, ενώ η αλληλεγγύη και η παραδοσιακές αξίες σημειώνονται σε χαμηλότερα ποσοστά. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τους μεγαλύτερους σε ηλικία (άνω των 60%) μετά την αγάπη και τη στοργή υψηλότερες συχνότητες αποκρίσεων καταγράφει ο σεβασμός και η αποδοχή (Διάγραμμα 109).

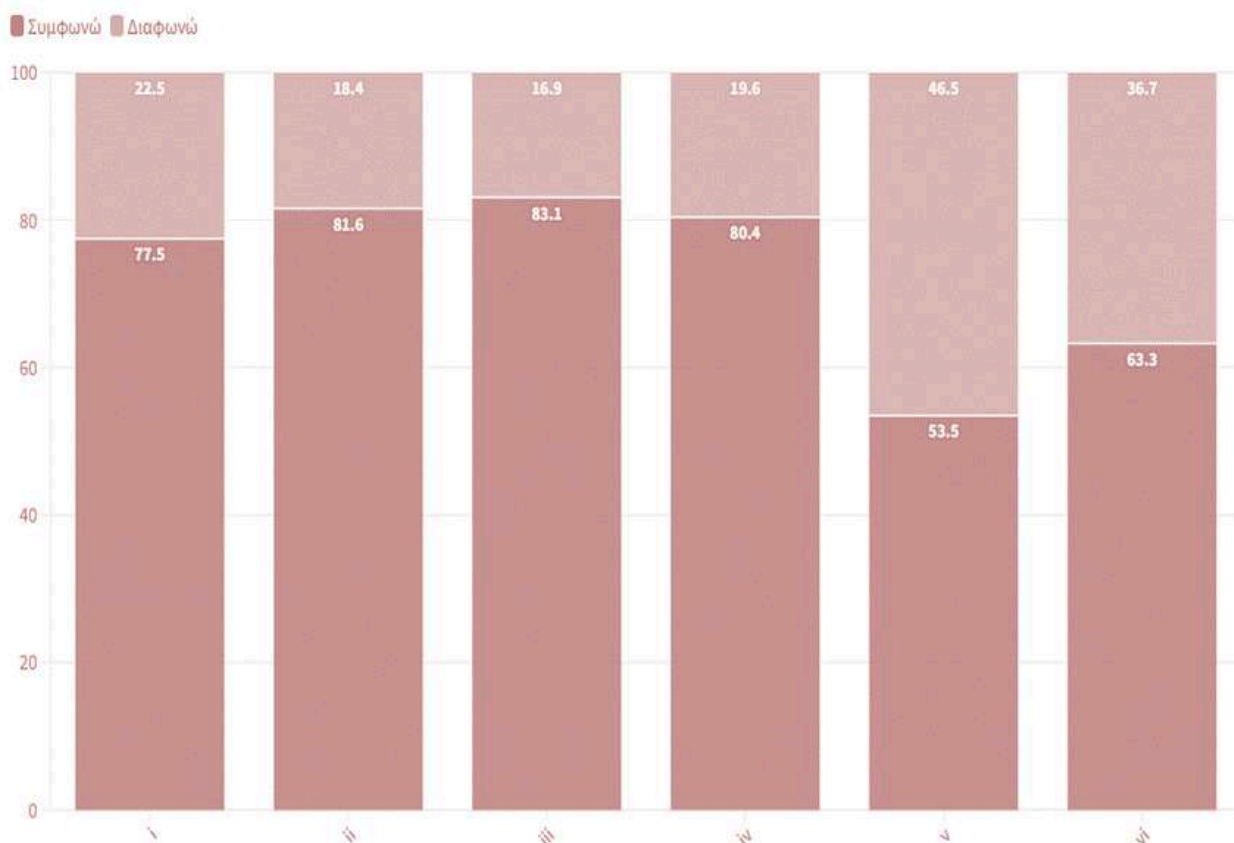
*Διάγραμμα 109. Οι κεντρικές αξίες για την οικογένεια στις μέρες μας*



**Μια ισομέρεια στην κατανομή των οικογενειακών καθηκόντων φαίνεται να έχει κατακτηθεί** ως προς το ότι σήμερα οι σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις δουλειές του σπιτιού (77,5% των απαντήσεων), μοιράζονται εξίσου τις ευθύνες φροντίδας του παιδιού/ών (81,6% των απαντήσεων) και μοιράζονται εξίσου τις ευθύνες ανατροφής και διαπαιδαγώγησης του παιδιού/ών (83,1%). Ωστόσο, επικρατεί η αντίληψη ότι σήμερα οι γονείς εξαντλούνται από το βάρος της δουλειάς και της ανατροφής των παιδιών (80,4%). Η άποψη ότι οι νεότεροι σε ηλικία γονείς έχουν καλύτερη επικοινωνία με τα παιδιά τους από μεγάλους σε

ηλικία γονείς καταγράφει ένα ποσοστό της τάξης του 63,3%, ενώ η αντίληψη ότι μεγάλοι σε ηλικία γονείς είναι πιο συνειδητοποιημένοι και υπεύθυνοι από νεότερους σε ηλικία γονείς εμφανίζεται με διαφορά 8 περίπου ποσοστιαίων μονάδων ανάμεσα στη θετική (53,5%) και την αρνητική (46,5%) θέση της κλίμακας (Διάγραμμα 110).

Διάγραμμα 110. Συμφωνία με αντιλήψεις που αφορούν στην οικογενειακή ζωή

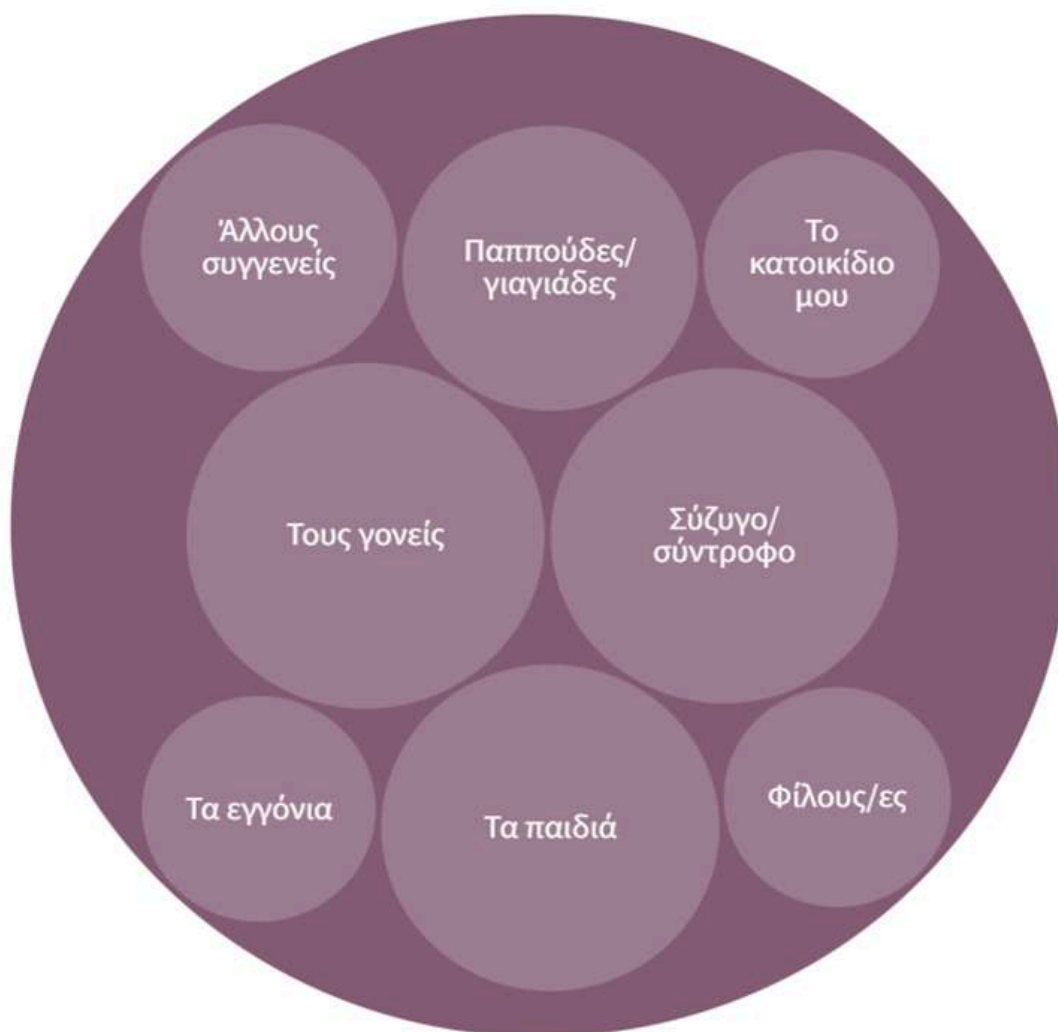


- i Σήμερα οι σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις δουλειές του σπιτιού
- ii Σήμερα οι σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις ευθύνες φροντίδας του παιδιού/ών
- iii Σήμερα οι σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις ευθύνες ανατροφής και διαπαιδαγώγησης του παιδιού/ών
- iv Σήμερα οι γονείς εξαντλούνται από το βάρος της δουλειάς και της ανατροφής των παιδιών
- v Μεγάλοι σε ηλικία γονείς είναι πιο συνειδητοποιημένοι και υπεύθυνοι από νεότερους σε ηλικία γονείς
- vi Νεότεροι σε ηλικία γονείς έχουν καλύτερη επικοινωνία με τα παιδιά τους από μεγάλους σε ηλικία γονείς

**Αλλά ποιους θεωρούν «οικογένειά τους» σήμερα οι συμπολίτες μας; Κυρίως τους γονείς τους (81,9% των απαντήσεων), τον/τη σύζυγο/σύντροφο (76,9%) και τα παιδιά (73%). Σημαντική ωστόσο θέση κατέχουν οι παππούδες-γιαγιάδες (55,6%), οι λοιποί συγγενείς (41,9%), ενώ η μεν θέση του κατοικίδιου ως μέλους της οικογένειας καταγράφεται στο 1/3 των αποκρίσεων (35,6%) και η θέση των φίλων ως «οικογένεια» σε αντίστοιχο περίπου ποσοστό (33%).** Ως προς τη διάκριση κατά φύλο αξίζει να σημειωθεί ότι οι άνδρες

σε υψηλότερα ποσοστά (κατά 5%) από τις γυναίκες θεωρούν ως οικογένεια τους γονείς τους, τα παιδιά τους (κατά 3% περίπου), τους παππούδες/γιαγιάδες (κατά 6% περίπου) και λοιπούς συγγενείς (κατά 5% περίπου), οι δε γυναίκες θεωρούν τους φίλους ως οικογένεια σε υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες (6% περίπου) και τα κατοικίδια σε ποσοστό 12% μεγαλύτερο από εκείνο που καταγράφεται από τις σχετικές αποκρίσεις των ανδρών. Για τις νεότερες ηλικίες, σημαντική θέση «ως οικογένεια» και σε υψηλότερα ποσοστά από τις λοιπές ηλικιακές κατηγορίες καταγράφονται οι παππούδες/γιαγιάδες (60,7%), οι φίλοι (40%) και τα κατοικίδια (40,8%) – διάγραμμα 111.

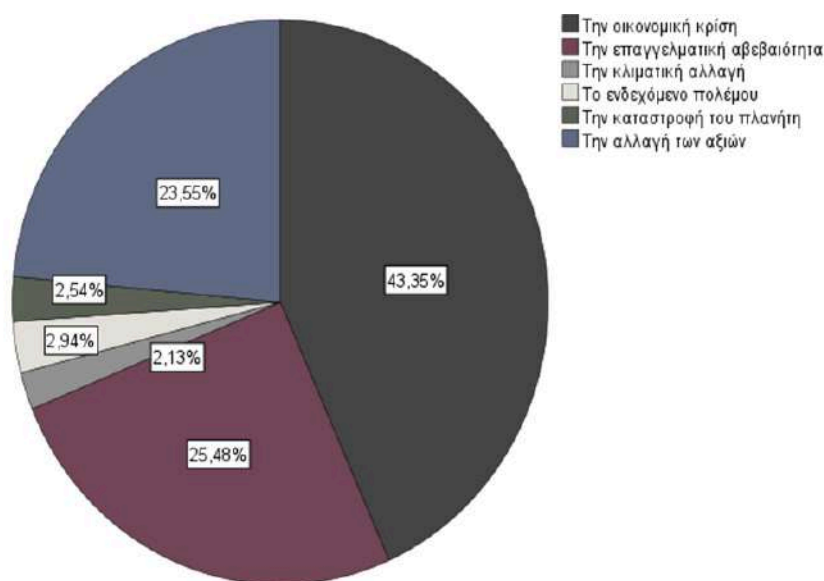
*Διάγραμμα 111. Η οικογένεια για τους/τις ερωτώμενους/ες*



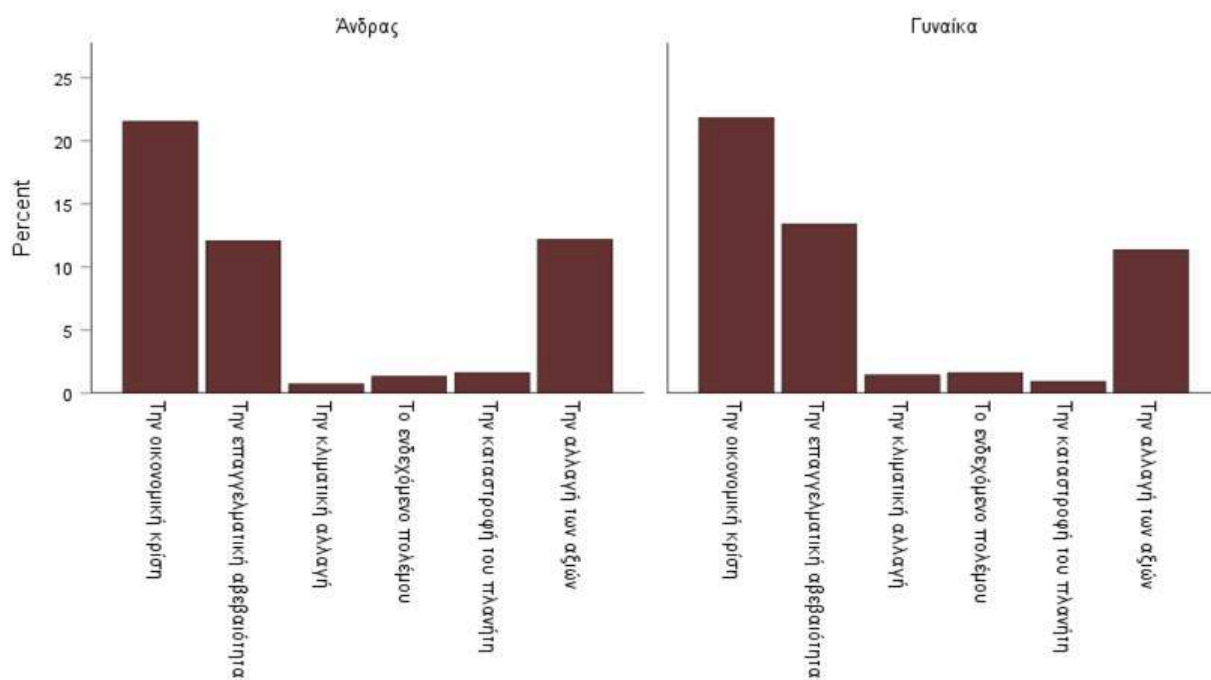
Ως τη **μεγαλύτερη απειλή** για τη δημιουργία οικογένειας, το κοινωνικό σώμα θεωρεί την οικονομική κρίση (43,35% των απαντήσεων). Ακολουθεί η επαγγελματική αβεβαιότητα (25,48%), ενώ σημαντική θέση κατέχει και η αλλαγή των αξιών (23,55%). Οι απόψεις αυτές εμφανίζονται ενισχυμένες στην περίπτωση

των γυναικών, των παντρεμένων και των διαμενόντων στην Αττική. Και ενώ η οικονομική κρίση και η επαγγελματική αβεβαιότητά διατρέχουν όλες τις ηλικιακές κατηγορίες ως μείζονες απειλές στην ηλικιακή κατηγορία των ατόμων 20-30 ετών, η οικονομική κρίση εμφανίζει την κυρίαρχη «απειλή» για τη δημιουργία οικογένειας σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις λοιπές ηλικιακές κατηγορίες. Το δε θέμα της αλλαγής των αξιών απασχολεί περισσότερο τα άτομα 60 ετών και πλέον (διαγράμματα 112-116 κατωτέρω).

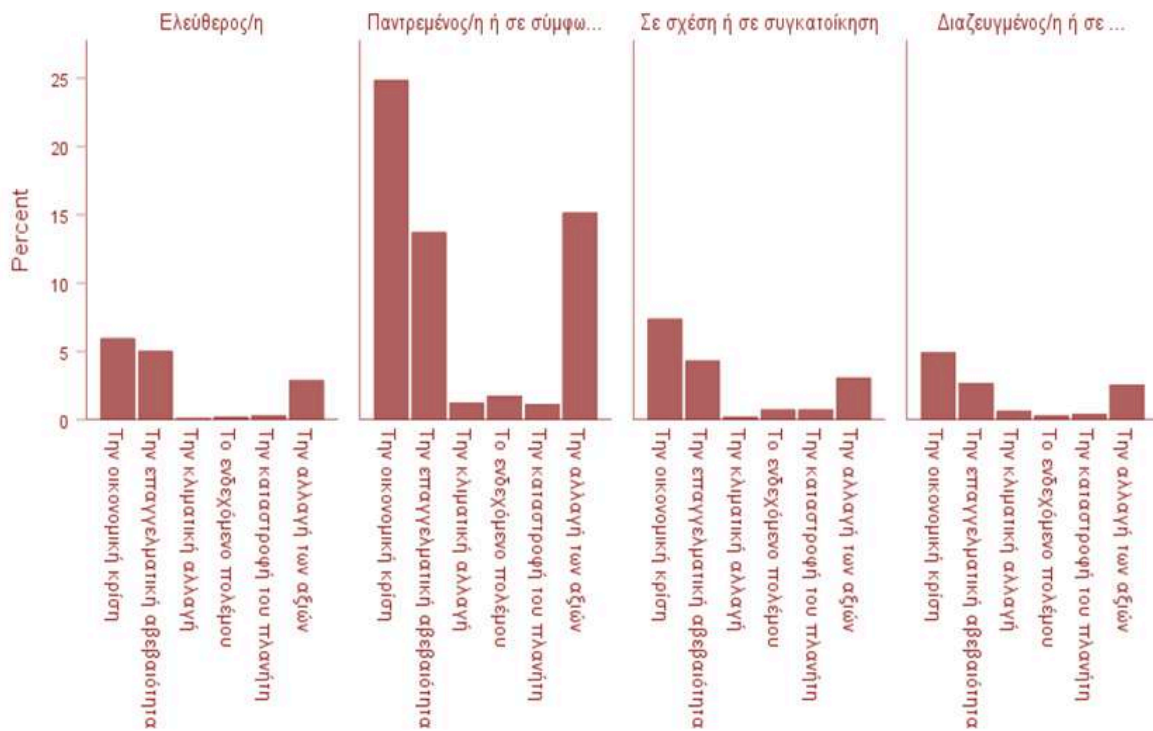
Διάγραμμα 112. Η μεγαλύτερη απειλή για τη δημιουργία οικογένειας



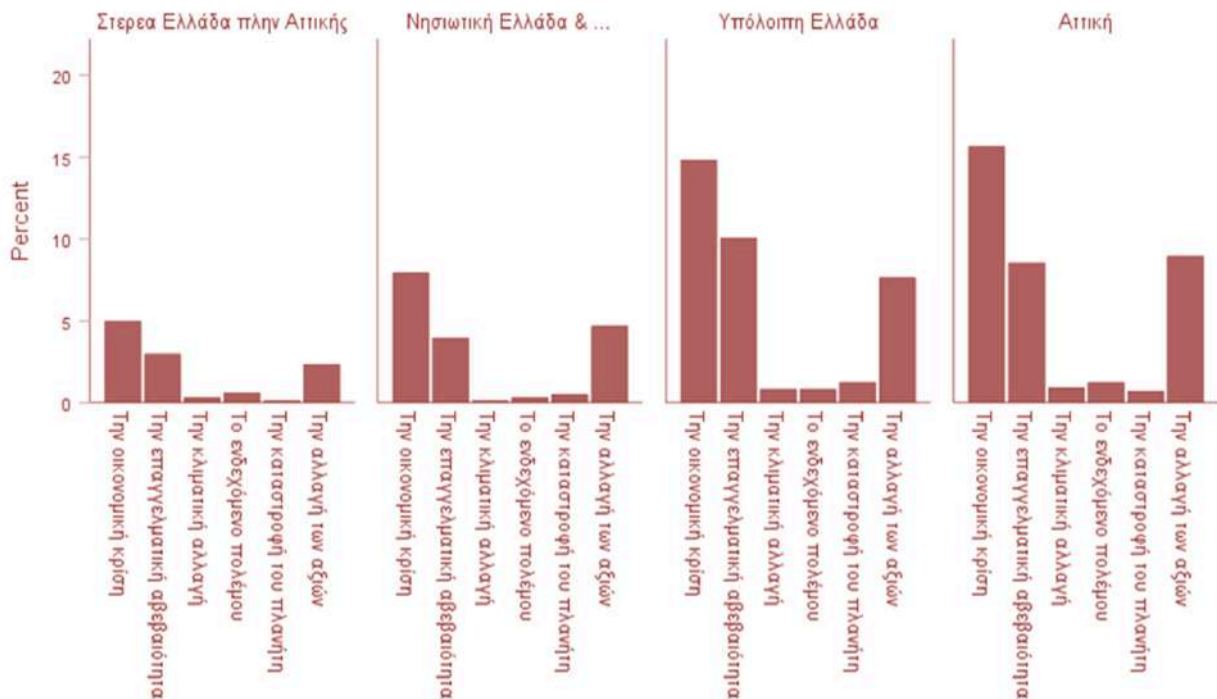
Διάγραμμα 113. Η μεγαλύτερη απειλή για τη δημιουργία οικογένειας βάσει του φύλου



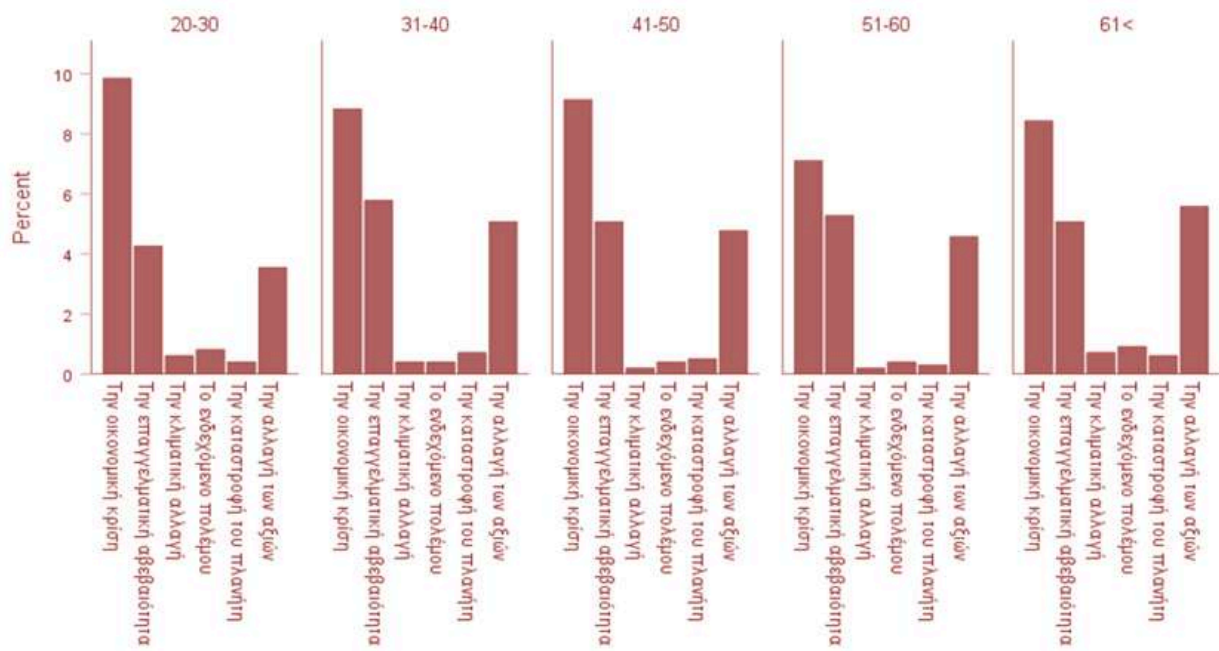
Διάγραμμα 114. Η μεγαλύτερη απειλή για τη δημιουργία οικογένειας βάσει της οικογενειακής κατάστασης



Διάγραμμα 115. Η μεγαλύτερη απειλή για τη δημιουργία οικογένειας ανά περιφέρεια



Διάγραμμα 116. Η μεγαλύτερη απειλή για τη δημιουργία οικογένειας βάσει της ηλικίας



## Συμπεράσματα

Ο θεσμός της οικογένειας εμφανίζεται εξαιρετικά σημαντικός στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και η παντοδυναμία του θεσμού αμετακίνητη καθώς, ως προς τη σημαντικότητα, κατά τον πληθυσμό του δείγματος, συγκεντρώνει **το εντυπωσιακό ποσοστό του 96,49% των αποκρίσεων**. Το ποσοστό αυτό διατρέχει με ελάχιστες αυξομειώσεις **όλες τις ηλικιακές κατηγορίες και αποτυπώνεται στο σύνολο της επικράτειας σε ανάλογα ποσοστά**.

Η **οικογένεια** και στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό συνιστά μια καθολική **αδιαμφισβήτητη αξία** η οποία κυριαρχεί και με διαφορά στο τοπίο της ιεραρχίας των αξιών. Ακολουθείται στην ιεράρχηση από την **αξία της μόρφωσης-παιδείας, της δικαιοσύνης αλλά και της φιλίας**. Η **εργασία και η πατρίδα**, ως **αξιακές αποκρυσταλλώσεις έπονται** ενώ ο **πλούτος καταλαμβάνει την τελευταία θέση και εμφανίζεται σχεδόν ως «μη αξία»**.

Αλλαγές εντοπίζονται στον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η οικογένεια καθώς οι κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις συνδέονται με τα **συναισθήματα και δευτερευόντως με το αναπαραγωγικό καθήκον**. Την πρώτη θέση στις συνειρμικές νοηματοδοτήσεις κατακτά η **αγάπη, ακολουθεί η στερεοτυπικά εξιδανικευμένη πρόσληψη της διασύνδεσης του νοήματος της οικογένειας με τα παιδιά**, ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνει το **ιδεώδες της συντροφικότητας και της ευτυχίας**.

Στη βάση των δεδομένων αυτών διαπιστώνεται η αποκρυστάλλωση της μετάβασης σε μια **οικογένεια «συντροφικότητας» που στηρίζεται κυρίως σε δεσμούς συναισθήματος και φιλίας**. Εντοπίζεται επίσης η βάση του λεγόμενου **«μετασχηματισμού της οικειότητας»**, η μετάβαση δηλαδή από το **παραδοσιακό πρότυπο της ρομαντικής αγάπης** (μονιμότητα της σχέσης - μέχρι να μας χωρίσει ο θάνατος) σε ένα **νέο εκσυγχρονιστικό πρότυπο οικειότητας που χαρακτηρίζεται από «τη γνήσια αγάπη/pure love»**. Επιπρόσθετα στις παραπάνω νοηματοδοτήσεις της οικογένειας από τον πληθυσμό του δείγματος εντοπίζεται μια **αγκίστρωση στις διαπροσωπικές αξίες εμπιστοσύνης σε ένα κοινωνικό τοπίο παγκοσμιοποίησης και διακινδύνευσης που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ρευστότητα και καμία βεβαιότητα**.

Αυτό αναδεικνύεται και από την εμπιστοσύνη που απολαύει η **ανιδιοτελής αγάπη των γονέων** καθώς είναι αυτοί που καταλαμβάνουν την **πρώτη θέση** στο ποιους θεωρεί το κοινωνικό σώμα ως **«οικογένειά τους»**. Έπονται οι **σύζυγοι/ σύντροφοι και ακολουθούν τα τέκνα**. Σημαντική θέση κατέχουν και οι **παππούδες**



– γιαγιάδες αλλά και λοιποί συγγενείς. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι διαφαίνεται μια τάση συχνότερων επαφών με τον κύκλο συγγενών, δηλαδή φαίνεται να αναβιώνει ο τύπος της κλασικής (διευρυμένης) πυρηνικής οικογένειας ως απόρροια και των νέων σχημάτων οικογένειας. Τέλος, σημαντική θέση καταλαμβάνει και το κατοικίδιο ως μέλος της οικογένειας αλλά και ο κύκλος των στενών φίλων. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι άνδρες εμφανίζονται περισσότερο προσκολλημένοι στους γονείς τους από τις γυναίκες οι δε γυναίκες θεωρούν τους φίλους και τα κατοικίδια τους ως οικογένεια σε υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες. Στη συνείδηση των νέων σημαντική θέση «ως οικογένεια» και σε υψηλότερα ποσοστά από τις λοιπές ηλικιακές κατηγορίες καταγράφουν οι παππούδες/γιαγιάδες, οι φίλοι, και τα κατοικίδια τους.

Στη συνέχεια οι όποιες όψεις «αποθεσμοποίησης» του θεσμού της οικογένειας αλλά και του γάμου εντοπίζονται στο 80% περίπου του δείγματος που συντάσσεται με την άποψη ότι **οικογένεια είναι όταν δύο άνθρωποι έχουν ένα συναισθηματικό δεσμό ανεξάρτητα από το εάν έχουν παντρευτεί ή έχουν παιδιά**. Επίσης στο 80% περίπου του δείγματος που διαφωνούν και μάλιστα ηχηρά με την άποψη ότι **εάν ένα ζευγάρι δεν είναι παντρεμένο με πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως οικογένεια**. Ωστόσο διαπιστώνονται και ηχηρές αντιστάσεις καθώς ένα 40% του δείγματος εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται την **οικογένεια ως αυτή στην οποία υπάρχουν παιδιά**. Το **στίγμα της μονογονεϊκότητας αν και επαρκώς αμβλυμένο εξακολουθεί να ισχύει** για το 1/3 περίπου του δείγματος ενώ η **αποδοχή του ομόφυλου ζευγαριού** παραμένει ανοικτό ζητούμενο για το 1/2 του πληθυσμού του δείγματος. Στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες η οικογένεια αποτελεί το «λιμάνι» για όλες τις συμφορές καθώς εκλαμβάνεται στο συντριπτικό ποσοστό του 93,36% ως **«στοργική αγκαλιά»** και ως **«καταφύγιο»** στις δυσκολίες του βίου.

Η **«αγάπη και η στοργή»** επανέρχονται ως κεντρικές αξίες της ελληνικής **οικογένειας** (81,4% των αποκρίσεων του πληθυσμού όλων των ηλικιακών κατηγοριών). Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο μια μετατόπιση των αντιλήψεων αναφορικά με τις κεντρικές αξίες για την ελληνική οικογένεια σήμερα καθώς οι γυναίκες θεωρούν περισσότερο κεντρικές για την οικογένεια τις αξίες που **σχετίζονται με συναισθήματα (αγάπη, σεβασμός, ασφάλεια)** αλλά και τη **φροντίδα, χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον δομικά προσδιορισμένο παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια** ενώ οι άνδρες αυτές που **σχετίζονται με δομικά και πολιτισμικά στοιχεία (υποστήριξη, αλληλεγγύη, παράδοση, αξίες)** που προσιδιάζουν στο πατριαρχικό πρότυπο οργάνωσης της **οικογενειακής ζωής**. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι για τους μεγαλύτερους σε

ηλικία (άνω των 60 ετών) μετά την αγάπη και τη στοργή υψηλότερες συχνότητες αποκρίσεων καταγράφει ο σεβασμός και η αποδοχή.

Αυτά τα δεδομένα συναρτώνται και με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει σήμερα η ελληνική οικογένεια, τόσο ως προς τη δημιουργία της όσο και ως προς τη συντήρησή της. Κυρίαρχη πηγή δυσκολιών είναι η **κατάσταση στην οικονομία και κατά δεύτερο λόγο η επισφάλεια στην εργασία η οποία τονίζεται κυρίως από τις γυναίκες**. Ακολουθούν οι **ατομικοί – προσωπικοί λόγοι και τέλος η έλλειψη στήριξης από το Κράτος η οποία τονίζεται κυρίως από τους άνδρες που ακόμη φέρονται ως οι «κουβαλητές» για τον οίκο**. Τα δεδομένα αυτά αγγίζουν όλες τις ηλικίες και όλα τα νοικοκυριά με την ίδια κατάταξη της κύριας πηγής δυσκολιών σε επίπεδο επικράτειας.

Η **εναρμόνιση της εργασιακής/επαγγελματικής ζωής και οικογενειακής ζωής εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο κυρίως για τις γυναίκες ενώ η απόσταση εργασία συνιστά σημαντικό αντίβαρο** αντισταθμίζοντας τη δυσκολία αυτής της εναρμόνισης επίσης κυρίως για τις γυναίκες.

Βεβαίως σήμερα κυριαρχούν οι αντιλήψεις ότι η ισομέρεια στην κατανομή των οικογενειακών καθηκόντων φαίνεται να έχει κατακτηθεί ως προς το ότι σήμερα οι **σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις δουλειές του σπιτιού και τις ευθύνες φροντίδας, ανατροφής και διαπαιδαγώγησης του παιδιού/ών**. Ωστόσο η εναρμόνιση εργασίας και ανατροφής των παιδιών φαίνεται να εξαντλεί τους γονείς ιδιαίτερα υπό το υπερβολικό φορτίο των σύγχρονων απαιτήσεων της αγοράς εργασίας αλλά και των απαιτήσεων της δέουσας φροντίδας και σωστής διαπαιδαγώγησης του παιδιού. Το στοίχημα της δέουσας ανατροφής των παιδιών το **κερδίζουν οι νεότεροι σε ηλικία γονείς ως προς την καλύτερη επικοινωνία με τα παιδιά τους και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία γονείς ως προς την συνειδητοποιημένη αντίληψη της ευθύνης του γονικού τους ρόλου**.

Συναρτημένη με τα παραπάνω είναι η αντίληψη του «ιδανικού γονέα». Για το κοινωνικό σώμα του δείγματος **καλός γονιός είναι αυτός που καλύπτει τις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού (90,1%) και κυρίως αυτός που το μαθαίνει πώς να ζει και να επιβιώνει (97,1%)**. Και στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε μια αξιακού τύπου μετατόπιση από την κακώς νοούμενη «παιδοκεντρικότητα» αλλά και γονικά πρότυπα φροντίδας και ανατροφής παλαιότερων γενεών. Ο πληθυσμός του δείγματος φαίνεται και μάλιστα βάσει βιωματικής εμπειρίας να **αποστρέφεται ένα πρότυπο πατρότητας και μητρότητας που χαρακτηρίζεται από υπερπροστατευτικότητα, καταπίεση, αυταρχικότητα και απουσία (οντολογική και συναισθηματική) υπέρ ενός προτύπου ενθάρρυνσης, ενίσχυσης και στοργής**.

Η εικόνα, ωστόσο, δεν είναι πάντα ρόδινη καθώς εντοπίζεται και το «**απόλυτο κοινωνικό χάος της αγάπης**» και η πρόσληψη της οικογένειας ως πηγής «**κινδύνου**». Σε ποσοστό 85% του δείγματος οι αποκρινόμενοι/ες πιστεύουν πως η **ενδοοικογενειακή βία είναι πάρα πολύ συχνή και πολύ συχνή σήμερα στη χώρα μας περισσότερο υποψιασμένοι/ες εμφανίζονται οι γυναίκες, οι νεότεροι και οι πολύ μεγαλύτεροι σε ηλικία, οι παντρεμένοι και οι διαμένοντες σε μεγάλα αστικά κέντρα επιβεβαιώνοντας πορίσματα άλλων ειδικότερων ερευνών**. Μάλιστα το κοινωνικό σώμα εμφανίζεται «**θυμωμένο**» και επιδεικνύει μια στάση «**μηδενικής ανοχής**» απέναντι στο φαινόμενο αυτό καθώς του αποδίδει την εξόχως **ηθική απαξία της εγκληματικής συμπεριφοράς**. Και στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια αξιακού τύπου μετατόπιση από την ανοχή ή/και την αποδοχή της κανονικοποίησης της ενδοοικογενειακής βίας στην απόλυτη καταδίκη και εγκληματοποίησή της.

Τέλος, το κοινωνικό σώμα διακατέχεται από μια **διάχυτη ανησυχία για το μέλλον της ελληνικής οικογένειας καθώς αισθάνονται πως η οικογένεια βάλλεται από την οικονομική κρίση, την επαγγελματική αβεβαιότητα, ενώ σημαντική θέση κατέχει και η αλλαγή των αξιών**.



## Μέρος Τρίτο

# Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας του Έργου



# Τμήμα Πρώτο

Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας του Έργου στη βάση **Ποιοτικών Συνεντεύξεων**



# Στάσεις και αντιλήψεις νέων ηλικίας 20-35 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα Μελέτη περίπτωσης

## Εισαγωγή

Στο πλαίσιο του έργου διενεργήθηκε και μικρής έκτασης ποιοτική έρευνα με αντικείμενο διερεύνησης τη σε βάθος διευκρίνιση των στάσεων και αντιλήψεων των νέων ηλικίας 20-35 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα<sup>16</sup>.

Συνολικά διενεργήθηκαν 10 συνεντεύξεις με νεαρά άτομα (4 άνδρες και 6 γυναίκες) που εντάσσονται στην ως άνω ηλικιακή κατηγορία. Ως προς τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού της έρευνας, σημειώνουμε ότι πρόκειται για νέους και νέες που μεγάλωσαν τόσο σε παραδοσιακές οικογένειες όσο και σε διαζευγμένες/μονογονεϊκές, που ανήκουν σε μεσαία και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα που εργάζονται μόνιμα ή περιστασιακά, που έχουν αποκτήσει ή μη δική τους οικογένεια. Οι περισσότεροι ερωτώμενοι/ες διαμένουν στην Αθήνα. Συμπεριελήφθησαν και περιπτώσεις διαμονής στη συμπρωτεύουσα. Διαθέτουν τίτλους σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι ερωτώμενοι/ες διέθεταν μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών ή ήταν κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος. Βασικό κριτήριο ένταξης στον πληθυσμό της έρευνας των ερωτώμενων ήταν η ηλικία. Οι όποιες διαφοροποιήσεις κατά φύλο προέκυψαν κατά την πορεία της έρευνας. Στο σημείο αυτό αξιωματικώς σημειωθεί ότι η ηλικιακή κατηγορία των 20-35 ετών χαρακτηρίζεται από επιμέρους ηλικιακές διατομές, καθώς οι 20άρηδες, οι 25ντάρηδες, οι 30ντάρηδες και οι 35ντάρηδες βρίσκονται σε διαφορετικούς σταθμούς ως προς τη διαδρομή του βίου.

Ωστόσο, παρά τις ενδιάμεσες αυτές ηλικιακές κατηγοριοποιήσεις δεν εμφανίζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις απόψεις, προσλήψεις και νοηματοδοτήσεις των θεμάτων που απασχολούν την έρευνα. Παρακάτω εκτίθενται συνοπτικά και συνολικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής διερεύνησης.

---

<sup>16</sup> Την έρευνα υλοποίησε η Ιωάννα Τσίγκανου (Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ) κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου - Μαΐου 2023 και είναι η συντάκτρια του κειμένου.

## Στάσεις και Αντιλήψεις για την Οικογένεια

Η οικογένεια αναδύεται ως ο κυρίαρχος πόλος στη ζωή των ερωτώμενων και νοηματοδοτείται ως «δέσιμο», «στοργή», «υποστήριξη», «ασφάλεια» αλλά και ως «καταπίεση», «υπερπροστασία» και «εξάρτηση». Οι νέοι και νέες που συμμετείχαν στην έρευνα επιθυμούν να κάνουν τη δική τους οικογένεια και παιδιά. Ωστόσο, αυτά μετατίθενται σε ένα αόριστο, απροσδιόριστο και αδιευκρίνιστο σημείο στο μακρινό μέλλον και επικρατεί μεγάλος προβληματισμός για το χρονικό σημείο στην τροχιά του βίου για τη δημιουργία της δικής τους οικογένειας. Συχνά εκφράζονται ισχυρές επιφυλάξεις και δυσκολίες για το εφικτό του πράγματος με δεδομένη την οικονομική κατάσταση, την επισφάλεια στην εργασία, τους χαμηλούς μισθούς, τα υψηλά ενοίκια –και γενικώς το κόστος απόκτησης δικής τους κατοικίας– σε σχέση με τους μισθούς, και κατά συνέπεια την αυτόνομη διαβίωση του νέου νοικοκυριού (τους) σε δική τους στέγη. Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια και η τεκνοποιία μετατίθεται σε απώτερη ηλικιακή κατηγορία –μετά τα 35– από γυναίκες και άνδρες που επιθυμούν να ολοκληρώσουν σπουδές στο ανώτατο επίπεδο ή να επιδιώξουν το κτίσιμο καριέρας, στα οποία η οικογένεια και η τεκνοποιία εκλαμβάνονται ως ανασταλτικοί παράγοντες.

Σημαντικό κρίνεται το εύρημα ότι οι νέοι και οι νέες αντιμετωπίζουν τη δημιουργία οικογένειας με σοβαρότητα και υπευθυνότητα, καθώς το βίωμα των κρίσεων, τόσο της οικονομικής όσο και της υγειονομικής, αλλά και βιώματα από τη δική τους οικογένεια (δυσλειτουργίες κυρίως λόγω εμμονής πατριαρχικών προτύπων, έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στους γονείς, έλλειψη ελεύθερου χρόνου, υπερβολικός φόρτος εργασίας και για τους δύο γονείς, κάποιο διαζύγιο ή διακοπή της συζυγικής συμβίωσης, βία στην οικογένεια, κ.λπ.) κάνουν τους ερωτώμενους/ες πολύ επιφυλακτικούς και συγκρατημένους. Από την άλλη πλευρά, ισχυρές εξαρτήσεις που κτίζονται λόγω ενίσχυσης από την οικογένεια των ανέργων ή μερικά απασχολούμενων νέων μελών προβληματίζουν σημαντικά τους νέους/νέες που συμμετείχαν στην έρευνα. Ο δρόμος για τη δημιουργία δικής τους οικογένειας φαντάζει μακρύς και δύσκολος πριν επιλυθούν βασικά θέματα αυτόνομης επιβίωσης που να τους παρέχει τα μέσα για να αναθρέψουν τα παιδιά τους προσφέροντάς τους τουλάχιστον τα απαραίτητα.

Εκτός από τους δομικούς αυτούς λόγους διαπιστώνονται και ανησυχίες και επιφυλάξεις που σχετίζονται με το ζήτημα των διαπροσωπικών σχέσεων που αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία και την βιωσιμότητα της οικογένειας.

Οι ερωτώμενοι νέοι και οι νέες σήμερα τονίζουν ότι οι σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που συνεπάγονται εξαντλητικά ωράρια αλλά και οικονομική και εργασιακή αβεβαιότητα δεν επιτρέπουν τη διάθεση ελεύθερου χρόνου για τη δημιουργία μιας σχέσης με προοπτική το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από το εφήμερο, το «σύντομο» το «γρήγορο», ενώ συχνά διακατέχονται από αμφιβολία για την επιλογή του/της κατάλληλου/ης συντρόφου για συμπόρευση στον βίο. *«Δεν ξέρω εάν είναι η κατάλληλη για να περάσω ολόκληρη τη ζωή μου μαζί της».* Ωστόσο, αυτό δεν απαλείφει το «όνειρο»: *«βλέπω τον εαυτό μου με τον τωρινό φίλο μου σε ολόκληρη τη ζωή μας(...)να γεράσουμε μαζί».* Ωστόσο, από άλλους ερωτώμενους/ες εντοπίζεται και μια κριτική της μονογαμίας και εντοπίζεται και μία τάση υιοθέτησης της λογικής της πολυγαμίας. Σε αυτά προστίθεται και ο ψηφιακός κόσμος που έχει υποκαταστήσει σε σημαντικό βαθμό στη ζωή της νεολαίας τον πραγματικό και οι «πλατφόρμες» γνωριμιών που διευκολύνουν το εφήμερο και αντιστρατεύονται το ουσιαστικό. Η έλλειψη χρόνου και χρημάτων για τη μετάβαση από τη στιγμιαία επαφή και απλή γνωριμία στη σχέση προβληματίζει τις νεότερες γενιές και σε κάποιες περιπτώσεις καταλήγει στη μη σχέση και στη μοναξιά.

Οι ερωτώμενοι νέοι και οι νέες σήμερα αναφερόμενοι στους έμφυλους και γονικούς ρόλους στην οικογένεια επηρεασμένοι από τα προσωπικά τους βιώματα κρίνουν ότι αν και έχουμε κάνει πρόοδο ως προς την έμφυλη ισότητα εντός του οίκου, αυτή δεν έχει κατακτηθεί ακόμη με τον άνδρα να εξακολουθεί να είναι ο αρχηγός του νοικοκυριού και ο κουβαλητής και η γυναίκα να εργάζεται αλλά και παράλληλα να φροντίζει. Βασισμένοι/ες σε προσωπικά βιώματα απορρίπτουν το πρότυπο του καταπιεστικού αλλά και υπερπροστατευτικού γονέα επιζητώντας περισσότερο συναίσθημα – κυρίως από τον πατέρα – και επικοινωνία και με τους δύο γονείς.

Τέλος σημαντική θέση, ως οικογένεια, καταλαμβάνουν οι παππούδες – γιαγιάδες οι οποίοι συχνά υποκαθιστούν τους γονείς στη στήριξη και τη φροντίδα – οι φίλοι και τα κατοικίδια. Η οικονομική κρίση επηρέασε κατάφορα αρνητικά την οικογένεια, ενώ η υγειονομική κρίση σε κάποιες περιπτώσεις ενίσχυσε τους οικογενειακούς δεσμούς (*«εκτοξεύτηκαν οι πωλήσεις επιτραπέζιων παιχνιδιών»*) και η *«οικογένεια βρήκε το χρόνο να μιλήσει»*) ενώ σε άλλες διέλυσε τις οικογένειες (*«όπου υπήρχε ήδη πρόβλημα»*).



## Στάσεις και Αντιλήψεις για το Γάμο

Η λεγόμενη «αποθεσμοποίηση» του γάμου ενώ εμφανίζεται δυναμικά στη σκέψη και τις πρακτικές των ερωτώμενων νέων δεν φαίνεται να εκφράζει μια συλλογικά και βαθιά εδραιωμένη πεποίθηση αλλά εμφανίζεται ως «παρακολούθημα» των δομικών αλλαγών που επέφερε κυρίως η οικονομική κρίση. Οι ερωτώμενοι/ες *«θέλουν να παντρευτούν»*. Κάποιοι προκρίνουν το θρησκευτικό γάμο διότι αποδεικνύει την ισχυρή *«δέσμευση»* του ενός προς τον άλλον, *«ενώπιον Θεού και ανθρώπων»*. Ωστόσο καταδικάζουν *«τα πανηγύρια»* και το *«φαίνεσθαι»* που τον συνοδεύουν αλλά και το κόστος που συνεπάγεται. Συχνά επιλέγεται ο θρησκευτικός γάμος για την ικανοποίηση επιθυμιών της οικογένειας, *«Δεν θα το επέλεγα αλλά δεν θέλω και να τους το χαλάσω (των γονέων)»*. Σε κάθε περίπτωση στην τρέχουσα συγκυρία της ρευστότητας και των αβεβαιοτήτων φαίνεται πώς αρκετοί νέοι/νέες προσβλέπουν στο θρησκευτικό γάμο ως αντίβαρο σταθερότητας, βεβαιότητας και δέσμευσης.

Από την άλλη πλευρά διαφαίνεται και μια τάση προτίμησης λοιπών μορφών γάμου και συμβίωσης για λόγους ευκολίας, κόστους, ιδεολογίας και ελευθερίας. Οι ερωτώμενοι νέοι και νέες θα επέλεγαν τον πολιτικό γάμο αλλά και το Σύμφωνο Συμβίωσης ως πρακτικές λύσεις *«που εξυπηρετούν και το νομικό κομμάτι και δεν κοστίζουν»*. Ωστόσο αρκετοί νέοι και νέες επιλέγουν και την απλή συγκατοίκηση που συνεπάγεται μοίρασμα εξόδων αλλά και προσδίδει στη σχέση μεγαλύτερη ελευθερία από τους λοιπούς τρόπους συμβίωσης.

Οξύτερο πρόβλημα αντιμετωπίζουν τα ομόφυλα ζευγάρια διότι εκτιμούν ότι η θεσμική κατοχύρωση των σχετικών δικαιωμάτων τους *«προχωράει μεν και στη χώρα μας αλλά υπερβολικά αργά»*. Παράλληλα το στίγμα της ομοφυλοφιλίας δεν έχει κατά την άποψή τους απαλειφθεί, υπάρχει έντονη κοινωνική απαξία και δεν αισθάνονται ότι έχουμε περάσει ως κοινωνία από την ανοχή στην αποδοχή, παρότι *«κάποια βήματα έχουν γίνει»*.

## Συμπεράσματα

Σήμερα, σε μια εποχή ευρύτερων μετασχηματισμών, τόσο η οικογένεια όσο και ο γάμος μετασχηματίζονται. Νέες μορφές αναδύονται οι οποίες **μάλλον ενισχύουν παρά αποδυναμώνουν την αξία και τη σημασία και των δύο αυτών θεσμών**. Οι κρίσεις και ιδιαίτερα η οικονομική είχαν σημαντικές επιπτώσεις στο πεδίο της **οικογένειας**, ωστόσο, ο θεσμός φαίνεται να **επιβιώνει και μάλιστα να αποκτά ενισχυμένη πραγματική και συμβολική αξία**. Στην εποχή των κρίσεων παρά την όποια παιδαγωγική φθορά έχει υποστεί η οικογένεια λόγω ανάδειξης ενός επικοινωνιακού χάσματος ανάμεσα στους συζύγους αλλά και του οικογενειακού “burn-out” κατά την **προσπάθεια συνδυασμού εργασίας και οικογένειας ο θεσμός παραμένει ισχυρός και αμετακίνητος όχι μόνο στο πραγματικό αλλά και στο φαντασιακό**. Οι νέες μορφές οικογένειας συμπληρώνουν παρά απομειώνουν την ισχύ της οικογένειας.

Σήμερα για τους νέους και τις νέες που συμμετείχαν στην έρευνα παρατηρείται μια αναδίπλωση προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κοινωνικής αξίας της οικογένειας. Αυτό κατά την άποψή μας οφείλεται: α) **στο ότι πάντοτε η οικογένεια αποτελούσε σταθερή και αδιαπραγμάτευτη αξία στη χώρα μας και β) στην επιστράτευση των παππούδων – γιαγιάδων και στη συμβολή τους στη στήριξη του οίκου κατά τις κρίσεις γεγονός που συνέβαλε και σε μια διαγενεακή μεταβίβαση αξιών**. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι και η **Συγγένεια ανακάμπτει και διεκδικεί τον παραδοσιακό της ρόλο στη διασφάλιση της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής του συστήματος στον σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό**.

# Στάσεις και αντιλήψεις νέων ηλικίας 36-50 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα Μελέτη περίπτωσης

## Εισαγωγή

Στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, ο πληθυσμός της ποιοτικής έρευνας, ο οποίος απαρτίζεται από ερωτώμενους και ερωτώμενες που ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία 36-50 ετών, είναι αριθμητικά μικρός (11 άτομα) και από άποψη των λοιπών κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών μη αντιπροσωπευτικός του συνόλου των ατόμων που υπάγονται στην ηλικιακή αυτή κατηγορία, τόσο σε επίπεδο χώρας, όσο και σε επίπεδο πρωτεύουσας, στην οποία αποκλειστικά διεξήχθη η επιτόπια έρευνα. Ο ποιοτικός χαρακτήρας της έρευνας, αλλά και περιορισμοί χρονικοί και οικονομικοί καθόρισαν και περιόρισαν το ερευνητικό εγχείρημα σε αυτή τη μικρή κλίμακα<sup>17</sup>.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η ποιοτική αυτή έρευνα δεν έδωσε καρπούς. Αντίθετα, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι εστιάζοντας στη συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία ερωτωμένων, η έρευνα οδήγησε σε ενδιαφέρουσες ενδείξεις οι οποίες, υπό συνθήκες, αφορούν, εξ επόψεως φύλου, όχι μόνον τους 5 άνδρες και τις 6 γυναίκες που έλαβαν μέρος σε αυτήν, αλλά και πολλά άλλα άτομα της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας, τα οποία δεν ερωτήθηκαν στο πλαίσιο αυτό. Το ίδιο μπορεί να ισχύει και σε ό,τι αφορά την ηλικία των 11 ερωτωμένων, οι οποίοι έχουν γεννηθεί κατά τη χρονική περίοδο 1974-1987, οι 5 από αυτούς μεταξύ 1974 και 1979 και οι υπόλοιποι 6 μεταξύ 1980 και 1987.

Αλλά και το επίπεδο εκπαίδευσης των 11 ερωτωμένων της έρευνας παρουσιάζει μια εικόνα που είναι πιθανό να αντιστοιχεί στα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά της ηλικιακής κατηγορίας 36-50 ετών του γενικού πληθυσμού αντικατοπτρίζοντας μια τάση ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου της ηλικιακής αυτής κατηγορίας. Περισσότεροι από τους μισούς ερωτώμενους (8) είναι απόφοιτοι σχολών με

---

<sup>17</sup> Την έρευνα υλοποίησε η Μαρία Θανοπούλου (τ. Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ) κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου-Μαΐου 2023 και είναι η συντάκτρια του κειμένου.

ποικίλα αντικείμενα σπουδών (4 Ανώτατης Εκπαίδευσης<sup>18</sup>, 4 Ανώτερης Εκπαίδευσης<sup>19</sup>), ενώ οι υπόλοιποι είναι απόφοιτοι Τεχνικής<sup>20</sup> (1) και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (2). Μάλιστα αν συγκρίνει κανείς τη σχέση του αντικειμένου σπουδών των 11 ερωτωμένων με τη σημερινή απασχόλησή τους οδηγείται σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις που άπτονται των χαρακτηριστικών της απασχόλησης και της ανεργίας της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας. Από τους 9 ερωτώμενους που είναι απόφοιτοι Ανώτατης, Ανώτερης και Τεχνικής Εκπαίδευσης 3 απασχολούνται σε θέση εργασίας με αντικείμενο συναφές με το αντικείμενο σπουδών τους<sup>21</sup>, 4 (όλες γυναίκες) ετεροαπασχολούνται<sup>22</sup>, έχοντας δηλαδή μη συναφές προς τις σπουδές τους αντικείμενο απασχόλησης, και 2 ουσιαστικά βρίσκονται σε καθεστώς ανεργίας, αν και δεν το δηλώνουν ως τέτοιο. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι οι απόφοιτοι Μέσης Εκπαίδευσης (2) εργάζονται στην αγορά εργασίας σε θέσεις απασχόλησης<sup>23</sup> για τις οποίες σήμερα πλέον υπάρχουν απόφοιτοι Σχολών Ανώτατης και Ανώτερης Εκπαίδευσης με εφόδιο την εμπειρική γνώση. Πάντως, οι 11 ερωτώμενοι, από την άποψη του εισοδήματος, με βάση το καθεστώς και το είδος της απασχόλησής τους, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε μεσαία προς χαμηλότερη εισοδηματική κλίμακα.

Η οικογενειακή κατάσταση των 11 ερωτωμένων της έρευνας ενδεχομένως αντικατοπτρίζει, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό, αυτό το οποίο ισχύει για τον γενικό πληθυσμό της ηλικιακής κατηγορίας 36-50 ετών. Μεταξύ των 11 ερωτωμένων οι περισσότεροι είναι είτε παντρεμένοι (5), είτε ανύπαντροι (4), ενώ ενδιάμεσες καταστάσεις, όπως το διαζύγιο (1 διαζευγμένη) και η ελεύθερη συμβίωση (1 περίπτωση) καταγράφονται στην έρευνα τελείως ενδεικτικά. Από τους ερωτώμενους αυτούς γονείς είναι μόνον οι παντρεμένοι (5) και η μία διαζευγμένη, δηλαδή όσοι βρίσκονται σε γάμο σήμερα ή έχουν βρεθεί σε γάμο στο παρελθόν. Όλοι σχεδόν οι γονείς της έρευνας (5) έχουν τον συνήθη

---

<sup>18</sup> Απόφοιτοι Πολυτεχνείου, Παντείου και Κινηματογραφικών Σπουδών

<sup>19</sup> Απόφοιτοι Σπουδών Διεθνούς Εμπορίου, Διοίκησης Επιχειρήσεων, Οδοντοτεχνικής και Γραφιστικής

<sup>20</sup> Απόφοιτος Τεχνικής Εκπαίδευσης στην συντήρηση ανελκυστήρων

<sup>22</sup> Τραπεζικός υπάλληλος, χημικός μηχανικός, συντηρητής ανελκυστήρων

<sup>22</sup> Από οδοντοτεχνίτρια ιδιοκτήτρια μικρής επιχείρησης εστίασης, από γραφίστρια δασκάλα για ιδιαίτερα μαθήματα σε παιδιά, από αρχιτέκτων θεραπεύτρια-μασέζ, από απόφοιτος κοινωνικών επιστημών έμπορος,

<sup>23</sup> Λογίστρια, μάγειρος

πλέον αριθμό παιδιών, που είναι 1-2 παιδιά και μόνον 1 ερωτώμενη έχει 4 παιδιά. Οι μεν μεγαλύτερης ηλικίας ερωτώμενοι - όσοι έχουν γεννηθεί μεταξύ 1974 και 1979- έχουν σήμερα παιδιά εφηβικής ηλικίας, ενώ οι μικρότερης ηλικίας ερωτώμενοι - όσοι έχουν γεννηθεί μεταξύ 1980 και 1987- έχουν παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας.

Τέλος, οι 11 ερωτώμενοι είναι όλοι κάτοικοι της πρωτεύουσας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πράγμα το οποίο συνεπάγεται μια μονομέρεια για το ερευνητικό εγχείρημα, αλλά, από την άλλη πλευρά λειτουργεί υπέρ μιας κάποιας ομοιογένειας του πληθυσμού της έρευνας. Από τους ερωτώμενους αυτούς οι περισσότεροι κατοικούν στον Δήμο Αθηναίων (8), σε συνοικίες με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά (Κουκάκι, Σεπόλια, Αμπελόκηποι, Εξάρχεια, Μεταξουργείο), ενώ οι υπόλοιποι (3) κατοικούν σε προάστια (Βριλήσσια, Αργυρούπολη) και περιαστικές ζώνες (Λαγονήσι) της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας. Ζώντας στην πρωτεύουσα υποθέτει κανείς ότι οι ερωτώμενοι έχουν άλλες προσλήψεις για τον τρόπο ζωής από κατοίκους άλλων περιοχών της χώρας, αγροτικών, ημιαστικών, αλλά και νησιωτικών.

Συνοπτικά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης δίνουν ένα πρώτο στίγμα που αφορά, σε πολύ γενικές γραμμές, το πλαίσιο ζωής το οποίο συνοδεύει ή από το οποίο απορρέουν οι απόψεις και οι αντιλήψεις του για την ελληνική οικογένεια και τον γάμο.

## **Απόψεις και Αντιλήψεις για την Οικογένεια**

Η ελληνική οικογένεια, όπως την προσλαμβάνουν οι ερωτώμενοι, αποτελεί ένα σύνολο οικείων που έχουν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, είναι πυρήνας που «δεν διασπάται με τίποτα». Απαρτίζεται από πολλές γενιές και χαρακτηρίζεται από πατριαρχία. Λειτουργεί με δύο πρόσωπα: το κοινωνικό της πρόσωπο, το πρόσωπο προς τα έξω με το οποίο προβάλλει μόνον ό,τι την κάνει κοινωνικά αποδεκτή και το εσωτερικό της πρόσωπο, το πρόσωπο προς τα μέσα το οποίο εκφράζει ό,τι πραγματικά αντιμετωπίζει (αρρώστιες, δυστυχίες, φτώχεια). Η ελληνική οικογένεια παραμένει συντηρητική και προβληματική γιατί είναι προσκολλημένη σε ιδεολογίες, φαλλοκρατικά πρότυπα, θρησκευτικές προκαταλήψεις και ομοφοβικά στερεότυπα.

Σε σύγκριση με οικογένειες άλλων χωρών που απομακρύνουν τα παιδιά τους μετά την ενηλικίωσή τους η ελληνική οικογένεια είναι «δεσμευτική» και παραμένει προστατευτική για τα μέλη της όσο αυτά χρειάζονται την στήριξή της. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η οικογενειοκρατία όχι μόνον στην ιδιωτική, αλλά και

στην δημόσια σφαίρα. Σήμερα, γνωρίζοντας τις ευθύνες που αναλαμβάνουν, είναι λίγοι οι νέοι άνθρωποι που δημιουργούν οικογένεια. Οι περισσότεροι την δημιουργία δικής τους οικογένειας αντιμετωπίζουν σαν μέσο για να απομακρυνθούν από την πατρική τους οικογένεια και, για τον λόγο αυτό, συχνά οδηγούνται στο διαζύγιο και την διάλυση της νέας οικογένειας που έχουν δημιουργήσει.

Οι ερωτώμενοι διακρίνουν την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια, αυτήν που μεγαλώνει τα παιδιά της χωρίς να έχει ιδιαίτερες αναζητήσεις από την σύγχρονη, αυτή που προσπαθεί να λειτουργήσει κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και αναζητά συνεχώς πληροφόρηση στο διαδίκτυο για όλα όσα αφορούν τα παιδιά: την διατροφή, την υγεία, την εκπαίδευση, τον ελεύθερο χρόνο, την κοινωνικοποίησή τους κ.λπ.

Είναι πολλά τα θετικά στοιχεία της ελληνικής οικογένειας κατά την άποψη των ερωτωμένων της έρευνας. Πρόκειται για οικογένεια η οποία έχει «ρίζες», εφόσον οι παλαιότερες γενιές συνυπάρχουν και συμμετέχουν στην στήριξη των νεότερων γενεών ακολουθώντας την παράδοση κοινωνικοποίησης της μιας γενιάς από την άλλη. Επίσης η ελληνική οικογένεια λειτουργεί σαν «φωλιά» στην οποία καταφεύγουν τα μέλη της για οποιαδήποτε ανάγκη ή πρόβλημα. Κρατάει τα μέλη της δεμένα μεταξύ τους και ειδικότερα οι γονείς κρατούν τα παιδιά κοντά τους, παρακολουθούν την εξέλιξή τους και προσπαθούν να τους ασκήσουν θετική επίδραση όσο περισσότερο μπορούν, ενώ μαθαίνουν στα αδέρφια να αλληλοϋποστηρίζονται.

Η ελληνική οικογένεια αποτελεί ένα σχήμα συμβίωσης το οποίο μεριμνά για την παράλληλη εξέλιξη των μελών του. Είναι «δοτική» με όλους τους τρόπους: με συναισθήματα, με παροχές, με ψυχολογική υποστήριξη, με πρακτική βοήθεια κ.λπ. Ακόμα καλλιεργεί τις σχέσεις μεταξύ των γενεών, αλλά και με τους συγγενείς της ευρύτερης οικογένειας, του «σογιού», οργανώνοντας συχνά εορτές και συνεστιάσεις και δημιουργώντας, κατ' αυτό τον τρόπο, για τα μέλη της έναν κοινωνικό ιστό ασφαλείας. Εμμέσως η ελληνική οικογένεια, όπως λειτουργεί, ουσιαστικά υποστηρίζει το κράτος. Όπως επισημαίνει ένας ερωτώμενος, το κράτος δεν θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς την πολύπλευρη στήριξη της οικογένειας η οποία έχει αναλάβει, εκτός από τον ρόλο της διαιώνισης και της αναπαραγωγής του είδους, και πολλούς άλλους κοινωνικούς και οικονομικούς ρόλους.

Υπάρχουν όμως και αρνητικά στοιχεία στον τρόπο που λειτουργεί η ελληνική οικογένεια. Στα αρνητικά της προσμετρώνται, σύμφωνα με τις απόψεις των

ερωτωμένων, η «υπερδοτικότητα» και «υπερπροστατευτικότητα» των γονέων προς τα παιδιά, η οποία επιφέρει τον καθυστερημένο απογαλακτισμό, την καθυστερημένη ανεξαρτητοποίηση και την μαλθακότητα των νέων ανθρώπων. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση που οι μητέρες έχουν ισχυρή προσωπικότητα, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος ευνουχισμού των παιδιών τους. Μάλιστα παρατηρείται το εξής παράδοξο: ενώ η ελληνική οικογένεια στηρίζει την ανεξαρτητοποίηση των μελών της, παράλληλα θέτει όρους ρητούς ή άρρητους που τείνουν να προετοιμάσουν την επιστροφή των μελών στους κόλπους της. Στα αρνητικά της ελληνικής οικογένειας συγκαταλέγονται, επίσης, οι επεμβάσεις και παρεμβάσεις των παλαιότερων γενεών στις οικογένειες των νεότερων μελών τους οι οποίες συχνά υποκινούν ή τροφοδοτούν προστριβές και συγκρούσεις μεταξύ των μελών του ζευγαριού.

Αρνητικές για την ομαλή συμβίωση των μελών της οικογένειας είναι και οι διαφωνίες και συγκρούσεις που εκκινούν από οικονομικές δυσκολίες, αλλά και υποδαυλίζονται από την έλλειψη υπομονής και υποχωρητικότητας. Οι συγκρούσεις αυτές, μετά την επέλευση της οικονομικής κρίσης, εντάθηκαν καταλήγοντας, σε κάποιες περιπτώσεις, στην εκδήλωση ενδοοικογενειακής βίας και, σε άλλες, σε διαζύγια και αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών.

Ιδιαίτερα αρνητική εξέλιξη αποτελεί σήμερα η κοινωνικοποίηση των αγοριών, από πλευράς γονέων, στην βία ως στοιχείο αρρενωπότητας που τα προφυλάσσει από την αυξανόμενη τάση στροφής των νέων προς την ομοφυλοφιλία. Κάποιοι γονείς, προ του φόβου της ομοφυλοφιλίας, μαθαίνουν τα αγόρια τους να δέρνουν, να παίζουν με όπλα και να εκφοβίζουν άλλους, προ παντός τους αδύναμους. Ως αρνητική εξέλιξη ως προς τα πρότυπα που πρέπει να έχει ένας νέος για την οικογένεια αναφέρεται επίσης από αρκετούς ερωτώμενους η δυνατότητα των ομοφυλόφιλων ζευγαριών να υιοθετήσουν ένα παιδί. Γενικότερα στα αρνητικά της ελληνικής οικογένειας συγκαταλέγεται το ότι προωθεί στερεότυπους τρόπους για την επίτευξη της κοινωνικής επιτυχίας και της προσωπικής ευτυχίας αναπαράγοντας και προβάλλοντας «*πρότυπα κοινωνικής αποκατάστασης μέσω του γάμου*».

Όπως έχει ήδη διαφανεί η ελληνική οικογένεια, στο πέρασμα του χρόνου, έχει υποστεί ποικίλες αλλαγές τα αποτελέσματα των οποίων δεν είναι πάντα ορατά. Οι αναφορές των ερωτώμενων στο θέμα αυτό αφορούν όχι μόνον το είδος των αλλαγών, αλλά και τους λόγους που τις προκάλεσαν. Συγκεκριμένα:

- i. Αλλαγές ως προς τη συγκατοίκηση των γενεών. Αναφέρθηκε ότι έχει σταματήσει η συγκατοίκηση των παλαιότερων γενεών, των ηλικιωμένων, με τα παιδιά τους στο ίδιο σπίτι, κάτι το οποίο ήταν σύνηθες σε παλαιότερες εποχές. Αντίθετα, λόγω της οικονομικής κρίσης, έχει παρατηρηθεί ή παραταθεί η συγκατοίκηση «παιδιών» μέσης παραγωγικής ηλικίας με τους γονείς τους.
- ii. Αλλαγές ως προς την απόκτηση παιδιών. Έχει μειωθεί ο αριθμός ανθρώπων μέσης παραγωγικής ηλικίας που έχουν παιδιά λόγω της οικονομικής κρίσης, της ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου με συνέπεια την παράταση της φοιτητικής ηλικίας, αλλά και λόγω της σύγχρονης στάσης ζωής των νέων που τείνουν προς την αέναη νεανικότητα και την ανεμελιά.
- iii. Αλλαγές ως προς τις αξίες που αφορούν την οικογένεια. Έχουν αρχίσει να εκλείπουν ο σεβασμός, το ήθος και οι αρχές που στηρίζουν την ελληνική οικογένεια εφόσον τα μέλη της δεν συναντώνται συχνά, δεν τρώνε μαζί, δεν δίνουν σημασία σε οικογενειακές συνεστιάσεις. Προτιμούν το έτοιμο φαγητό και ενδιαφέρονται περισσότερο να απεικονίσουν και να διασώσουν φωτογραφικά τις οικογενειακές στιγμές από το να μιλήσουν και να επικοινωνήσουν με τους συγγενείς τους και να βιώσουν τις στιγμές οικογενειακής συνύπαρξης.
- iv. Αλλαγές ως προς τις ομοφοβικές και ρατσιστικές νοοτροπίες των νέων. Στις νέες γενιές που βρίσκονται σήμερα στην εφηβεία έχει αρχίσει να εμφανίζεται μεγαλύτερη ανεκτικότητα στην ομοφυλοφιλία με αποτέλεσμα να εμφανίζονται λιγότερο συχνά σε σχέση με το παρελθόν φαινόμενα παρενόχλησης και εκφοβισμού ομοφυλόφιλων συμμαθητών τους. Στις ίδιες γενιές παρατηρείται επίσης σταδιακή εξάλειψη του ρατσισμού απέναντι σε άλλες φυλές.
- v. Αλλαγές ως προς την επιρροή της Εκκλησίας. Με αργούς ρυθμούς παρατηρείται κ σταδιακή απαλλαγή από την εξουσία που ασκεί η Εκκλησία στην οικογένεια και σε λοιπές εκφάνσεις του κοινωνικού βίου.



Είναι φανερό, όπως υπογραμμίζουν οι ερωτώμενοι, ότι οι αλλαγές αυτές είναι ευρύτερες και υπερβαίνουν κατά πολύ την μικρή κλίμακα της ελληνικής οικογένειας με αποτέλεσμα η ελληνική οικογένεια να χάνει σταδιακά την ιδιότητά της ως βασικού φορέα κοινωνικοποίησης και άσκησης επιρροής στα μέλη της, ειδικά τα νεότερα από αυτά. Ταυτόχρονα η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία τους έχει επιτρέψει την απόκτηση οικονομικής ανεξαρτησίας και αυτοεκτίμησης, αφενός έχει συντελέσει στην αύξηση των διαζυγίων και αφετέρου έχει αποτρέψει τους νέους από το να προχωρήσουν σε τέλεση γάμου. Από την άλλη πλευρά εδώ και δεκαετίες η ελληνική οικογένεια, μέσω της τηλεόρασης και πιο πρόσφατα μέσω του διαδικτύου, έρχεται σε επαφή με ευρωπαϊκά πρότυπα περί οικογένειας πράγμα το οποίο όχι μόνον έχει επηρεάσει τις σχέσεις μεταξύ των φύλων στους κόλπους της οικογένειας και έχει εν πολλοίς καταργήσει ήθη και έθιμα για την οικογένεια, αλλά και έχει οδηγήσει σε μία επιφανειακή ψευδεπίγραφη μίμηση ξένων προτύπων.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η ελληνική οικογένεια στην παραδοσιακή της μορφή έχει αρχίσει να φθίνει γιατί, μέσω της αλλαγής των προτύπων, σταδιακά τα μεν φύλα απεκδύονται τον κατεστημένο ρόλο τους, η δε εμπιστοσύνη προς αυτά κλονίζεται. Πέραν του ότι η μονογονεϊκή οικογένεια δεν αποτελεί, σήμερα πλέον, εξαίρεση, η δυνατότητα των ομοφυλόφιλων ζευγαριών να υιοθετήσουν παιδιά τείνει να εισαγάγει νέα ριζική αλλαγή στα πρότυπα περί οικογένειας, αλλαγή η οποία είναι πιθανό στο μέλλον να στιγματίσει κοινωνικά τα υιοθετημένα παιδιά. Εν μέσω αυτών των αλλαγών που ανατρέπουν τα ειωθότα συντελείται μία επιπλέον αλλαγή: αναδύεται μια κατηγορία νέων ανθρώπων οι οποίοι λειτουργούν πιο συνειδητά όταν ενεργούν ή και λαμβάνουν αποφάσεις. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επιδιώκουν να ενημερωθούν επισταμένως για όσα θέματα τους απασχολούν -και ειδικά για την ανατροφή των παιδιών τους- αναζητώντας κατάλληλη πληροφόρηση.

Συνοπτικά οι απόψεις και αντιλήψεις των ερωτωμένων για την ελληνική οικογένεια επικεντρώνονται σε δύο βασικά ζητήματα. Το πρώτο αφορά την κοινωνική σημασία της ελληνικής οικογένειας, όπως αυτή έχει λειτουργήσει μέχρι σήμερα και τον θεμελιακό ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνική οργάνωση. Το δεύτερο ζήτημα συνδέεται με τις επιρροές που δέχεται η ελληνική οικογένεια από παράγοντες εξωτερικούς οι οποίοι, όμως, φαίνεται να καθορίζουν την εξέλιξή της. Στις απόψεις και τις αντιλήψεις των ερωτωμένων μπορεί να διακρίνει κανείς τόσο τα σταθερά στοιχεία που την δομούν μέχρι σήμερα, όσο και εκείνα που τείνουν να αμφισβητούν τον παραδοσιακό κατά φύλο καταμερισμό των αρμοδιοτήτων και

δραστηριοτήτων που συνδέονται με την λειτουργία της, αλλά και την κατά φύλο συγκρότηση του βασικού πυρήνα της δομής της.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Η ελληνική οικογένεια συνεχίζει να διαδραματίζει τον καίριο κοινωνικό της ρόλο παρά το γεγονός ότι βρίσκεται αντιμέτωπη με δυσκολίες και προβλήματα που συναρτώνται με την παρούσα συγκυρία - οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική- η οποία καθορίζει τους όρους με τους οποίους πρέπει να αναμετρηθεί με τις επικρατούσες συνθήκες και προδιαγράφει τα όρια εντός των οποίων πρέπει να κινηθεί. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα, σύμφωνα με την άποψη των ερωτωμένων της έρευνας, είναι οι εξής:

- i. Είναι *δυσκολίες προσαρμογής* σε ένα νέο τρόπο ζωής που απορρέει από την δημιουργία οικογένειας. Τα νέα ζευγάρια δυσκολεύονται να αλλάξουν τις συνήθειες που είχαν πριν τον γάμο και να αποκτήσουν νέες που να είναι προσαρμοσμένες στη νέα οικογενειακή συνθήκη. Ο παλιός τρόπος ζωής συγκρούεται με τον νέο χωρίς να είναι εύκολο για τα μέλη των ζευγαριών να αποδεχθούν το νέο πλαίσιο ζωής.
- ii. Είναι *δυσκολία προσαρμογής στα νέα "standards" ζωής* που απορρέουν από την συγκυρία της οικονομικής κρίσης και της ακρίβειας. Τα μέλη της οικογένειας που έχουν κοινωνικοποιηθεί κατά την προ κρίσης εποχή -εποχή της ευμάρειας- έχουν εγγράψει στην μνήμη τους προγενέστερα υψηλά "standards" ζωής τα οποία εξακολουθούν να θεωρούν ότι πρέπει να εξασφαλίσουν για τα παιδιά τους, έστω κι αν δυσκολεύονται να καλύψουν τις σχετικές δαπάνες και φθάνουν μέχρι του σημείου να στερούνται οι ίδιοι.
- iii. Είναι *δυσκολίες οικονομικές* -ειδικά στην παρούσα συγκυρία της αύξησης του κόστους ζωής- τις οποίες η ελληνική οικογένεια αντιμετωπίζει συνεχώς, σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων της, εφόσον η οικονομική της δυνατότητα αποτελεί βασική προϋπόθεση για να υποστηρίξει τις επιλογές της. Η ίδια η τέλεση γάμου προϋποθέτει οικονομική επένδυση πολλές φορές δυσανάλογη με την πραγματική οικονομική δυνατότητα της οικογένειας, ενώ η εξασφάλιση στέγης, στην περίπτωση που δεν διαθέτει ήδη, όχι μόνον δεν είναι εύκολη και αυτονόητη, αλλά καθίσταται όλο και

δυσκολότερη. Αλλά και η απόκτηση παιδιών απαιτεί την οικονομική υποστήριξη της εκπαίδευσής τους ήδη από την προσχολική ηλικία -εφόσον και οι δύο γονείς εργάζονται και τα ωράρια τους δεν συμβαδίζουν με αυτά της δημόσιας εκπαίδευσης- μέχρι και την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Πέραν αυτών όμως η ελληνική οικογένεια βρίσκεται αντιμέτωπη με μια καθημερινότητα που μαστιάζεται από μεγάλη ακρίβεια: αυξημένους λογαριασμούς τους οποίους δεν επαρκεί για να καλύπτει, φόρους και εισφορές που πρέπει συστηματικά να πληρώνει, υψηλές τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης που πρέπει να εξασφαλίζει για την επιβίωσή της. Και όπως είναι αναμενόμενο, οι οικονομικές δυσκολίες δημιουργούν τριβές μεταξύ των μελών της ελληνικής οικογένειας και συμβάλλουν στην φθορά των σχέσεων μεταξύ των μελών.

- iv. Είναι *δυσκολίες χρονικές* τις οποίες η ελληνική οικογένεια αντιμετωπίζει λόγω των μακρών ωραρίων εργασίας. Προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες οικονομικές απαιτήσεις διαβίωσης τα μέλη των ζευγαριών αναγκάζονται να δουλεύουν πολλές ώρες και να προσαρμόζονται σε «*ρυθμούς ξέφρενους*». Συνέπεια αυτού είναι ότι δυσκολεύονται να εναρμονίσουν τα διαφορετικά ωράρια εργασίας τους με αποτέλεσμα να χάνεται η μεταξύ τους επαφή. Δυσκολεύονται επίσης να εναρμονίσουν τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια με αποτέλεσμα συχνά να μην προλαβαίνουν να δουν τα παιδιά τους. Τελικώς, λόγω αυτών των χρονικών δυσκολιών, φαίνεται ότι αρχίζει να αλλάζει η εικόνα της οικογένειας ως ενιαίου συνόλου το οποίο συνυπάρχει και δρα από κοινού.
- v. Είναι *δυσκολίες επικοινωνίας* σύμφυτες με τις συνθήκες απασχόλησης και ζωής των μελών της ελληνικής οικογένειας. Σε επίπεδο ζευγαριού οι δυσκολίες επικοινωνίας απορρέουν συχνά από το ότι το ζευγάρι δεν είναι πυρηνικά δεμένο με δεσμούς βαθιάς αγάπης και έρωτα. Παράλληλα απουσιάζουν ο σεβασμός, η εκτίμηση και η ειλικρίνεια από το ένα μέλος του ζευγαριού προς το άλλο. Συσκοτίζεται η αλήθεια, κρατούνται μυστικά και λέγονται ψέματα όχι μόνον σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των δύο μελών μεταξύ τους -ιδιαίτερα όταν παρεισφρεύουν εξωσυζυγικές σχέσεις, αλλά και σε ό,τι αφορά τα παιδιά τους. Συχνά η επικοινωνία πραγματοποιείται

υπό μορφή παράλληλων μονολόγων αφού το ένα μέλος του ζευγαριού δεν ακούει το άλλο.. Στην παρούσα συγκυρία μάλιστα, κατά την οποία τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δίνουν στα μέλη της οικογένειας την δυνατότητα να διευρύνουν άμεσα την επικοινωνία με άλλα άτομα εκτός οικογένειας και, ως εκ τούτου, αφιερώνουν σημαντικό μέρος του χρόνου τους σε αυτό το είδος επικοινωνίας, είναι αναμενόμενο να δημιουργηθούν πρόσθετοι λόγοι αποξένωσης των μελών της οικογένειας: των μελών του ζευγαριού μεταξύ τους, αλλά και των γονέων με τα παιδιά τους. Έτσι το προϋπάρχον χάσμα επικοινωνίας μεταξύ των προηγούμενων γενεών – μεταξύ των γονέων του ζευγαριού και των μελών του ίδιου του ζευγαριού- φαίνεται να αναπαράγεται στις επόμενες γενιές –μεταξύ των μελών του ζευγαριού ως γονέων και των παιδιών τους- και ενδεχομένως να βαθαίνει.

- vi. Είναι *δυσκολίες ανατροφής και προστασίας των παιδιών* από τους γονείς σύμφυτες με ένα κοινωνικό περιβάλλον ανασφάλειας και χαλάρωσης των ηθών. Οι γονείς διακατέχονται από συνεχή έγνοια, ανησυχία και άγχος για τους κινδύνους που μπορεί να αντιμετωπίζουν τα παιδιά εκτός σπιτιού, ακόμα και στο σχολείο. Μάλιστα, λόγω των φαινομένων βίας και εκφοβισμού παιδιών που έρχονται στην δημοσιότητα, οι γονείς γίνονται υπερπροστατευτικοί και άθελά τους εμποδίζουν τα παιδιά να μάθουν να αυτονομούνται.
  
- vii. Είναι *δυσκολίες που απορρέουν από κοινωνικά ταμπού και προκαταλήψεις*, φορείς των οποίων είναι οι παλαιότερες γενιές μέσα στην ελληνική οικογένεια. Το «*ταμπού του κόσμου*», το τι θα πει ο κόσμος, όχι μόνον εξακολουθεί να επιβιώνει, αλλά και να είναι τόσο ισχυρό ώστε οι επιλογές της οικογένειας, σε αρκετές περιπτώσεις, να έχουν ως γνώμονα την κοινωνική αποδοχή και την έξωθεν καλή κοινωνική μαρτυρία. Το ταμπού αυτό συχνά συμβαδίζει με ποικίλες προκαταλήψεις που έχουν οι γονείς: προκαταλήψεις που αφορούν την επιλογή συντρόφου από πλευράς του παιδιού τους, το φύλο των παιδιών που πρόκειται να γεννηθούν κ.λπ.. Οι προκαταλήψεις αυτές που διακατέχουν την ελληνική οικογένεια πολλές φορές οδηγούν σε παρεμβάσεις εκ μέρους των παλαιότερων γενεών προκειμένου να αποτρέψουν μη επιθυμητή επιλογή συντρόφου εκ μέρους του παιδιού τους ή σε έκφραση αποδοκιμασίας σε περίπτωση που το φύλο του νεογέννητου δεν είναι για αυτές αποδεκτό. Από την έρευνα δεν

κατέστη δυνατόν να διαπιστωθεί αν οι προκαταλήψεις για τις οποίες γίνεται λόγος επιβιώνουν και στις νεότερες γενιές στις οποίες ανήκουν και οι ερωτώμενοι της ηλικιακής κατηγορίας 36-50 ετών.

- viii. Στις μονογονεϊκές οικογένειες είναι *δυσκολίες που απορρέουν από την ανάληψη και των δύο γονεϊκών ρόλων από τον ίδιο γονέα* και του συνόλου της ευθύνης που αυτοί οι δύο ρόλοι συνεπάγονται. Πότε ως μητέρα και πότε ως πατέρας ο γονέας της μονογονεϊκής οικογένειας καλείται να υποκαταστήσει τον απόντα γονέα και να αναπληρώσει την απουσία του λειτουργώντας αντ' αυτού και αυτοσχεδιάζοντας πάνω στον τρόπο άσκησης του ρόλου του. Στην πραγματικότητα ο γονέας της μονογονεϊκής οικογένειας λειτουργεί με βάση το στερεότυπο που έχει για τον ρόλο του απόντα γονέα κινούμενος, κατά περίπτωση, μεταξύ αυστηρότητας και ανοχής, μεταξύ επιβολής και υποχωρητικότητας κ.λπ.

Συνοπτικά, μπορεί να πει κανείς ότι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα, σύμφωνα τις απόψεις και τις αντιλήψεις των ερωτωμένων, είναι δυσκολίες συγκυριακές, αλλά και δυσκολίες δομικές. Οι μεν δομικές δυσκολίες αντλούν την ύπαρξή τους από ένα ιστορικό βάθος, από συνθήκες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές που διαμόρφωσαν μακροχρόνια τη ελληνική οικογένεια και οι οποίες έχουν αφήσει κατάλοιπα στον τρόπο λειτουργίας της: ταμπού, προκαταλήψεις, τρόπους επικοινωνίας, διαδικασίες κοινωνικής προβολής και κοινωνικής ανόδου. Οι δε συγκυριακές δυσκολίες συνδέονται με τρέχουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που ανέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες. Οι συνθήκες αυτές δημιούργησαν πιέσεις στην ελληνική οικογένεια αναγκάζοντας την να προσαρμοστεί σε κάποιο βαθμό σε αυτές προκειμένου να επιβιώσει, ενώ ταυτόχρονα προκάλεσαν χάσματα στην επικοινωνία μεταξύ των φύλων και των γενεών. Αυτά τα χάσματα, τα οποία η ελληνική οικογένεια βιώνει ως δικές της δυσλειτουργίες, στην πραγματικότητα αντανakλούν την δυσκολία της και την παρεπόμενη υστέρησή της να προσαρμοστεί στις συνθήκες.

## Απόψεις και Αντιλήψεις για τον Γάμο

Πολλοί ερωτώμενοι διαχωρίζουν τον γάμο ως τελετή και ως μυστήριο από τον γάμο ως θεσμό. Κατά την άποψη όσων ερωτώμενων είναι θρησκευόμενοι και αντιτίθενται στον πολιτικό γάμο, επειδή ο γάμος είναι σοβαρή υπόθεση και όχι ζήτημα συμφέροντος, πρέπει το ζευγάρι πρέπει να οδηγείται στην τέλεση θρησκευτικού γάμου μόνον κατόπιν συνειδητής απόφασης. Άλλοι ερωτώμενοι θεωρούν την τελετή του γάμου ως «γιορτή», ως «γλέντι», ως «ένα φαγοπότι», ως «ένα πανηγυράκι για εμπορικούς και κοινωνικούς λόγους» το οποίο στην ουσία σηματοδοτεί, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών και την εύρεση απασχόλησης, την έναρξη μίας νέας φάσης ζωής. Στην αρχή της νέας αυτής φάσης επικρατεί ενθουσιασμός ο οποίος, στην συνέχεια, ειδικά όταν το ζευγάρι αποκτήσει παιδιά, μετουσιώνεται συνήθως σε ανάληψη ευθυνών και κυνήγι υποχρεώσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν εξαιρέσεις ζευγαριών τα μέλη των οποίων γίνονται σύντροφοι ζωής χωρίς να χάσουν την ανεξαρτησία τους.

Ο γάμος ως θεσμός αποτελεί για τους παντρεμένους ερωτώμενους ένα «δέσιμο ζωής», «ένα θεσμό που κρατάει το ζευγάρι ενωμένο», μια κοινή και συνειδητή απόφαση δύο ανθρώπων, οι οποίοι συνδέονται με δεσμούς αγάπης, να κάνουν οικογένεια, να πορευτούν και να αγωνιστούν μαζί για το σκοπό αυτό στην συνέχεια της ζωής τους. Ο γάμος προσφέρει ασφάλεια, σταθερότητα, ησυχία και ενισχύει τον συναισθηματικό δεσμό του ζευγαριού. Ο γάμος είναι, όμως, και «λαχείο» σε ό,τι αφορά την επιλογή ανθρώπου με τον οποίο μπορεί κανείς να συνυπάρξει. Δεν είναι απαραίτητος για την συμβίωση ενός ζευγαριού παρά μόνον στην περίπτωση απόκτησης παιδιών, γιατί η «ελληνική οικογένεια στηρίζεται επάνω στον γάμο». Στην πραγματικότητα η συμβίωση ενός ζευγαριού, είτε έχει τελέσει γάμο θρησκευτικό οποιασδήποτε θρησκείας ή γάμο πολιτικό, είτε έχει υπογράψει σύμφωνο συμβίωσης, ουσιαστικά αλλάζει όταν αποκτά παιδιά. Αλλάζει λόγω του ότι αυξάνονται οι ευθύνες και εντείνονται οι συγκρούσεις λόγω της διαφοράς απόψεων σε σχέση με την ανατροφή των παιδιών (μεταξύ των μελών του ζευγαριού, μεταξύ των γονέων του ζευγαριού και των μελών του ζευγαριού, μεταξύ του ζευγαριού και των ειδικών).

Παράλληλα ο γάμος, για τους ανύπανδρους ερωτώμενους, είναι θεσμός ο οποίος, λόγω της επίδρασης της Εκκλησίας, αντιτίθεται στην πολυγαμική φύση του ανθρώπου και στην ελεύθερη βούλησή του, εκτός αν υπάρχει άλλη συμφωνία. Αποτελεί μια σύμβαση δεσμευτική η οποία κατοχυρώνει τα παιδιά που θα

γεννηθούν στο πλαίσιο αυτό, σύμβαση από την οποία στο παρελθόν δεν μπορούσε να αποχωρήσει κανείς γιατί το διαζύγιο δεν ήταν κοινωνικά αποδεκτό. Ο γάμος ως θεσμός πλήττει την ανεξαρτησία των ανθρώπων με την έννοια ότι χάνουν την αυτονομία τους και δεσμεύουν τον χρόνο τους για τις ανάγκες της «ομάδας» σε βάρος των προσωπικών τους ενδιαφερόντων.

Βασικό πλεονέκτημα του γάμου είναι η δημιουργία οικογένειας γιατί «ο γάμος είναι συνυφασμένος με τα παιδιά». Επίσης σημαντική είναι και η συντροφικότητα, η αγάπη, το κοινό όραμα, η κοινή πορεία που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του γάμου και αποτελούν αντίδοτα στην κατάσταση μοναξιάς η οποία δεν προσδίδει νόημα στην ζωή του ανθρώπου. Όμως τα θετικά στοιχεία του γάμου ως θεσμού συναρτώνται άμεσα με την επιλογή του κατάλληλου συντρόφου με τον οποίο πρέπει να υπάρχουν όχι μόνον κοινά ενδιαφέροντα και αντιλήψεις για τον τρόπο ζωής, αλλά και αμοιβαίος σεβασμός, εμπιστοσύνη και εκτίμηση. Η επιλογή αυτή καθορίζει και την δυνατότητα ουσιαστικής επικοινωνίας, συνεννόησης, αμφίπλευρης κατανόησης και κοινού σχεδιασμού του μέλλοντος κάθε οικογένειας. Στην περίπτωση αυτή ο σύντροφος ή η σύντροφος καθίσταται ένας «άνθρωπος δίπλα του ή δίπλα της» με τον οποίο μοιράζεται κανείς οποιοδήποτε πρόβλημα και ο οποίος αποτελεί «στήριγμα». Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα υπάρξουν διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ των μελών του ζευγαριού, οι οποίες είναι φυσικό να ανακύπτουν λόγω του διαφορετικού τρόπου σκέψης και οι οποίες, όμως, μπορούν να επιλύονται όταν ο ένας από τους δύο ξέρει την κατάλληλη στιγμή να «κάνει ένα βήμα πίσω». Στα θετικά του γάμου αναφέρεται επίσης, περισσότερο υπό μορφή ειρωνικού σχολίου, ότι «κατοχυρώνει συντάξεις χηρείας».

Από την άλλη πλευρά ο γάμος είναι «συνυφασμένος με μια πολύ δύσκολη κατάσταση» για πολλούς λόγους. Ούτως ή άλλως αποτελεί δέσμευση, αλλά τα αρνητικά στοιχεία του γάμου ως θεσμού προκύπτουν κυρίως όταν η επιλογή συντρόφου δεν είναι η κατάλληλη. Στην περίπτωση αυτή ο γάμος καθίσταται ένας «μόνιμος συμβιβασμός», οι υποχωρήσεις είναι συνεχείς και, στο όνομα της διατήρησής του, καταπατώνται οι προσωπικές επιθυμίες και ελευθερίες εφόσον «παύει κανείς να λειτουργεί σαν μονάδα». Ιδιαίτερη έμφαση δίνουν κάποιοι ερωτώμενοι στο ζήτημα της καταπάτησης της ελευθερίας και της ελεύθερης βούλησης κάθε ατόμου στο πλαίσιο του γάμου, πράγμα το οποίο μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για την σωματική και ψυχική του υγεία. Επίσης αρνητικά στοιχεία του γάμου είναι οι τριβές οι οποίες προέρχονται από ζήλεια και ανταγωνισμό τόσο για λόγους ερωτικούς, όσο και επαγγελματικούς. Ειδικά σε ό,τι αφορά τον ανταγωνισμό για λόγους επαγγελματικούς συχνά ο ανταγωνισμός

αυτός προέρχεται από την πλευρά των γυναικών οι οποίες έχουν την ανάγκη να αντιμάχονται τους άνδρες για να αναδείξουν την υπεροχή τους. Συχνά τριβές δημιουργούνται στον γάμο από το γεγονός ότι οι μητέρες αντιμετωπίζουν τους συζύγους και πατέρες ως βοηθούς ή υπαλλήλους που τις συντρέχουν στις γονικές υποχρεώσεις τους και όχι ως ισότιμα μέλη με τα οποία συναποφασίζουν τα της ανατροφής των παιδιών. Ακόμα αρνητικό στοιχείο του γάμου είναι η μονογαμία, αλλά και η πιθανότητα να ιδιοποιηθεί το ένα μέλος του ζευγαριού το άλλο και να το μετατρέψει σε «κτήμα του».

Σήμερα ο γάμος έχει ευτελιστεί με διάφορους τρόπους. Σαφώς υπάρχουν γάμοι που δεν στηρίζονται σε συνειδητή απόφαση να ενώσουν οι άνθρωποι τις ζωές τους, αλλά έχουν άλλα κίνητρα, όπως την απόκτηση κοινωνικού status και κοινωνικής καταξίωσης εφόσον, στην ελληνική κοινωνία, το να είναι κανείς παντρεμένος του προσδίδει κύρος και «ασυλία». Πολλά ζευγάρια δεν προχωρούν σε γάμο αν δεν προηγηθεί μια περίοδος επιτυχούς συγκατοίκησης. Διατυπώνεται επίσης η άποψη ότι δεν προχωρούν σε γάμο γιατί συνδέουν τον γάμο με ανάληψη ευθυνών και «τρομάζουν με τις ευθύνες». Από την άλλη πλευρά υπάρχουν άνθρωποι που επιδιώκουν να παντρευτούν και δεν το επιτυγχάνουν. Είναι αυτοί που έχουν συμπληρώσει την ηλικία των 40 ετών και δεν θέλησαν να παντρευτούν όταν ήταν νέοι. Σήμερα δυσκολεύονται να συνάψουν γάμο γιατί δεν μπορούν να βρουν σύντροφο.

Συνοπτικά είναι φανερό ότι ο γάμος παραμένει ένας ισχυρός θεσμός και δεσμός που δομεί και στηρίζει την οικογένεια. Όμως ταυτόχρονα σήμερα είναι πιο ορατά και εμφανή τα αρνητικά του γάμου εφόσον, σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές αξίες που δίνουν έμφαση στις ατομικές επιλογές και προτεραιότητες, ο θεσμός αυτός πλήττει ή αντιστρατεύεται τις ατομικές ελευθερίες στο όνομα της διατήρησης της οικογένειας.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο θεσμός του γάμου σήμερα**

Οι δυσκολίες όσων συμβιώνουν λόγω γάμου είναι πολλαπλές και συχνά αλληλένδετες μεταξύ τους. Σχετίζονται με μια ευρεία κλίμακα προβλημάτων που άπτονται της κατάστασης της οικονομίας και της κοινωνίας και μακροχρόνια διαμορφώνουν ή και επηρεάζουν τις στάσεις και αντιλήψεις τους για τον γάμο και την οικογενειακή ζωή. Οι ερωτώμενοι αναφέρονται στις εξής δυσκολίες:



- i. *Δυσκολίες οικονομικές* που οδηγούν το ζευγάρι σε συνεχή αγώνα καθημερινής επιβίωσης. Ιδιαίτερα όταν και τα δύο μέλη του ζευγαριού εργάζονται προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες και τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού τους, οι δυσκολίες αυτού του είδους όχι μόνον περιορίζουν τον τρόπο ζωής τους στα απαραίτητα («ζούνε για να δουλεύουνε»), αλλά συχνά δημιουργούν παρεπόμενα προβλήματα που αφορούν τον συνδυασμό της επαγγελματικής ζωής με την οικογενειακή και ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο οι νέες τεχνολογίες, μέσω της τηλεργασίας, υπεισέρχονται στην ζωή του ζευγαριού.
- ii. *Δυσκολίες επικοινωνίας*, οι οποίες ανακύπτουν λόγω της προσπάθειας των μελών του ζευγαριού να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες και της αγωνίας να εξασφαλίσουν τα της επιβίωσης. Οι δυσκολίες αυτές μπορούν να καταλήξουν σε απώλεια της μεταξύ τους επικοινωνίας και επαφής. Μάλιστα οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί ζωής και οι συνεχώς προστιθέμενες υποχρεώσεις στερούν το ζευγάρι από τον χρόνο που είναι απαραίτητος για να συναντηθούν τα μέλη του και να επικοινωνήσουν ουσιαστικά. Επιπρόσθετα δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ των μελών του ζευγαριού εμφανίζονται και λόγω των ποικίλων παρεμβάσεων του οικογενειακού ή φιλικού περιγύρου υπό μορφή απόψεων ή συστάσεων. Σε κάθε περίπτωση η έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας μεταξύ των μελών του ζευγαριού επιφέρει αρνητικές συνέπειες στα παιδιά στο όνομα των οποίων συχνά συνάπτεται ή και διατηρείται ο γάμος.
- iii. *Δυσκολίες συμβίωσης* που είναι δυσκολίες συνύπαρξης. Αυτές απορρέουν από τον εγωισμό του μέλους του ζευγαριού που θέλει «να έχει πάντα δίκιο» και να δικαιώνεται, που δεν αφήνει χώρο στον άλλο να εκφράσει την άποψή του και που δεν θέλει να υποχωρεί με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συγκρούσεις. Η υπέρβαση αυτών των δυσκολιών προϋποθέτει σεβασμό και εμπιστοσύνη στο άλλο μέλος του ζευγαριού, αλλά και υποχωρητικότητα. Προϋποθέτει επίσης την ανοχή του άλλου στον ίδιο χώρο, κάτι το οποίο τέθηκε σε δοκιμή και ενδεχομένως αποτέλεσε δοκιμασία για πολλά ζευγάρια την εποχή της καραντίνας επί πανδημίας.
- iv. *Δυσκολίες διατήρησης της ατομικότητας* κάθε μέλους του ζευγαριού. Οι

δυσκολίες αυτές συνδέονται με συγκρούσεις των επιθυμιών, με παραγκωνισμό ή εγκατάλειψη των προσωπικών ενδιαφερόντων, καθώς και με παρεμπόδιση της προσωπικής εξέλιξης, ειδικότερα στην περίπτωση των γυναικών που έχουν κοινωνικοποιηθεί στο να θυσιάζονται για την οικογένεια.

- v. *Δυσκολία των ζευγαριών να διαχειριστούν την σχέση τους όταν αποκτούν παιδιά* εφόσον χρειάζεται να την διαχειριστούν με βάση το νέο αυτό δεδομένο. Τα μέλη των ζευγαριών δεν μπορούν να δεχτούν την νέα συνθήκη ζωής, το γεγονός ότι αλλάζει η ζωή και οι προτεραιότητές τους. Δυσκολεύονται να διαχειριστούν τα οικονομικά τους με νέα κριτήρια, όχι πλέον με κριτήριο την ικανοποίηση των αναγκών τους ως ζευγαριού, αλλά την ικανοποίηση των αναγκών των παιδιών. Υπό αυτές τις συνθήκες διατρέχουν τον κίνδυνο της αποξένωσης.
- vi. *Δυσκολίες αποδοχής της καθημερινής ρουτίνας και τριβής* την οποία τα ζευγάρια βιώνουν με διάφορους τρόπους: ως απειλή που μπορεί να επιφέρει φθορά στην σχέση τους, ως λόγο για να αποδράσουν από την μονότονη επανάληψη των καθημερινών καθηκόντων, για «να ξεφύγουν από τα ίδια και τα ίδια». Μάλιστα η ρουτίνα και η συνήθεια μπορεί να πλήττουν και την σεξουαλική ζωή των ζευγαριών. Μόνο αντίδοτο στην περίπτωση αυτή μπορεί να είναι η βαθιά αγάπη και η εκτίμηση του ενός μέλους του ζευγαριού προς το άλλο.

Συνοπτικά, οι δυσκολίες στις οποίες αναφέρθηκαν οι ερωτώμενοι αγγίζουν μεγάλο φάσμα των προβλημάτων που συνεπάγονται ο γάμος και η απόκτηση παιδιών. Οι δυσκολίες αυτές, οι οποίες εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται ως ψυχολογικές, είναι άμεσα συνδεδεμένες όχι μόνον με την κατάσταση απασχόλησης των μελών του νοικοκυριού, αλλά και με την ευρύτερη κατάσταση της αγοράς εργασίας, το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας, τις φορολογικές και ασφαλιστικές υποχρεώσεις κλπ. Άμεσα συναρτημένα με τις δυσκολίες αυτές είναι και τα κοινωνικά πρότυπα – παλαιά και νέα– που καθορίζουν τις σχέσεις των φύλων εντός και εκτός γάμου και τα οποία, πολλές φορές, υποκρύπτονται πίσω από τις συγκρούσεις των μελών του ζευγαριού.

## Ρόλοι ανδρών-γυναικών, του πατέρα και της μητέρας

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι, ως επί το πλείστον, οι ερωτώμενοι δεν διαχωρίζουν τον ρόλο του άνδρα από αυτόν του πατέρα, ούτε και τον ρόλο της γυναίκας από αυτόν της μητέρας, πράγμα που σηματοδοτεί ένα είδος ταύτισης των ρόλων αυτών εντός της οικογένειας. Σε μία μόνο περίπτωση όπου γίνεται αυτός ο διαχωρισμός ο ρόλος της γυναίκας αντιδιαστέλλεται από τις καθημερινές υποχρεώσεις της μητέρας και συναρτάται με τον εμπλουτισμό της καθημερινής μονοτονίας («να μην είμαστε στα ίδια και στα ίδια») μέσω της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, της δημιουργίας, της προσφοράς σε άλλους ανθρώπους. Πιο συγκεκριμένα μπορεί κανείς να διακρίνει στις απόψεις των ερωτωμένων για τους ρόλους των φύλων τις εξής τάσεις:

- i. Σύμφωνα με μια *πρώτη* τάση οι ρόλοι αυτοί παραμένουν ακόμα και σήμερα παραδοσιακοί, παρά τους ισχυρισμούς περί εγκαθίδρυσης της ισότητας των φύλων. Ο μεν άνδρας, που κατά παράδοση εκπροσωπεί τον νόμο, την τάξη των πραγμάτων, παραμένει προστάτης της οικογένειας, «κουβαλητής» αγαθών και αυτός που θα «δείξει» στα παιδιά τον κόσμο, η δε γυναίκα μεριμνά για την σωστή ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, ενώ η συναισθηματική κάλυψη των παιδιών αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο και των δύο ρόλων. Οι ρόλοι των φύλων, σύμφωνα με τις απόψεις των μισών ερωτωμένων, παραμένουν σήμερα παραδοσιακοί για διάφορους λόγους. Μπορεί να το επιλέγουν τα ίδια τα ζευγάρια προκειμένου να ανταποκριθούν στις σύνθετες ανάγκες αφενός φύλαξης και ανατροφής των παιδιών και αφετέρου βιοπορισμού της οικογένειας. Μάλιστα μπορεί να προτιμούν οι ρόλοι των φύλων να είναι διαχωρισμένοι στην καθημερινότητα. Η προσκόλληση στους παραδοσιακούς ρόλους μπορεί, σύμφωνα με κάποιες απόψεις ερωτωμένων, να αποτελεί κατάλοιπο ανατροφής του αγοριού από την μητέρα κατά το πρότυπο του αφέντη, του «πασά», του άρχοντα. Μπορεί ακόμα να οφείλεται στο ότι εξακολουθεί να υπάρχει έντονος συντηρητισμός στην ελληνική οικογένεια ο οποίος δεν ευνοεί αλλαγές στους ρόλους των φύλων και αποτυπώνεται στην χαρακτηριστική φράση «ο άντρας θέλει να είναι ελεύθερος και η γυναίκα του παντρεμένη». Μάλιστα διατυπώνεται η άποψη ότι απόρροια του συντηρητισμού αυτού είναι ότι

η ελληνική οικογένεια διατηρεί ακόμα την πατριαρχική της δομή –μέσα στην οποία η γυναίκα έχει κατώτερη θέση– και επακόλουθο, σε αρκετές περιπτώσεις, ότι ο άνδρας ασκεί βία στα λοιπά μέλη της οικογένειας. Ειδικά η μητέρα, στην περίπτωση που είναι εργαζόμενη, καλείται να ανταποκρίνεται σε πολλαπλά καθήκοντα, δηλαδή να διαχειρίζεται ταυτόχρονα τα της άσκησης του επαγγέλματός της, τα του νοικοκυριού και τα της ανατροφής των παιδιών, δηλαδή «να κάνει τα πάντα», ενώ ο πατέρας, ως προς τα του οίκου, παραμένει απών και αποτελεί «διακοσμητικό στοιχείο». Όσο για την διαζευγμένη εργαζόμενη μητέρα αυτή καλείται να λειτουργεί ταυτόχρονα ως μητέρα και πατέρας εάν και εφόσον ο πατέρας δεν ανταποκρίνεται στα του ρόλου του.

- ii. Σύμφωνα με μια *δεύτερη* τάση, οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων σταδιακά μεταβάλλονται τείνοντας προς ένα είδος εξίσωσης και ισότιμου καταμερισμού των υποχρεώσεων και ευθυνών που εμπεριέχουν οι γονικοί ρόλοι των φύλων. Η αλλαγή αυτή δεν συντελείται εύκολα γιατί υπάρχουν παγιωμένες νοοτροπίες και συμπεριφορές από πλευράς των ανδρών που εκφράζονται με ένα είδος αμηχανίας και ευθυνοφοβίας, αλλά και συναρτώνται με κεκτημένες συνήθειες και ισχυρά στερεότυπα σε σχέση με το περιεχόμενο του ρόλου κάθε φύλου, το οποίο και θεωρούν αυτονόητο. Στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών ο παραδοσιακό ρόλος του άνδρα και πατέρα στην ιδιωτική σφαίρα σταδιακά γίνεται πιο ενεργός εφόσον αρχίζει να συμμετέχει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, στα του οίκου και στα των παιδιών. Ταυτόχρονα ο ρόλος του άνδρα και πατέρα γίνεται πιο πραγματικός εφόσον, αντιστρατευόμενος το κοινωνικό πρότυπο που τον θέλει δυνατό και αλύγιστο, αρχίζει να εκφράζει τα συναισθήματά του και να διαμορφώνει κατά τον τρόπον αυτόν νέα πρότυπα. Αυτή η απώλεια εξουσίας του άλλοτε «πατέρα-αφέντη» διατυπώνεται η άποψη ότι καθιστά τον άνδρα «μαλθακό», ευάλωτο και συγκαταβατικό ως προς την ανατροφή των παιδιών. Από την άλλη πλευρά η ανάληψη πολλαπλών, σύνθετων και απαιτητικών ρόλων εκ μέρους των γυναικών και η συνεχής προσπάθεια εξισορρόπησης τους αλλάζουν τις ίδιες τις γυναίκες σε βαθμό που το ενδεχόμενο τίμημα αυτής της αλλαγής μπορεί να είναι ότι δεν μπορούν πλέον να ταυτιστούν πλήρως με κανένα από τους ρόλους αυτούς. Καθοριστικής σημασίας για την αλλαγή αυτή είναι η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας από την

δεκαετία του 80 και μετά, καθώς και η δυνατότητα των γυναικών των νεότερων γενεών να θέτουν στους άνδρες, ως προς τις προϋποθέσεις δημιουργίας και λειτουργίας της οικογένειας και σε συνδυασμό πλέον με την επαγγελματική τους ανέλιξη, όρους και όρια αδιαπραγμάτευτα

- iii. Σύμφωνα με μια *τρίτη* τάση οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων στα νέα ζευγάρια έχουν ήδη αλλάξει με αποτέλεσμα να υπάρχει ισότιμη συμμετοχή των φύλων στην ανατροφή των παιδιών και τις οικιακές εργασίες που είναι αναγκαίες για την καθημερινή λειτουργία των νοικοκυριών. Τα δύο μέλη του ζευγαριού λειτουργούν ως «*συνέταιροι*» οι οποίοι, ανάλογα με την διαθεσιμότητά τους, αλληλοκαλύπτονται, και συνεργάζονται για να συμβάλουν οικονομικά και με κάθε άλλο τρόπο στην στήριξη της οικογένειάς τους. Ειδικότερα έχει αλλάξει ο ρόλος του πατέρα ο οποίος, εφόσον το επιτρέπει το επάγγελμά του, ασχολείται πλέον συστηματικά με τα παιδιά αφιερώνοντας χρόνο για να συνυπάρξει μαζί τους και να τα συνοδεύσει στις ποικίλες δραστηριότητες όπου συμμετέχουν. Ο ρόλος της μητέρας παραμένει ο ίδιος, εκσυγχρονισμένος όμως λόγω της δυνατότητας που υπάρχει να βοηθηθεί για την βελτίωση του τρόπου ανατροφής των παιδιών μέσα από την πληροφόρηση που αναζητεί στο διαδίκτυο.
- iv. Σύμφωνα με μια *τέταρτη* τάση, οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων έχουν σήμερα αντιστραφεί στις περιπτώσεις που ο άνδρας δουλεύει λιγότερες ώρες από την γυναίκα ή είναι άνεργος. Είναι αυτός που κρατάει το νοικοκυριό -ενώ η γυναίκα εργάζεται- και αυτός που ασχολείται με τα παιδιά περισσότερο.
- v. Σύμφωνα με μια *πέμπτη* τάση οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων έχουν σήμερα επηρεαστεί από την τηλεργασία που καθιερώθηκε την εποχή της καραντίνας λόγω πανδημίας.

Συνοπτικά, όσα οι ερωτώμενοι αναφέρουν για τους ρόλους των φύλων αντικατοπτρίζουν μια περίοδο μετάβασης από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πρότυπο λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας εξ επόψεως των ρόλων που διαδραματίζουν τα φύλα στους κόλπους της. Πρόκειται για μετάβαση που συντελείται σταδιακά και αντανακλά την προσαρμογή της ελληνικής οικογένειας σε νέες συνθήκες οι οποίες καθορίζονται από την αγορά εργασίας και την

αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε αυτήν, καθώς και την αλλαγή των κοινωνικών προτύπων και αξιών υπό την επήρεια διαφόρων παραγόντων, όπως είναι η κοινωνικοποίηση των νέων γενεών και εκτός του πλαισίου της οικογένειας, του σχολείου κ.λπ..

## **Προοπτικές των θεσμών της οικογένειας και του γάμου**

Οι προοπτικές της ελληνικής οικογένειας και του γάμου στις συνεντεύξεις της ηλικιακής κατηγορίας 36-50 ετών δεν διαχωρίζονται, ενώ ο γάμος, ως θεσμός, εμπεριέχεται στον ισχυρότερο θεσμό της οικογένειας έστω κι αν δεν γίνεται μνεία σε αυτόν. Ως προς τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας οι απαντήσεις των 11 ερωτωμένων εμφανίζουν τρεις τάσεις.

Η *πρώτη και επικρατέστερη τάση*, εφόσον εκφράζει τις απόψεις των περισσότερων ερωτώμενων (9), είναι αυτή που συμπυκνώνει τις απόψεις όσων θεωρούν ότι η ελληνική οικογένεια έχει μέλλον γιατί αποτελεί θεσμό ισχυρό, με βάσεις, με αξίες και άρρηκτους δεσμούς μεταξύ των μελών της. Το στοιχείο που διαφοροποιείται στις απαντήσεις των ερωτωμένων αυτών είναι η θεώρηση του μέλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν οι εξής θεωρήσεις του μέλλοντος της ελληνικής οικογένειας:

- i. Το μέλλον της ελληνικής οικογένειας συναρτάται άμεσα με την διατήρηση και συνέχιση των παραδόσεων που την κρατούν ενωμένη και την προφυλάσσουν από ένα εκσυγχρονισμό που την διαλύει. Το μέλλον αυτό πρέπει να βασίζεται στις αρχές, το ήθος και τις αξίες που έχουν μεταβιβάσει οι προηγούμενες γενιές στις νεότερες.
- iii. Η εξέλιξη της ελληνικής οικογένειας παρεμποδίζεται από τον ρόλο της Εκκλησίας η οποία εξακολουθεί να προβάλλει και να προωθεί κοινωνικά πρότυπα που επιτάσσουν τον γάμο και την απόκτηση παιδιών. Η θεώρηση αυτή, η οποία συναρτά το μέλλον της ελληνικής οικογένειας με τον διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας, βρίσκεται στον αντίποδα της προηγούμενης θεώρησης περί διατήρησης της παράδοσης.
- iii. Το μέλλον της ελληνικής οικογένειας προοιωνίζεται καλύτερο εάν αλλάξουν κάποιες συνθήκες. Οι ερωτώμενοι την αλλαγή των συνθηκών αυτών συναρτούν με ποικίλους παράγοντες: με την μείωση παθογενειών στους κόλπους της οικογένειας (ενδοοικογενειακή βία, μη επικοινωνία,

θηρσκευτικές αντιλήψεις), την αλλαγή νοοτροπιών σε σύγκριση με αυτές των προηγούμενων γενεών, την εύκολη πρόσβαση σε ευρείας κλίμακας πληροφόρηση που αφορά την ανατροφή των παιδιών, την ύπαρξη θετικής συναισθηματικής ατμόσφαιρας που ευνοεί τα μέλη της οικογένειας και ιδιαίτερα τα παιδιά, την ισότητα των μελών στην πράξη, την δυνατότητα έκφρασης και επικοινωνίας των μελών μεταξύ τους, την αυτογνωσία, αλλά και με την συνειδητοποίηση των καταστάσεων. Το καλύτερο μέλλον της ελληνικής οικογένειας συναρτάται, επίσης, με την δυνατότητα των ζευγαριών να αναπτύσσουν καλές σχέσεις μεταξύ των μελών τους, σχέσεις που να βασίζονται στην αγάπη, την χάραξη κοινής πορείας, την ανοχή και την επικοινωνία. Η επικοινωνία στα νέα ζευγάρια, όπως παρατηρούν κάποιοι ερωτώμενοι, παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από την χρήση των νέων τεχνολογιών, πράγμα το οποίο έχει άγνωστες επιπτώσεις στην λειτουργία της οικογένειας.

- iv. Μέλλον για την ελληνική οικογένεια σαφώς υπάρχει, αλλά συνυφαίνεται με την αντιμετώπιση και επίλυση διαφορετικού τύπου δυσκολιών. Η ίδια η δημιουργία οικογένειας προσκρούει σε άλλα κοινωνικά πρότυπα που είναι επικρατέστερα (αύξηση εκπαιδευτικών εφοδίων μέσω παράτασης του κύκλου σπουδών, επαγγελματική σταδιοδρομία και αναζήτηση εργασίας με υψηλές αποδοχές και γόητρο κ.λπ.). Στις περιπτώσεις αυτές το αποτέλεσμα είναι να δημιουργούνται οικογένειες από τα μέλη των ζευγαριών σε μεγάλη ηλικία και υπό πίεση (εξεύρεση κατάλληλου συντρόφου, σπασμωδικές αποφάσεις κ.λπ.), ειδικά για τις γυναίκες και η πίεση της αναμενόμενης λήξης της αναπαραγωγικής τους δυνατότητας. Αλλά και η λειτουργία της οικογένειας που έχει αποκτήσει παιδιά βρίσκεται αντιμέτωπη με κεφαλαιώδεις δυσκολίες, με προεξάρχουσα την δυσκολία εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας –όταν και οι δύο γονείς εργάζονται– και, σε άμεση συνάρτηση με αυτήν, την δυσκολία επιλογής του κατάλληλου και αρμόζοντος στις ανάγκες του οικογενειακού συστήματος σχολείου για τα παιδιά.

Η *δεύτερη* τάση, η οποία εκφράζει απόψεις μικρού αριθμού ερωτώμενων (2), είναι αυτή που συμπυκνώνει τις απόψεις όσων θεωρούν ότι η ελληνική οικογένεια είναι πολύ δύσκολο να έχει μέλλον υπό τις συνθήκες που διαμορφώνονται. Τρεις είναι

οι παράγοντες που προοιωνίζουν, κατά την γνώμη τους, την αρνητική αυτή εξέλιξη:

- i. Η οικονομική κατάσταση της χώρας η οποία κάθε άλλο παρά ευνοεί νέους ανθρώπους να αποφασίσουν να δημιουργήσουν οικογένεια.
- ii. Η διαφορετική νοοτροπία των νέων σύμφωνα με την οποία δεν δέχονται εύκολα να δεσμευτούν και να εκχωρήσουν μέρος της ελευθερίας τους στο όνομα της οικογένειας.
- iii. Η σύγχρονη δυνατότητα να δημιουργούν οικογένεια ζευγάρια ομοφυλοφίλων υιοθετώντας παιδιά, σχήμα το οποίο δεν συνιστά οικογένεια γιατί δεν ανταποκρίνεται στην συγκεκριμένη δομή της οικογένειας και δεν εμπεριέχει τα πρότυπα που είναι αναγκαία για την φυσιολογική ανατροφή και κοινωνικοποίηση των παιδιών.

Η *τρίτη* τάση, η οποία εκφράζει μεμονωμένη άποψη, είναι αυτή που συνδέεται με ένα σκεπτικισμό για το άδηλο του μέλλοντος της ελληνικής οικογένειας. Είναι αυτή που συναρτά τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας με την γενικότερη εξέλιξη των κοινωνιών και των οικονομιών, καθώς και με τις επιπτώσεις που θα επιφέρει η εξέλιξη αυτή στην οικογένεια. Σύμφωνα με την άποψη αυτή το μέλλον της ελληνικής οικογένειας θα κριθεί από την προσαρμοστικότητά της στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που θα διαμορφωθούν.

Συνοπτικά, οι τρεις τάσεις απόψεων για τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας συναρτούν την ύπαρξη ή μη τέτοιων προοπτικών με παράγοντες οι οποίοι συνδέονται τόσο με την ίδια την οικογένεια ως δομή και τον τρόπο εσωτερικής λειτουργίας της, όσο και με ευρύτερους εξωτερικούς παράγοντες (θεσμικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς κ.λπ.) που την επηρεάζουν και συχνά επικαθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την εξέλιξή της.



## Συμπεράσματα

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης δίνουν ένα πρώτο στίγμα που αφορά, σε πολύ γενικές γραμμές, το πλαίσιο ζωής το οποίο συνοδεύει ή από το οποίο απορρέουν οι απόψεις και οι αντιλήψεις του για την ελληνική οικογένεια και τον γάμο. Οι απόψεις και οι αντιλήψεις αυτές αντικατοπτρίζουν ή συνδέονται με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και θεσμικές αλλαγές που παρατηρούνται από την μεταπολίτευση και μετά. Γιατί οι ερωτώμενοι ηλικίας σήμερα 36-50 ετών έχουν γεννηθεί μεταξύ 1974 και 1987 και έχουν κοινωνικοποιηθεί κατά την περίοδο που μεσολαβεί από την μεταπολίτευση μέχρι την περίοδο της επέλευσης της οικονομικής κρίσης

Οι απόψεις και αντιλήψεις των ερωτωμένων για την ελληνική οικογένεια επικεντρώνονται σε δύο βασικά ζητήματα. Το **πρώτο αφορά την κοινωνική σημασία της ελληνικής οικογένειας, όπως αυτή έχει λειτουργήσει μέχρι σήμερα και τον θεμελιακό ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνική οργάνωση.** Το **δεύτερο ζήτημα συνδέεται με τις επιρροές που δέχεται η ελληνική οικογένεια από παράγοντες εξωτερικούς οι οποίοι, όμως, φαίνεται να καθορίζουν την εξέλιξή της.** Στις απόψεις και τις αντιλήψεις των ερωτωμένων μπορεί να διακρίνει κανείς τα σταθερά στοιχεία που δομούν την οικογένεια μέχρι σήμερα, τα στοιχεία εκείνα που **τείνουν να αμφισβητήσουν τον κατά φύλο καταμερισμό των αρμοδιοτήτων και δραστηριοτήτων που συνδέονται με λειτουργία της,** αλλά και, πέραν αυτών, την κατά φύλο συγκρότηση του βασικού πυρήνα της δομής της.

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα, σύμφωνα τις απόψεις και τις αντιλήψεις των ερωτωμένων, είναι **δυσκολίες συγκυριακές, αλλά και δυσκολίες δομικές.** Οι **μεν δομικές δυσκολίες αντλούν την ύπαρξή τους από ένα ιστορικό βάθος, από συνθήκες οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές που διαμόρφωσαν μακροχρόνια τη ελληνική οικογένεια και οι οποίες έχουν αφήσει κατάλοιπα στον τρόπο λειτουργίας της: ταμπού, προκαταλήψεις, τρόπους επικοινωνίας, διαδικασίες κοινωνικής προβολής και κοινωνικής ανόδου.** Οι **δε συγκυριακές δυσκολίες συνδέονται με τρέχουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που ανέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες και οι οποίες αφενός δημιούργησαν πιέσεις στην ελληνική οικογένεια αναγκάζοντας την να προσαρμοστεί σε νέες συνθήκες προκειμένου να επιβιώσει, αφετέρου προκάλεσαν χάσματα στην επικοινωνία μεταξύ των φύλων και των γενεών τα οποία η οικογένεια βιώνει ως δυσλειτουργίες,** ενώ στην πραγματικότητα

φαίνεται να αντανakλούν τις δυσκολίες και την υστέρησή της να προσαρμοστεί στις νέες αυτές συνθήκες.

Είναι φανερό ότι ο γάμος **παραμένει ένας ισχυρός θεσμός και δεσμός που δομεί και στηρίζει την οικογένεια**. Όμως ταυτόχρονα σήμερα είναι πιο ορατά και εμφανή τα αρνητικά του γάμου εφόσον, σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές αξίες που δίνουν έμφαση στις ατομικές επιλογές και προτεραιότητες, ο θεσμός αυτός πλήττει ή αντιστρατεύεται τις ατομικές ελευθερίες στο όνομα της διατήρησης της οικογένειας.

Οι δυσκολίες στις οποίες αναφέρθηκαν οι ερωτώμενοι αγγίζουν μεγάλο φάσμα των προβλημάτων που συνεπάγονται ο γάμος και η απόκτηση παιδιών. Οι δυσκολίες αυτές, οι οποίες εκ πρώτης όψεως **εμφανίζονται ως ψυχολογικές, είναι άμεσα συνδεδεμένες με την κατάσταση της απασχόλησης των μελών του νοικοκυριού, αλλά και με την ευρύτερη κατάσταση της αγοράς εργασίας, το βιοτικό επίπεδο της χώρας, τις φορολογικές και ασφαλιστικές υποχρεώσεις** κ.λπ. Άμεσα συναρτημένα με τις δυσκολίες αυτές είναι και τα κοινωνικά πρότυπα – παλαιά και νέα – που καθορίζουν τις σχέσεις των φύλων εντός και εκτός γάμου και τα οποία υποκρύπτονται πολλές φορές πίσω από τις συγκρούσεις των μελών του ζευγαριού.

Όσα οι ερωτώμενοι αναφέρουν για τους ρόλους των φύλων αντικατοπτρίζουν μια **περίοδο μετάβασης από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πρότυπο λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας** εξ επόψεως των ρόλων που διαδραματίζουν τα φύλα στους κόλπους της. Πρόκειται για μετάβαση που συντελείται σταδιακά και αντανakλά την προσαρμογή της ελληνικής οικογένειας σε νέες συνθήκες οι οποίες καθορίζονται από την αγορά εργασίας και την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε αυτήν, **καθώς και την αλλαγή των κοινωνικών προτύπων και αξιών υπό την επήρεια διαφόρων παραγόντων**, όπως η κοινωνικοποίηση των νέων γενεών και εκτός του πλαισίου της οικογένειας και του σχολείου κ.λπ.

Τρεις είναι οι τάσεις απόψεων που έχουν διατυπωθεί για τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας. Οι τάσεις αυτές **συναρτούν την ύπαρξη ή μη τέτοιων προοπτικών με παράγοντες οι οποίοι συνδέονται τόσο με την ίδια την οικογένεια ως δομή και τον τρόπο εσωτερικής λειτουργίας της, όσο και με ευρύτερους εξωτερικούς παράγοντες** (θεσμικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς κ.λπ.) που την επηρεάζουν και συχνά επικαθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την εξέλιξή της.

Εν τέλει οι ερωτώμενοι 36-50 ετών οι οποίοι έχουν κοινωνικοποιηθεί από την

μεταπολίτευση και μετά υπό την επίδραση σημαντικών θεσμικών αλλαγών, όπως η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και η πλήρης ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, μέσω των απόψεων και αντιλήψεων τους για την ελληνική οικογένεια, **σκιαγραφούν ένα τοπίο, άλλοτε σταθερό, και σήμερα πλέον σταδιακά μεταβαλλόμενο.** Περιγράφουν μάλιστα μερικές από τις μεταβάσεις που παρατηρούνται από την παραδοσιακή στην σύγχρονη οικογένεια και σημειώνουν τις αλλαγές που έχουν υπάρξει εκφράζοντας ταυτόχρονα τους προβληματισμούς τους. **Αποδέχονται τις αλλαγές που αφορούν την λειτουργία της οικογένειας,** όχι όμως και την κατά φύλο δόμηση του πυρήνα της οικογένειας, αλλαγή η οποία συντελείται όταν τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια υιοθετούν παιδιά. **Στην ουσία οι απόψεις και αντιλήψεις τους αντικατοπτρίζουν την προσαρμοστικότητα της ελληνικής οικογένειας σε δύσκολες και συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες, προσαρμοστικότητα που είναι αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση της στην μακρά διάρκεια.** Οι απόψεις και αντιλήψεις των ερωτημένων 36-50 ετών δείχνουν επίσης ανάγλυφα ότι η προσαρμοστικότητα αυτή της ελληνικής οικογένειας συνυφάνεται με την συνεχή ταλάντωσή της μεταξύ παραδοσιακού και σύγχρονου τρόπου λειτουργίας της.

# Στάσεις και αντιλήψεις ατόμων 51-65 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα

## Μελέτη περίπτωσης

### Εισαγωγή

Οι συνεντεύξεις με τα άτομα της ομάδας αυτής περιλαμβάνουν: 5 άνδρες και 5 γυναίκες 50-65 ετών με τα παρακάτω κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά: 8 είναι παντρεμένοι με παιδιά, ένας σε ελεύθερη συμβίωση για πολλά χρόνια και ένας ανύπαντρος και τέλος, όλοι έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Όσο για τα επαγγέλματά τους: μεταφράστρια, δασκάλα χορού, καθηγητές 2βάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, συνταξιούχος τραπεζική υπάλληλος, δικηγόρος, αστροφυσικός, φυσιοθεραπευτής<sup>24</sup>

### Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια

Η ελληνική οικογένεια είναι μια συντηρητική οικογένεια, της οποίας τα μέλη αλληλεξαρτώνται, και τα παιδιά ακολουθούν πολύ συχνά τις επιλογές της οικογένειας σε βάρος των δικών τους επιλογών.

Στα θετικά στοιχεία της οικογένειας πιστώνεται η συναισθηματική και υλική στήριξη, όχι μόνο σε περιόδους κρίσης που αυτό γίνεται εντονότερο, αλλά και στην καθημερινότητα εν γένει. Η υλική στήριξη συνήθως είναι από τους γονείς προς τα παιδιά αλλά και αντίστροφα όταν οι γονείς γεράσουν, αλλά και των παιδιών προς τους γονείς όταν τα παιδιά είναι ακόμη νέα σε περιπτώσεις οικονομικής δυσκολίας της οικογένειας (ανεργία γονέων, αδυναμία προς εργασία κ.λπ.). Η οικονομική στήριξη που αναλαμβάνει η οικογένεια πολλές φορές είναι στήριξη την οποία θα έπρεπε να δίνει το Κράτος (στα μικρά παιδιά, στους νέους, τους ηλικιωμένους, ασθενείς κ.λπ.) κάτι το οποίο όμως είναι ανύπαρκτο. Αντί του Κράτους Πρόνοιας αναλαμβάνει τα βάρη η οικογένεια για τα μέλη της:

---

<sup>24</sup> Την έρευνα υλοποίησε η Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ) κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου - Μαΐου 2023 και είναι η συντάκτρια του κειμένου.

*«Η οικογένεια, παραμένει το κεντρικό κύτταρο της κοινωνικής οργάνωσης περισσότερο, κι όχι τόσο της συναισθηματικής. Η συναισθηματική, εντάξει... Σ' όλο τον κόσμο οι γονείς αγαπάνε τα παιδιά τους. Δηλαδή είναι παράλογο να ταυτίζουμε την αγάπη με την ανάγκη. Είναι άλλο πράγμα η φροντίδα, άλλο πράγμα η αγάπη. Επειδή φροντίζουμε πολύ τα παιδιά μας και κρατάμε το παιδικό δωμάτιο μέχρι να πεθάνουμε εμείς, δεν σημαίνει ότι φροντίζουμε περισσότερο τα παιδιά μας ή τ' αγαπάμε περισσότερο».*

Τις τελευταίες 4 δεκαετίες η ελληνική οικογένεια είχε κάνει βήματα προόδου, είναι πιο ανοιχτή, τα παιδιά φεύγουν πιο γρήγορα από το σπίτι των γονιών, αποκτούν αυτονομία και ελευθερία πιο γρήγορα, αλλά λόγω της οικονομικής και στη συνέχεια της υγειονομικής κρίσης τα παιδιά επέστρεψαν στην οικογένεια και στην συγκατοίκηση με τους γονείς, αναγκαστικά.

Η οικογένεια έχει αλλάξει, δεν μένουν μαζί οι διαφορετικές γενιές, δεν γεννιούνται τόσα παιδιά, οι γονείς ασχολούνται περισσότερο και περνούν περισσότερο ποιοτικό χρόνο με τα παιδιά τους, αλλά παραμένουν σε όλους μας οι παλιότερες αντιλήψεις της επεμβατικότητας στη ζωή των παιδιών μας. *«Εννοείται ότι αυτοπεριορίζομαι, προσπαθώ να μην κάνω αυτά που είπα πριν. Άλλωστε αν δεν τα κάνω νιώθω ενοχές. Δηλαδή, δεν έχω απαλλαγεί εντελώς από αυτό το πρότυπο του ότι πρέπει να νοιάζομαι, να παίρνω το παιδί μου κάθε μέρα τηλέφωνο, να μαθαίνω πού είναι ακριβώς, να ξέρω με ποιον βγαίνει παρόλο που είναι 35 χρονών».*

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Η ελληνική οικογένεια ακόμη σήμερα είναι αρκετά «κλειστή», τα παιδιά μένουν κοντά στους γονείς και δεν απογαλακτίζονται εύκολα όταν μεγαλώνουν, ενώ οι γονείς ασκούν έλεγχο στις ζωές των ενήλικων παιδιών τους. Αναφορικά με τα αρνητικά της ελληνικής οικογένειας τονίζεται ότι *«είναι μια μαύρη τρύπα που καταπίνει τα μέλη της. Υπάρχει πάρα πολύ μεγάλος έλεγχος των γονέων, που ίσως κάποιες φορές βοηθούν οικονομικά τα παιδιά και αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν στις ζωές τους».*

Στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια καταγράφονται οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες που ανάγκασαν τα παιδιά να ξαναγυρίσουν στα σπίτια των γονιών τους λόγω των φοβερών ενοικίων, γιατί *«είναι πολύ δύσκολο πλέον να μπορέσει ένας νέος μόνος του να νοικιάσει ένα σπίτι και να μείνει, αν δεν έχει σύντροφο, φίλους και όλα αυτά για να μοιραστεί τα έξοδα».*

## Απόψεις και αντιλήψεις για τον Γάμο

Όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε, «κάποτε θεωρούσαμε τον γάμο ως μια αναγκαία κατάσταση για να μπορέσουμε να συνυπάρξουμε και να κάνουμε οικογένεια. Ναι, τώρα πια δεν παντρεύονται οι νέοι. Κάνουν ένα σύμφωνο συμβίωσης και λύνουν το πρόβλημά τους. Συν το ότι οι καινούργιες διαδικασίες είναι πολύ γρήγορες. Και σε διαδικασία γάμου κάνεις ένα πολιτικό γάμο και στη συνέχεια υπάρχει και μία πλατφόρμα που χωρίζει πολύ σύντομα, χωρίς τίποτα το διαδικαστικό».

Άλλοι τονίζουν ότι «τα αρνητικά του γάμου είναι αυτά που η κοινωνία σου φέρνει, που πρέπει να είσαι με τις οικογένειες, με τους συγγενείς, με τα σόγια, κι όλα αυτά. Νομίζω ότι έχουν κάπως εκλείψει τώρα όλα αυτά. Είναι πιο ήπια. Τώρα ο γάμος είναι και πιο ανοιχτός, αν θέλουμε... Δεν είναι τόσο στενός όπως ήταν παλιά που οι γυναίκες παντρευόντουσαν και αυτό τις περιόριζε».

Αρκετοί πλέον θεωρούν ότι πρέπει να υπάρχουν επιλογές, να μπορεί κάποιος να επιλέξει πως θα ζήσει με τον/την σύντροφό του: θα κάνει θρησκευτικό γάμο, πολιτικό, σύμφωνο συμβίωσης, τίποτα από όλα αυτά; «Τώρα αν ο γάμος είναι μία συμβίωση, μία επιλογή να μοιράσεις στη ζωή σου με κάποιον είναι μία πολύ καλή συνθήκη. Τώρα από κει και μετά είναι μία συμβίωση η οποία συμβαίνει σε ένα πιο, ας πούμε, θεσμικό... θεσμικά επικυρώνεται μέσα από κάποιες πράξεις. Είναι διαφορετικός τώρα ο γάμος. Τουλάχιστον στη δικιά μας γενιά, στο δικό μας περιβάλλον».

Άλλοι σημειώνουν ότι «δεν σημαίνει ότι η σύνδεση μ' ένα γάμο φέρνει την ευτυχία. Ίσα-ίσα η σύνδεση με ένα γάμο φέρνει την ευτυχία υπό προϋποθέσεις. Άλλωστε, γι' αυτό είδαμε ότι στην περίοδο της πανδημίας εξερράγη η ενδοοικογενειακή βία. Γιατί αυτές που έμεναν χωρίς χώρο ήταν γυναίκες. Γιατί ο όποιος χώρος υπήρχε που σίγουρα στα περισσότερα σπίτια ήτανε μηδαμινός γιατί η Ελλάδα έχει κυρίως διαμερίσματα, δεν έχει ανοιχτούς χώρους... Οι άντρες πήρανε το χώρο τους γιατί αυτονόητα έχουνε το μεγαλύτερο μερίδιο, τα παιδιά, επίσης, διότι 'τι θα κάνουμε; Παιδιά είναι, προηγούνται έτσι κι αλλιώς', και αυτές που στριμώχτηκαν στη γωνία ήταν οι γυναίκες. Ακριβώς γιατί τους έλειπε ο χώρος. Δεν τους έλειπε η συνθήκη».

Άλλοι θεωρούν ότι «σε αυτή τη συνθήκη που λέγεται 'γάμος', επίσης, δεν είμαστε όλοι ίσοι. Μην το ξεχάσουμε κι αυτό. Προηγούνται οι άντρες. Αν υπάρχουν παιδιά, έρχονται τα παιδιά. Και κάπου αν μείνει χώρος, έρχονται κι οι γυναίκες».

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο θεσμός του γάμου σήμερα**

Κοινή είναι η διαπίστωση ότι «η καθημερινή συνύπαρξη μ' έναν άνθρωπο δημιουργεί προστριβές. Η συνύπαρξη, η συμβίωση δημιουργεί προστριβές και φθορές αλλά και ζευγάρια που δεν είναι παντρεμένα, που δεν έχουν μπει σ' αυτή τη διαδικασία, αντιμετωπίζουν τις ίδιες καταστάσεις γιατί αυτό έχει να κάνει πάρα πολύ... με την καθημερινότητα και την καθημερινή συνύπαρξη».

Αναφορικά με το ρόλο του άντρα τονίζεται ότι «μπορεί και να 'χει αλλάξει, μπορεί και να μην έχει αλλάξει. Μάλλον κάποιοι άντρες ήταν από την αρχή στη λογική της βοήθειας στην οικογένεια, της συνύπαρξης, στο μέγαλωμα των παιδιών, στο μοίρασμα των οικιακών εργασιών. Κάποιοι άλλοι δεν ήταν λόγω μεγάλωματος, αλλά νομίζω ότι υπάρχουν και πάρα πολλά νέα παιδιά τα οποία συνεχίζουν να έχουν αυτή την άποψη, ότι η γυναίκα είναι υποχρεωμένη να προσφέρει στο σπίτι».

Οι γυναίκες, οι μητέρες συνεχίζουν να αναλαμβάνουν τα πάντα με τα παιδιά και με τη μόρφωσή, ασχολούνταν με την εκπαίδευση, τα εξωσχολικά, γενικά όλη τη διαδικασία των παιδιών αλλά μοιράζονται και κάποια πράγματα μερικές φορές και με τους άντρες τους.

Αναφορικά με το ζήτημα του γάμου και της χειραφέτησης οι σχετικές προσλήψεις υπερτονίζουν το γεγονός ότι «οι νέες γυναίκες δεν χρειάζονται τον γάμο για να χειραφετηθούν όπως παλιότερα που οι γυναίκες παντρεύονταν για να φύγουν από την οικογένειά τους και έμπαιναν σε νέα οικογένεια. Τώρα οι γυναίκες εργάζονται περισσότερο και δεν χρειάζεται να χειραφετηθούν έτσι, χειραφετούνται μέσα από την εργασία τους, έχουν περισσότερη συνειδητοποίηση της θέσης τους». Αυτό έχει αλλάξει πολύ. Υπάρχουν επίσης οι περιπτώσεις των μονογονεϊκών οικογενειών αλλά και των ατόμων που μένουν μόνοι τους (ανύπαντροι ή χωρισμένοι). «Αυτό παλιότερα, ήτανε σχεδόν στίγμα. Σαν αναπηρία. Για να το σκεφτούμε λίγο, υπήρχε η έννοια στην ελληνική κοινωνία, που πια δεν την ακούς πια, 'ζωντοχήρα' Είναι δυνατόν μια γυναίκα που χώρισε να λέγεται 'ζωντοχήρα';»

## **Ρόλοι ανδρών γυναικών και του πατέρα και της μητέρας**

Η σχέση γυναίκας και άντρα στο γάμο και στην οικογένεια «έχει αλλάξει, έχει αλλάξει πολύ. Τα νέα ζευγάρια τώρα μοιράζονται τα πάντα. Παλιότερα το σπίτι ήταν αρμοδιότητα μόνο γυναικεία, δεν παρέμβαινε κανένας σ' αυτό. Αυτό έχει να κάνει βέβαια και με το ότι οι γυναίκες δουλεύουν εκτός σπιτιού, οπότε όταν λείπεις πολλές ώρες αναγκαστικά κάποιος πρέπει να προχωρήσει τη διαδικασία του σπιτιού, της

οικογένειας». Ωστόσο, ο ρόλος της γυναίκας έχει αλλάξει πολύ «επειδή οι γυναίκες σηκώνουν πολύ μεγαλύτερα βάρη από αυτά που αντέχουν να σηκώνουν, γιατί έχουν και την εκτός σπιτιού δουλειά και την εντός σπιτιού υψηλή επιστασία με κάποια βοήθεια, που δεν συμβαίνει και πάντα».

«Όταν είπαμε για ισότητα των μελών της οικογένειας, ανδρών-γυναικών δηλαδή, απλώς το μοιραστήκανε. Δηλαδή μοιράστηκαν οι γυναίκες με τους άντρες τους αυτό που θα έπρεπε να κάνει η κοινωνία και δεν θα έπρεπε να το κάνουν ούτε οι άντρες, ούτε οι γυναίκες. Αυτό συνέβη».

## **Προοπτικές των θεσμών της οικογένειας και του γάμου**

Οι περισσότεροι/ες των ερωτώμενων συμφωνούν ότι οι οικογένειες, η συμβίωση των ανθρώπων, οι μορφές των οικογενειών κ.λπ., θα αλλάξουν στο μέλλον, αν και δεν είναι σαφές προς ποια κατεύθυνση: «Σίγουρα θα υπάρχουν πολλές επιλογές... Σίγουρα θα είναι διαφορετικές, δεν ξέρω αν θα συνεχίσουν να είναι οικογένειες. Δεν ξέρω αν θα συνεχίσουν να λειτουργούν ως οικογένειες με την έννοια του γάμου και της συμβίωσης. Είναι πολύ εύκολο τώρα πια, τα νέα ζευγάρια, όχι μόνο τα νέα, όλα τα ζευγάρια, να τραβήξουν διαφορετικούς δρόμους. Αλλά σίγουρα οι οικογένειες θ' αλλάξουνε μορφή».



## Συμπεράσματα

Οι αλλαγές που παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες αφορούν περισσότερο τον γάμο, παρά την οικογένεια. Οι περισσότεροι **παρατηρούν αλλαγές σε σχέση με τον γάμο και τη συμβίωση, και περιμένουν ότι αυτές οι αλλαγές θα ενταθούν στο μέλλον.** Τα νέα ζευγάρια π.χ. δεν παντρεύονται εύκολα, ενώ χωρίζουν με μεγαλύτερη ευκολία από ότι οι προηγούμενες γενιές. Όλοι σημειώνουν ότι οι **τρόποι συμβίωσης θα πάρουν διαφορετικές νομικές και άλλες μορφές στο μέλλον.**

Αλλά και η οικογένεια έχει αλλάξει, **δεν μένουν μαζί οι διαφορετικές γενιές, δεν γεννιούνται τόσα παιδιά, οι γονείς ασχολούνται περισσότερο και περνούν περισσότερο ποιοτικό χρόνο με τα παιδιά τους,** αλλά παραμένουν στοιχεία των παλαιότερων αντιλήψεων για τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών, σύμφωνα με τις οποίες η **επεμβατικότητα στη ζωή των παιδιών μας είναι περίπου αυτονόητη και φυσιολογική.**

Στο εσωτερικό των οικογενειών, **οι γυναίκες και οι άντρες μοιράζονται τα οικογενειακά βάρη περισσότερο από ότι παλιότερα, γεγονός που συνδέεται και με την εργασία εκτός σπιτιού των γυναικών.** Οι άντρες ασχολούνται περισσότερο από παλιά με τα παιδιά, αλλά **οι γυναίκες εξακολουθούν να έχουν τον βασικότερο ρόλο στην ανατροφή, στην εκπαίδευσή τους, στις εξωσχολικές δραστηριότητες κ.λπ.** αλλά και γενικότερα στη φροντίδα του σπιτιού. Αναλαμβάνουν επίσης και τα **βάρη από την φροντίδα άλλων μελών της οικογένειας, των ηλικιωμένων,** κάτι που θα έπρεπε να αναλαμβάνει το Κράτος σύμφωνα με κάποιους.

Παρά τις αλλαγές, η ελληνική οικογένεια **παραμένει ένας συντηρητικός θεσμός, ένα καταφύγιο συναισθηματικό και πραγματικό για όλα τα μέλη τους που προσφέρουν απλόχερα βοήθεια και στήριξη αλλά και καταπίεση!** Οι γονείς βοηθούν τα παιδιά αλλά παρεμβαίνουν και στις ζωές των παιδιών τους θεωρώντας ότι αυτονόητα τα παιδιά τους θα υιοθετήσουν τις δικές τους επιλογές στη ζωή τους. Η **παρέμβαση των οικογενειών στις επιλογές ζωής είναι ένα από τα αρνητικά στοιχεία το οποίο επισημαίνεται από όλους,** ιδίως όταν τα ζευγάρια είναι παντρεμένα (αυτό επισημαίνεται ως ένα από τα μεγάλα αρνητικά σημεία του γάμου).

Στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αλλά και της υγειονομικής, αλλά ακόμη και σήμερα με τη ραγδαία αύξηση των τιμών στα ενοίκια και στο κόστος ζωής, **η οικογένεια υποδέχθηκε πίσω τα ενήλικα παιδιά της και τα στήριξε,** παρέχοντας τους στέγη και οικονομική βοήθεια.

# Στάσεις και αντιλήψεις ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα Μελέτη περίπτωσης

## Εισαγωγή

Με δεδομένο ότι οι προσωπικές συνεντεύξεις συνιστούν κύριο εργαλείο για την υλοποίηση της ποιοτικής έρευνας του ΕΚΚΕ υπό τον τίτλο «οικογένεια και σύγχρονη ελληνική κοινωνία», οι αντίστοιχες και πραγματοποιημένες διά ζώσης με εκπροσώπους αμφοτέρων των φύλων της ηλικιακής ομάδας από την ηλικία των 66 και άνω, παρείχαν τη δυνατότητα στην ερευνητική ομάδα, να πληροφορηθεί τις απόψεις και τις αντιλήψεις τους για το συγκεκριμένο θέμα και μέσω αυτών να τύχει καλύτερης προσέγγισης η υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα.<sup>25</sup>

## Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια

Οι γνώμες της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας για τη σύγχρονη οικογένεια σε σημαντικό βαθμό αποτυπώνουν τη σχεδόν εξιδανικευτική, ισχυρή βιωματική μνήμη της διευρυμένης-εκτεταμένης πατρικής οικογένειας καταγωγής τους εντός της οποίας ανατράφηκαν, γαλουχήθηκαν και αξιοδότησαν το γενικό περίγραμμα της ενήλικης ζωής τους. Τα σχετικά βιώματα συγκροτούν μέτρο σύγκρισης ως προς τα θετικά ή αρνητικά στοιχεία, τις λειτουργίες-ρόλους που επιτελούνται στο πλαίσιο της σύγχρονης πυρηνικής-συζυγικής-ελευθεροσυμβιωτικής οικογένειας.

Υποστηρίζεται πως παλαιότερα η πατριαρχικής δομής ελληνική οικογένεια «ήταν πολύ πιο συνδεδεμένη, υπήρξε ένα δέσιμο, ήτανε δεμένη στήριζε ο ένας τον άλλο, υπήρχαν αγάπη και αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια, θαλπωρή, ζεστασιά συμπαράσταση, το ενδιαφέρον του ενός για τον άλλον, δηλαδή συνεκτικά στοιχεία τα οποία φθίνουν στην πορεία λόγω οικονομικών καταστάσεων, συναισθηματικής αποξένωσης και οικιστικής απόστασης. [...] Ο δεσμός παραμένει εν πολλοίς αλλά όχι

---

<sup>25</sup> Την έρευνα υλοποίησε η Ολυμπία Σελέκου (Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ) κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου-Μαΐου 2023 και είναι η συντάκτρια του κειμένου.

στον βαθμό που ήτανε παλιότερα.» Υποστηρίζεται η μεταβίβαση από γενιά σε γενιά αντιλήψεων, συμπεριφορών, αξιών και υλικών παροχών οι οποίες έχουν θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στις ενδοοικογενειακές σχέσεις ή τις προσωπικές επιλογές των μελών της οικογένειας.

Οι πληροφορήτριες/τές, εστιάζοντας τόσο σε σημερινά προσωπικά βιώματα της οικογένειας που δημιουργήσαν, όσο και σε παρατηρήσεις αντλημένες από το περιβάλλον των ενήλικων παιδιών τους, τον στενό φιλικό κύκλο ή τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο αναφοράς τους, αντιλαμβάνονται πως παρά τις ενυπάρχουσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές αλλαγές-επιρροές-μεταλλάξεις-μετασχηματισμούς, η δημιουργία οικογένειας σε όποια μορφή ή δομή αυτή παρουσιάζεται εξασφαλίζει θεμελιώδεις συναισθηματικές, βιολογικές, βιοτικές, ψυχολογικές, κοινωνικές ανάγκες. Για τους λόγους αυτούς – υποστηρίζουν– και παρά τις διαφοροποιήσεις, την ανάδυση νέων οικογενειακών προτύπων, παραμένει «σαν γάτα εφτάψυχη» αρκούντως ανθεκτική, επικρατεί ως κοινωνικός θεσμός και ως προσωπική επιλογή στην πορεία ζωής με συμβίο/α.

Στις σημερινές πιεστικές συνθήκες «ενός κόσμου που αλλάζει ραγδαία» και χωρίς να αμφισβητείται η αξία του θεσμού, ως «μία θεμελιώδης σταθερά στην ζωή του ανθρώπου του ως πηγή χαράς και δημιουργίας αλλά και ως στήριγμα και καταφύγιο απέναντι στις δυσκολίες», διαπιστώνεται το ότι η οικογένεια διέρχεται κρίση η οποία φανερώνεται από την διάψευση των προσδοκιών, την έλλειψη επικοινωνιακής αμφίδρομης επικοινωνίας και θετικού κλίματος, την παθητικότητα-τυπικότητα της έγγαμης σχέσης, την έλλειψη σωματικής επαφής και ψυχικών δεσμών, (αγάπη, κατανόηση, διαλλακτικότητα), την έξαρση της σωματικής-ψυχολογικής βίας (ιδίως επί των γυναικών), την ύπαρξη συγκρούσεων μεταξύ συζύγων και μεταξύ γονέων με τα παιδιά τους ή και αντίστροφα, από την συχνότητα των διαζυγίων, από την διαφαινόμενη προτίμηση.-κυρίως στους νέους- για ελεύθερη συμβίωση. Επικρίνεται η συμπεριφορά προς τα γηραιότερα μέλη: «Υπάρχουν οι επιδράσεις από το εξωτερικό όπου κλείνουν τους γονείς σε οίκους ευγηρίας, ενώ ο γονιός που έχει προσφέρει τα μάλα στο παιδί του σα να πετιέται. Αυτό είναι κοινωνικό φαινόμενο και λόγω δυσχέρειας γενικότερης. Το σπρώξιμο στο γηροκομείο είναι τραυματικό, το αντιλαμβάνεται. Κακά τα ψέματα.»

## **Απόψεις και αντιλήψεις για τον Γάμο**

Οι γνώμες των ερωτώμενων συγκλίνουν στο ότι ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός είναι μία «δέσμευση-σύμβαση σημαντική και αναγκαία για την δημιουργία οικογένειας, απόκτηση, ανατροφή, διαπαιδαγώγηση των παιδιών» και στο ότι στο νομικό πλαίσιο του γάμου ενώ περιλαμβάνονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις, η τήρηση ή μη των οποίων έγκειται στις ποιότητες του ανθρώπινου χαρακτήρα.

*«Η συμβίωση, η απόκτηση των παιδιών, το ενδιαφέρον των γονιών για την ανατροφή και μεγάλωμα των παιδιών»* καταγράφονται ως παραδοσιακά εδραιωμένες πεποιθήσεις, που αναδεικνύουν τα θετικά στοιχεία του γάμου. Όμως οι πολύπλοκες κοινωνικές συνθήκες της πραγματικής ζωής, οι ποικίλες οικονομικές δυσχέρειες, οι διαφοροποιημένες οπτικές, η αδιαφορία, η σύρευση προβλημάτων, η συναισθηματική απομάκρυνση, επηρεάζουν αρνητικά τον έγγαμο βίο των ανθρώπων, απομυθοποιούν ή κλονίζουν τον θεσμό, περιορίζουν ή ακυρώνουν τα συναισθήματα ικανοποίησης των συζύγων, παράγουν αντιφατικές στάσεις, ανευόδωτες προσδοκίες, επιθυμίες, καλλιεργούν ψυχοφθόρους ανταγωνισμούς-εγωισμούς, μνησικακίες, υπονομεύουν/τορπιλίζουν την σχέση, διαλύουν τον γάμο με συχνά τραυματικές αμφίπλευρα ή ευρύτερα ενδοοικογενειακές συνέπειες.

Με κριτήριο τις βιωμένες εμπειρίες τους από κάποια έγγαμη συμβίωση, οι διαζευγμένοι επιχειρηματολογούν υπέρ της συντροφικής συγκατοίκησης/ συμβίωσης εκτός γάμου, υποστηρίζοντας πως η τελευταία ως πρακτική εδράζεται πάνω στην ταύτιση στάσεων, αντιλήψεων ζωής, σε ουσιαστικές σχέσεις ισοτιμίας των φύλων, σεβασμού, αγάπης, εμπιστοσύνης, το περισσότερο δυνατόν αδιαμεσολάβητη από οικονομικά συμφέροντα, κοινωνικο-ψυχολογικούς καταναγκασμούς και ποικίλες ιδιοτέλειες. *«Κατ' εμέ, με την εμπειρία της διαζευγμένης, θα μπορούσε να υπάρχει η απλή συμβίωση, χωρίς γάμους και διαδικαστικά. [...] ο γάμος ως νομική διαδικασία ή κοινωνική επιταγή δεν έχει νόημα, η συμβίωση είναι το άπαν...»*

## **Ρόλοι ανδρών γυναικών και του πατέρα και της μητέρας**

Με γνώμονα τα νέα δεδομένα ή τις ανάγκες που χαρακτηρίζουν την σημερινή εποχή η εικόνα του άνδρα σκιαγραφείται ως εξής: *«Όπως παρατηρώ από τα παιδιά μου, του φίλους τους και τον κοινωνικό περίγυρο που συναναστρέφομαι, ο άνδρας,*

έχει αλλάξει. Ο παλιός του αρχηγικός ρόλος, με την πυγμή του αρσενικού, έχει ατονήσει, έχει σχεδόν εξαφανισθεί. Τον βλέπω τον άνδρα στους νεότερους να συμμετέχει στην οικογένεια, μέσα στο σπίτι και ειδικά στην ανατροφή των παιδιών, παίζει και ασχολείται με αυτά. Το θεωρώ πολύ σημαντικό. Είναι σημαντική πρόοδος το ότι παρευρίσκεται στη γέννα του παιδιού και συμπαραστέκεται στην γυναίκα του. Εφόσον και οι δύο γονείς δουλεύουν πρέπει να αλληλοβοηθιούνται και στο σπίτι και σε όλα. Γενικά προσπαθούν να είναι λιγότερο υπερπροστατευτικοί και λιγότερο παρεμβατικοί, επιδιώκουν να αναθρέψουν τα παιδιά τους με πιο υγιή τρόπο, δηλαδή προσέχουν τη διατροφή τους, είναι πιο κοντά στη φύση, πηγαίνουν σε σεμινάρια, διαβάζουν.»

Αντίστοιχα η γυναίκα: «Είναι λειτουργική, όπως λέμε τα κάνει όλα και συμφέρει!, παίρνει θέση στα πάντα, δηλαδή εργασία, σπίτι, οικογένεια, έχει σε σημαντικό βαθμό κατοχυρώσει την οικονομική και κοινωνική της ανεξαρτησία αλλά όχι την πλήρη ισοτιμία γιατί η Πολιτεία, το κράτος δεν εξασφαλίζουν τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να αρθούν οι ανισότητες που ισχύουν σε πολλούς εργασιακούς τομείς, παράδειγμα οι συνθήκες εργασίας.»

Η διαφοροποίηση των γυναικείων ρόλων, ιδίως η εκτός σπιτιού εργασία, ώθησε σταδιακά και στην τροποποίηση των ανδρικών, επιφέροντας μια πιο δίκαιη κατανομή στους ρόλους. Δηλαδή είναι πλέον σύνηθες (κυρίως στα νεότερα ζευγάρια) το μοίρασμα σε συντροφική βάση των ευθυνών και των υποχρεώσεων για την φροντίδα του σπιτιού, για την συντήρηση της οικογένειας, την ανατροφή των παιδιών και γενικότερα την ποιότητα ζωής.

## **Προοπτικές των θεσμών της οικογένειας και του γάμου**

**Οικογένεια:** «Οι προοπτικές δεν είναι ιδιαίτερα αισιόδοξες, για μένα παίζει ρόλο το οικονομικό, πως θα διαβιώσουν οι νέοι γονείς, αυτοί και τα παιδιά τους; Υπάρχουν οικονομικές δυσκολίες, τρομερές ελλείψεις κοινωνικής στήριξης και προστασίας, που είναι ένας ανασταλτικός παράγοντας για την δημιουργία και ανάπτυξη της οικογένειας. Εμείς πόσο να βοηθήσουμε; Το κράτος απουσιάζει πανηγυρικά, δεν είναι υποστηρικτικό και η οικογένεια όλων των μορφών όπως μπορεί προσπαθεί να αυτοπροστατευθεί, να μη χάσει τη συνοχή, τους δεσμούς, να κρατηθεί με την ελπίδα καλύτερων ημερών.[...] Η κρίση και η πανδημία απέδειξαν την αντοχή, τους ρόλους των οικογενειακών δεσμών, ειδάλλως η κοινωνία των απλών ανθρώπων θα έπεφτε στο γκρεμό.»

**Γάμος:** Διαπιστώνεται ότι ο θεσμός του γάμου βρίσκεται σε κρίση και όλο

περισσότεροι άνθρωποι επιλέγουν να τον καθυστερήσουν μέχρι τουλάχιστον την έλευση παιδιού ή να συμβιώσουν/συγκατοικήσουν συντροφικά χωρίς τη δέσμευση του γάμου θεωρώντας ότι στο πλαίσιο αυτό υπάρχει συνειδητοποιημένη συνεργασία και ισοτιμία.

## **Συμπεράσματα**

Παρά τις ενυπάρχουσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές αλλαγές-επιρροές-μεταλλάξεις-μετασχηματισμούς **η δημιουργία οικογένειας σε όποια μορφή ή δομή αυτή παρουσιάζεται αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς διότι εξασφαλίζει θεμελιώδεις συναισθηματικές, βιολογικές, βιοτικές, ψυχολογικές, ανθρώπινες ανάγκες.** Για τους λόγους αυτούς-υποστηρίζουν- και παρά τις διαφοροποιήσεις, την ανάδυση νέων οικογενειακών προτύπων, παραμένει «σαν γάτα εφτάψυχη» αρκούντως ανθεκτική, επικρατεί ως διαχρονικός κοινωνικός θεσμός και ως προσωπική επιλογή στην πορεία ζωής με συμβίο/α.

**«Το κράτος απουσιάζει πανηγυρικά, δεν είναι υποστηρικτικό, δεν παρέχονται οι οικονομικές-κοινωνικές προϋποθέσεις ολόπλευρης στήριξης-προστασίας και ανάπτυξης της οικογένειας των μισθωτών, δεν ικανοποιούνται οι απαραίτητες ανάγκες διαβίωσης, κάποια μέτρα είναι αποσπασματικά και η οικογένεια όλων των μορφών όπως μπορεί, με κάθε τρόπο, προσπαθεί να αυτοπροστατευθεί, να μη χάσει τη συνοχή, τους δεσμούς, να κρατηθεί με την ελπίδα καλύτερων ημερών.»**

Σοβαρά προβλήματα είναι οι **διακρίσεις σε βάρος των γυναικών** (εργασία-μητρότητα), **η μείωση των γεννήσεων, η επιστροφή των νέων στην πατρική στέγη λόγω ανεργίας ή υποαπασχόλησης, η «χρησιμοποίηση» των παππούδων στην φύλαξη των εγγονών, η παραμέληση των γερόντων.** Αλλαγές συμπεριφοράς παρατηρούνται και στον γάμο: αυξάνονται τα ηλικιακά όρια τέλεσης, υποχωρεί ο θρησκευτικός εντείνεται η επιλογή του πολιτικού, του συμφώνου συμβίωσης και η συγκατοίκηση.

# Στάσεις και αντιλήψεις μονογονέων για τον γάμο και την οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα

## Μελέτη περίπτωσης

### Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο, στόχο έχει να διερευνήσει και να καταγράψει τις στάσεις, τις απόψεις και τις αντιλήψεις των μονογονέων για την οικογένεια στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Το κείμενο αντλεί στοιχεία από δώδεκα (12) συνολικά συνεντεύξεις που διεξήχθησαν κατά το διάστημα Απριλίου-Μαΐου 2023 σε 11 γυναίκες και 1 άνδρα μονογονείς (στο εξής, λοιπόν, θα χρησιμοποιείται το θηλυκό γένος για το σύνολο των ερωτώμενων). Από τις 12 συμμετέχουσες, οι 9 δήλωσαν διαζευγμένες και οι 3 άγαμες. Η ηλικία των μονογονέων κυμαινόταν από 35 έως 57, ενώ η ηλικία των παιδιών κυμαινόταν από 4 έως 25 ετών. Από το σύνολο των 12 μονογονέων, οι 9 έχουν ένα παιδί και 3 έχουν δύο. Από τις 12 συμμετέχουσες, οι 8 δήλωσαν πως έχουν ανώτατη παιδεία και οι 4 μεταδευτεροβάθμια. Όσον αφορά στην εργασιακή τους κατάσταση, 2 δήλωσαν άνεργες, 2 πως εργάζονται άτυπα, 1 πως εργάζεται ως ιδιωτική υπάλληλος μερικής απασχόλησης, 3 ως ιδιωτικοί υπάλληλοι πλήρους απασχόλησης, 1 ως γιατρός σε δημόσιο νοσοκομείο, μία ως δημοτική υπάλληλος και 2 ως συμβασιούχοι. Ως επί το πλείστον, οι απόψεις των μονογονέων πηγάζουν από τα προσωπικά τους βιώματα<sup>26</sup>.

### Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια

Η εικόνα της ελληνικής οικογένειας, όπως αυτή εκλαμβάνεται από τους μονογονείς, είναι η παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια με δύο γονείς και παιδιά, η οποία συνδέεται άμεσα και με την ευρύτερη-εκτεταμένη οικογένεια. Παρόλο που υπήρξαν δηλώσεις περί μη αποδοχής αυτού του μοντέλου σήμερα, δεν παύει να αναδεικνύεται στις αντιλήψεις των ερωτώμενων ως το επικρατέστερο για την ελληνική οικογένεια. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι περιγραφές, οι προσδιορισμοί και οι πρώτες αντιδράσεις των ερωτώμενων για την ελληνική οικογένεια είναι

---

<sup>26</sup> Την έρευνα υλοποίησαν οι Ερευνήτριες του ΕΚΚΕ Ναταλία Σπυροπούλου και Μαγδαληνή Τσεβρένη κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου-Μαΐου 2023, και είναι οι συντάκτριες του κειμένου.

κυρίως αρνητικού περιεχομένου, με τον θεσμό «να έχει ξεφτίσει», να επιβαρύνει και να καταπιέζει ψυχολογικά τα μέλη της. Σε κάποιες άλλες, οι αντιδράσεις είναι θετικές με κύριο πρόταγμα την «Ελληνίδα μάνα».

Στα θετικά της ελληνικής οικογένειας αναφέρθηκαν το δέσιμο, η υποστήριξη, η προστασία, η συμπαράσταση και το ενδιαφέρον μεταξύ των μελών της. Επιπλέον, εντοπίστηκε ότι το πλαίσιο στήριξης και οι οικογενειακοί δεσμοί δεν εξαντλούνται με την ενηλικίωση, αλλά ουσιαστικά ακολουθούν τα μέλη της οικογένειας καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Το στοιχείο αυτό από ορισμένες ερωτώμενες τονίστηκε αρνητικά, σε συνδυασμό δηλαδή με την καθυστερημένη ανάληψη ευθυνών ή συναισθηματική ωρίμανση, την ανεπαρκή ανάπτυξη των παιδιών και την καθυστέρηση της ανεξαρτησίας τους. Στα αρνητικά της ελληνικής οικογένειας αναφέρθηκαν η τάση ελέγχου των μελών της οικογένειας, ο περιορισμός των ελευθεριών και παρέμβασης στις αποφάσεις και στην ατομικότητα των μελών. Σημειώθηκε επίσης η δραματοποίηση της καθημερινότητας και το υπερβολικό συναίσθημα. Η ελληνική οικογένεια χαρακτηρίστηκε συχνά «*παρεμβατική*», «*υπερπροστατευτική*» και «*καταπιεστική*».

Μιλώντας για τις αλλαγές που βλέπουν οι μονογονείς στον οικογενειακό θεσμό, αναφέρθηκε από την πλειονότητα των ερωτώμενων η μείωση του αριθμού των μελών, η μεγαλύτερη ελευθερία που απολαμβάνουν σήμερα τα παιδιά, οι νέες μορφές οικογένειας που αυξάνονται, ο επαναπροσδιορισμός των κλασικών όρων (βλ. παρακάτω), καθώς και το ότι δεν υπάρχει πλέον η κοινωνική επιβολή της διατήρησης μιας δυσλειτουργικής οικογένειας, αφού η λύση της και είναι ευκολότερη και δεν φέρει πια σημαντικό στίγμα.

## **Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια**

Όσον αφορά τις δυσκολίες και τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει σήμερα η ελληνική οικογένεια, οι οικονομικές δυσκολίες αναδεικνύονται ως το κυρίαρχο πρόβλημα από την πλειονότητα των ερωτώμενων. Μάλιστα, αναφέρθηκε πως κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, οι οικονομικές δυσκολίες ανάγκασαν πολλές οικογένειες να γυρίσουν πίσω στις πατρικές οικείες, με αποτέλεσμα να διαταράσσονται γενικά οι ισορροπίες και οι εσωτερικές σχέσεις των μελών. Σημειώθηκε δε ότι παρά τα προβλήματα που προκαλούνται στις οικογένειες από την οικονομική δυστοκία, δεν υπάρχει κανενός είδους κρατικής ή θεσμικής αρωγής προς την οικογένεια. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε αυτό στην περίπτωση μονογονέα ΑΜΕΑ, όπου δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη οικονομικής, εργασιακής ή άλλης πρακτικής αρωγής (π.χ. συνοδού ή φύλαξης του παιδιού). Άλλες δυσκολίες



που αναφέρθηκαν είναι η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των μελών της οικογένειας λόγω του ρυθμού της ζωής, η έλλειψη χρόνου, η δυσκολία συνδυασμού οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων.

Ιδιαίτερα όμως όσον αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες, και παρόλο που το κυρίαρχο πρόβλημα παραμένει το οικονομικό –με σημαντική έμφαση, καθώς το μεγαλύτερο βάρος πέφτει στον έναν γονέα– αναφέρονται με εξίσου επιτακτικό τρόπο και άλλου τύπου προβλήματα, πιο εστιασμένα. Η ανάληψη της ευθύνης εξ ολοκλήρου από τον έναν γονέα αποτελεί μία σημαντική δυσκολία, ειδικά όσον αφορά τις μεγάλες αποφάσεις για το παιδί. Σε περιπτώσεις παντελούς έλλειψης στήριξης από το ευρύτερο οικογενειακό πλαίσιο, η κατάσταση δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα την ψυχολογική κούραση του μονογονέα, ενώ η καθημερινότητα απαιτεί από τον μονογονέα να είναι «πανταχού παρών» και μονίμως σε εγρήγορση για να μπορεί να καλύψει όλα τα πρακτικά ζητήματα και τις υποχρεώσεις.

Ο στιγματισμός της μονογονεϊκής οικογένειας και του παιδιού που μεγαλώνει με τον έναν γονέα αναφέρθηκε επίσης ως μία δυσκολία, η οποία ωστόσο φαίνεται, σύμφωνα με ορισμένες ερωτώμενες, ότι τα τελευταία χρόνια τείνει να υποχωρεί. Ακούστηκαν επίσης αρκετά τα αισθήματα μοναξιάς, μονοτονίας, η υπερβολική κούραση, αλλά και η δυσκολία να εργαστεί ο μονογονέας, πόσω μάλλον να εργαστεί σε ανταγωνιστικό περιβάλλον. Τέλος, στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ιδιαίτερα η μονογονεϊκή οικογένεια, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και ο δεύτερος γονέας. Στις περιπτώσεις που η σχέση μεταξύ των γονέων είναι καλή, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα στήριξης του παιδιού και του μονογονέα. Ωστόσο, πολλές φορές η επικοινωνία είναι κακή ή ανύπαρκτη και τότε οι επιπτώσεις στο παιδί είναι αρνητικές και ο μονογονέας έρχεται αντιμέτωπος με επιπλέον δυσκολίες που επηρεάζουν τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού.

## **Απόψεις και αντιλήψεις για το γάμο**

Όσον αφορά τον γάμο, οι ερωτώμενες τον θεωρούν ταυτόσημο με οποιουδήποτε είδους συμβίωση. Η πλειονότητα των ερωτώμενων πιστεύει ότι ο γάμος αποτελεί μια σύμβαση που δεν αλλάζει ουσιαστικά τη σχέση των ανθρώπων. Αποτελεί όμως μια συμβολική στιγμή, ένα ορόσημο για τη δημιουργία οικογένειας. Η οικονομική και νομική εξασφάλιση που παρέχει ο γάμος (σε όλες τις μορφές του) επισημάνθηκε ως η μόνη διαφορά του σε σχέση με την ελεύθερη συμβίωση. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε πως στις μέρες μας συχνά αποτελεί τον προθάλαμο

της απόφασης του ζευγαριού για τεκνοποίηση.

Στα θετικά στοιχεία του γάμου αναφέρθηκε η συντροφικότητα, η ασφάλεια, η κοινή ζωή, το μοίρασμα, ο καταμερισμός ευθυνών και εργασιών, τα συναισθήματα αγάπης και έρωτα. Από την άλλη πλευρά, στα αρνητικά του γάμου συγκαταλέχτηκαν η ένωση των ευρύτερων οικογενειών και οι παρεμβάσεις τους, η συνήθεια και η ρουτίνα στη σχέση, η κακή επικοινωνία, η αντιμετώπιση του γάμου ως οικονομική σύμβαση, ο συμβιβασμός.

## ***Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο θεσμός του γάμου σήμερα***

Ο θεσμός του γάμου φάνηκε να αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα με αυτά της οικογένειας. Αναλυτικότερα, τα οικονομικά προβλήματα αναδείχθηκαν πάλι ως μια βασική δυσκολία. Ακολουθεί η έλλειψη χρόνου και η έλλειψη επικοινωνίας που απομακρύνει τα ζευγάρια, η ανωριμότητα των ανθρώπων στη σύναψη σχέσεων, η υπεροχή του «εγώ» και της ατομικότητας, η επιπολαιότητα και η ευκολία αποχώρησης από τον γάμο. Αναφέρθηκε ότι πλέον οι άνθρωποι δεν «επενδύουν» στη σχέση τους και δεν αφιερώνουν την απαραίτητη ενέργεια και δέσμευση προκειμένου να ξεπεράσουν τυχόν προβλήματα, αλλά προτιμούν να αποχωρήσουν, ενώ γενικά έχουν μεγάλες προσδοκίες από το γάμο. Αναφέρθηκε, όμως, και πως οι νέοι άνθρωποι βλέπουν τον γάμο ως ένα project μεταξύ άλλων, κάτι που το προγραμματίζουν και το σχεδιάζουν συνειδητά και για αυτό, όταν αποφασίζουν να προχωρήσουν είναι πιο συνειδητοποιημένοι και εργάζονται περισσότερο από κοινού για τη θεμελίωση της σχέσης.

## ***Ρόλοι ανδρών-γυναικών, του πατέρα και της μητέρας***

Σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων στον γάμο και την οικογένεια διακρίνεται μία διαφοροποίηση στις απαντήσεις που πηγάζει από τη αντίθεση μεταξύ των αντιλήψεων και της πραγματικότητας, καθώς πολλές από τις ερωτώμενες, αν όχι όλες, έθεσαν από μόνες τους το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ του ιδεατού (πώς πρέπει να είναι τα πράγματα) και του πραγματικού (πώς βλέπουν ότι είναι).

Στην ιδεατή κατάσταση, και σύμφωνα με την πλειονότητα των απαντήσεων, ο ρόλος του άντρα πρέπει να είναι ίδιος με της γυναίκας, να βοηθά στα πρακτικά θέματα της καθημερινότητας και να σέβεται τις συναισθηματικές αλλά και τις εργασιακές ανάγκες της γυναίκας. Στην περιγραφή της πραγματικής κατάστασης έτσι όπως την αντιλαμβάνονται, οι ερωτώμενες στην πλειονότητά τους σημείωσαν πως ο άνδρας απουσιάζει πολλές ώρες από το σπίτι, κυρίως λόγω

εργασίας, ενώ εντός του σπιτιού περιμένει τα πάντα από τις γυναίκες και δεν αναλαμβάνει ευθύνες στα οικιακά. Ειπώθηκε, για παράδειγμα, πως «*οι άντρες νιώθουν επισκέπτες στο σπίτι, τους οποίους πρέπει να εξυπηρετούν οι γυναίκες*». Σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι ο άνδρας είθισται να θεωρείται υπεύθυνος για την οικονομική στήριξη του σπιτιού και την παροχή ασφάλειας, χαρακτηρίστηκε δε «*ήρωας των παιδιών*» και «*ο καπετάνιος στο καράβι*». Σημειώθηκε επίσης πως υπάρχουν κλισέ για τους άνδρες, όπως για παράδειγμα ότι πρέπει να είναι ανταγωνιστικοί και να μην είναι συναισθηματικοί, κλισέ που ενδεχομένως βλάπτουν τους άνδρες καθώς τους βάζουν στη λογική να ανταποκριθούν σε αυτά.

Στρεφόμενες στον ρόλο της γυναίκας, οι ερωτώμενες περιορίστηκαν σε απαντήσεις που δίνουν έμφαση στο σπίτι, στα παιδιά, στην υποστήριξη του άνδρα. Αναφέρθηκαν συχνά οι ιδέες της φροντίδας του σπιτιού, των παιδιών και η μέριμνα για τα πρακτικά της καθημερινότητας και του νοικοκυριού. Ειπώθηκε κατά περιπτώσεις πως στη σημερινή εποχή ενδεχομένως δεν ισχύει κάτι τέτοιο απαραίτητα. Χαρακτηριστική για αυτό ήταν η διαπίστωση: «*Μου μάθανε ότι [ο ρόλος του άνδρα] είναι να φέρνει τα λεφτά... Πλέον, ο ρόλος του άνδρα συγχέεται με τον ρόλο της γυναίκας και διαφέρει από οικογένεια σε οικογένεια*». Κάποιες ερωτώμενες ανέφεραν ότι παρατηρείται «*εκτός σπιτιού ισότητα, εντός ανισότητα*» και στο ίδιο πλαίσιο ότι «*είμαστε ίσοι, αλλά όχι ίδιοι*» και ότι η θέση της γυναίκας υποτιμάται διαρκώς.

Προεκτείνοντας την κατανόηση του δίπολου άνδρας-γυναίκα, στους ρόλους πατέρα-μητέρα, οι ερωτώμενες συνεχίζοντας να μιλούν στη διάσταση ιδεατού-πραγματικού ανέφεραν πως ο πατέρας πρέπει να είναι υποστηρικτικός απέναντι στη γυναίκα του και τρυφερός απέναντι στα παιδιά του. Να είναι παρών στο σπίτι και να συμμετέχει ενεργά στην καθημερινότητα και την ανατροφή των παιδιών. Σημειώθηκε όμως επίσης πως ο πατέρας αποκτά σταδιακά πιο ενεργητικό ρόλο σε σχέση με το παρελθόν αλλά και πως νιώθουν ανώτεροι από τις γυναίκες, όπως επίσης και πως η γνώμη τους ακούγεται περισσότερο εντός και εκτός σπιτιού. Από την άλλη, η λέξη που χαρακτηρίζει τη μητέρα είναι κατά κύριο λόγο η αφοσίωση και η φροντίδα στην οικογένεια. Αναφέρθηκε πως η γυναίκα-μητέρα «*είναι ηρωίδα*» καθώς με λιγοστή ή καθόλου υποστήριξη και σε συναισθηματικό και σε πρακτικό επίπεδο τα βγάζουν πέρα. Πολλές ερωτώμενες απέρριψαν τους παραδοσιακούς ρόλους άνδρα-γυναίκα και πατέρα-μητέρα, και κρατούν μόνο το κομμάτι του θηλασμού ως μέρος του ρόλου της μητέρας. Ενδεικτικά αναφέρθηκε: «*Δεν υπάρχει διαφορά. Δεν υπάρχουν διαφορετικοί ρόλοι, δεν υπάρχουν πρότυπα*

δεν υπάρχουν φύλα». Ενώ, κάποια άλλη συμπλήρωσε: «Είναι όλα πολύ ρευστά. Δεν υπάρχουν ρόλοι. Αρκεί να είναι και οι δύο [γονείς] εκεί για τα παιδιά».

Ιδιαίτερως όμως όσον αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες, οι ερωτώμενες σημείωσαν στην πλειονότητά τους ότι οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας αναλαμβάνονται εξ ολοκλήρου από τον μονογονέα-φροντιστή. Η ανάληψη όλων των ευθυνών από τον μονογονέα δημιουργεί μεγάλο βάρος: «Θα ήθελα να το μοιράζομαι, να μην προσπαθώ να τα κάνω όλα εγώ». Αυτό, πολλές φορές δημιουργεί ανασφάλεια στον μονογονέα για τον τρόπο με τον οποίο μεγαλώνει τα παιδιά του, ιδίως όταν τα παιδιά είναι άλλου φύλου: «Σκεφτόμουνα παλιά, ευτυχώς που δεν έχω αγόρι για το πρότυπο του φύλου... δεν ξέρω αν ισχύει πλέον». Κατά τη γνώμη ορισμένων ερωτώμενων η διαφορά φύλου μεταξύ μονογονέα και παιδιού προκαλεί δυσκολίες τόσο στον γονέα όσο και στο παιδί.

## **Προοπτικές των θεσμών της οικογένειας και του γάμου**

Στην πλειονότητά τους, οι ερωτώμενες είναι αισιόδοξες όσον αφορά το μέλλον της οικογένειας και της συμβίωσης των ζευγαριών. Εντοπίζουν τις αλλαγές που διαφαίνονται στον ορίζοντα, τις οποίες κρίνουν μόνο με θετικό πρόσημο. Έτσι, διαβλέπουν πιο ανοιχτές οικογένειες, με διαφορετικές μορφές και δυνατότητες συμβίωσης. Σημειώνουν δε πως καθώς η κοινωνική συνθήκη και το κοινωνικό περιβάλλον αναμφίβολα μεταλλάσσονται, το ίδιο θα συμβεί και με τον θεσμό της οικογένειας, που σημαίνει ότι ακολουθώντας την κοινωνική συνθήκη, ενδεχομένως κατορθώσει να υπερβεί τις αγκυλώσεις του παραδοσιακού προτύπου. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις ανοιχτές και νέες μορφές σχέσεων, αλλά και στην ανοιχτότητα των ατόμων, στοιχεία που θα ενισχύονται, κατά τις προβλέψεις τους με το πέρασμα του χρόνου. Διαβλέπουν επίσης τη σταδιακή ενίσχυση της ισότητας των μελών της οικογένειας και τη μείωση του συντηρητισμού. Εξίσου σημαντικό είναι ότι η δημιουργία οικογένειας δεν θα επιβάλλεται πλέον ως κοινωνική ανάγκη, κάτι που έχει ήδη ξεκινήσει κατά τις ερωτώμενες, και έτσι θα υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία στην επιλογή διαμόρφωσης οικογένειας και σύναψης γάμου, με αποτέλεσμα κυρίως την προώθηση της ισότητας και της αποτίναξης των στερεοτύπων. Βέβαια, το σημείο αυτό αναφέρθηκε και με αρνητικό πρόσημο από λίγες ερωτώμενες που διαβλέπουν πως οι νέες γενιές έχουν έντονο το στοιχείο της ατομικότητας και έχουν μάθει στην εύκολη επιλογή, με αποτέλεσμα δύσκολα να αποφασίζουν για τη δημιουργία οικογένειας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε: «Η οικογένεια έχει ταλαιπωρία. Όταν είμαστε της ελάχιστο προσπάθειας δύσκολα να αναλάβεις την

ευθύνη. Η διόγκωση του «εγώ» δεν αφήνει πολύ χώρο για την οικογένεια».

Από την άλλη πλευρά, οι λιγότερες αριθμητικά, απαισιόδοξες προβλέψεις αναφέρονται στην απαξίωση ή και απόρριψη του θεσμού της οικογένειας και στην τάση προώθησης πολύ μοντέρνων και εναλλακτικών σχημάτων «χωρίς να υπάρχει λόγος». Ελπίζουν δε ότι οι ελευθεριακές τάσεις των τελευταίων ετών σταδιακά θα μετριαστούν. Σύμφωνα με την πλευρά αυτή, κρίνεται αρνητικά ότι η νέα γενιά θα προτιμάει τη συμβίωση, τα παιδιά εκτός γάμου, ότι θα αυξηθούν τα ομόφυλα ζευγάρια και οι μόνες γυναίκες με παιδιά εκτός γάμου, ενώ οι δεσμοί θα είναι χαλαροί. Χαρακτηριστικά για τον γάμο αναφέρθηκε: «Θα γίνει μία απλή συνύπαρξη δύο ανθρώπων. Παντρευόμαστε ή όχι. Κάνουμε παιδιά ή όχι...».

## Συμπεράσματα

Στη σκέψη των περισσότερων ερωτώμενων, στη πλειονότητά τους γυναικών, ο γάμος και η οικογένεια αποτελούν **αλληλένδετους και συμπληρωματικούς θεσμούς, ολοκληρώνονται δε με την απόκτηση παιδιού**. Σήμερα, η απόφαση για τη σύναψη γάμου και τη δημιουργία οικογένειας λαμβάνεται όλο και με μεγαλύτερη προσοχή, ενώ οι οικογένειες απαρτίζονται από λιγότερα παιδιά. Όσον αφορά τον γάμο ειδικότερα, οι ερωτώμενες στην πλειονότητά τους ενστερνίζονται τις απόψεις περί συντροφικότητας, συνύπαρξης και «μοιράσματος» της ζωής του ζευγαριού. Ωστόσο, **ο κύριος αν όχι ο μοναδικός λόγος σύναψης γάμου θεωρείται η νομική κατοχύρωση για τη δημιουργία οικογένειας**.

Οι αλλαγές που παρατηρούνται στον θεσμό της οικογένειας αφορούν κυρίως το **μέγεθός της, τη μείωση δηλαδή των μελών της, και δευτερευόντως την προώθηση της ισότητας**. Ως σημαντικές αλλαγές κρίθηκαν η μείωση της κοινωνικής επιβολής του γάμου, η μεγαλύτερη ελευθερία στη λύση ενός προβληματικού γάμου, η μείωση της κοινωνικής και οικογενειακής πίεσης για ό,τι στο παρελθόν αποκαλούνται «αποκατάσταση» και αφορούσε κυρίως τις γυναίκες. Οι γυναίκες όλο και περισσότερο **διεκδικούν ισότητα** σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους, εντός και εκτός σπιτιού. Δεν επιθυμούν να εγκαταλείψουν την **επαγγελματική τους σταδιοδρομία και απαιτούν ίσο καταμερισμό τόσο των οικιακών εργασιών**, όσο και της φροντίδας των παιδιών. Υπάρχει, παρ' όλα αυτά, μια διάχυτη δυσaráσκεια για την έμφυλη ανισότητα, όποτε και όπου αυτή εμμένει. Παρατηρείται τέλος και η **αύξηση εναλλακτικών μορφών διαμόρφωσης οικογένειας**.

Η προσπάθεια οικονομικής ανεξαρτησίας για τη γυναίκα γενικότερα ή και της ανάγκης **οικονομικής επιβίωσης** του μονογονέα ειδικότερα, στην περίπτωση των

μονογονεϊκών οικογενειών, αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα βάρη που εντοπίστηκε κατά τις συνεντεύξεις. Τα **οικονομικά προβλήματα, η οικονομική δυστοκία, η ανυπαρξία πολιτικών συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής** με ιδιαίτερη έμφαση στους μονογονείς και η **έλλειψη οποιασδήποτε κρατικής ή θεσμικής αρωγής** κουράζουν επιπλέον και δυσχεραίνουν την ήδη ψυχικά επιβαρυσμένη καθημερινότητα των μονογονέων. Οι οικονομικές δυσκολίες επιδεινώνουν και το εξίσου σημαντικό πρόβλημα της **απουσίας προσωπικού χρόνου για τους μονογονείς**, κάποιιοι από τους οποίους, δηλώνουν πως **δεν έχουν την πολυτέλεια** να ασχολούνται με την προσωπική τους ζωή.

Όσον αφορά λοιπόν αυτή την ομάδα μελέτης περίπτωσης, η μονογονεϊκότητα για την πλειονότητα των ερωτώμενων **δεν αποτέλεσε συνειδητή επιλογή**. Ήταν ως επί το πλείστον αποτέλεσμα της λήξης του έγγαμου βίου που προέκυψε στην πορεία της ζωής και με το οποίο προσπαθούν να πορευτούν όσο καλύτερα μπορούν και τους επιτρέπουν οι συνθήκες. Σύμφωνα με τις ερωτώμενες, το **κοινωνικό στίγμα για τα παιδιά των μονογονέων υπάρχει ακόμη**, ίσως για μερικές να έχει υποχωρήσει ή να υποχωρεί σταδιακά όσο ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών αυξάνεται. Η μονογονεϊκότητα είναι μία κατάσταση που απαιτεί μεγάλη ψυχική δύναμη, υποστηρικτικό περιβάλλον και οικονομικούς πόρους, ειδικά εάν ο δεύτερος γονέας είναι απών.

Από τις συνεντεύξεις φάνηκε ότι σε περιπτώσεις ύπαρξης **υποστηρικτικού πλαισίου ή ενεργού συμμετοχής του δεύτερου γονέα στην ανατροφή των παιδιών**, η κατάσταση της μονογονεϊκότητας **βιώνεται ομαλότερα**. Αντίθετα, στις περιπτώσεις που ο μονογονέας δεν διαθέτει υποστηρικτικό πλαίσιο και ο δεύτερος γονέας είναι απών, η μονογονεϊκότητα **βιώνεται δύσκολα στην καθημερινότητα τόσο από τον γονέα, όσο και από το παιδί**.

Τέλος, ως προς την αιτούμενη συνδρομή της Πολιτείας αναφέρθηκε η απουσία και η έλλειψη κρατικής ή θεσμικής μέριμνας, ιδίως προς τη μονογονεϊκή οικογένεια, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση απουσίας οποιασδήποτε πρόβλεψης (οικονομικής, πρακτικής ή και εργασιακής αρωγής). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε **«δεν είναι κοινωνικό ζητούμενο η μονογονεϊκότητα, παρά μια μάλλον ατυχής συγκυρία, η συνέπεια μιας κατάστασης»**, η οποία χρήζει ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας και φροντίδας.



## Τμήμα Δεύτερο

Έκθεση Αποτελεσμάτων της Ποιοτικής Έρευνας του Έργου στη βάση Ομάδων Εστιασμένης Συνέντευξης - Focus Groups

## Γνώμες και απόψεις των ειδικών για τον γάμο και την οικογένεια

Η υλοποίηση του έργου συμπεριέλαβε και τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας με την τεχνική των Ομάδων Εστιασμένης Συνέντευξης. Υλοποιήθηκαν 5 Ομάδες με Εμπειρογνώμονες και Νομικούς εξειδικευμένους στο Οικογενειακό Δίκαιο, με Εκπαιδευτικούς, Ψυχιάτρους και Ψυχολόγους, Κοινωνικούς Λειτουργούς και Προνομιακούς Πληροφορητές για το θέμα των Οικογενειακών Επιχειρήσεων. Στο παρόν τμήμα της Έκθεσης συμπεριλαμβάνονται συνοπτικά τα πορίσματα από τη διεξαγωγή των 4 πρώτων Ομάδων, ενώ τα περί οικογενειακών επιχειρήσεων συμπεριλαμβάνονται στο ειδικό τμήμα της Έκθεσης το οποίο και ακολουθεί.

### Η περίπτωση των Ειδικών και Εμπειρογνώμωνων

Στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου με τίτλο «ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» και προκειμένου να καταγραφεί η πολύτιμη γνώση και εμπειρία τους, οργανώθηκε Ομάδα Εστιασμένης Συζήτησης με ειδικούς του ακαδημαϊκού χώρου, εμπειρογνώμονες και διαμορφωτές οικογενειακής-κοινωνικής πολιτικής<sup>27</sup>. Τα βασικά σημεία και συμπεράσματα της συζήτησης παρατίθενται στις επόμενες παραγράφους, καταναμεμημένα ανά θεματική ενότητα.

---

<sup>27</sup> Η Ομάδα διοργανώθηκε υπό τον συντονισμό της Επιστημονικής Υπεύθυνης του Έργου, Ιωάννας Τσίγκανου, Διευθύντριας Ερευνών ΕΚΚΕ και της Χριστίνας Βαρουξή, Ερευνήτριας ΕΚΚΕ. Η Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης διεξήχθη την Τρίτη 16 Μαΐου 2023, ώρες: 10:30-13:30, στις εγκαταστάσεις του ΕΚΚΕ. Συμμετείχαν δέκα (10) εμπειρογνώμονες σε θέματα οικογένειας και οικογενειακής πολιτικής. Τη συζήτηση διοργάνωσε η Ερευνήτρια του ΕΚΚΕ Χριστίνα Βαρουξή, η οποία είναι και η συντάκτρια του κειμένου. Η συζήτηση καταγράφηκε με τη χρήση μαγνητοφώνου για επιστημονικούς λόγους ανάλυσης των δεδομένων και οι συμμετέχοντες/ουσες υπέγραψαν φόρμα συμμετοχής και συναίνεσης σύμφωνα με τις αρχές δεοντολογίας και ηθικής της έρευνας.



## Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια

Επισημαίνεται ότι ο όρος ελληνική οικογένεια είναι διπλά προβληματικός. Ο όρος οικογένεια, στον ενικό αριθμό, προωθεί έναν συγκεκριμένο τύπο παραδοσιακής οικογένειας και δεν επιτρέπει την αναγνώριση διαφορετικών μορφών. Η χρήση του όρου στον ενικό αριθμό είναι παραπλανητική, διότι δεν συμπεριλαμβάνονται όλων των μορφών οι οικογένειες, *«από την οικογένεια στην οποία υπάρχει γυναικοκτονία, μέχρι την οικογένεια κάποιων νέων ζευγαριών που ο πατέρας πραγματικά φροντίζει ισότιμα. Υπάρχει τεράστια διαφορά»*. Επίσης, ο όρος «ελληνική» παραπέμπει σε μια αμιγώς εθνική οικογένεια που δεν ανταποκρίνεται πλέον στην πραγματικότητα, δεδομένου ότι διαβιεί στη χώρα ένα σημαντικό ποσοστό οικογενειών μεταναστευτικής προέλευσης ή μεικτές οικογένειες.

Στο πλαίσιο της συζήτησης αναδείχθηκε ότι δεν υπάρχει ένας ενιαία αποδεκτός ορισμός της οικογένειας. *«Το τί είναι οικογένεια ορίζεται πλέον από τα ίδια τα υποκείμενα»*. Ο πυρήνας της, όπως τονίστηκε, είναι *«η συντροφικότητα, ένας συνεταιρισμός για το μοίρασμα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που αποκτά με νόμιμο τρόπο υπόσταση»*. Η οικογένεια δίνει υπόσταση σε πολλές μορφές συντροφικότητας. *«Οικογένεια σημαίνει την αποποίηση της μοναχικότητας. Έχω έναν άνθρωπο να με νοιάζεται με όποια μορφή θέλουμε να την ονομάσουμε»*.

Το παραδοσιακό πλαίσιο οικογένειας εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στη χώρα μας, ωστόσο, τα οικογενειακά πρότυπα είναι ρευστά και παρατηρούνται πολλές αλλαγές στις νέες μορφές οικογένειας. Η οικογένεια μπορεί να είναι με παιδιά ή χωρίς παιδιά, με οποιαδήποτε σύνθεση, είτε να είναι διευρυμένη και να μη συμβιώνουν τα μέλη της, είτε να συμβιώνουν στον ίδιο χώρο. Σήμερα, έχει αποδυναμωθεί η παραδοσιακή αντίληψη για τον γάμο και την οικογένεια με πολλούς τρόπους: μείωση γεννήσεων, αύξηση γεννήσεων εκτός γάμου, αύξηση διαζυγίων, αύξηση των μονοπρόσωπων νοικοκυριών, αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, αύξηση των συμφώνων συμβίωσης, αναγνώριση και αύξηση των ομόφυλων οικογενειών και νομική αναγνώριση της δυνατότητάς τους να έχουν γονεϊκά δικαιώματα, κ.ά. Ειδικά ως προς τα γονεϊκά δικαιώματα των ομόφυλων ζευγαριών επισημαίνεται ωστόσο η ισχυρή εναντίωση της ελληνικής κοινωνίας *«...ωσάν η ευθύνη ανατροφής ενός παιδιού να διέπεται από το φύλο... δεν είναι πιο ζεστή η αγκαλιά της γυναίκας από του άντρα. Το συναίσθημα δεν έχει μέτρο ορμώμενο από το φύλο»*.

Η απομείωση των παραδοσιακών προτύπων οικογένειας οφείλεται εν μέρει στην ενδυνάμωση των γυναικών σε ζητήματα που άπτονται της

ενδοοικογενειακής βίας, καθώς και στην ορατότητα των κακοποιητικών συμπεριφορών εντός της οικογένειας. «Έχει υπάρξει συνειδητοποίηση πολλών περισσότερων γυναικών ότι η οικογένεια μπορεί να είναι πηγή κινδύνου, οπότε αποδυναμώνεται η εξιδανίκευση της μητρότητας και της οικογένειας». Όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε η οικογένεια έχει μετατραπεί «από οικογενειακό λιμάνι στον άκαρδο κόσμο σε οικογενειακή πηγή κινδύνου».

Όσον αφορά στις αναπαραγωγικές συμπεριφορές, έχει αποδυναμωθεί το στερεότυπο της εξιδανίκευσης της μητρότητας «ως διαδικασίας ολοκλήρωσης της γυναίκας, ενώ η απόκτηση παιδιού δεν είναι πια καθήκον προς την κοινωνία». Έχει απομειωθεί ο «υποχρεωτικός αλτρουισμός» και η τεκνοποιία αποτελεί πλέον μια μελετημένη και σχεδιασμένη απόφαση. Οι άνθρωποι νιώθουν πιο ελεύθεροι να μην ακολουθήσουν τα συμβατικά σχήματα οικογένειας. Ταυτόχρονα έχει μειωθεί η επιρροή της Εκκλησίας. «Μειώνεται το βάρος του καλουπιού στο οποίο πρέπει να μπούμε, τα στερεότυπα και οι 'υποχρεώσεις' απέναντι σε έναν τρόπο επιλογής οργάνωσης του ιδιωτικού μας βίου». Ωστόσο, εξακολουθεί να υφίσταται η κοινωνική πίεση για τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιού, ενώ τα έμφυλα στερεότυπα επιμένουν. Οι ρίζες της πατριαρχίας υπάρχουν και εξακολουθεί ο καταναγκασμός λόγω του φύλου των γυναικών για «την παράδοση της οικογενειακής σκυτάλης στην επόμενη γενιά».

Εξαιτίας της αποτυχίας του σύγχρονου κράτους να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων, τους δείκτες ευημερίας και τους οικονομικούς δείκτες, το κράτος εργαλειοποιεί την οικογένεια ως κύτταρο της κοινωνίας, επαναφέροντας έναν συντηρητικό λόγο που έχει να κάνει με το «η οικογένεια», «το κύτταρο» και «να ξαναπάμε εκεί», προκειμένου να καλυφθούν θεσμικά κενά και αδυναμίες τα οποία είναι δομικά και συστημικά. Ο λόγος αυτός αναπαράγεται από τους θεσμούς, τα ΜΜΕ, την Εκκλησία, κ.ά., και με αυτόν τον τρόπο «συντηρητικοποιείται ξανά η κοινωνία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν κρίσεις στην πλάτη της οικογένειας. Δηλαδή ξαναθυμόμαστε την οικογένεια».

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια**

Ένα ζήτημα που αναδείχθηκε είναι η χρονική καθυστέρηση έναρξης της δημιουργίας οικογένειας από τους νέους ανθρώπους. Όπως αναγνωρίζεται, δεν αποτελεί βασική αξία του ελληνικού αξιακού συστήματος η αυτονομία των παιδιών στην πρώιμη ενήλικη ζωή τους. «Τα παιδιά αργούν πάρα πολύ να φύγουν από το σπίτι, ιδίως τα αγόρια». Από την άλλη επισημαίνεται, ότι συχνά δεν υπάρχει το περιθώριο για τους νέους να φύγουν από την πατρική τους εστία και να

στηριχθούν οικονομικά στις δυνάμεις τους προκειμένου να δημιουργήσουν οικογένεια. *«Εδώ στην Ελλάδα το κράτος σε κάνει μαμάκια, ιδίως μετά την οικονομική κρίση.[...] Η κρίση αντιμετωπίστηκε υποθηκεύοντας το μέλλον των νέων εργαζομένων».*

Η αυξημένη ένταξη των γυναικών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία οικογένειας και την τεκνοποιία σε μεγαλύτερη ηλικία. Η ηλικία όμως αυτή, είναι σημαντική για την σταδιοδρομία και επαγγελματική ανέλιξη των ανδρών και των γυναικών, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανισορροπίες στη συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας. Επιπλέον, το ευρύτερο υποστηρικτικό δίκτυο (παππούδες/γιαγιάδες) της οικογένειας έχει ήδη ηλικιωθεί, οπότε αδυνατεί να φροντίσει τα παιδιά, ενώ οι ηλικιωμένοι γονείς αντιμετωπίζουν αυξημένες ανάγκες φροντίδας οι ίδιοι, οι οποίες δεν καλύπτονται από τις υπάρχουσες δομές και πολιτικές φροντίδας ηλικιωμένων. Ως αποτέλεσμα αυξάνονται «*οι γενιές-sandwich*» οι οποίες πρέπει να φροντίζουν ταυτόχρονα και τα παιδιά και τους ηλικιωμένους γονείς τους.

Η μείωση του ποσοστού των γεννήσεων δείχνει έλλειψη ελπίδας στο μέλλον, με τις νεότερες γενιές να επιβαρύνονται από μια αίσθηση αβεβαιότητας, ευαλωτότητας και επισφάλειας. Η δυσκολία στην εξεύρεση ή διατήρηση μιας σταθερής δουλειάς, οι ανεπαρκείς μισθοί και η ακριβή στέγαση αποτελούν σημαντικά προβλήματα. Επίσης, δεδομένου του υψηλού κόστους για το μέγιστο των παιδιών, οι νέοι αναθεωρούν τις προτεραιότητές τους, ενώ υπάρχουν πολλοί περιορισμοί για τις γυναίκες που αναγκάζονται να επιλέξουν ανάμεσα στην καριέρα και τη μητρότητα. Δυσκολίες αναφέρονται και στη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των μητέρων. *«Οι πολιτικές δεν είναι ολοκληρωμένες, γίνονται αποσπασματικές στοχεύσεις. [...] Οι γονείς που ανατρέφουν παιδιά είναι ουσιαστικά συνεταίροι του οργανωμένου κράτους για τον μελλοντικό λαό. Είναι συνέταιροι όμως μονόδρομης προσφοράς. Πρέπει να τους δώσουμε βήμα να μην έχουν το άγχος του πώς θα δώσουν στα παιδιά εφόδια μέχρι την ενήλικη ζωή τους και να τους στηρίξουμε στην υγεία, στην παιδεία, στην κοινωνία και στην επιμόρφωση».*

Οι κρίσεις πλήττουν την κοινωνική υποστήριξη της οικογένειας και των μελών της. Έχουν υπάρξει περικοπές των δομών και των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και υγειονομικής περίθαλψης, ενώ οι εναπομείνουσες υπηρεσίες έχουν αποδεκατιστεί από προσωπικό (π.χ. ψυχολόγοι σε κάθε διαμέρισμα, παιδοψυχίατροι, σύμβουλοι οικογένειας, κοινωνικοί λειτουργοί, ιατρεία, κ.ά.). Επίσης έχουν σταματήσει, στην πλειοψηφία τους, να λειτουργούν δράσεις υποστήριξης των γονέων, όπως π.χ. οι Σχολές Γονέων μέσα στα σχολεία. *«Οι κρίσεις χαρακτηρίζουν και τις αλλαγές μέσα στην οικογένεια».*

Επιπρόσθετα η εισβολή του διαδικτύου στο σπίτι έχει αρνητικές επιπτώσεις στη συνοχή της οικογένειας. Το διαδίκτυο, «ο 3ος γονέας στο σπίτι», «ο εισβολέας που μπήκε στο σπίτι» αποτελεί εκρηκτικό παράγοντα για τη συνοχή της οικογένειας. «Το διαδίκτυο μπήκε στις οικογένειες και τις κατέλαβε εξ' απήνης». Η υπερέκθεση των νέων παιδιών σε ερεθίσματα που προέρχονται κυρίως από το διαδίκτυο και σε ένα διαφορετικό σύνολο προτύπων, τα οποία οι γονείς δεν είχαν την γνώση και την εμπειρία να διαχειριστούν, έχει δημιουργήσει μια πλασματική ανάγκη για τη διαχείριση της εικόνας τους ("glass generation"), καθώς και την έλλειψη ενσυναίσθησης εκ μέρους τους. Επιπλέον, το διαδίκτυο έχει εξοικειώσει τα παιδιά με την πορνογραφία και τη βία, και παρόλο που εδώ και χρόνια έχει εντοπιστεί το πρόβλημα, δεν υπάρχει η κατάλληλη αντιμετώπιση. «Η βία κατεβαίνει ηλικιακά». Για την αντιμετώπιση του προβλήματος εκτιμάται ότι πρέπει να παίξει καταλυτικό ρόλο και το σχολείο, αφού έχει αναλάβει το ρόλο της εκπαίδευσης και της παιδείας. «Πια δεν είναι όπως παλιά που ήταν μόνο ευθύνη της οικογένειας (η παιδεία). Διότι το παιδί δεν ανήκει μόνο στην οικογένειά του, ανήκει στην κοινωνία και το σχολείο έχει έναν ρόλο που δεν τον παίζει αυτή τη στιγμή».

Στο πλαίσιο της συζήτησης αναδείχθηκε και το ζήτημα της παρένθετης κυοφορίας από γυναίκες που αναλαμβάνουν το ρόλο της κυοφορίας χωρίς να συνδέονται με κάποιο συγγενικό δεσμό με το ζευγάρι που επιθυμεί την απόκτηση του τέκνου, «ένας αλτρουϊσμός με αποζημίωση». Όπως τονίζεται, το νομικό πλαίσιο που διέπει την παρένθετη κυοφορία στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα επιτρεπτικό. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε έχει αυξηθεί «ο αναπαραγωγικός τουρισμός» στην Ελλάδα. «Το ελληνικό κράτος έχει αποφασίσει να ενταχθεί στην τουριστική μας πολιτική ο αναπαραγωγικός τουρισμός επειδή έκλεισε η αγορά της Ουκρανίας». Επίσης, σε ό,τι αφορά την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, εκτιμάται ότι ο νόμος επιτρέπει μια γενίκευση της χρήσης της, που σημαίνει ότι οι νέες γυναίκες χωρίς σύντροφο μπορούν να καταψύξουν ωάρια για μελλοντική χρήση με αποτέλεσμα μια επιπλέον μετάθεση του χρόνου προς τεκνοποιία. «Τους δίνεται ένα πράσινο φως ότι "Μπορείτε, κορίτσια, να περιμένετε στον αιώνα τον άπαντα να γίνετε μητέρες"».

## **Απόψεις και αντιλήψεις για το Γάμο**

Ο γάμος είναι η ανακοίνωση συμπόρευσης δύο ανθρώπων που συνοδεύεται από γιορτή. «Αν πάμε λίγο πίσω στις εποχές των γονέων ή των παππούδων μας, τη μια Κυριακή σε ένα μεσημεριανό φαγητό ανακοίνωναν γάμο την επόμενη Κυριακή με ένα

καλό ρούχο. Η γυναίκα, ένα καλό ρούχο, μια ευπρέπεια. Αυτό το γλυκό, το κουφέτο ή το ρύζι ήταν σε ένα δίσκο χωρίς περαιτέρω έξοδα». Στο παρελθόν ο θρησκευτικός γάμος αποτελούσε τον μόνο νόμιμο τρόπο για την συνύπαρξη δύο ανθρώπων, τη νομική ομπρέλα για τη συμβίωσή τους. Ωστόσο, η σταδιακή εμπορευματοποίηση της τελετής του γάμου όπως και η υπερκατανάλωση γύρω από το θεσμό της τεκνοποίησης και της οικογένειας «έκαναν ατελέσφορη τη γιορτή», συνέβαλαν στην απαξίωση των παραδοσιακών μορφών τους και επέφεραν την επιλογή άλλων μορφών δέσμευσης. «Στα θέματα της γαμήλιας συμπεριφοράς έχουμε πάρα πολλά πλέον σύμφωνα συμβίωσης. Τα νέα ζευγάρια δεν παντρεύονται ούτε με πολιτικό, ούτε με θρησκευτικό γάμο». Ο γάμος, όπως τον γνωρίζαμε, έχει αποθεσμοποιηθεί. Σήμερα, ο γάμος και η γονεϊκότητα αποτελούν επιλογή. Επίσης, ο πολιτικός γάμος προτιμάται για λόγους αμεσότητας της δέσμευσης, για οικονομικούς λόγους αλλά και για λόγους απομάκρυνσης από την Εκκλησία.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο θεσμός του γάμου**

Εκτιμάται ότι η οικογένεια μέσα από ένα γάμο είναι η πιο δύσκολη συνεργασία. Ο γάμος είναι ο αρχικός χώρος διαμόρφωσης των πατριαρχικών αντιλήψεων και εκτέλεσης των πατριαρχικά επιβεβλημένων καθηκόντων. «[...] είναι ένας χώρος κυριαρχίας, ενώ θα έπρεπε να είναι χώρος απόλαυσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, φροντίδας και αγάπης χωρίς άλλες προϋποθέσεις». Όπως τονίζεται, η κρίση του θεσμού του γάμου οφείλεται και στο φεμινιστικό κίνημα και τις γυναικείες διεκδικήσεις αλλά και στο ατομοκεντρικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας. Η εξατομίκευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπερισχύει της συμβίωσης, της σχέσης και της εξουσίας. «Δεν θέλουμε οικογένεια, θέλουμε ανθρώπινα δικαιώματα». Σε αυτές τις συνθήκες «το κράτος πρόνοιας καλείται συχνά να βγάλει τα κάστανα από τη φωτιά και ως προς το να μεγαλώσουν τα παιδιά, αλλά και προς το να αντιμετωπιστούν άλλες οικογενειακές δυσκολίες (π.χ. 'φροντίδα ηλικιωμένων που ζουν μόνοι τους και σε λίγο δεν θα υπάρχει κανείς να τους φροντίσει')».

Σε σχέση με τα διαζύγια, επισημαίνεται ότι υπάρχει αύξησή τους και με πρωτοβουλία των γυναικών διότι έχουν γίνει πιο ορατές οι άνισες έμφυλες σχέσεις μέσα στην οικογένεια και η ενδοοικογενειακή βία. «...Είναι οι ίδιες γυναίκες που τα παιδιά τους κακοποιούνται διότι ο δράστης πρώτα περνάει από τη μάνα για να καταλήξει στο παιδί». Παράλληλα, όπως αναφέρεται, τα διαζύγια έχουν αυξηθεί διότι, μεταξύ άλλων, έχει ενισχυθεί η οικονομική αυτοτέλεια των γυναικών. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '90, όταν οι γυναίκες εισέρχονται μαζικά και δυναμικά

στην αγορά εργασίας, ο βαθμός της οικονομικής εξάρτησης των γυναικών από τους συζύγους τους ήταν πολύ μεγάλος, γεγονός που τις απέτρεπε από τυχόν αίτηση διαζυγίου.

## ***Ρόλοι ανδρών-γυναικών, του πατέρα και της μητέρας***

Σήμερα είναι μεγαλύτερη η συμμετοχή του συζύγου/συντρόφου στην οικογενειακή φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών καθώς και στις οικιακές εργασίες. Ωστόσο εμμένουν τα στερεότυπα για το ρόλο της γυναίκας ως «νοικοκυράς» και «μητέρας» μέσω της δημιουργίας οικογένειας. «[...] προτεραιότητα των γυναικών όταν πρόκειται για την επιλογή μεταξύ καριέρας και οικογένειας, είναι πάντα η οικογένεια». Επιπλέον, ο ρόλος της μητέρας θεωρείται «μοναδικός» και αυτός που ολοκληρώνει την γυναικεία υπόσταση.

## ***Ρόλοι ανδρών-γυναικών, του πατέρα και της μητέρας***

Σήμερα είναι μεγαλύτερη η συμμετοχή του συζύγου/συντρόφου στην οικογενειακή φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών καθώς και στις οικιακές εργασίες. Ωστόσο εμμένουν τα στερεότυπα για το ρόλο της γυναίκας ως «νοικοκυράς» και «μητέρας» μέσω της δημιουργίας οικογένειας. «[...] προτεραιότητα των γυναικών όταν πρόκειται για την επιλογή μεταξύ καριέρας και οικογένειας, είναι πάντα η οικογένεια». Επιπλέον, ο ρόλος της μητέρας θεωρείται «μοναδικός» και αυτός που ολοκληρώνει την γυναικεία υπόσταση.

## ***Προοπτικές των θεσμών της οικογένειας και του γάμου***

Στις μέρες μας εμφανίζεται και στην Ελλάδα το φαινόμενο της «ηθελημένης ατεκνίας», ενώ αυξάνονται και τα ποσοστά γεννήσεων εκτός γάμου. Διαπιστώνονται νέες μορφές μητρότητας (αναδοχή, τεκνοθεσία, παρένθετη μητρότητα, κ.ά.), αλλά και αύξηση των εναλλακτικών μορφών οικογένειας και πολλαπλότητα των οικογενειακών σχημάτων, ενώ κοινή είναι η διαπίστωση για τη μείωση των γάμων και την αύξηση των διαζυγίων.

## Τι πρέπει να γίνει;

- Εισαγωγή μαθημάτων ισότητας στα σχολεία σε μόνιμη βάση. Επίσης, εισαγωγή μαθημάτων σεξουαλικής αγωγής, ασφαλούς χρήσης του Διαδικτύου και διαχείρισης των προσωπικών δεδομένων, αποτροπής της φυσικής και διαδικτυακής βίας και ισότητας των φύλων. Μόνιμη παρουσία ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών στα σχολεία.
- Εκπαίδευση των νέων σε ζητήματα οικογενειακού σχεδιασμού, γονεϊκότητας και μητρότητας προκειμένου να συνειδητοποιήσουν ότι η οικογένεια και η γονεϊκότητα συνεπάγεται μια τεράστια ευθύνη και ότι «η μητρότητα δεν είναι απλά ένα αστέρι στον ώμο».
- Εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των νέων γονέων. Στήριξη των νέων γονέων.
- Έως σήμερα παρατηρείται η συγχώνευση της ισότητας με την οικογένεια και τη δημογραφική πολιτική, πολιτική που είναι λανθασμένη και πρέπει να αλλάξει προκειμένου να καλύψει και άλλες ομάδες/ευέλικτα σχήματα φροντίδας. Προς αυτήν την κατεύθυνση πρωτοβουλίες όπως οι νταντάδες της γειτονιάς (ευελιξία στη φροντίδα των παιδιών) ή ο προσωπικός βοηθός (παράλληλη στήριξη) είναι πολύ σημαντικές και πρέπει να επεκταθούν.
- Το κράτος πρέπει να υποστηρίξει την οικογένεια, με όποια μορφή αυτή στοιχειοθετείται, ως συνεταιίρος στην ανατροφή των παιδιών, προκειμένου να μην έχουν το άγχος του πώς θα δώσουν εφόδια στα παιδιά μέχρι την ενήλικη ζωή τους. Να υπάρχει στήριξη στην υγεία, στην παιδεία, στην κοινωνία και στην επιμόρφωση.
- «*Η πατριαρχική αντίληψη διατρέχει και τα οικογενειακά δικαστήρια και τους δικαστές*». Αυτό καλεί προς επικαιροποίηση του οικογενειακού δικαίου, προκειμένου να συμπεριλάβει τα νέα σχήματα οικογένειας και να προσαρμοστεί στις συνθήκες της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Βασική αρχή που πρέπει να διέπει τη νομοθεσία είναι το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, κάτι που δεν τηρείται πάντα (π.χ. Ν.4800/2021 για τη συγγονεϊκότητα των ανήλικων τέκνων, ο οποίος θεωρείται κακοποιητικός για το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού).
- Ενίσχυση των πολιτικών συμφιλίωσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής (γονικές άδειες, οικογενειακά επιδόματα, αύξηση δομών προσχολικής αγωγής και φροντίδας παιδιών καθώς και δομών φροντίδας ηλικιωμένων, κ.ά.).

- Φιλική προς τα παιδιά Δικαιοσύνη με γνώμονα το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού. Στελέχωση των δικαστηρίων με κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχολόγους. Εκπαίδευση των Οικογενειακών Δικαστών στα σχετικά ζητήματα. Εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου (π.χ. η προσέγγιση που ακολουθείται για τα δικαιώματα των πατέρων σε αντιπαράθεση με τα δικαιώματα των παιδιών και των μητέρων είναι αρνητική διότι ενισχύει τις συγκρούσεις).
- Σύσταση Υπουργείου Οικογένειας και θεσμική πρόβλεψη για Επιμελητές Οικογένειας.
- Ενίσχυση των προνοιακών δομών για την έγκαιρη διάγνωση και παρέμβαση σε περιθωριοποιημένα, κοινωνικά αποκλεισμένα ή δυσλειτουργικά οικογενειακά περιβάλλοντα (π.χ. γονεϊκή ακαταλληλότητα), πριν τη διάλυση της οικογένειας και την απομάκρυνση των παιδιών, ορατότητα των ζητημάτων ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης ανηλίκων, ενίσχυση της επιλογής της εναλλακτικής οικογένειας και όχι των ιδρυμάτων, αναδοχή υπό αυστηρούς όρους. *«Τα παιδιά φεύγουν νύχτα, τοποθετούνται νύχτα, σαν ρουλέτα που παίζει. [...] Δεν έχει νόημα να τοποθετείς τα παιδιά σε όποια οικογένεια, όσο πιο γρήγορα μπορείς για να εξαφανίσεις το πρόβλημα από τους αριθμούς που έχεις στο σύστημα. Σημασία έχει να κάνεις μια τοποθέτηση και να είναι μόνιμη».*
- Ενίσχυση των δομών και πολιτικών φροντίδας ηλικιωμένων, ορατότητα της υπέργηρης οικογένειας.
- Ενίσχυση των επιδοματικών πολιτικών για την οικογένεια και υιοθέτηση πολιτικών χωρίς δημοσιονομικό κόστος. *«Μπορεί να είναι και προνοιακού χαρακτήρα εν είδη επιδοματικής πολιτικής, αλλά μπορεί να έχουν και μη δημοσιονομικό κόστος (π.χ. δημιουργία παιδικών σταθμών σε επιχειρήσεις με προσωπικό άνω των 50 εργαζόμενων)».*
- Τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας, σε τομείς κρατικών παροχών ή δημοσιονομικών υποχρεώσεων (π.χ. οικογενειακό επίδομα, φοροαπαλλαγές, τεκμήρια πολυτελούς διαβίωσης, αντικειμενικές αξίες ακινήτων, κ.ά.).



## Συμπεράσματα

Από τη μεταπολίτευση και μετά σταδιακά η γυναίκα αποκτά **ισότιμη συμμετοχή στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση ενώ αυξάνεται και η συμμετοχή της στην αγορά εργασίας**. Το παιδί ούτε αυτοφυές είναι ούτε μεγαλώνει μόνο του. Ως αποτέλεσμα, **η ομπρέλα στήριξης της οικογένειας εξαλείφεται, αναδύονται δυσκολίες στην ανατροφή παιδιών και το φορτίο ευθύνης και το άγχος των ζευγαριών αυξάνεται**. Οι επόμενες γενιές δειλιάζουν να αναλάβουν αυτό το φορτίο.

Ο σύγχρονος τρόπος ζωής, οι προκλήσεις και η αδυναμία υποστήριξης της μητέρας και του πατέρα αντίστοιχα μέσα από το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο, **δημιούργησε ένα ασφυκτικό περιβάλλον στο να μην μπορούν να συντηρήσουν μέσα στην καθημερινότητα τους την ανατροφή πλέον των δύο παιδιών**. Οι γονείς έχουν το φορτίο ευθύνης να φέρουν τα παιδιά σε μια αφετηρία ενήλικης ζωής, όμοια με τους υπόλοιπους ανθρώπους. Σιγά σιγά βλέποντας τις δυσκολίες, οι επόμενες γενιές του '90 και του 2000 αντιλαμβανόμενοι το φορτίο ευθύνης δίστασαν. Φοβήθηκαν.

Από τη μεταπολίτευση και μετά, η πιο επαναστατική αλλαγή ήταν η αλλαγή του **ρόλου της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, με τη δυναμική της έξοδο στο δημόσιο βίο**, γεγονός που πυροδότησε πολλές αλλαγές ισορροπιών. Η γυναίκα φεύγει από το αποκλειστικό προνομιακό πεδίο του ιδιωτικού βίου και της οικογένειας, **αποκτά δημόσια παρουσία, κοινωνική θέση και ανεξαρτησία από τον σύζυγο**. Έχει δημόσιο βίο. Αυτό φέρει αλλαγές τόσο ως προς την θέση που διεκδικεί στην κοινωνία, στον επαγγελματικό της χώρο, την αυτοδυναμία της σε σχέση με τα με το εισόδημα που πλέον αποκτά και **δεν εξαρτάται από το σύζυγό της, την κοινωνική θέση την οποία λαμβάνει, η οποία επίσης δεν είναι αυτή του συζύγου της**. Αυτές οι αλλαγές δεν μπορούσαν να μην επηρεάσουν και όλα τα μέλη της οικογένειας, όποια και να είναι αυτά. Αρχικά επηρέασαν τη συντροφική σχέση, αλλά και την ανατροφή των παιδιών, εφόσον υπάρχουν παιδιά στην οικογένεια.

Ταυτόχρονα αναδύεται το φεμινιστικό κίνημα και οι αντίστοιχες συλλογικές διεκδικήσεις. «Έχουμε τις γυναίκες στους δρόμους και όχι στις κουζίνες, όπως τις είχαμε συνηθίσει». Επίσης, τα τελευταία χρόνια, με μια σχετική καθυστέρηση στην Ελλάδα από ότι στην υπόλοιπη Ευρώπη, έχουν **αναδυθεί θέματα συζήτησης για την αυτοδιάθεση του σώματος, την αντισύλληψη και μια σειρά ζητημάτων σχετικά με τον οικογενειακό προγραμματισμό**.

Έχει ξεκινήσει ένας νέος κύκλος οικογενειακής ζωής που καθορίζεται από το δικαίωμα σε μια άλλη επιλογή **πέρα από την ετερόφυλη σχέση, γεγονός που αλλάζει κατευθείαν αυτό που ορίζαμε ως οικογένεια**. Δημιουργούνται νέα σχήματα οικογένειας, τα οποία προσομοιάζουν με την οικογένεια που είχαμε στο μυαλό μας παραδοσιακά. Οι επιλογές των ανθρώπων δεν έχουν να κάνουν κατ' ανάγκη με τον γάμο, έτσι όπως τον γνωρίζουμε, υπάρχει και το σύμφωνο συμβίωσης, ούτε με την αναπαραγωγή για τη δημιουργία διαδόχων. *«Τα νέα σχήματα δεν έχουν να κάνουν με τον προορισμό της οικογένειας να αναπαράξει, να έχει διαδόχους κατ' ανάγκη»*. Όλα αυτά μας φέρνουν μια περίοδο που είναι περίοδος αλλαγών. **Υπάρχει το δικαίωμα επιλογής έξω από τα παραδοσιακά σχήματα οικογένειας.**

Ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνία (οικονομικός, εκπαιδευτικός) έχει αποδυναμωθεί, ενώ ο ρόλος της εργασίας έχει αυξηθεί. Ο ρόλος της οικογένειας ήταν πολύ πιο ισχυρός πριν 50 χρόνια, τώρα η αγορά εργασίας έγινε πιο ισχυρή από την οικογένεια. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια με την κρίση είδαμε μια αντιστροφή ξαφνικά, *«ακόμα και παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά ξαναγύρισαν στην οικογενειακή εστία»*. **Έχει ενταθεί ο υποστηρικτικός ρόλος της οικογένειας, ειδικά στην περίοδο των κρίσεων.**

Μετά τη δεκαετία του '90 παρατηρούνται πολλές αλλαγές στη δομή και στη σύνθεση της οικογένειας, στις οικογενειακές συμπεριφορές και στις πρακτικές. Ναι μεν το **παραδοσιακό μοντέλο της οικογένειας παραμένει ισχυρό, αλλά παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και πολλαπλότητα οικογενειακών σχημάτων**: αλλαγές στις γαμήλιες συμπεριφορές και εκκοσμίκευση του γάμου, λόγω και της αποδυνάμωσης της σχέσης με την θρησκεία και την εκκλησία, πολιτικός γάμος, σύμφωνα συμβίωσης, μείωση γάμων, αύξηση διαζυγίων (οι άνθρωποι αποφασίζουν να χωρίσουν πολύ πιο εύκολα), αλλαγές στις αναπαραγωγικές συμπεριφορές με μειωμένη γονιμότητα και ανάδυση του φαινομένου της *«ηθελημένης ατεκνίας»*, **όχι μόνο εξαιτίας της έντασης της εργασίας, αλλά και για ιδεολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες, παράταση της ηλικίας τεκνοποίησης, αύξηση των μονομελών νοικοκυριών, η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, είναι ορισμένες από τις αλλαγές που παρατηρούνται.**

Οι αλλαγές στο πεδίο της οικογένειας καθώς και οι ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές, **οι αλλαγές, η δυσλειτουργία, εν προκειμένω, των κοινωνικοποιητικών θεσμών, επηρεάζουν την παραβατικότητα των παιδιών**. *«Ο πληθυσμός που απασχολεί τα δικαστήρια ανηλίκων, πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για παιδιά που προέρχονται από δυσλειτουργικά οικογενειακά περιβάλλοντα»*.

«*Η οικογένεια ως θεσμός στην Ελλάδα αλλάζει και ταυτόχρονα αναπαράγεται*». Το γεγονός αυτό συνδέεται με **ευρύτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας μας, με το μοντέλο του κράτους, με κοινωνικά δεδομένα, όπως οι σχέσεις ανδρών και γυναικών, με τις αντιλήψεις και τις αναπαραστάσεις για το φύλο, και με πολιτισμικά ιδεώδη**. Για παράδειγμα, η υπογονιμότητα οφείλεται εν μέρει στην καθυστερημένη είσοδο του τομέα των υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα η ανάγκη που υπήρχε για φροντίδα να καλυφθεί εκ των ενόντων. Οι **πολιτικές στήριξης της οικογένειας επικεντρώθηκαν σε λάθος σημείο, δηλαδή στο να καλυφθούν οι πολύτεκνες οικογένειες και όχι στο να στηριχτεί η κλασική οικογένεια**.

Μετά τη δεκαετία του '70 **ο γάμος μετατρέπεται σε ατομική υπόθεση**. Νοηματοδοτείται ως συντροφικότητα, αποθεσμοποιείται, χαρακτηρίζεται από την αποδυνάμωση των κοινωνικών κανόνων και αξιών που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσω του γάμου και αποδυναμώνονται οι παραδοσιακές γαμήλιες αξίες. **Οι συζυγικές σχέσεις αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, σε μια μορφή συμβίωσης κάθε τι είναι διαπραγματεύσιμο, πλέον οι σύζυγοι διαπραγματεύονται τα πάντα στο πλαίσιο της συμβίωσης τους**. Έτσι, περνάμε από το μοντέλο της ρομαντικής αγάπης στο μοντέλο της γνήσιας αγάπης.

Παράλληλα, **αναδύονται νέες μορφές οικογενειακών σχέσεων**, μονογονεϊκές οικογένειες, οικογένειες ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών με σύμφωνο συμβίωσης, μονομελή νοικοκυριά, κ.α. «*Η οικογένεια προσαρμόζεται στη νέα κοινωνική πραγματικότητα*». Επίσης, παρατηρείται **συρρίκνωση των οικογενειακών σχέσεων**, σε προηγούμενες δεκαετίες υπήρχε πολύ έντονη κοινωνικότητα μεταξύ των οικογενειών, και τα νέα ζευγάρια απομακρύνονται από τις οικογένειές τους.

Στην **Ελλάδα παρατηρείται πολύ μικρότερο ποσοστό εξώγαμων γεννήσεων σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες**, στην Ελλάδα το ποσοστό ανέρχεται σε 10% περίπου, ενώ στην Ευρώπη ανέρχεται σε 30% ή και 40% και περισσότερο στη Βόρεια Ευρώπη. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι **στην Ελλάδα υπερισχύουν ακόμη κάποια παραδοσιακά στερεότυπα** που δεν επιτρέπουν στις γυναίκες να τεκνοποιήσουν χωρίς να έχει προηγηθεί γάμος.

Η νομοθεσία έχει εξελιχθεί και υπάρχει πλέον η δυνατότητα των **ομόφυλων ζευγαριών να έχουν γονικά δικαιώματα**. Ωστόσο, η κοινωνία εξακολουθεί να εναντιώνεται προς τα γονεϊκά δικαιώματα των ομόφυλων ζευγαριών (π.χ. υιοθεσία, αναδοχή, κ.ά.). «*Το σκληρό κουκούτσι είναι σίγουρα η γονεϊκότητα, γιατί*

όντως είναι μια πολύ δύσκολη στιγμή να δούμε το θηλυκό και το αρσενικό και η σύγκρουση είναι πάρα πολύ μεγάλη».

Τέλος όπως τονίστηκε «ούτε ο γάμος ως *divini et humani iuris communicatio*» (Μοδεστίνος) ούτε η «φυσική» πατρότητα και μητρότητα ούτε η «γνησιότητα» ούτε το «αίμα» μπορεί να αποτελούν τις αποκλειστικές κανονιστικές αφετηρίες της επερχόμενης νέας «μετα-οικογένειας». Έστω και αν προς το παρόν αναφέρεται σε μικρές και μόνο μειονότητες, «η επανάσταση στην παιδονομία και στην παιδοκομία είναι ήδη γεγονός»<sup>28</sup>.

## Η περίπτωση των Εκπαιδευτικών

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου πραγματοποιήθηκε και Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης με Εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων –πλην τριτοβάθμιας– δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης<sup>29</sup>. Στη συνέχεια ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων αποτελεσμάτων στους βασικούς θεματικούς άξονες του έργου.

### Απόψεις και Αντιλήψεις για την Οικογένεια

Η οικογένεια ορίζεται από την πλειονότητα των συμμετεχόντων ως σχέσεις και είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ύπαρξη παιδιών. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες του Focus Group, η οικογένεια σήμερα βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι. Από τη μία πλευρά εξακολουθούν να παραμένουν

---

<sup>28</sup> Κωνσταντίνος Τσουκαλάς : Το τέλος του οιδιπόδειου – ΤΟ ΒΗΜΑ (tovima.gr)

<sup>29</sup> Η ομάδα εστιασμένης συνέντευξης (Focus Group) με εκπαιδευτικούς πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Έρευνας “Οικογένεια και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία”, την Παρασκευή 21-4-2023 και ώρα 10:30-12:30 στην Αθήνα, στα γραφεία του ΕΚΚΕ, Κρατίνου 9 και Αθηνάς. Τη συζήτηση διοργάνωσαν τα μέλη της Ομάδας Έργου του ΕΚΚΕ Ναταλία Σπυροπούλου και Μαγδαληνή Τσεβρένη, οι οποίες είχαν και τον συντονισμό. Η συζήτηση καταγράφηκε με τη χρήση μαγνητοφώνου για επιστημονικούς λόγους ανάλυσης των δεδομένων και οι συμμετέχοντες υπέγραψαν φόρμα συμμετοχής και συναίνεσης σύμφωνα με τις αρχές δεοντολογίας και ηθικής της έρευνας. Στη συζήτηση συμμετείχαν εννέα (9) εκπαιδευτικοί, εκ των οποίων έξι (6) ήταν γυναίκες και τρεις (3) άνδρες, από διάφορες βαθμίδες ιδιωτικής και δημόσιας εκπαίδευσης, κυρίως πρωτοβάθμιας, καθώς και εκπαιδευτικοί παράλληλης στήριξης και ειδικής αγωγής. Συντάκτρια του κειμένου: Ναταλία Σπυροπούλου.

ισχυρές οι παραδοσιακές μορφές της ελληνικής «πυρηνικής», αλλά και της εκτεταμένης οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, εμφανίζονται όλο και συχνότερα νέες μορφές και μοντέλα οικογένειας, όπως είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες, οικογένειες ομόφυλων ζευγαριών, οικογένειες που απαρτίζονται από τρεις γενεές (μαμά, κόρη, εγγονή) και άλλα μοντέλα.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Οι οικονομικές δυσκολίες καταλαμβάνουν δεσπόζουσα θέση ανάμεσα στα βασικά προβλήματα της οικογένειας. Υπάρχει καθημερινό άγχος στους γονείς, το οποίο διαχέεται στα παιδιά χωρίς αυτά να μπορούν να το διαχειριστούν. Οι καθημερινές συνθήκες διαβίωσης, επηρεάζουν την επικοινωνία, αλλά και τις σχέσεις των μελών της οικογένειας που χαρακτηρίζονται από έλλειψη χρόνου και διάθεσης για ουσιαστική επαφή και επικοινωνία. Έγινε αναφορά σε «απόντες γονείς», αλλά και γονείς «αγχωμένους». Επίσης, αναφέρθηκε η ύπαρξη «συναισθηματικού κενού» μεταξύ του ζευγαριού και «λίγη επαφή συναισθηματικά» με το παιδί.

## **Ο θεσμός του γάμου και οι δυσκολίες και τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει σήμερα**

Σήμερα, παρατηρείται καθυστέρηση στην ηλικία σύναψης γάμων, οι οποίοι ως επί το πλείστον όταν συνάπτονται έχουν ως τελικό στόχο την απόκτηση παιδιού. Επίσης, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση των διαζυγίων στην ελληνική κοινωνία και κατ' επέκταση μία τάση από-ενοχοποίησης της επιλογής για τερματισμό του γάμου και «διάλυση» της οικογένειας.

Κοινωνικά, έχει επίσης υποχωρήσει το στίγμα του παιδιού «χωρισμένων γονέων», αν και δεν έχει εξαλειφθεί. Σε κάθε περίπτωση, παραμένει χωρίς σημαντικές μεταβολές μέσα στο χρόνο η επίπτωση του διαζυγίου στα παιδιά και η εκδήλωση της από το παιδί στο σχολικό περιβάλλον. Υπάρχει μία περίοδος **αστάθειας για το παιδί** με αντιδράσεις που ποικίλουν ανάλογα με το χαρακτήρα του παιδιού, αλλά και με το αν το διαζύγιο ήταν συναινετικό ή όχι. Τα παιδιά μπορεί να εκφράσουν την αλλαγή κατάστασης στο σπίτι με αλλαγή διάθεσης, είτε ο επιθετικά, είτε πιο παθητικά, είτε με εκδήλωση μαθησιακών προβλημάτων, ή με μεγάλη εσωτερίκευση και «κλείσιμο στον εαυτό τους».

ισχυρές οι παραδοσιακές μορφές της ελληνικής «πυρηνικής», αλλά και της εκτεταμένης οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, εμφανίζονται όλο και συχνότερα νέες μορφές και μοντέλα οικογένειας, όπως είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες, οικογένειες ομόφυλων ζευγαριών, οικογένειες που απαρτίζονται από τρεις γενεές (μαμά, κόρη, εγγονή) και άλλα μοντέλα.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Οι οικονομικές δυσκολίες καταλαμβάνουν δεσπόζουσα θέση ανάμεσα στα βασικά προβλήματα της οικογένειας. Υπάρχει καθημερινό άγχος στους γονείς, το οποίο διαχέεται στα παιδιά χωρίς αυτά να μπορούν να το διαχειριστούν. Οι καθημερινές συνθήκες διαβίωσης, επηρεάζουν την επικοινωνία, αλλά και τις σχέσεις των μελών της οικογένειας που χαρακτηρίζονται από έλλειψη χρόνου και διάθεσης για ουσιαστική επαφή και επικοινωνία. Έγινε αναφορά σε «απόντες γονείς», αλλά και γονείς «αγχωμένους». Επίσης, αναφέρθηκε η ύπαρξη «συναισθηματικού κενού» μεταξύ του ζευγαριού και «λίγη επαφή συναισθηματικά» με το παιδί.

## **Ο θεσμός του γάμου και οι δυσκολίες και τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει σήμερα**

Σήμερα, παρατηρείται καθυστέρηση στην ηλικία σύναψης γάμων, οι οποίοι ως επί το πλείστον όταν συνάπτονται έχουν ως τελικό στόχο την απόκτηση παιδιού. Επίσης, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση των διαζυγίων στην ελληνική κοινωνία και κατ' επέκταση μία τάση από-ενοχοποίησης της επιλογής για τερματισμό του γάμου και «διάλυση» της οικογένειας.

Κοινωνικά, έχει επίσης υποχωρήσει το στίγμα του παιδιού «χωρισμένων γονέων», αν και δεν έχει εξαλειφθεί. Σε κάθε περίπτωση, παραμένει χωρίς σημαντικές μεταβολές μέσα στο χρόνο η επίπτωση του διαζυγίου στα παιδιά και η εκδήλωση της από το παιδί στο σχολικό περιβάλλον. Υπάρχει μία περίοδος **αστάθειας για το παιδί** με αντιδράσεις που ποικίλουν ανάλογα με το χαρακτήρα του παιδιού, αλλά και με το αν το διαζύγιο ήταν συναινετικό ή όχι. Τα παιδιά μπορεί να εκφράσουν την αλλαγή κατάστασης στο σπίτι με αλλαγή διάθεσης, είτε ο επιθετικά, είτε πιο παθητικά, είτε με εκδήλωση μαθησιακών προβλημάτων, ή με μεγάλη εσωτερίκευση και «κλείσιμο στον εαυτό τους».

## **Ρόλοι ανδρών-γυναικών, του πατέρα και της μητέρας**

Οι παραδοσιακοί ρόλοι του άνδρα και της γυναίκας, όσο και οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας στην οικογένεια παρότι εξακολουθούν να λειτουργούν σε μεγάλη μερίδα πληθυσμού, έχουν ωστόσο υποχωρήσει σημαντικά σε σχέση με τη σημασία που διαδραμάτιζαν στο παρελθόν. Πλέον, παρατηρείται ότι οι νέες οικογένειες, στηρίζονται περισσότερο στις σχέσεις των ατόμων και λιγότερο στους ρόλους. Υπάρχει δηλαδή μία τάση, οι σχέσεις να διαμορφώνονται αυτόνομα με το κάθε μέλος τη οικογένειας. Ειδικότερα εκφράστηκε η άποψη ότι **«Ο γονιός για το παιδί είναι άτομο. Δεν είναι ρόλος»**.

## **Προοπτικές του θεσμού της οικογένειας και του γάμου**

Όσον αφορά τις προοπτικές του θεσμού της οικογένειας, οι απόψεις ποικίλουν. Από την μία πλευρά υποστηρίχθηκε ότι οι παραδοσιακές μορφές οικογένειας θα εξακολουθήσουν να κυριαρχούν και στο μέλλον στην ελληνική κοινωνία, από την άλλη πλευρά προβλέφθηκε μία μεγάλη αύξηση των οικογενειών που δε θα είναι καθορισμένες από έναν γάμο ή άλλη νομική σύμβαση. Υπό αυτή την έννοια, η οικογένεια θα μετεξελιχθεί και θα περιλαμβάνει πολλές νέες μορφές συμβίωσης, νέες μορφές οικογένειας που ωστόσο θα είναι πολύ δύσκολο να αναγνωριστούν θεσμικά.

Ο οικονομικός παράγοντας θεωρείται κομβικός για το μέλλον των οικογενειών, ενώ επηρεάζει και την ηλικία τεκνοποίησης. Επισημάνθηκε ότι υπάρχει μεγαλύτερη οικονομική επιβάρυνση σε κάποιες από τις νέες αυτές οικογένειες (π.χ. μονογονείς) να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Αναφέρθηκε επίσης ότι **«για τα νέα παιδιά το θέμα σχηματισμού οικογένειας είναι πάρα πολύ πίσω»**. Η τρέχουσα οικονομική κατάσταση –μεταξύ άλλων– αποτελεί τροχοπέδη στην απόφαση νέων ανθρώπων να συγκατοικήσουν ή να κάνουν οικογένεια. Η σημερινή γενιά νέων, καθυστερεί την οποιαδήποτε απόφαση για τη δημιουργία οικογένειας, η οποία βρίσκεται χαμηλά στις προτεραιότητές της σε σχέση με προηγούμενες γενιές.

## **Τι πρέπει να γίνει;**

Όσον αφορά τις προτάσεις πολιτικής από τους εκπαιδευτικούς, αυτές επικεντρώθηκαν στο χώρο του σχολείου, στα προβλήματα που υπάρχουν και στους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να επιτευχθεί η καλύτερη υποστήριξη τόσο των παιδιών, όσο και έμμεσα της οικογένειας. Βασικό αίτημα

που αναδείχθηκε από τη συζήτηση ήταν η αύξηση του προσωπικού και η βελτίωση των υποδομών στα σχολεία. Προτάθηκε: α) η τοποθέτηση σχολικών ψυχολόγων σε όλα τα σχολεία, με ελάχιστη παραμονή στο ίδιο σχολείο για ένα διάστημα τουλάχιστον 2 ετών, προκειμένου να υπάρχει μία συνέχεια στην παρακολούθηση των μαθητών/μαθητριών, β) Η τοποθέτηση δεύτερης νηπιαγωγού στις τάξεις του νηπιαγωγείου, γ) η ενίσχυση του σχολείου και με άλλες ειδικότητες όπως π.χ. νοσηλεύτριας.

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί κρίνουν απαραίτητη την ουσιαστική επιμόρφωσή τους τόσο για την αντιμετώπιση προβλημάτων που σχετίζονται με τα παιδιά, όσο και σε σχέση με τους νέους ρόλους που καλούνται να αναλάβουν (π.χ. Σύμβουλοι σχολικής ζωής), αλλά και την συστηματικότερη υποστήριξη από τους Συντονιστές Εκπαίδευσης και τα ΚΕΔΑΣΥ, μέσω της ενίσχυσης του ρόλου των τελευταίων και του ανθρώπινου δυναμικού τους.

Τέλος, προτάθηκε να εισαχθεί στα σχολεία εργαλείο αυτό-αξιολόγησης με αποδέκτες τα παιδιά, και κύριο στόχο τη μέτρηση της ικανοποίησής τους, αλλά και της προσωπικής ευτυχίας τους, όσον αφορά την σχολική και οικογενειακή ζωή.

## **Συμπεράσματα**

Στις μέρες μας, **η οικογένεια εξακολουθεί να ταυτίζεται με τον γάμο (ή τη διάλυσή του) και προϋποθέτει την ύπαρξη παιδιών.** Το παραδοσιακό μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας παραμένει ισχυρό, παρόλο που εμφανίζονται νέες μορφές οικογενειών με αυξητικές τάσεις. **Η υποστήριξη από την 3η γενιά (παππούδες – γιαγιάδες) εξακολουθεί να είναι παρούσα σε διάφορες εκφάνσεις της καθημερινότητας.**

Οι κύριες δυσκολίες της οικογένειας σήμερα είναι οι **οικονομικές δυσκολίες, ο γρήγορος ρυθμός της ζωής, το άγχος, αλλά και η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των μελών της οικογένειας.**

Οι ρόλοι μέσα στην οικογένεια και στο ζευγάρι τίθενται σε αμφισβήτηση, αν και ακόμα παραμένουν αντιστάσεις από την κοινωνία συνολικότερα. Πάντως, οι νεότεροι μιλούν για **καθήκοντα και υποχρεώσεις μέσα στην οικογένεια που πηγάζουν από τις ατομικές επιλογές και δεν κατανέμονται με βάση τους παραδοσιακούς ρόλους.**

Για τους εκπαιδευτικούς, οι προοπτικές της οικογένειας και του γάμου είναι δυσδιάκριτες. Από την μία πλευρά παρατηρούνται νέα σχήματα οικογενειών και οικογένειες που λειτουργούν βασιζόμενες στην ατομικότητα των μελών τους



χωρίς ρόλους και κοινωνικά πρότυπα, από την άλλη πλευρά παρατηρείται ότι κυρίως **λόγω οικονομικών δυσκολιών, πολλές οικογένειες προκειμένου να ανταπεξέλθουν επιστρέφουν σε παλαιότερα παραδοσιακά σχήματα διευρυμένης οικογένειας, ενώ για τον ίδιο λόγο παρατείνεται και η ηλικία που οι νέοι αποφασίζουν να προχωρήσουν στην δημιουργία οικογένειας** με κάποιους από αυτούς να είναι εντελώς αντίθετοι στη δημιουργία οικογένειας.

## Η περίπτωση των Ψυχιάτρων - Ψυχολόγων

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου πραγματοποιήθηκε και Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης με Ψυχιάτρους και Ψυχολόγους<sup>30</sup>. Στη συνέχεια ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων αποτελεσμάτων στους βασικούς θεματικούς άξονες του έργου.

### Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια

Σήμερα τα ζευγάρια γενικά δεν παντρεύονται εύκολα ή παντρεύονται αφού συζητήσουν αρκετά χρόνια, χωρίζουν όμως πολύ πιο εύκολα από ότι παλιότερα, ενώ οι νεότερες γενιές κάνουν πιο σταθερές σχέσεις και παντρεύονται ευκολότερα.

Μία άλλη αλλαγή σχετίζεται με τις σχέσεις γονέων και παιδιών. Η σχέση αυτή έχει αλλάξει ριζικά διότι δεν υπάρχει πια η έννοια της αυθεντίας του πατέρα ή/και των γονιών και οι γονείς είναι πολύ κοντά στα παιδιά τους. Αυτό είναι ένα πολύ σοβαρό ζήτημα και μια μεγάλη αλλαγή η οποία έχει και θετικές πλευρές αλλά και πολλές αρνητικές και επηρεάζει και άλλους τομείς, όπως την εκπαίδευση και τη

---

<sup>30</sup> Η ομάδα εστιασμένης συνέντευξης (Focus Group) με Ψυχιάτρους και Ψυχολόγους πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Έρευνας "Οικογένεια και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία", την Κυριακή 7/5/2023 διαδικτυακά και ώρα 18:00-21:00. Τη συζήτηση διοργάνωσε και συντόνισε η Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ και μέλος της Ομάδας Έργου Ανδρομάχη Χατζηγιάννη μαζί με την Δήμητρα Κονδύλη Διευθύντρια Ερευνών του ΕΚΚΕ. Η συζήτηση καταγράφηκε για επιστημονικούς λόγους ανάλυσης των δεδομένων και οι συμμετέχοντες υπέγραψαν φόρμα συμμετοχής και συναίνεσης σύμφωνα με τις αρχές δεοντολογίας και ηθικής της έρευνας. Στη συζήτηση συμμετείχαν πέντε (5) ειδικοί, ένας Ψυχίατρος-παιδοψυχίατρος, άνδρας και 4 ψυχολόγοι – ψυχαναλυτές/ριες οι οποίες/οι εργάζονται ιδιωτικά και βλέπουν παιδιά, έφηβους, ενήλικες και οικογένειες. Μόνο μία εξ αυτών έχει εργαστεί χρόνια στην κοινωνική υπηρεσία του ενός μεγάλου Δήμου της Αττικής. Συντάκτρια του κειμένου: Ανδρομάχη Χατζηγιάννη.

σχέση μαθητή και εκπαιδευτικού ή γιατρού και ασθενούς, επηρεάζει πολλά άλλα πεδία πέρα από την οικογένεια, και γενικότερα τις σχέσεις των ανθρώπων.

Μία τρίτη αλλαγή αφορά τα (πολλά) διαζύγια, δηλαδή το πόσο εύκολα τα ζευγάρια (και οι γάμοι) διαλύονται, διότι δεν υπάρχει πλέον ο κοινωνικός δεσμός, που έδενε όλη την οικογένεια και την κοινότητα. Τώρα ζούμε σε πιο «ελεύθερη», φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη κοινωνία, πιο ατομιστική και ο καθένας μπορεί πολύ εύκολα να πάρει διαζύγιο, κάτι που έχει καταστροφικές συνέπειες κυρίως για τα παιδιά. Αυτό δηλαδή σημαίνει ότι με την πρώτη δυσκολία χωρίζουν τα ζευγάρια.

Μια τέταρτη αλλαγή αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες, κυρίως τις γυναίκες που κάνουν πάση θυσία παιδί μόνες τους από μια τράπεζα σπέρματος χωρίς να υπάρχει πατέρας ή ένας άντρας που υιοθετεί ένα παιδί μόνος του. Όλο αυτό το θέμα αλλάζει ριζικά τις σχέσεις στο κοινωνικό πεδίο.

Η οικογένεια ή τα άτομα αυτοπροσδιορίζονται με διαφορετικό τρόπο από ότι άλλοτε. Οι σχέσεις και οι οικογένειες διαλύονται εύκολα. Υπάρχει μια δυσκολία στις σχέσεις των ζευγαριών, υπάρχουν αδιέξοδα στις σχέσεις των δύο φύλων, κάτι που συνδέεται με το οικογενειακό τους παρελθόν, με την οικογένειά τους, τις σχέσεις με τους γονείς και τα γονικά αντικείμενα όπως τα ήξεραν και όπως λειτουργούσαν παλιά. *«Γιατί τώρα υπάρχει αυτή η ευκολία, της διάλυσης του δεσμού, του οικογενειακού δεσμού, της σχέσης δηλαδή, αλλά και της οικογένειας...»*

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Δυσκολία στον προσδιορισμό των ρόλων μέσα στην οικογένεια και επιβολή ορίων: *«Οι αλλαγές που η οικογένεια καλείται να αντιμετωπίσει, που φαντάζομαι παλαιότερα, δεν είχε χρειαστεί... οι δυσκολίες που έχει η οικογένεια να οριοθετήσει τα μέλη της σε σχέση με τη χρήση του διαδικτύου και των social media αυτό το αντιμετωπίζω πολύ συχνά σαν ένα θέμα για τον οποίο έρχεται μια οικογένεια σε μένα. Και εκεί βλέπει κανείς την αλλαγή, αυτή τη δυσκολία στο να βάλει τα όρια... σίγουρα αφορά αρκετά στο ρόλο του πατέρα, στην παρακμή που υπάρχει σε αυτό το ρόλο αφενός και αφετέρου στην χαλαρότητα με την οποία η οικογένεια υποδέχεται τα μέλη της ως ανίσχυρα μέλη αντί για να μπουν ορθά οι γονικοί ρόλοι που διαφοροποιούν ας πούμε τα μέλη της. Δεν είμαστε συνομήλικοι, υπάρχουν οι γονείς και υπάρχουν τα παιδιά και ο καθένας έχει ένα διακριτό ρόλο που καλείται να αναλάβει».*

Δυσκολία αναφορικά με τον αυτοπροσδιορισμό φύλου: *«Ένα άλλο επίσης δύσκολο θέμα που έρχεται σαν πρόβλημα στο ιατρείο μου, έχει να κάνει με τον*

αυτοπροσδιορισμό - πάλι για τους έφηβους θα μιλήσω - για τον αυτοπροσδιορισμό των εφήβων σε σχέση με τη σεξουαλικότητά τους. Αντιμετωπίζω πολύ συχνά τώρα και το θέμα του φύλου. Οι έφηβοι ως επί το πλείστον θέλουμε να είναι "ΤΟ" δεν θέλουν να είναι "Ο/Η" θέλουν να είναι "ΤΟ". Η οικογένεια είναι από αμήχανη έως θετική, στο να υποδεχθεί αυτή την αλλαγή, που το μέλος της ζητά να δεχτεί. Ο έφηβος ζητά από την οικογένειά του να το δεχτεί. Σίγουρα έχουν συντελέσει σ' αυτό τα μίντια και το πόσο πολύ [...] προωθείται, πώς να πω, πόσο πολύ προβάλλεται, ας πω καλύτερα».

Πιέσεις και ψυχαναγκασμοί: Οι γονείς προσπαθούν επίσης «να εμφυσήσουν στα παιδιά έναν ανταγωνισμό που οι ίδιοι υφίστανται στον επαγγελματικό τους χώρο. Περνάνε και στο παιδί τους το ότι πρέπει να είναι πολύ επιτυχημένο για να επιβιώσει και στις επιλογές που θα κάνει τις επαγγελματικές και τα πιέζουν φανερά ή μη για να πετύχουν στις Πανελλήνιες, να είναι ανταγωνιστικοί κλπ. και τα παιδιά νιώθουν μια μεγάλη πίεση από την οικογένεια».

## **Απόψεις και αντιλήψεις για τον Γάμο**

Οι νέοι παντρεύονται περισσότερο από παλιά και αντιδρούν στην «απομάγευση του κόσμου» και αποζητούν λίγο ρομαντισμό, λίγο όνειρο μέσω του γάμου, κάτι που φαίνεται να χάνεται σε πολλά άλλα επίπεδα: «Οι νέοι αποζητούν κάτι λίγο απ' αυτό το λίγο ρομαντικό, λίγο μαγικό που δεν υπάρχει πια, καθώς η κοινωνία. Γενικά υπάρχει μια φοβερή απομάγευση του κόσμου [...] Όλοι οι γάμοι των νέων παιδιών που έχω βρεθεί, και κοντινών μου είναι σε νησάκια σε εκκλησίτσες, με ιδιαίτερους τρόπους και λοιπά. Όλο αυτό το πολύ [...] μαζικό που γίνεται και πολύ φιλελεύθερο... ότι δεν παντρευόμαστε, δεν μας ενδιαφέρει η οικογένεια, ο καθένας για το άτομό του και τα λοιπά, νομίζω ότι σαν απάντηση σε αυτό [...] υπάρχει κάτι λίγο από το όνειρο... που έρχεται μέσω του γάμου ναι, αφού δεν υπάρχει πουθενά αλλού αυτή τη στιγμή, δεν υπάρχει από την επανάσταση που είχαμε εμείς...»

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο Θεσμός του γάμου σήμερα**

Οι κρίσεις συνέβαλαν στο να μπορέσουν να βρουν έναν τρόπο τα συμπτώματα να γίνουν πολύ πιο γρήγορα εμφανή και συχνά και με πιο βίαιο τρόπο. Λόγω της οικονομικής κρίσης οι νέοι αναγκάζονται να μείνουν με τους γονείς, ακόμη και εκείνοι που θα ήθελαν να μείνουν χωριστά, ακόμη και ζευγάρια που θα ήθελαν να χωρίσουν το ξανασκέφτονται λόγω των οικονομικών δυσκολιών και δεν το αποφασίζουν γιατί δεν αντέχουν οικονομικά να μείνουν μόνοι τους. Το γεγονός αυτό της οικονομικής στενότητας δημιούργησε πολλές συγκρούσεις στο

εσωτερικό της οικογένειας.

Από την άλλη πλευρά φαίνεται ότι στην οικονομική κρίση η οικογένεια λειτούργησε υποστηρικτικά. Οι ψυχολόγοι και ψυχαναλυτές ανέφεραν ότι η παρουσία της οικογένειας στην κρίση ήταν θετική και αυτό τους αναφέρθηκε από πολλούς πελάτες τους. « (μας ανέφεραν ότι)... εκεί που υπήρχε οικογένεια, σπίτι να τους υποδεχθεί, να τους δώσει ένα δωμάτιο ή ένα πιάτο φαγητό και τα λοιπά, αυτό τους έκανε να αισθανθούν πολύ καλά, ενώ ήταν άνθρωποι και αριστεροί, ακροαριστεροί που μένανε μόνοι που ήταν σε κινήματα [...] τους άρεσε που βρέθηκαν εντός οικογένειας σε αυτή την κρίσιμη κατάσταση».

Σημαντική κρίνεται η απουσία αξιόπιστου «σημαντικού άλλου» και η εισβολή του ίντερνετ στη ζωή μας: «Οι νέοι δεν έχουν έναν αξιόπιστο μεγάλο «άλλο» για να του απευθυνθούν [...] Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει καμία αξιοπιστία και τη βρίσκουν στο Ίντερνετ ή οπουδήποτε στο κινητό τους τηλέφωνο [...] αυτό είναι το πρόβλημα»

Ωστόσο η οικογένεια όπως και το σχολείο διέρχεται κρίση λόγω του γεγονότος ότι τόσο στην οικογένεια όσο και στο σχολείο «δεν μπαίνουν όρια».

## **Ρόλοι ανδρών, γυναικών, του πατέρα και της μητέρας**

Κατά τη γνώμη των συμμετεχόντων η λειτουργία της σημερινής οικογένειας είναι προβληματική. Η σημερινή οικογένεια δυσλειτουργεί λόγω του ότι είναι παιδοκεντρική και γιατί δεν υπάρχει ένα άτομο με κύρος (μητέρα ή πατέρας) για να βάλει τα πράγματα στη θέση τους, να βάλει όρια. Συνέπεια αυτού είναι η βία. «Για να σταματήσει η βία πρέπει το παιδί να βρει κάποιον να του βάλει όρια».

Δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός στους ρόλους, δηλαδή, ο γονιός να είναι στο ρόλο του γονιού και το παιδί στο ρόλο του παιδιού, φαίνεται ότι συχνά δεν υπάρχει αυτή η κατανομή ρόλων στην οικογένεια. Μερικές φορές μάλιστα παρατηρείται και πλήρης αντιστροφή των ρόλων, δηλαδή τα παιδιά γίνονται ενήλικες και οι γονείς γίνονται παιδιά μέσα στην οικογένεια. Αυτό αφορά κυρίως το διαζύγιο, και τις οικογένειες που χώρισαν ή χωρίζουν, αλλά συμβαίνει και σε άλλες οικογένειες. «Γονείς που έχουν χωρίσει και τσακώνονται συνέχεια και για αυτό έχουν έρθει (στην/τον ψυχολόγο). Το δε παιδί, έχει πάρει μια θέση που μιλάει σαν ενήλικας και στους δύο, λέει λόγια που θα πρέπει να πει η μητέρα στον πατέρα, βάζει όρια... Αυτό είναι μια τραγική τελικά δυσλειτουργία, γιατί αυτό το παιδί χάνει τελείως την παιδικότητά του... (Τις συνέπειες αυτού) τις βλέπω μετά σε ενήλικες που έρχονται και έχουν μπει σε μία τέτοια θέση σε σχέση με τους γονείς τους και έχουν πάρα πολλά προβλήματα» αναφέρει μια ψυχολόγος.

## Προοπτικές για το μέλλον

Οι συμμετέχοντες ψυχίατροι και ψυχολόγοι δεν ήταν αισιόδοξοι για τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας. Κατ' αυτούς, η ελληνική οικογένεια περνάει μια μεγάλη κρίση. Η επικοινωνία μεταξύ των μελών είναι δύσκολη, επιφανειακή, ανταλλάσσουν SMS, δεν μιλάνε ουσιαστικά οι γονείς με τα παιδιά. Όλοι πιστεύουν ότι πρέπει με κάποιον τρόπο να επανέλθει ο λόγος μέσα στην οικογένεια, η ουσιαστική επικοινωνία, να υπάρξουν θεσμικές παρεμβάσεις, η οικογένεια να αποκτήσει ξανά μια δομή με τους ρόλους των γονιών και των παιδιών ξεκαθαρισμένους, κάτι το οποίο σήμερα φαντάζει δύσκολο. Όλοι αναφέρουν ότι τα περιστατικά που βλέπουν είναι όλο και πιο δύσκολα, πιο σύνθετα και περισσότερο δυσεπίλυτα.

## Συμπεράσματα

Όλες και όλοι οι συμμετέχοντες/ουσες συμφωνούν ότι έχουν γίνει τεράστιες αλλαγές και στη μορφή αλλά και στη λειτουργία της οικογένειας από τη μεταπολίτευση και μετά. Η οικογένεια ή τα άτομα **αυτοπροσδιορίζονται με διαφορετικό τρόπο από ότι άλλοτε**. Τα ζευγάρια γενικά **δεν παντρεύονται εύκολα ή παντρεύονται αφού συζητήσουν αρκετά χρόνια, χωρίζουν όμως πολύ πιο εύκολα από ότι παλιότερα, ενώ οι νεότερες γενιές κάνουν πιο σταθερές σχέσεις και παντρεύονται ευκολότερα**.

Οι νέοι παντρεύονται περισσότερο από παλιά γιατί αποζητούν κάτι λίγο απ' αυτό το λίγο ρομαντικό, λίγο μαγικό που δεν υπάρχει πια, λίγο όνειρο. **Ο «ρομαντικός» γάμος εμφανίζεται σαν απάντηση σε μια κοινωνία στην οποία δεν υπάρχει κάτι θετικό να περιμένουμε**, δεν υπάρχει κάτι στο οποίο να στηριζόμαστε και να ελπίζουμε.

Μία μεγάλη αλλαγή αφορά την **εμφάνιση «νέου τύπου» μονογονεϊκών οικογενειών**: γυναίκες που κάνουν παιδί μόνες τους από μια τράπεζα σπέρματος χωρίς να υπάρχει πατέρας ή ένας άντρας που υιοθετεί ένα παιδί μόνος του, και αυτό αλλάζει ριζικά τις σχέσεις στο κοινωνικό πεδίο.

Μία από τις δυσλειτουργίες της σημερινής οικογένειας εντοπίζεται στην **πλήρη αντιστροφή των ρόλων στο εσωτερικό της κάποιες φορές**, ειδικά σε οικογένειες με χωρισμένους γονείς ή γονείς με έντονες διαφωνίες: σε αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται ότι τα παιδιά γίνονται ενήλικες, και οι γονείς γίνονται παιδιά μέσα στην οικογένεια.

Ένα άλλο σύγχρονο φαινόμενο **αφορά την ευκολία της διάλυσης του δεσμού**, του οικογενειακού δεσμού, της σχέσης δηλαδή, αλλά και της ίδιας της

οικογένειας, μέσω των διαζυγίων.

Η βία στα σχολεία και η επιθετικότητα δεν είναι ένα ανεξάρτητο φαινόμενο, **συνδέεται με την απουσία των γονιών από το σπίτι, την έλλειψη ορίων, την δυσλειτουργία της γονικής αυθεντίας κ.λπ., και συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την κατάσταση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.** Είναι δηλαδή ένα ολιστικό φαινόμενο που έχει ως αποτέλεσμα την έξαρση της βίας και της επιθετικότητας των παιδιών.

## Η περίπτωση των Κοινωνικών Λειτουργών

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου πραγματοποιήθηκε και Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης με Κοινωνικούς Λειτουργούς οι οποίοι κατ' εξοχήν ασχολούνται με την καταλληλότητα ή μη του οικογενειακού περιβάλλοντος<sup>31</sup>. Στη συνέχεια ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων αποτελεσμάτων στους βασικούς θεματικούς άξονες του έργου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, οι συμμετέχουσες χρησιμοποίησαν ως επί το πλείστον παραδείγματα και συμπεράσματα από τη μεγάλη εργασιακή τους εμπειρία. Στράφηκαν λίγο και σε προσωπικές εμπειρίες και ιστορίες όταν η συζήτηση έφτασε στο σημείο των προοπτικών του γάμου και της οικογένειας.

---

<sup>31</sup> Η ομάδα εστιασμένης συνέντευξης (Focus Group) με Κοινωνικούς Λειτουργούς πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Έρευνας "Οικογένεια και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία", την 11 Μαΐου 2023, στο ΕΚΚΕ. Τη συζήτηση διοργάνωσαν τα μέλη της Ομάδας του Έργου Ναταλία Σπυροπούλου & Μαγδαληνή Τσεβρένη που είχαν και τον συντονισμό. Η συζήτηση καταγράφηκε για επιστημονικούς λόγους ανάλυσης των δεδομένων και οι συμμετέχοντες υπέγραψαν φόρμα συμμετοχής και συναίνεσης σύμφωνα με τις αρχές δεοντολογίας και ηθικής της έρευνας. Στη συζήτηση συμμετείχαν 5 γυναίκες, δύο στην ηλικιακή ομάδα 25-40, δύο στην ομάδα 41-55 και μία στην ομάδα 55+. Η ομάδα στο σύνολό της ήταν ανώτατης εκπαίδευσης με δύο πτυχία ΑΕΙ, δύο πτυχία ΤΕΙ και έναν Μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών. Η οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχουσών ήταν μοιρασμένη, με δύο έγγαμες γυναίκες, δύο άγαμες και μία διαζευγμένη. Τρεις συμμετέχουσες είχαν πολλή μεγάλη εργασιακή εμπειρία με 20, 24 και 34 χρόνια προϋπηρεσίας στο πεδίο, αλλά υπήρχαν και νέες φωνές με 4 και 7 χρόνια προϋπηρεσίας. Οι συμμετέχουσες εργάζονται είτε ιδιωτικά είτε δημόσια και καλύπτουν, για παράδειγμα, θέσεις σε τμήμα κοινωνικής εργασίας και παρέμβασης δήμου, στον φιλανθρωπικό τομέα, σε ΚοΚεΨΥΠΕ, στα παιδικά χωριά SOS, συνεργασίες με την Εισαγγελία. Συντάκτρια του κειμένου: Μαγδαληνή Τσεβρένη

Μεγάλη έμφαση δόθηκε, από όλες τις συμμετέχουσες, στη λεγόμενη «κοινωνική έρευνα» των κοινωνικών λειτουργών, τη διαδικασία δηλαδή που για τη διερεύνηση μιας υπόθεσης, η κοινωνική υπηρεσία επισκέπτεται κατόπιν ραντεβού την οικογένεια στο σπίτι που διαμένει. Με την «κοινωνική έρευνα», οι κοινωνικοί λειτουργοί μπορούν να διαπιστώσουν με ακρίβεια και ευκολία σημαντικά στοιχεία για την οικογένεια, πράγματα που πολλές φορές τα ίδια τα άτομα δεν μπορούν για διάφορους λόγους να εκφράσουν. Επίσης, το πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, τόσο εξαιτίας της υποστελέχωσης, της υπερκόπωσης των υπαλλήλων, αλλά και εξαιτίας της ελλιπούς στήριξής τους, διατρέχεται από το αίσθημα της ματαίωσης, ενός έργου που μένει ανολοκλήρωτο, που αποτυγχάνει.

Τέλος, οι κοινωνικές λειτουργοί νιώθουν αβοήθητες και ανυπεράσπιστες καθώς καλούνται να αντιμετωπίσουν σε ατομικό επίπεδο προσωπικές καταγγελίες, ακόμα και απειλές κατά της ζωής και της περιουσίας τους.

## **Απόψεις και αντιλήψεις για την Οικογένεια**

Είναι μια γενική παρατήρηση της ομάδας πως η οικογένεια σήμερα μοιάζει πιο ευάλωτη λόγω των αυξημένων προσδοκιών και απαιτήσεων που υπάρχουν για να ανταπεξέλθει σε πολλά, διαφορετικά, εξωτερικά και εσωτερικά επίπεδα, κάτι που δημιουργεί έντονες πιέσεις και αποπροσανατολίζει τα μέλη της. Αντιθέτως, όταν μειώνονται αυτές οι πιέσεις, φαίνεται πως η οικογένεια έχει ακόμη τη δυνατότητα να αυτορρυθμίζει τη λειτουργία της. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα με την πανδημία, όπου η οικογένεια ενώθηκε περισσότερο και ήρθε πιο κοντά. Η μείωση των απαιτήσεων της καθημερινότητας έφερε μια γαλήνη, ανακούφιση και ηρεμία σε οικογένειες που στην «κανονική» συνθήκη δυσκολεύονται να ανταπεξέλθουν είτε για ψυχοκοινωνικούς είτε για οικονομικούς λόγους.

Αυτό που παρατηρήθηκε από την έναρξη των κρίσεων (περί το 2008 κι εντεύθεν) και με την πτώση του βιοτικού επιπέδου είναι ότι πολλές οικογένειες που εισήχθησαν στο προνοιακό σύστημα επαναπαύθηκαν και ανέπτυξαν μια επιδοματική νοοτροπία, από την οποία δεν προσπαθούν να βγουν, καθώς δεν θα πετύχαιναν κάτι καλύτερο οικονομικά στην αγορά. Η νοοτροπία αυτή, πέραν της οικονομικής δυσκολίας, συνοδεύεται και από μια ψυχική εξουθένωση και παραίτηση, για την οποία δεν υπάρχει κάποια θεσμική πρόβλεψη στήριξης.

Ως μια ακόμα συνέπεια των αλληπάλληλων κρίσεων, η ομάδα βλέπει ξεκάθαρα τη μείωση του αριθμού των παιδιών που επιλέγουν να κάνουν οι σύζυγοι, με πολλές οικογένειες πλέον να μένουν στο 1, το πολύ 2 παιδιά, ενώ έχει μειωθεί σημαντικά και ο αριθμός των πολύτεκνων οικογενειών. Επιπλέον, εξαιτίας της

ευκολίας που παρατηρείται σήμερα στη διάλυση της οικογένειας, αλλά και της αύξησης των επιλογών για διαφορετικές μορφές οικογένειας, φαίνεται να έχει αυξηθεί ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών.

Στις διάφορες νέες μορφές που συναντώνται σήμερα, υπάρχει και μεγάλο μέρος με έναν μόνο βιολογικό γονιό και καμία πληροφορία για τον δεύτερο, ο οποίος μπορεί να είναι και από τράπεζα σπέρματος. Υπάρχουν, επίσης, περιπτώσεις όπου το παιδί μπορεί να προέρχεται από παρένθετη μητέρα. Αρκετά ζευγάρια που επιλέγουν τον δρόμο της αναδοχής ή της υιοθεσίας – κυρίως δε της αναδοχής, αφού η υιοθεσία είναι αρκετά δύσκολη με το συγκεκριμένο, υπάρχον νομικό πλαίσιο.

Επιπλέον, με την αύξηση των διαζυγίων αλλά και τις οικονομικές δυσκολίες παρατηρείται εκ νέου μια επιστροφή στα πατρικά και μητρικά σπίτια, με τους παππούδες και τις γιαγιάδες να αποκτούν και πάλι ενεργό ρόλο στην καθημερινότητα και τη στήριξη των οικογενειών, με τη διαφορά, ωστόσο, ότι η γενιά των παππούδων μπορεί να εργάζεται ακόμη, ή να θέλει τον προσωπικό της χρόνο ή να έχει άλλες επιθυμίες. Με άλλα λόγια, μπορεί η εμπλοκή της προηγούμενης γενιάς να απαιτείται ξανά σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά ούτε και ο δικός τους ρόλος έχει μείνει ανεπηρέαστος, καθώς πολλές φορές δεν αποτελεί προτεραιότητά τους να μεγαλώσουν τα εγγόνια.

Αυτό που τόνισαν επίσης στην ομάδα των κοινωνικών λειτουργών είναι ότι οι γονείς είναι πλέον πολύ ανοιχτοί στις επιλογές των παιδιών ως προς τον σεξουαλικό τους αυτοπροσδιορισμό, και σε πρώτη προτεραιότητα έχουν τη διατήρηση της σχέσης με τα παιδιά τους. Τα κορίτσια δε είναι που συνήθως εκφράζουν περισσότερο και εντονότερα και από μικρότερη ηλικία την αναζήτηση της ταυτότητάς τους.

## **Δυσκολίες και προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα**

Στον επαγγελματικό χώρο των κοινωνικών λειτουργών έχουν αυξηθεί ιδιαίτερα οι οικογένειες που χρειάζονται υλική και οικονομική στήριξη, ιδίως μετά το πέρας της πανδημίας. Έτσι, το κυρίαρχο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σήμερα είναι η οικονομική δυστοκία και δυσκολία. Ακολουθούν τα ψυχολογικά προβλήματα και η ανάγκη ψυχικής στήριξης, που πολλές φορές όμως συνδέονται και με το οικονομικό ζήτημα.

Εντός της οικογένειας, ωστόσο, διαπιστώνεται γενικά μια αυξημένη δυσκολία στην επικοινωνία μεταξύ του ζευγαριού, μια δυσκολία στην επίλυση των



συγκρούσεων. Επίσης, φαίνεται πως υπάρχει μια δυσκολία όσον αφορά τη δέσμευση, την επένδυση στην οικογένεια και την παρουσία των γονιών στο σπίτι. Κουρασμένοι από τις καθημερινές εργασίες και οι δύο, αγχωμένοι με οικονομικά προβλήματα και ανησυχίες, πολλές φορές δεν φαίνεται να βρίσκουν τη δυνατότητα να αφιερώσουν ποιοτικό χρόνο στα παιδιά. Βέβαια, όπως τόνισαν οι συμμετέχουσες, η ποιοτική ενασχόληση με τα παιδιά δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας.

Κατά τη διάρκεια της τριετίας της πανδημίας αυξήθηκε ο φόβος και το άγχος για θέματα υγείας, είτε για τους ίδιους είτε για να μη μεταφέρουν κάτι στην οικογένεια. Οπότε αυξήθηκαν και τα αιτήματα στήριξης για την απώλεια, αλλά και οι ενοχές ή το άγχος, ότι πολλές φορές, ενδέχεται να ευθύνονται για την κακή εξέλιξη της υγείας κάποιου κοντινού προσώπου. Εκτός από τα προβλήματα σχετικά με την υγεία, υπήρξε και μεγάλη αύξηση στα αιτήματα ψυχολογικής και οικονομικής υποστήριξης, καθώς κατά τη διάρκεια της πανδημίας, πολλοί δεν εργάζονταν ή δεν έβγαιναν πολύ από το σπίτι. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι κοινωνικές υπηρεσίες έπρεπε να υποστηρίξουν ακόμα και με τα βασικά είδη διαβίωσης ή και τρόφιμα τις οικογένειες. Με την πανδημία, πολλές οικογένειες βρέθηκαν να περνάνε πολύ χρόνο όλοι μαζί στο σπίτι, κάτι που αποτελούσε μια καινούργια συνθήκη για τους περισσότερους και έφερε στο προσκήνιο πολλές δυσκολίες στην επικοινωνία τόσο μεταξύ των ενήλικων μελών, όσο και στη διαγενεακή επικοινωνία. Στο κομμάτι της διαπαιδαγώγησης, μεγάλος αριθμός γονέων βρέθηκε μπροστά σε παιδαγωγικές αδυναμίες, όπως για παράδειγμα πώς να διαχειριστεί πιθανή εμμονή των παιδιών με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και τον χρόνο που περνάνε στην οθόνη, ενώ φαίνεται πως σε περιπτώσεις ήταν δύσκολο, μετά το πέρας της «απομόνωσης», να επανέλθουν σε «κανονικούς» ρυθμούς.

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε μια αλλαγή στο βιοτικό επίπεδο, το οποίο μειώθηκε αισθητά, γεγονός που οδήγησε σε σημαντική αύξηση περιστατικών που απευθύνονται στις υποστηρικτικές δομές και αλλαγή του προφίλ όσων ανέφεραν ελλείμματα εντός της οικογένειας. Πέραν των άπορων οικογενειών –με οικονομικά, εκπαιδευτικά, ψυχολογικά προβλήματα–, που παραμένουν σταθερά εντός του υποστηρικτικού πλαισίου, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας της οικονομικής κρίσης έως και την έναρξη της υγειονομικής, απευθύνθηκαν στις υποστηρικτικές δομές και νέου τύπου οικογένειες, με περιπτώσεις που ένας από τους δύο ή και οι δύο γονείς έχασαν την εργασία τους, που δεν είχαν ευρύτερη οικογενειακή στήριξη. Αυτές οι οικογένειες στράφηκαν στις υποστηρικτικές δομές για πολύ πρακτικούς λόγους μέχρι να κατορθώσουν να ξαναπατήσουν γερά στα πόδια τους.

Έχει σημασία να τονίσουμε πως οι οικογένειες των μεσαίων στρωμάτων, ή και λίγο πάνω από το μέσο όρο, ιδίως δε νεαρά ζευγάρια αυτής της κατηγορίας, πληγήκαν σοβαρά από την οικονομική κρίση, σε σημείο που πολλές φορές να καταρρεύσει όλο το πλαίσιο που είχαν χτίσει και ακόμα δεν έχουν καταφέρει να επανέλθουν, κάτι που ούτως ή άλλως μοιάζει αμφίβολο.

## **Απόψεις, αντιλήψεις και προβλήματα του σύγχρονου γάμου**

Μιλώντας για το γάμο, οι συμμετέχουσες αμέσως στράφηκαν στην αύξηση των διαζευγμένων ζευγαριών. Έδωσαν έμφαση στη μεγάλη ευκολία που επιλέγει σήμερα ένα ζευγάρι να λύσει τον οικογενειακό δεσμό. Επίσης, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται οι χωρισμοί και τα διαζύγια να γίνονται σε εντονότερους και πιο συγκρουσιακούς τόνους από ό,τι στο κοντινό παρελθόν, πριν από τις κρίσεις. Επίσης έχει παρατηρηθεί μείωση στον αριθμό των γάμων, αύξηση των συμφώνων συμβίωσης, αλλά και περισσότεροι γονείς που αποκτούν παιδιά εκτός γάμου. Όπως επίσης έχουν αρχίσει να εμφανίζονται σε μεγαλύτερη συχνότητα ομόφυλα ζευγάρια με παιδιά.

## **Ρόλοι: άνδρες-γυναίκες/πατέρας-μητέρα**

Με την παρατήρηση ότι οι μπαμπάδες και οι άντρες γενικά λείπουν από το σπίτι, σημειώθηκε ότι κατά τη διάρκεια της πανδημίας οι άντρες ιδιαίτερα χρειάστηκε να μείνουν περισσότερες ή και όλες τις ώρες εντός του σπιτιού, γεγονός που δημιούργησε αρκετή αμηχανία ως προς τις σχέσεις τους με τη σύζυγο και τα παιδιά, τόσο ως προς τον ρόλο τους εντός του σπιτιού και όσο και στον ρόλο τους ως πατέρες. Σε πολλές περιπτώσεις, αυξήθηκαν τα αιτήματα ή οι καταγγελίες για βίαιες ή και κακοποιητικές συμπεριφορές των αντρών - πατέρων τόσο προς τις μητέρες όσο και προς τα παιδιά.

Στη βάση της, η ελληνική οικογένεια έχει τον άντρα-πατέρα που πρέπει να τον εξυπηρετεί η γυναίκα-μητέρα, η οποία είναι επιφορτισμένη με την ευθύνη όλης της οικογενειακής καθημερινότητας. Έτσι, ο άντρας γενικά δεν έχει ιδιαίτερα ενεργό ρόλο εντός του σπιτιού ή στη διαπαιδαγώγηση ή την ψυχαγωγία των παιδιών. Η δε γυναίκα, για πρακτικούς λόγους, είναι πιο συγκεντρωτική. Όμως, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί τόσο μια ουσιαστική, όσο και τυπική, νομική δηλαδή, ενδυνάμωση του ρόλου του πατέρα. Ιδίως με την αύξηση των διαζυγίων, δηλαδή από τη διάλυση της πυρηνικής οικογένειας και ύστερα, φαίνεται πολλοί πατέρες συμμετέχουν περισσότερο στην ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των

τέκνων, με αποτέλεσμα να αποσταθεροποιείται και ο ρόλος της γυναίκας/μητέρας. Τα νεότερα σε ηλικία ζευγάρια συμμετέχουν πιο ισότιμα στην ανατροφή των παιδιών και τις ασχολίες της καθημερινότητας.

## **Προοπτικές της οικογένειας**

Παρατηρείται μια αύξηση στις επιλογές του σεξουαλικού αυτοπροσδιορισμού και συναντώνται συχνότερα σήμερα, ιδίως στους εφήβους, ταυτότητες όπως queer, gay, κοκ. Αυτό ακολουθείται και από μια μετακίνηση στην ουσία της γονεϊκότητας, καθώς πολλοί γονείς σπρώχνονται να είναι πιο ανοιχτοί, να προσπαθήσουν περισσότερο στο χτίσιμο της σχέσης με τα παιδιά τους, επειδή τα ίδια τα παιδιά τους ωθούν προς αυτή την κατεύθυνση και διεκδικούν τον αυτοπροσδιορισμό της δικής τους θέσης.

Τα παιδιά έχουν πλέον ενδυναμωθεί πολύ, και μέσα από το σχολείο, από την κοινωνία, από το ίντερνετ. Είναι πληροφορημένα, ενημερωμένα και μπορούν πλέον να καθορίζουν τις σχέσεις τους με τους γονείς και να διεκδικούν τη θέση τους τόσο εντός της οικογένειας όσο και γενικότερα εντός των πλαισίων που κινούνται. Γνωρίζουν τα δικαιώματά τους αλλά και τους φορείς στους οποίους μπορούν να απευθυνθούν, όπως επίσης και είναι πιο ανοιχτά να μιλήσουν για όλα όσα γίνονται στο σπίτι. Έτσι πραγματοποιείται σταδιακά μια αλλαγή στη δυναμική της οικογένειας, στην επικοινωνία και στις σχέσεις εντός της.

Έτσι, άλλωστε, μεταβάλλεται και ο γονικός ρόλος, με γονείς πιο ευάλωτους, πιο αδύναμους, ίσως και πιο ασταθείς. Η γονεϊκότητα, δηλαδή, έχει γίνει και θα συνεχίσει να γίνεται πιο πολύπλοκη, πιο δύσκολη, πιο απαιτητική. Και οι γονείς σήμερα είναι, ή προσπαθούν να είναι, πιο ενημερωμένοι, πιο ανοιχτοί και δίνουν μεγάλη έμφαση στην καλλιέργεια μιας καλής συναισθηματικής επικοινωνίας, ακόμα και με την αναζήτηση συμβουλευτικής και εξωτερικής υποστήριξης, χωρίς αυτό να αποτελεί πια ταμπού. Επιπλέον, νιώθουν, ενδεχομένως εντονότερα, ότι μπορεί να υπάρξει ένα είδος ελέγχου του έργου τους. Και όλα αυτά φαίνεται πως θα ενταθούν και θα συνεχίσουν να αναπτύσσονται στο άμεσο μέλλον.

Μια απροσδόκητη παρατήρηση ως προς τις νέες μορφές οικογένειας είναι πως υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που οι παππούδες-γιαγιάδες έχουν πιέσει τις κόρες να κρατήσουν εγκυμοσύνες που ενδεχομένως να μην ήθελαν με στόχο να εμπλακούν οι ίδιοι στην ανατροφή του εγγονιού σαν παιδιού. Υπάρχουν έτσι νεαρές μητέρες που εμπλέκονται σε έναν ενδιαμέσο ρόλο μεταξύ των γενεών.

Όλες οι συμμετέχουσες πάντως συμφωνούν πως η οικογένεια στο μέλλον δεν θα έχει απαραίτητα δύο γονείς διαφορετικού φύλου και παιδιά, αλλά έναν κύριο

γονέα, ο οποίος μπορεί να ανατρέφει τα παιδιά μόνος ή με άλλους συντρόφους ίδιου ή άλλου φύλου, με ή χωρίς άλλα παιδιά, εντός ή εκτός γάμου. Όταν δε τα άτομα θα αποφασίζουν να κάνουν ένα ή περισσότερα παιδιά θα είναι μια συνειδητοποιημένη απόφαση μετά από σκέψη και όχι λόγω κάποιας κοινωνικής ή ψυχολογικής πίεσης.

## **Προοπτικές του γάμου**

Ανάλογα διαφοροποιείται και ο θεσμός του γάμου, με περισσότερα διαζύγια, που αποφασίζονται με μεγαλύτερη ευκολία. Ο γάμος σιγά σιγά αποκτά ενδεχομένως την έννοια ενός συμβολαίου μεταξύ άλλων, ίσως και με ημερομηνία λήξης ή ανανέωσης, χάνει πάντως από ό,τι φαίνεται την διά βίου υποχρέωση που συνεπαγόταν παλαιότερα.

## **Τι πρέπει να γίνει;**

- Ενίσχυση (ή και στελέχωση όταν δεν υπάρχει καμία τέτοια πρόβλεψη) του εργαλείου της «κοινωνικής έρευνας», της επίσκεψης του κοινωνικού λειτουργού στο σπίτι.
- Οι κρατικοί θεσμοί υπολειτουργούν με αποτέλεσμα πολλές οικογένειες που αντιμετωπίζουν επείγοντα και άμεσα προβλήματα να μην μπορούν να εξυπηρετηθούν από τους δημόσιους φορείς.
- Υπάρχει ανάγκη για εποπτεία, είτε μέσω του εκάστοτε φορέα είτε μέσω συγκεκριμένης υπηρεσίας επιφορτισμένης με αυτή τη λειτουργία. Υπάρχει ανάγκη για καταρτίσεις, συνεχή εκπαίδευση και εποπτεία, ώστε οι υπάλληλοι να μπορούν να μένουν εξίσου ενημερωμένοι, αλλά να έχουν και τα εργαλεία να αντιμετωπίζουν τις καταστάσεις που προκύπτουν, για τις οποίες πολλές φορές δεν υπάρχει κατάλληλη ενημέρωση ή γνώση.
- Υπερβολικός φόρτος σε συνδυασμό με υποστελέχωση και «ξήλωμα» υπηρεσιών, με αποτέλεσμα πολλές υποθέσεις να παραμένουν ανεπεξέργαστες (ακόμα και καταγγελίες).
- Η προσπάθεια απο-ιδρυματοποίησης ή κοινωνικής και οικονομικής ένταξης οικογενειών χαμηλών εισοδημάτων ή οικογενειών που εμπίπτουν σε επιδοματικές πολιτικές δεν επιτυγχάνεται, δεν υπάρχει συγκεκριμένη πολιτική ή και οικονομική στρατηγική προς αυτή την κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να μην εκτελείται το έργο της αποκατάστασης και να μένουν οι κοινωνικοί λειτουργοί στο έργο της ψυχοκοινωνικής και υλικής υποστήριξης.

- Δεν υπάρχει γενική, κεντρική καταγραφή των οικογενειών που υποστηρίζονται ούτε όμως και συνεργασία μεταξύ φορέων που καλύπτουν παρόμοια θέματα.
- Να βελτιωθεί και να απλοποιηθεί η λειτουργία υιοθεσίας και αναδοχής, αλλά και να διευρυνθεί σε ομόφυλα ζευγάρια, ώστε να μπορούν ευκολότερα οικογένειες που έχουν αυτή τη διάθεση να συμμετάσχουν.
- Καμπάνιες ευαισθητοποίησης αλλά και ενημέρωσης ως προς την κατανόηση και την αποδοχή των διαφόρων σεξουαλικών προτιμήσεων και αυτοπροσδιορισμών.
- Ευαισθητοποίηση και διευκόλυνση των νέων μορφών διαμόρφωσης οικογενειών, που ούτως ή άλλως σχηματίζονται (πχ. ομόφυλα ζευγάρια, κατ' επιλογή μονογονεϊκές, κ.λπ.). Προς το παρόν δεν υπάρχουν κατάλληλοι και ενημερωμένοι θεσμοί, δομές, υπάλληλοι που να διευκολύνουν τις αλλαγές που ούτως ή άλλως γίνονται.

## Συμπεράσματα

Το σημαντικότερο στοιχείο της συζήτησης είναι η παρατήρηση για την αλλαγή όλων των οικογενειακών ρόλων. **Τα παιδιά, ενδυναμωμένα και πληροφορημένα, φαίνεται πως προκαλούν πλέον την εξέλιξη του θεσμού της οικογένειας, καθώς με τη δική τους φωνή, τα αιτήματά τους, την άποψη και τον λόγο τους, ωθούν τους ενήλικες να αναπροσδιορίσουν τη θέση τους.** Με στόχο πλέον τη δημιουργία ισχυρών συναισθηματικών αλλά και ουσιαστικών δεσμών μεταξύ των γενεών, **τα ενήλικα μέλη της οικογένειας ανοίγονται και αναπροσαρμόζονται, ακόμη και αν αυτό οδηγεί σε μια αυξημένη ευαλωτότητα.** Ακόμη όμως και η προηγούμενη γενιά, η γενιά των σημερινών παππούδων και γιαγιάδων έχει αναπροσδιορίσει τον ρόλο της, έχει δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην ατομικότητα, και παρόλο που **συμμετέχει με βοηθητικό ρόλο στην καθημερινότητα των οικογενειών,** αυτό δεν αποτελεί την προτεραιότητά της.

Είναι βέβαιο πως βρισκόμαστε σε μια μεταβατική κατάσταση, όσο βέβαιο είναι πως δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι υποστηρικτικοί μηχανισμοί. Έτσι, η αστάθεια αυτής της μεταβατικότητας εντείνεται. Ενδεχομένως, πρέπει πρώτα να **περάσουμε από τις ακρότητες, τόσο προς την ενίσχυση μιας πιο παραδοσιακής κατάστασης όσο και προς την ενίσχυση μιας πιο ελευθεριακής,** μέχρι να βρεθεί η νέα ισορροπία που θα επισυμβεί στο κοντινό μέλλον.



## Μέρος Τέταρτο

# Οικογενειακές επιχειρήσεις και οικογένεια

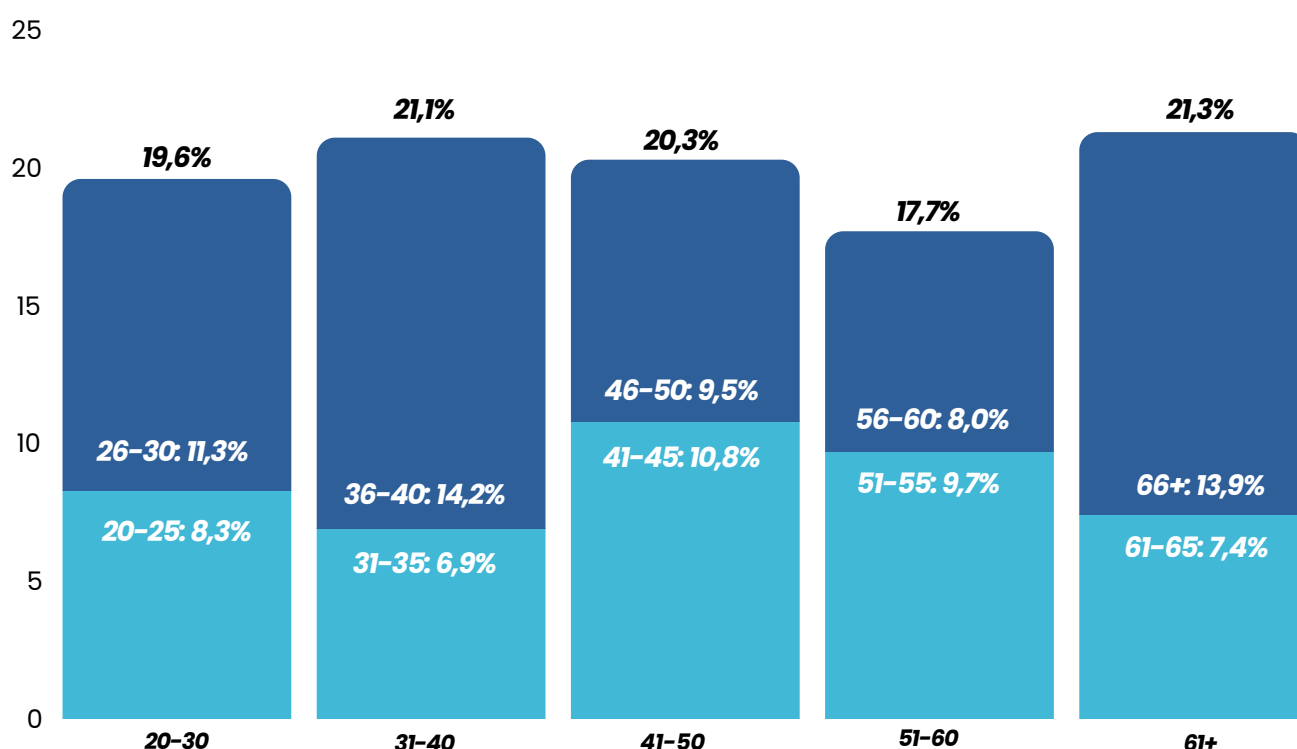
## Η Περίπτωση των Οικογενειακών Επιχειρήσεων

Στο τμήμα αυτό της μελέτης παρουσιάζονται συνοπτικά τα ευρήματα της ποσοτικής αλλά και της (μικρής κλίμακας) ποιοτικής έρευνας με σκοπό τη διερεύνηση της επιρροής των σύγχρονων εξελίξεων και κρίσεων στο παρόν και το μέλλον των οικογενειακών επιχειρήσεων<sup>32</sup>.

### Ευρήματα ποσοτικής έρευνας

Στη δειγματοληπτική έρευνα **συμμετείχαν συνολικά 1.000 άτομα ηλικίας 20 ετών και άνω**, με τις γυναίκες του δείγματος να είναι ελαφρώς περισσότερες (50,7% έναντι 49,3%). Σχετική ισορροπία εμφανίζεται και ανά ηλικιακή κατηγορία. Σε μεγαλύτερη συχνότητα οι αποκρινόμενοι/ες ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία των 61 ετών και άνω (21,3%), όπως φαίνεται στο *Γράφημα 1* (βλ. επίσης *Μέρος Δεύτερο, Έκθεση Αποτελεσμάτων*).

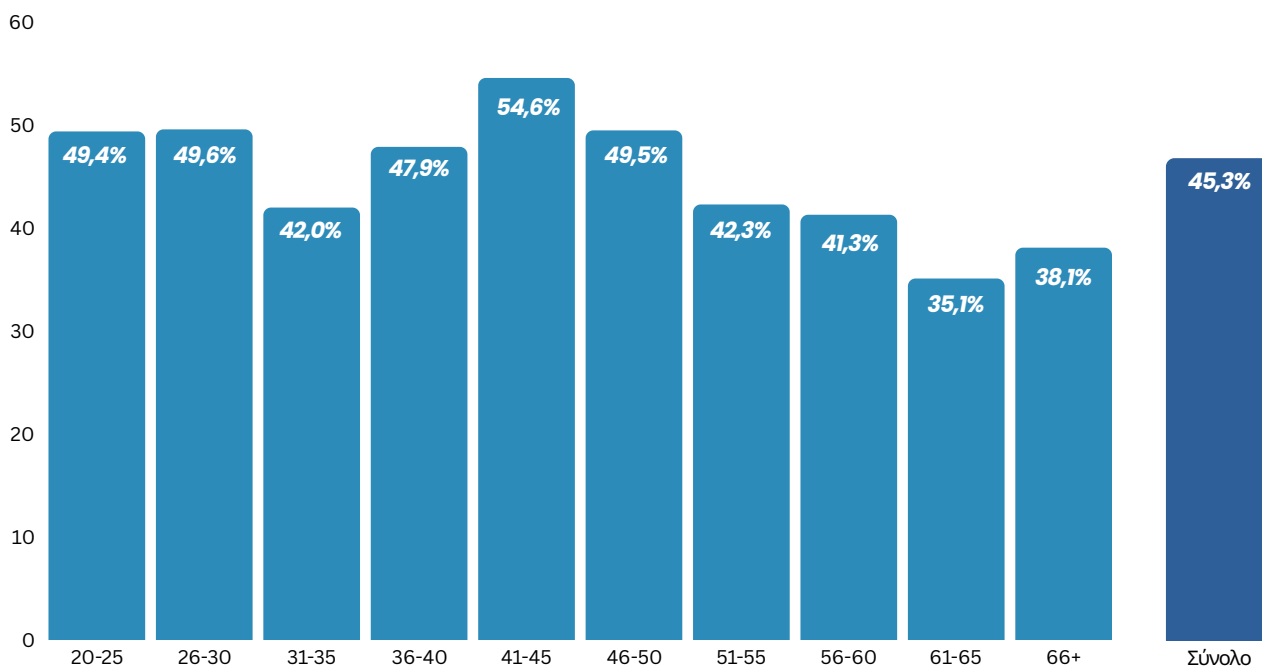
Γράφημα 1. Κατανομή του δείγματος κατά ηλικιακή κατηγορία (%)



<sup>32</sup> Συντάκτες του κειμένου: Παύλος Μπαλτάς, Αντουανέττα Καπέλλα, Ερευνητές ΙΚΕ/ΕΚΚΕ.

Από το σύνολο των ερωτώμενων περίπου το **45%** εργάζεται ή έχει εργαστεί στο παρελθόν σε οικογενειακή επιχείρηση και μάλιστα κυρίως με **αποκλειστική απασχόληση**. Ειδικότερα, σχεδόν οι μισοί ερωτώμενοι (49,5%) ηλικίας έως 30 ετών, αλλά και πάνω από τους μισούς ηλικίας 41-45 ετών (54,6%), έχουν εργαστεί σε οικογενειακή επιχείρηση (βλ. Γράφημα 2).

Γράφημα 2. Ποσοστό ερωτώμενων που έχουν εργαστεί ή εργάζονται σε οικογενειακή επιχείρηση ανά ηλικιακή ομάδα (%)

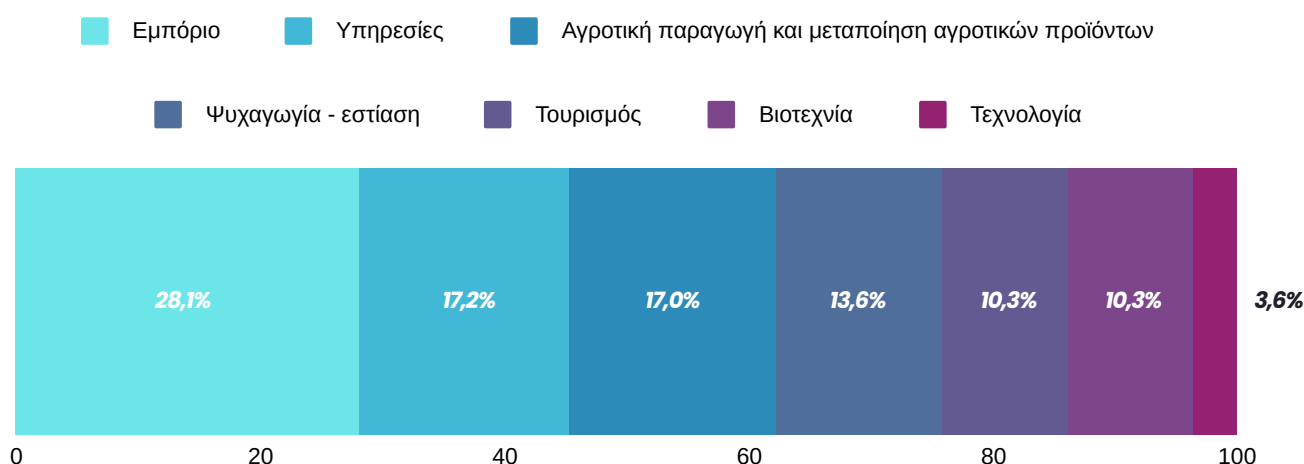


Οι τρεις **κυριότεροι κλάδοι οικογενειακών επιχειρήσεων** στους οποίους δραστηριοποιούνται οι οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες εργάζονται ή εργάστηκαν ποτέ οι ερωτώμενοι/νες είναι οι κλάδοι **του Εμπορίου** (28,1%), **της Παροχής Υπηρεσιών** (17,2%) και **της Αγροτικής Παραγωγής και Μεταποίησης Αγροτικών Προϊόντων** (16,9%)

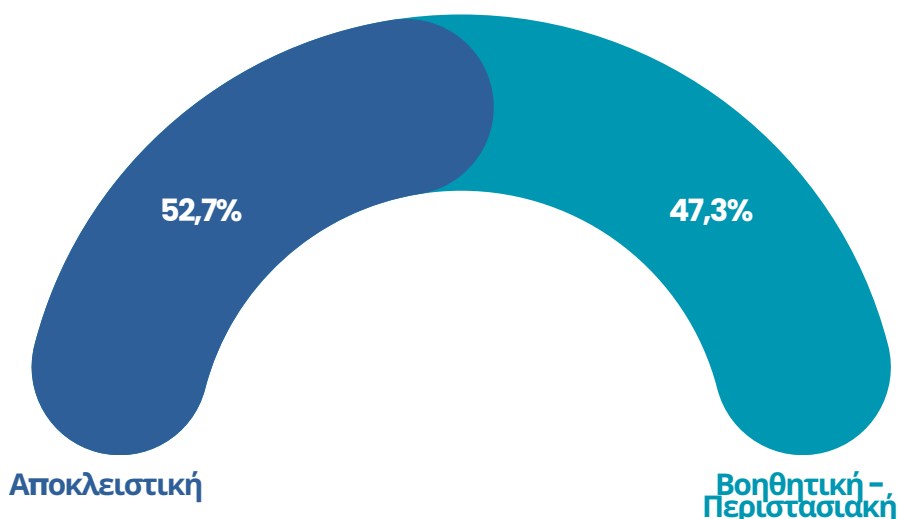
Σύμφωνα με τα δεδομένα, σχεδόν ένας στους δύο άντρες **έχει εργαστεί ή εργάζεται σε οικογενειακή επιχείρηση** ενώ σχεδόν τρεις στις πέντε γυναίκες (29,22%) δεν έχουν εργαστεί ποτέ τους σε επιχείρηση που διατηρεί η οικογένεια. Ειδικότερα οι γυναίκες παρέχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό συγκριτικά με τους άνδρες βοηθητική ή περιστασιακή εργασία όταν εργάζονται ή εργάστηκαν στην οικογενειακή επιχείρηση (24,67% έναντι 22,67%), οι δε άνδρες παρέχουν κυρίως αποκλειστική εργασία (30% έναντι 22,67%). (βλ. Γράφημα 3 και 4).



Γράφημα 3. Κλάδος δραστηριοποίησης οικογενειακής επιχείρησης (%)

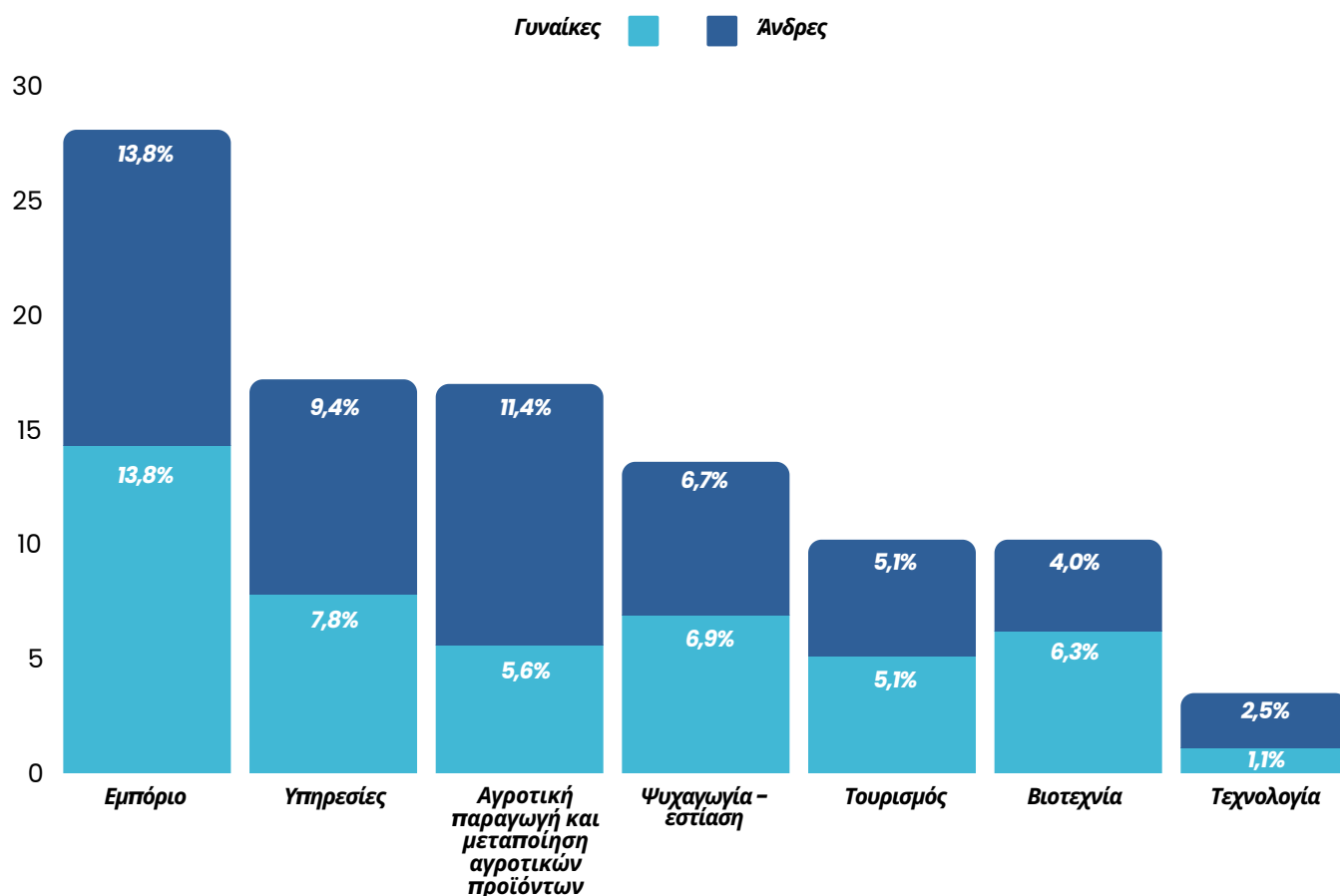


Γράφημα 4. Τύπος εργασίας στην οικογενειακή επιχείρηση



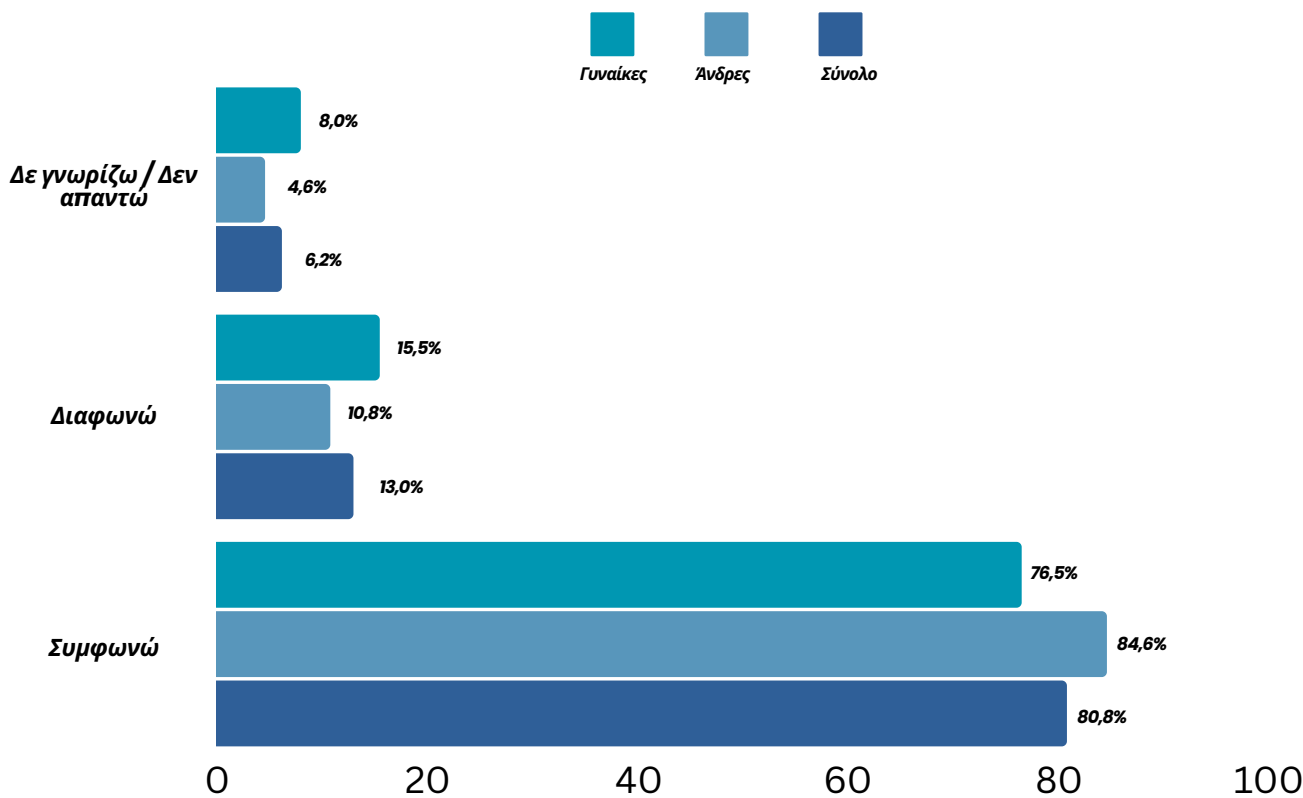
Αναφορικά με τον **κλάδο δραστηριοποίησης** της οικογενειακής επιχείρησης στην οποία έχουν εργαστεί ή εργάζονται οι ερωτώμενοι ως προς την κατανομή του φύλου, διπλάσιο είναι το ποσοστό των ανδρών ερωτώμενων στον κλάδο της Αγροτικής Παραγωγής και Μεταποίησης Αγροτικών Προϊόντων (11,38% έναντι 5,58% των γυναικών). Επιπλέον, στον Κλάδο της Βιοτεχνίας το ποσοστό των γυναικών είναι ελαφρώς υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (6,25% έναντι 4,02% των ανδρών) ενώ στους Κλάδους της Τεχνολογίας και των Υπηρεσιών το ποσοστό των ανδρών είναι υψηλότερο (2,46% έναντι 1,12% και 9,38% έναντι 7,81%, των γυναικών αντίστοιχα – Βλ. Γράφημα 5).

Γράφημα 3. Κλάδος δραστηριοποίησης οικογενειακής επιχείρησης (%)

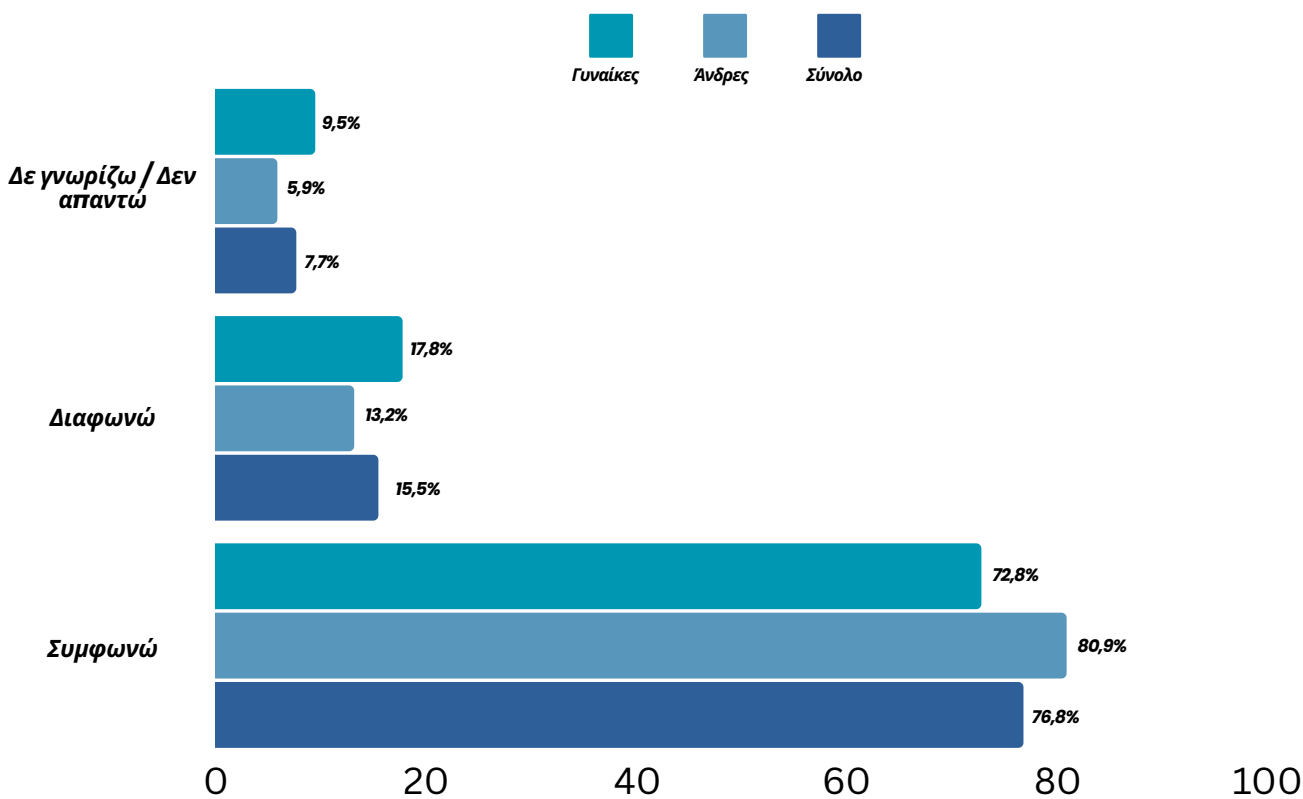


Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας, όλοι οι ερωτώμενοι αναγνωρίζουν τη σημαντική λειτουργία των οικογενειακών επιχειρήσεων στην ελληνική αγορά εργασίας, κυρίως ως προς τη διατήρηση των θέσεων εργασίας. Η άποψη αυτή υπερσυγκεντρώνει ποσοστά θετικών απαντήσεων σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, με τους άνδρες να συντάσσονται υπέρ της άποψης αυτής σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι γυναίκες (βλ. Γράφημα 8 και 6). Επισημαίνεται, ότι οι ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις επικροτούν αυτή την άποψη με μεγαλύτερα ποσοστά θετικών απαντήσεων, ανεξάρτητα από το φύλο γεγονός που οφείλεται και στην προσωπική τους εμπειρία (βλ. Γράφημα 7).

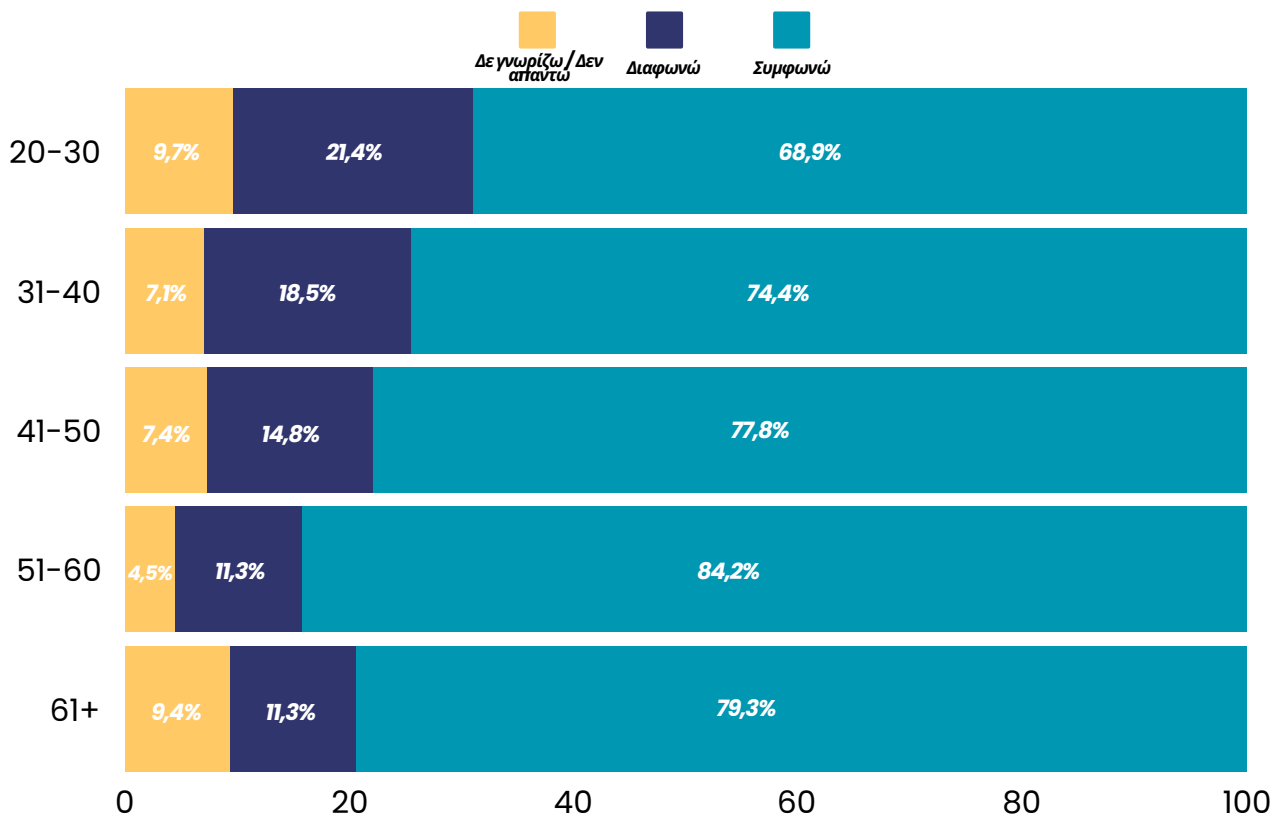
Γράφημα 6. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συμβάλλουν σημαντικά στη διατήρηση θέσεων εργασίας... (ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις - %)



Γράφημα 7. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συμβάλλουν σημαντικά στη διατήρηση θέσεων εργασίας... (σύνολο ερωτώμενων - %)

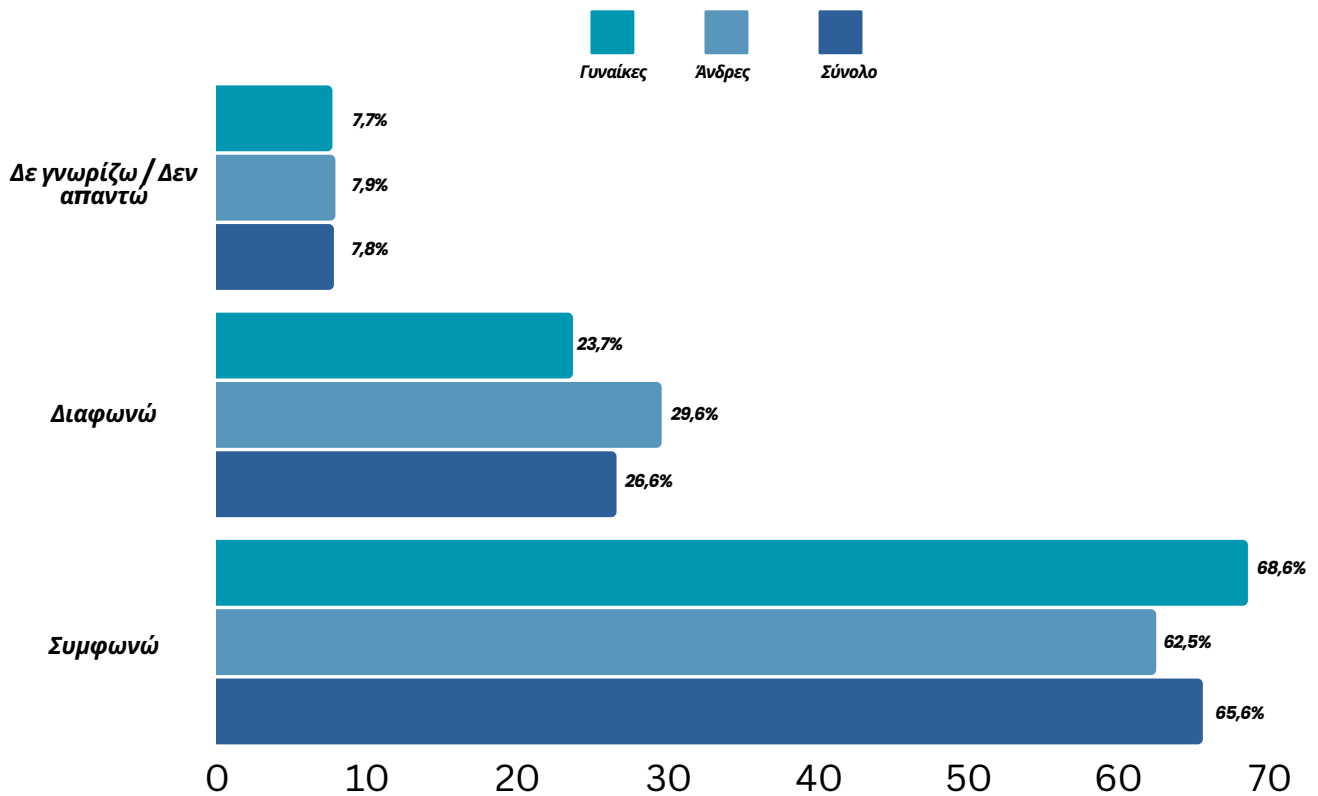


Γράφημα 8. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συμβάλλουν σημαντικά στη διατήρηση θέσεων εργασίας... (σύνολο ερωτώμενων ανά ομάδες ηλικιών - %)

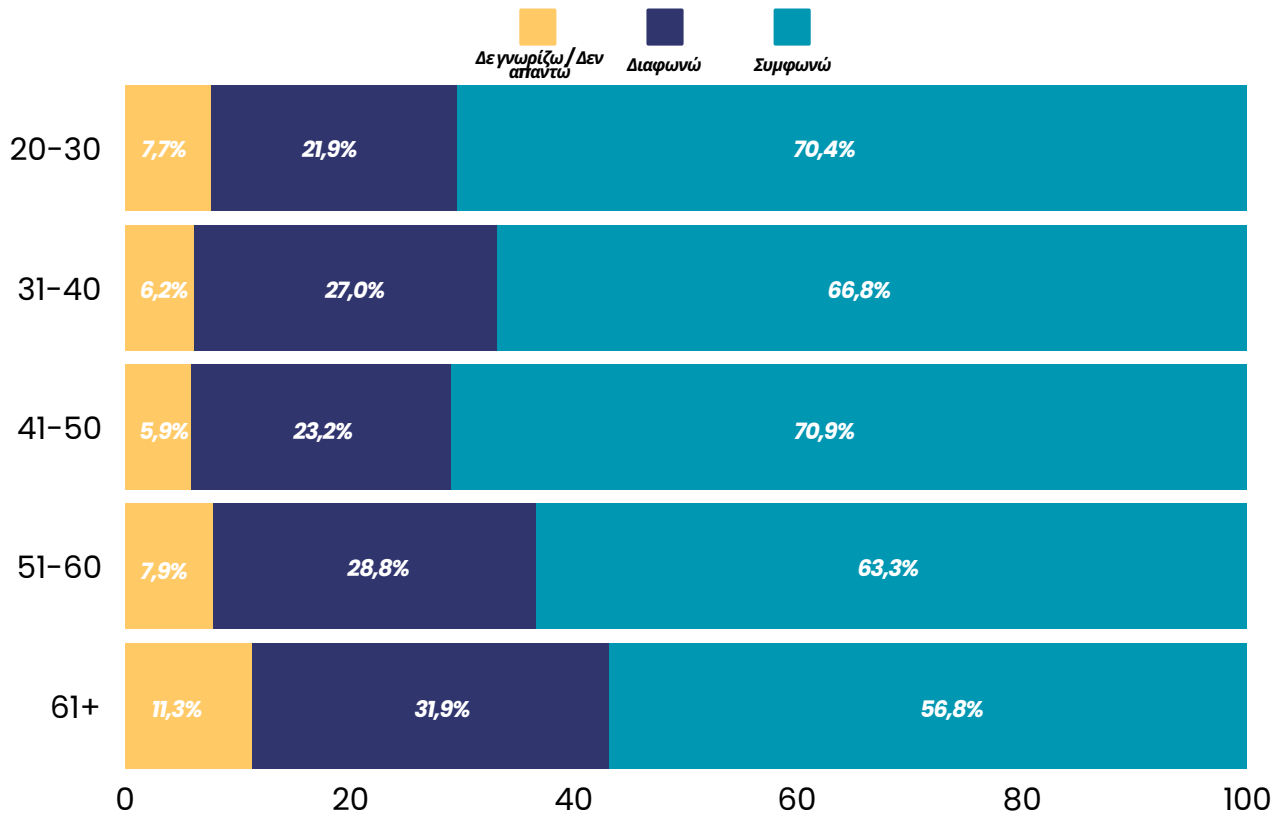


Βεβαίως οι ερωτώμενοι του δείγματος αναγνωρίζουν σε σημαντικό βαθμό ότι η ύπαρξη οικογενειακής επιχείρησης και η διατήρησή της δύναται να λειτουργήσει ανασχετικά σε εναλλακτικά επαγγελματικά σχέδια των παιδιών της οικογένειας. Οι γυναίκες μάλιστα εμφανίζεται να υποστηρίζουν αυτήν την άποψη σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες καθώς και οι ηλικίας 41-50 ετών ερωτώμενοι (ακολουθούμενοι από εκείνους ηλικίας 20-30 ετών) σε σχέση με τους ερωτώμενους άλλων ηλικιών (βλ. Γράφημα 9 και 10). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ειδικά οι ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις, υποστηρίζουν μεν στην πλειοψηφία τους αυτό το επιχείρημα αλλά τείνουν να διαφωνούν σε μεγαλύτερα ποσοστά από ότι το σύνολο των ερωτώμενων, με το αντίστοιχο ποσοστό διαφωνίας των ανδρών να είναι κατά σχεδόν 5 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο του αντίστοιχου ποσοστού των γυναικών (βλ. Γράφημα 11).

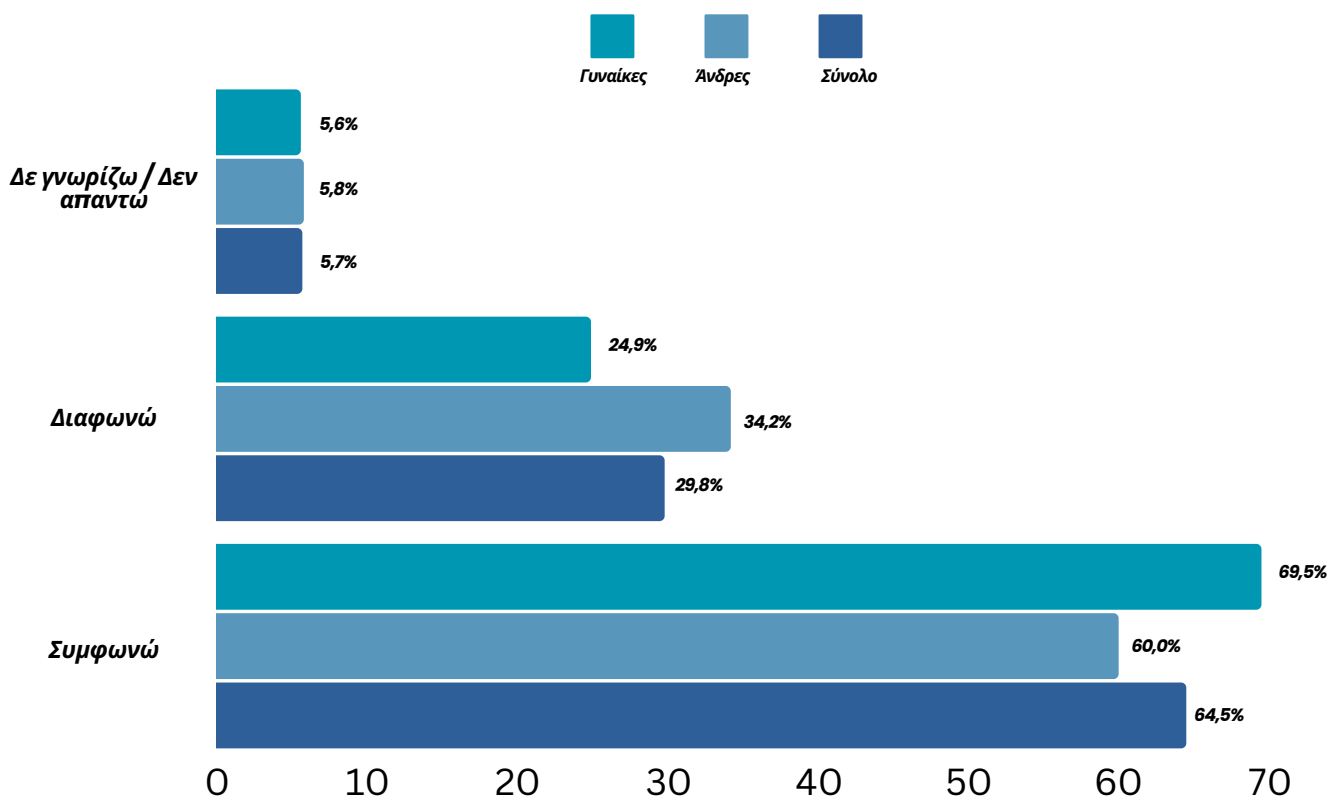
Γράφημα 9. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συχνά λειτουργούν σαν τροχοπέδη σε εναλλακτικά επαγγελματικά σχέδια των παιδιών της οικογένειας... (σύνολο ερωτώμενων - %)



Γράφημα 10. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συχνά λειτουργούν σαν τροχοπέδη σε εναλλακτικά επαγγελματικά σχέδια των παιδιών της οικογένειας... (σύνολο ερωτώμενων ανά ομάδες ηλικιών - %)



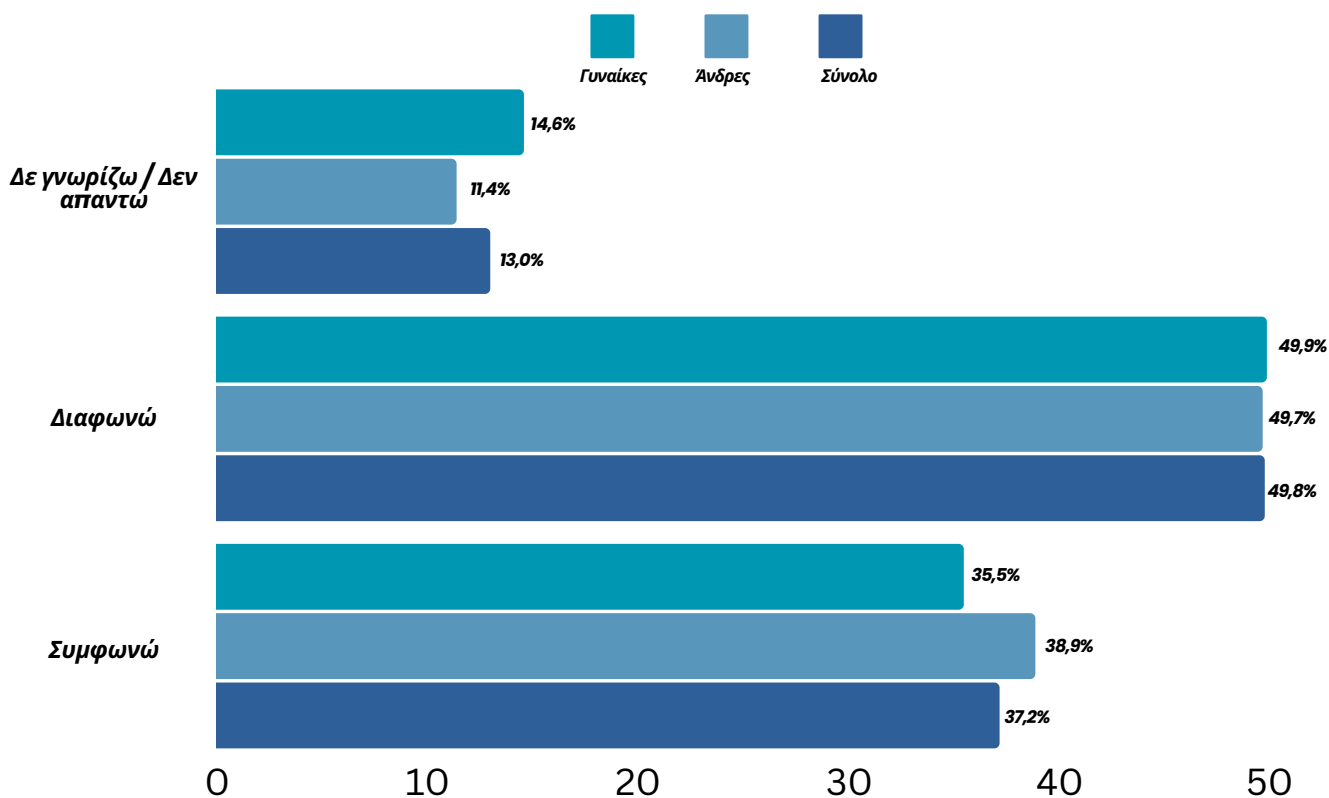
Γράφημα 11. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συχνά λειτουργούν σαν τροχοπέδη σε εναλλακτικά επαγγελματικά σχέδια των παιδιών της οικογένειας... (ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις - %)



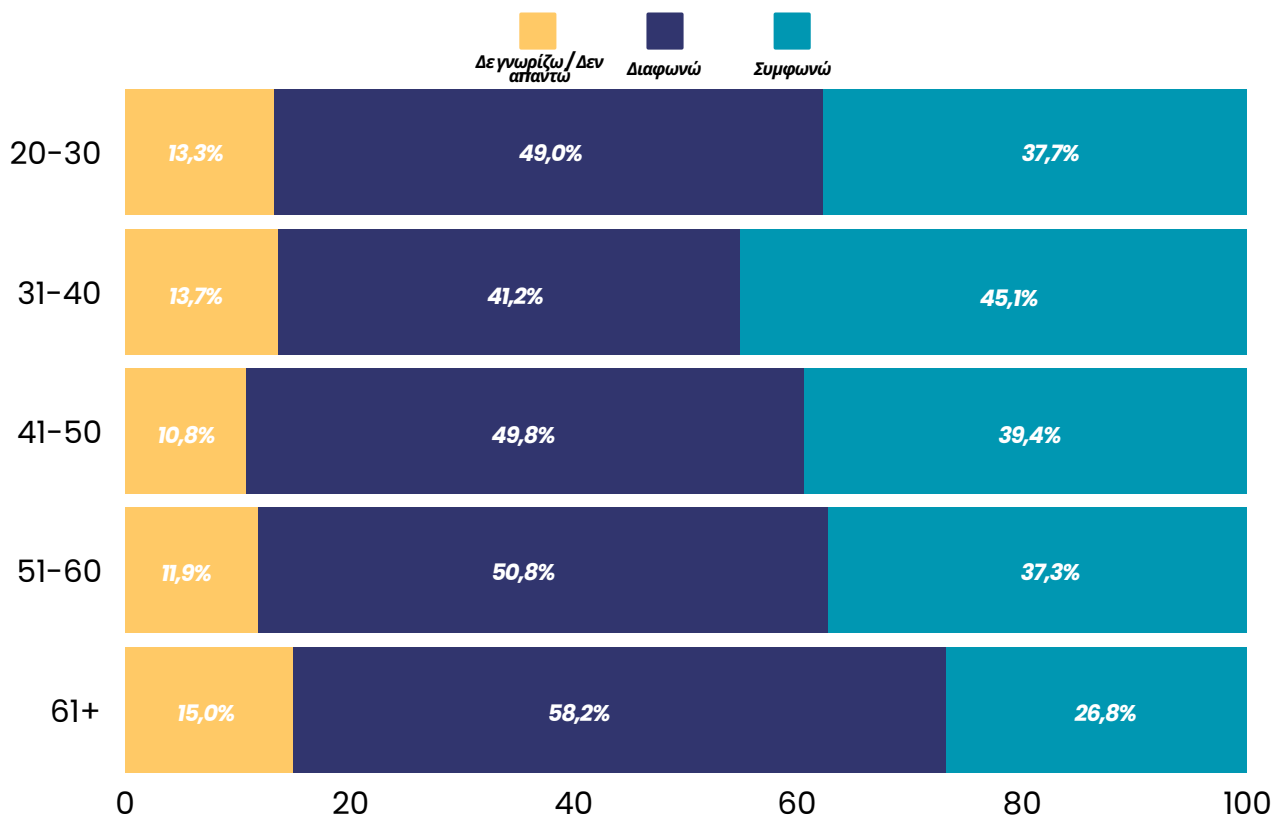
Ως προς την άποψη ότι σήμερα οι οικογενειακές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται κυρίως για τη διατήρηση του οράματος του ιδρυτή της επιχείρησης παρά για το κέρδος, οι απόψεις μοιράζονται. Ειδικότερα, **σχεδόν το 50% των ερωτώμενων απαντά πως διαφωνεί με την άποψη αυτή, ενώ απόλυτη σχεδόν ισοψηφία καταγράφεται στις απαντήσεις του πληθυσμού του δείγματος ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες οι οποίοι πιστεύουν ότι οι οικογενειακές επιχειρήσεις κινούνται περισσότερο ρεαλιστικά παρά «ρομαντικά» και συναισθηματικά στο σύγχρονο οικονομικό γίγνεσθαι (βλ. Γράφημα 12 και 13).** Ως προς την ηλικιακή κατανομή των απαντήσεων, **οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ερωτώμενοι (άνω των 41 ετών) αλλά και οι νεότεροι έως 30 ετών συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά διαφωνίας με την άποψη αυτή.**

Συγκρίνοντας την αποδοχή ή μη της εν λόγω άποψης στον πληθυσμό του δείγματος που έχει εργαστεί σε οικογενειακή επιχείρηση, παρατηρούμε ότι και σε αυτόν τον πληθυσμό η άποψη αυτή απορρίπτεται σχεδόν από το 50% των ερωτώμενων γυναικών, ενώ οι άνδρες, που έχουν την προσωπική εμπειρία εργασίας σε οικογενειακή επιχείρηση, τείνουν να διαφωνήσουν λιγότερο, υποστηρίζοντας και τη δύναμη της διατήρησης του οράματος του ιδρυτή μιας επιχείρησης (βλ. Γράφημα 14).

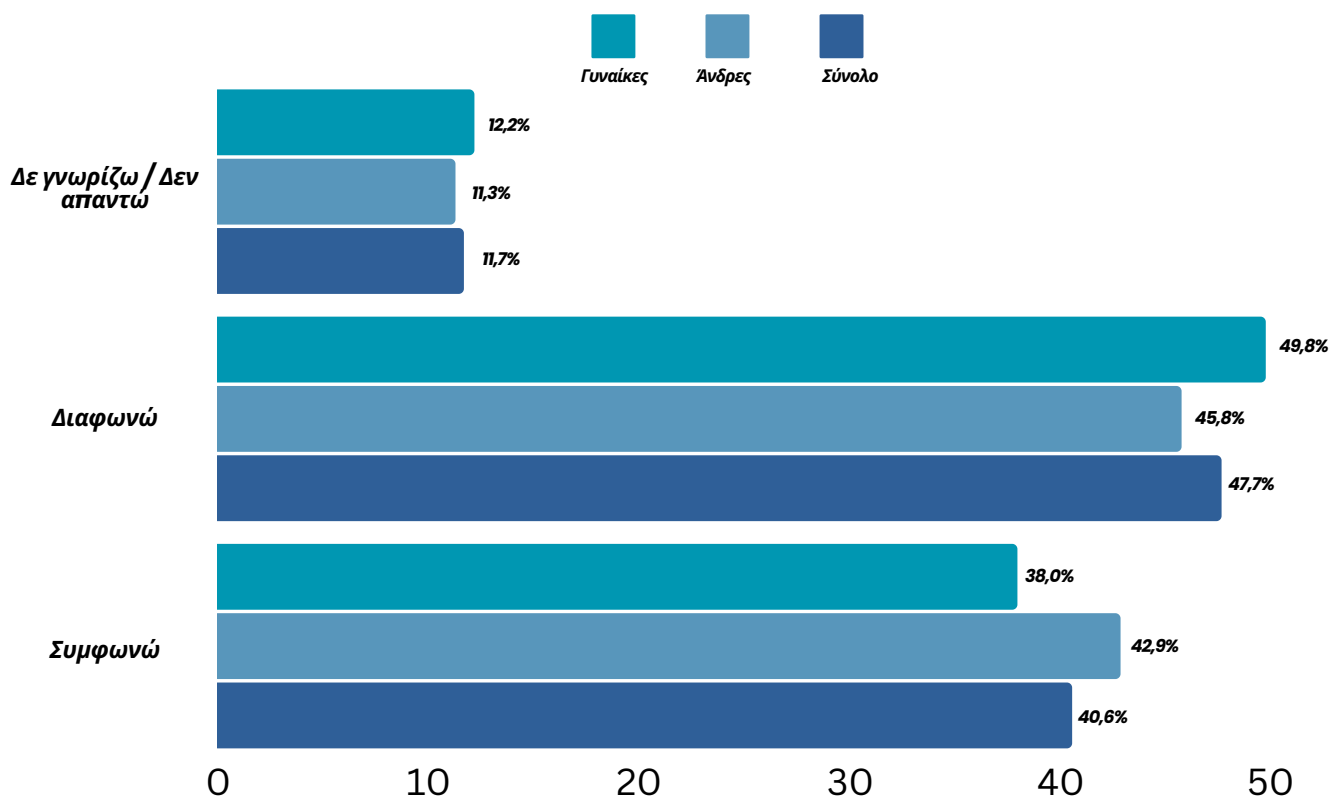
Γράφημα 12. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται περισσότερο για τη διατήρηση του οράματος του ιδρυτή της επιχείρησης παρά για το κέρδος... (σύνολο ερωτώμενων - %)



Γράφημα 13. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται περισσότερο για τη διατήρηση του οράματος του ιδρυτή της επιχείρησης παρά για το κέρδος ... (σύνολο ερωτώμενων ανά ομάδες ηλικιών - %)



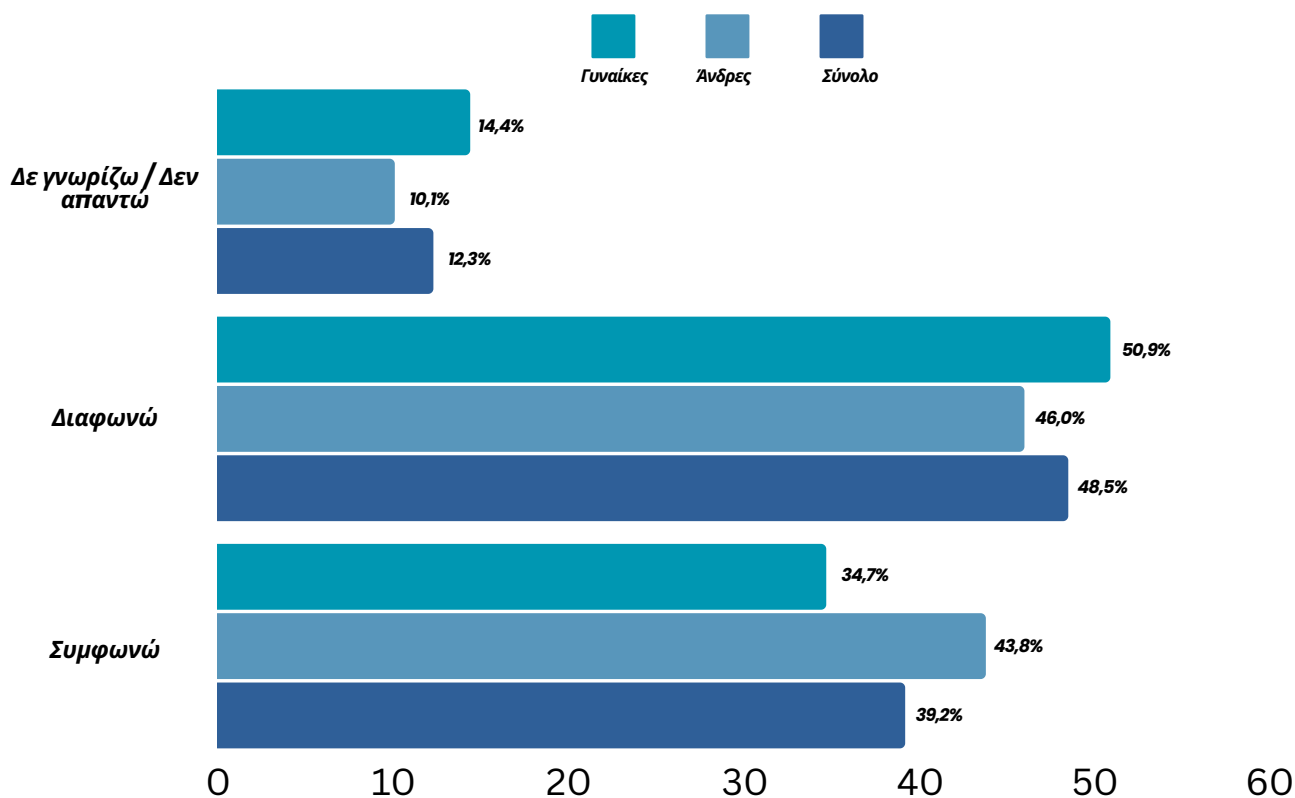
Γράφημα 14. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται περισσότερο για τη διατήρηση του οράματος του ιδρυτή της επιχείρησης παρά για το κέρδος... (ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις - %)



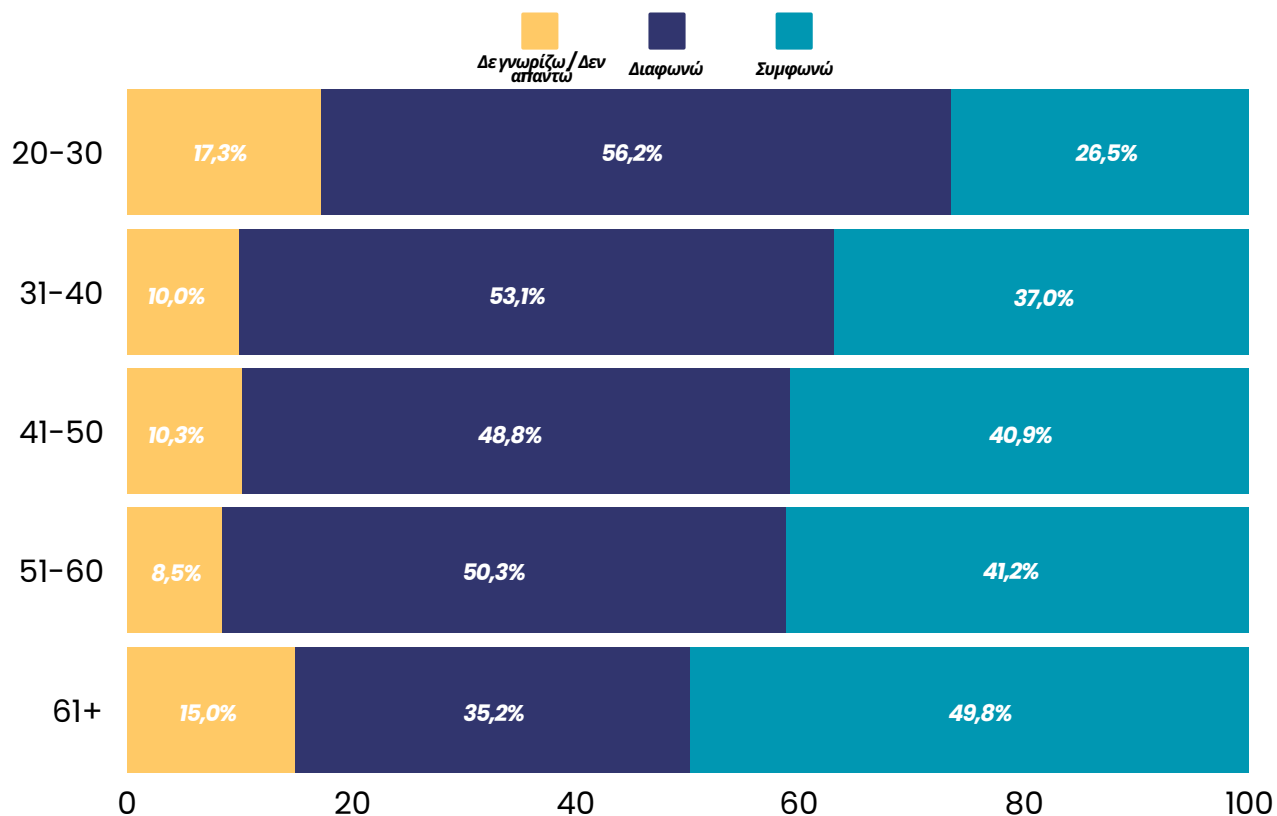
Τέλος, οι πρόσφατες κρίσεις (οικονομική, υγειονομική, ενεργειακή) φαίνεται πως έχουν επηρεάσει τη λειτουργία και την ανθεκτικότητα των οικογενειακών επιχειρήσεων, κατά τη γνώμη του πληθυσμού του δείγματος, με διαφορετικό τρόπο και ένταση καθώς οι απόψεις δίστανται ανεξάρτητα από το φύλο και την ηλικία του ερωτώμενου, με τους νεότερους σε ηλικία και τις γυναίκες να τάσσονται λίγο περισσότερο υπέρ της ευαλωτότητας των οικογενειακών επιχειρήσεων (βλ. Γράφημα 15-17). Επίσης, αυτός ο διχασμός απόψεων σχετικά με την ανθεκτικότητα των οικογενειακών επιχειρήσεων στις κρίσεις επιβεβαιώνεται και από τα αντίστοιχα ποσοστά του πληθυσμού του δείγματος που έχει εργαστεί σε οικογενειακή επιχείρηση. Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, είναι ισχυρή η πεποίθηση πως οι οικογενειακές επιχειρήσεις εν μέσω συνθηκών μεγάλου ανταγωνισμού δυσκολεύονται να επιβιώσουν καθώς, ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία και την εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση, η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτώμενων δηλώνει ότι συμφωνεί με αυτή (βλ. Γράφημα 18-20).



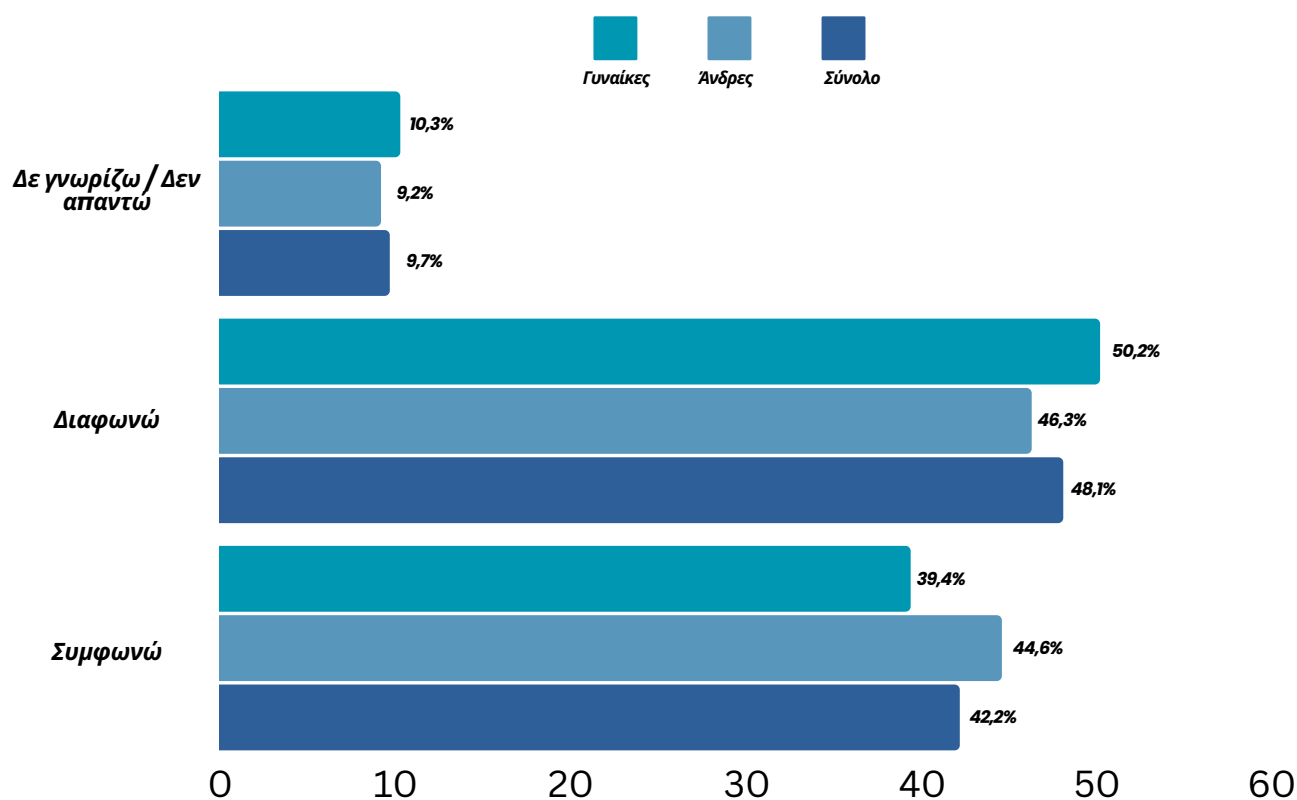
Γράφημα 15. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις είναι ανθεκτικές στις κρίσεις... (σύνολο ερωτηθέντων - %)



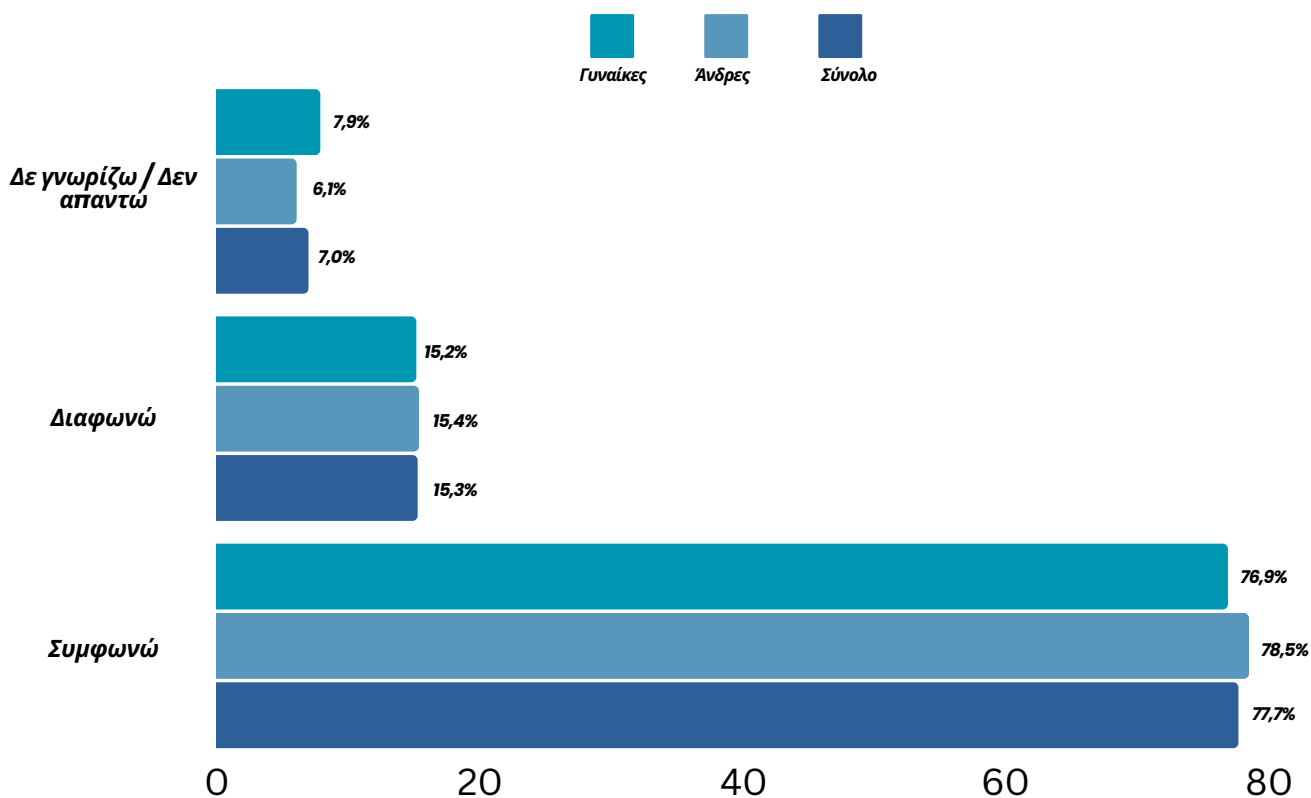
Γράφημα 16. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις είναι ανθεκτικές στις κρίσεις... (σύνολο ερωτηθέντων ανά ομάδες ηλικιών - %)



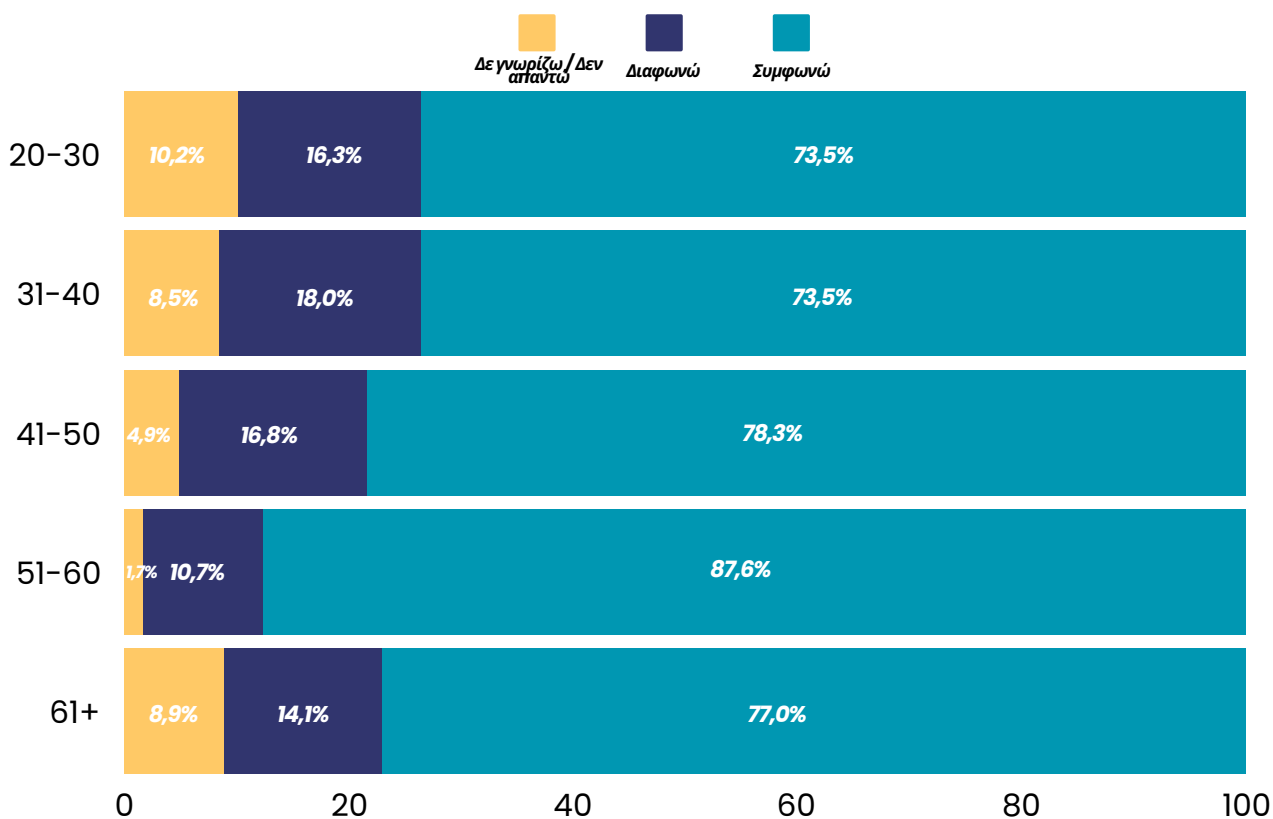
Γράφημα 17. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις είναι ανθεκτικές στις κρίσεις... (ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις - %)



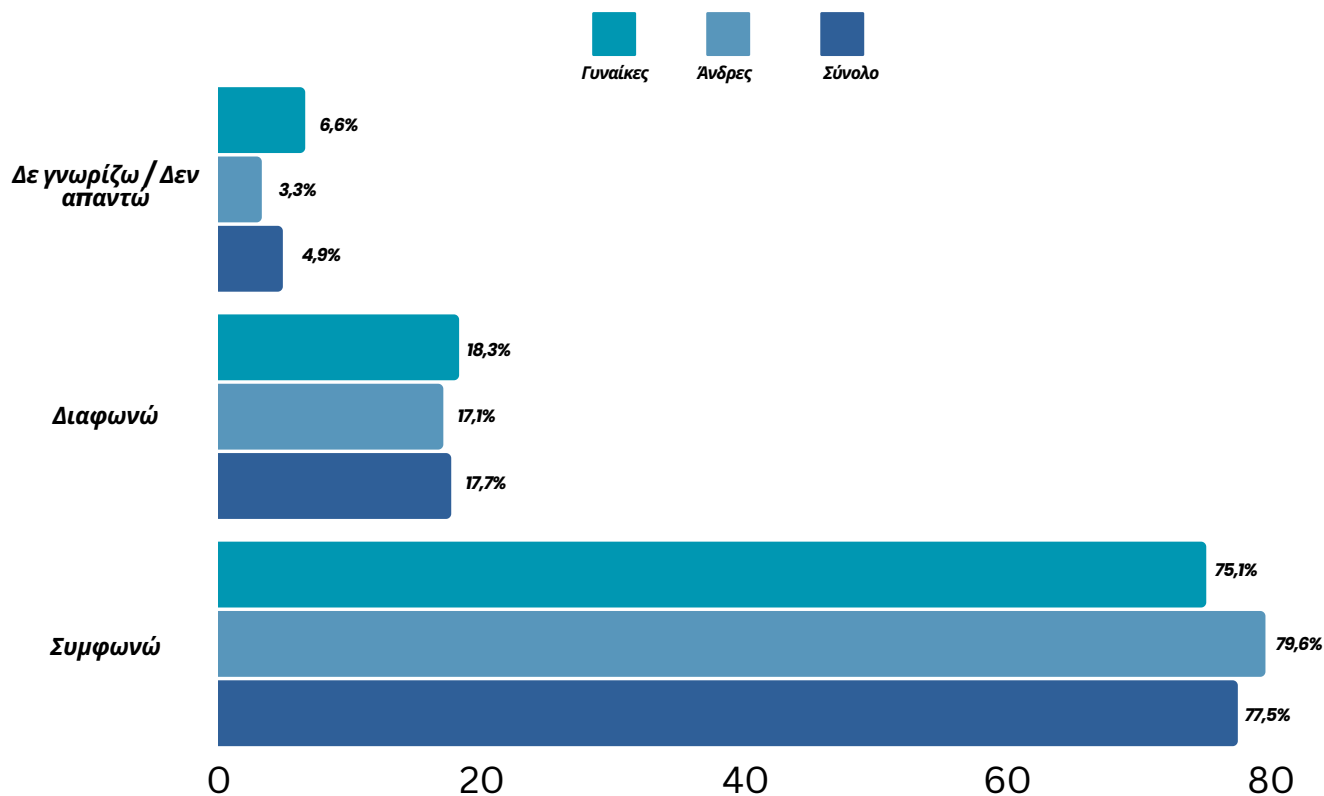
Γράφημα 18. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δυσκολεύονται να επιβιώσουν σε συνθήκες μεγάλου ανταγωνισμού... (σύνολο ερωτώμενων - %)



Γράφημα 19. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δυσκολεύονται να επιβιώσουν σε συνθήκες μεγάλου ανταγωνισμού... (σύνολο ερωτώμενων ανά ομάδες ηλικιών - %)



Γράφημα 20. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δυσκολεύονται να επιβιώσουν σε συνθήκες μεγάλου ανταγωνισμού... (ερωτώμενοι που έχουν εργαστεί σε οικογενειακές επιχειρήσεις - %)



## Ευρήματα ποιοτικών ερευνών του έργου

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου και της προσπάθειας διερεύνησης της δομής, της λειτουργίας και του μετασχηματισμού του θεσμού της οικογένειας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, πραγματοποιήθηκε και μικρής κλίμακας ποιοτική έρευνα με στόχο τη **διερεύνηση της επιρροής των σύγχρονων εξελίξεων και κρίσεων στο παρόν και το μέλλον των οικογενειακών επιχειρήσεων** που επί σειρά ετών αποτελούν τη «**ραχοκοκαλιά**» της ελληνικής οικονομίας. Ειδικότερα, διερευνήθηκε η **σχέση/αλληλεπίδραση της λειτουργίας/μετεξέλιξης της οικογένειας και της οικογενειακής επιχείρησης** στο σύγχρονο τοπίο αλλαγών που έχουν επιφέρει αφενός μεν, **οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και στις εργασιακές σχέσεις**, αλλά και οι **διαδοχικές και επάλληλες κρίσεις** (οικονομική, υγειονομική, ενεργειακή), αφετέρου δε, ο **αναπροσδιορισμός των ρόλων εντός της οικογένειας** και η επίδραση στις στάσεις και τις αντιλήψεις των μελών της.

Στο πλαίσιο αυτό, διενεργήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες και εργαζόμενους οικογενειακών επιχειρήσεων που έχουν την έδρα τους στην Αττική, ενώ παράλληλα διοργανώθηκε και Ομάδα Εστιασμένης Συζήτησης (focus group) με εκπροσώπους φορέων και επαγγελματιών οργανώσεων στις οποίες μετέχουν και οικογενειακές επιχειρήσεις.

### **Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης: Στόχος και Θεματικοί Άξονες**

Η Ομάδα Εστιασμένης Συζήτησης (Focus Group) διοργανώθηκε την Πέμπτη 4 Μαΐου 2023, ώρα 12:00–14:00, στις εγκαταστάσεις του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Κρατίνου 9 στην Αθήνα. Τον συντονισμό της συζήτησης είχαν η Αντουανέττα Καπέλλα και ο Παύλος Μπαλτάς, μέλη της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ. Η συζήτηση ηχογραφήθηκε για λόγους καταγραφής και ανάλυσης των δεδομένων και οι συμμετέχοντες υπέγραψαν φόρμα συμμετοχής και συναίνεσης, σύμφωνα με τις αρχές δεοντολογίας και ηθικής της έρευνας.

Η εστιασμένη συζήτηση πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή 4 εκπροσώπων από τη Δημόσια Υπηρεσία Απασχόλησης (ΔΥΠΑ), την Ελληνική Συνομοσπονδία Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας (ΕΣΕΕ), τον Σύνδεσμο Επιχειρηματιών Γυναικών Ελλάδος (Σ.Ε.Γ.Ε.) και την Πανελλήνια Ομοσπονδία Καταστηματαρχών Κρεοπωλών (Π.Ο.Κ.Κ.) (2 άνδρες και 2 γυναίκες).

Ο βασικός στόχος της διοργάνωσης ομαδικά εστιασμένης συζήτησης με εκπροσώπους συνδικαλιστικών φορέων, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων και

επαγγελματικών ενώσεων ήταν α) η καταγραφή και αποτύπωση του ρόλου των οικογενειακών επιχειρήσεων στην αγορά εργασίας και στην ελληνική οικονομία, με έμφαση στις ιδιομορφίες και τις δυσκολίες που αυτές αντιμετωπίζουν σήμερα και β) η αποτύπωση της συμβολής της σύγχρονης οικογενειακής επιχείρησης στην εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αλλά και αντίστροφα, η αποτύπωση της επίδρασης της λειτουργίας της σύγχρονης μορφής οικογένειας στη λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης.

## **Ομάδα Εστιασμένης Συνέντευξης: Βασικά συμπεράσματα**

### Οικογενειακές επιχειρήσεις, οικονομία και αγορά εργασίας

- Ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της ελληνικής οικογενειακής επιχείρησης είναι η επιχείρηση που ανεξάρτητα από τη νομική της μορφή και το μέγεθός της, ανήκει/διοικείται από μια οικογένεια σε ποσοστό πάνω από το 51%, μετέχουν/εργάζονται ενεργά σε αυτήν μέλη της ίδιας οικογένειας και υπάρχει η διαδικασία της διαδοχής από γενιά σε γενιά. Το βασικότερο χαρακτηριστικό της είναι η διαδοχή, η οποία μπορεί να επηρεάσει και τη βιωσιμότητά της.
- Στην Ελλάδα, ο ορισμός αναφέρεται κυρίως σε ατομικές επιχειρήσεις με προσωπικό, οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία της μικρομεσαίας επιχείρησης, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και οι πολυεθνικές (πχ γνωστές αλυσίδες σούπερ μάρκετ, καπνοβιομηχανίες κ.λπ.). Βασικό χαρακτηριστικό τους αποτελεί η εργασία μελών της οικογένειας, κυρίως συγγενών α' βαθμού (σύζυγοι και παιδιά) οι οποίοι, στις ατομικές επιχειρήσεις, μπορούν βάσει νόμου να εργάζονται χωρίς αμοιβή (και ασφάλιση).
- Οι οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούν τη «ραχοκοκαλιά» της ελληνικής οικονομίας λόγω του αριθμού τους, αλλά ουσιαστικά δεν τους παρέχεται καμία ειδική στήριξη από την Πολιτεία, παρόλη την ιδιαίτερη μορφή τους και της προστιθέμενης αξίας τους για την ελληνική οικονομία. Όλοι οι συμμετέχοντες διαπίστωσαν την ανάγκη για παροχή εργαλείων και κινήτρων για τη διευκόλυνση πρόσβασης σε χρηματοδότηση/δανεισμό και σε προγράμματα κατάρτισης και επιμόρφωσης κυρίως προς τις νέες γενιές επιχειρηματιών που αναλαμβάνουν οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι νέες γενιές συχνά δεν έχουν εμπειρία/ειδίκευση στο επιχειρείν και αναλαμβάνουν οικογενειακές επιχειρήσεις που τείνουν να είναι υπερχρεωμένες συνεπεία των κρίσεων που προηγήθηκαν. Επιπρόσθετα, αναφέρθηκε η ανάγκη ευνοϊκών στοχευμένων θεσμικών ρυθμίσεων (φορολογικών, κ.λπ.) προκειμένου να διευκολυνθεί η λειτουργία και η βιωσιμότητα αυτών των επιχειρήσεων.

- Η συμμετοχή/εργασία στην επιχείρηση μελών της οικογένειας τα οποία δεν έχουν σχετικές σπουδές ή εξειδικευμένες γνώσεις, αλλά ταυτόχρονα «δεν κοστίζουν ακριβά ή σε κάποιες περιπτώσεις δεν κοστίζουν καθόλου» συχνά λειτουργεί εις βάρος της ομαλής λειτουργίας της επιχείρησης, καθώς η επιχείρηση δεν επενδύει σε προσλήψεις εξειδικευμένου προσωπικού για λόγους οικονομίας (πχ μάρκετινγκ, διαφήμιση κ.λπ.).
- Επισημάνθηκε από όλους τους συμμετέχοντες το γεγονός ότι σε όλες τις οικογενειακές μικρομεσαίες επιχειρήσεις οι γυναίκες-σύζυγοι εργάζονται συχνά χωρίς αμοιβή και ασφάλιση εκτός ωραρίου, χωρίς αυτό να μπορεί να ελεγχθεί από τους αρμόδιους φορείς, γεγονός που μακροπρόθεσμα λειτουργεί εις βάρος και της ίδιας της οικογένειας.
- Στις περιόδους κρίσης που τα λειτουργικά έξοδα εκτοξεύονται, τα κέρδη περιορίζονται και η αγοραστική δύναμη μειώνεται κατακόρυφα, οι οικογενειακές επιχειρήσεις μπορούν να ανταποκριθούν λόγω της φύσης τους και της δυνατότητας να περιορίσουν (ή και να μηδενίσουν) τα έσοδα της οικογένειας για κάποιο διάστημα προκειμένου να επιβιώσει η επιχείρηση. «Οι εργαζόμενοι μέλη της οικογένειας το αποδέχονται για το καλό της επιχείρησης» και δεν διαταράσσεται η ομαλή της λειτουργία από πιθανές αποχωρήσεις εργαζομένων.
- Συμβάλλουν στη δημιουργία και διατήρηση θέσεων εργασίας, αν και συχνά η απασχόληση στην οικογενειακή επιχείρηση, κυρίως στη σύγχρονη εποχή των διαδοχικών κρίσεων, είναι ανάγκη και όχι επιλογή. «...Δεν έχουν επιλογές οι νέοι λόγω κρίσης... σπουδάζουν αυτό που θέλουν αλλά συχνά επιστρέφουν στην οικογενειακή επιχείρηση λόγω χαμηλών μισθών και συνθηκών στην ελεύθερη αγορά... όπως καταφεύγουν στο ίδιο σπίτι με τους γονείς τους λόγω κόστους ζωής, έτσι καταφεύγουν κάποια στιγμή και στην οικογενειακή επιχείρηση»
- Εκφράστηκε και η άποψη ότι το γεγονός ότι κάποιες οικογενειακές μικρομεσαίες επιχειρήσεις «άντεξαν» τις συνέπειες των διαδοχικών κρίσεων και των αλλαγών στην αγορά εργασίας, δεν οφείλεται στο γεγονός ότι κατάφεραν να προσαρμοστούν στις αλλαγές που αυτές επέφεραν, αλλά στο γεγονός ότι δεν είχαν περιθώρια αντίδρασης ή άλλη επιλογή. Η έλλειψη εναλλακτικής δυνατότητας απασχόλησης των μελών της οικογένειας, τους οδήγησε στην επιλογή της διατήρησης της επιχείρησης ακόμα και αν τα χρέη και οι υποχρεώσεις συσσωρεύτηκαν και το οικογενειακό εισόδημα συρρικνώθηκε.

- Η ύπαρξη και λειτουργία μιας οικογενειακής επιχείρησης έχει πλεονεκτήματα που ταυτόχρονα μπορούν να είναι και μειονεκτήματα, αν συγκριθεί με μία μη οικογενειακή μικρομεσαία επιχείρηση. Ειδικότερα: η διαφορετική φιλοσοφία/ κουλτούρα του επιχειρείν που στηρίζεται περισσότερο στο συναίσθημα, με το κέρδος να μην υποτιμάται αλλά ταυτόχρονα να μην υπερεκτιμάται, οι δεσμοί ανάμεσα στους εργαζόμενους – μέλη της οικογένειας που ενισχύονται από την συνεχόμενη συνεργασία και παρουσία στη δουλειά και στο σπίτι, η επιθυμία βιωσιμότητας της επιχείρησης («το όραμα του ιδιοκτήτη») προκειμένου να εξασφαλισθεί η συνέχειά της -η παράδοσή της στην επόμενη γενιά- μπορεί να οδηγήσει σε λάθος επιχειρηματικές επιλογές ή να αποτρέψει επιχειρηματικές επιλογές (επενδύσεις, εκσυγχρονισμό κλπ.).
- Το μέλλον της οικογενειακής επιχείρησης, δηλαδή η μεταβίβασή της στην επόμενη γενιά, ή αλλιώς η διαδοχή, αποτελεί το βασικό ζήτημα που απασχολεί τις οικογενειακές επιχειρήσεις από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας τους. Όλοι οι συμμετέχοντες συγκλίνουν στην άποψη ότι το μεγαλύτερο άγχος του επιχειρηματία αλλά και της οικογένειας είναι η ύπαρξη διαδόχων, η επιθυμία τους να αναλάβουν την επιχείρηση, οι ικανότητές τους αλλά και το μεταβατικό στάδιο μιας ομαλής διαδοχής. Καταγράφηκε η άποψη ότι σήμερα λόγω του δυσμενούς οικονομικού περιβάλλοντος υπάρχουν επιφυλάξεις από την προηγούμενη γενιά να παραδώσει τα ηνία στην επόμενη καθώς αμφιβάλλουν για τη βιωσιμότητα της επιχείρησης. Επιπλέον, παρατηρείται η τάση οι διάδοχοι για συναισθηματικούς λόγους να αναλαμβάνουν τις οικογενειακές επιχειρήσεις χωρίς τις απαραίτητες γνώσεις και εμπειρία. Επισημάνθηκε το γεγονός ότι η νέα γενιά εκπαιδεύεται να γίνει «καλός υπάλληλος και όχι επιχειρηματίας». Τέλος, όλοι οι συμμετέχοντες σημείωσαν ότι ενώ στο παρελθόν η διαδοχή ήταν προνόμιο κυρίως των ανδρών διαδόχων της οικογένειας, σήμερα ολοένα και περισσότερο συνεχίζουν τις οικογενειακές επιχειρήσεις και γυναίκες ακόμα και σε κλάδους που παραδοσιακά είχαν λιγότερη συμμετοχή/εργασία (πχ ο κλάδος των κρεοπωλείων).

## Οικογενειακές επιχειρήσεις και οικογένεια

- Η ύπαρξη και λειτουργία μιας οικογενειακής επιχείρησης είναι συνυφασμένη με την οικογένεια «δεν μπορείς να κρατήσεις εκτός επιχείρησης τις οικογενειακές σχέσεις». Οι ρόλοι και οι αξίες της οικογένειας μεταφέρονται και «εμπλέκονται» και στην οικογενειακή επιχείρηση η οποία αποτελεί οικογενειακή αξία και επένδυση.
- Η συμβολή των οικογενειακών επιχειρήσεων στη 'σύσφιξη' των οικογενειακών δεσμών είναι αναμφισβήτητη αλλά συχνά μπορεί να οδηγήσει και σε ρίζεις στο περιβάλλον της οικογένειας.
- Σε αρκετές περιπτώσεις συμβάλλουν στην εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής με κάποιες διευκολύνσεις που μπορεί να έχουν οι εργαζόμενοι μέλη της οικογένειας (ωράριο, απουσίες για ασθένεια φροντίδα παιδιών, κλπ) αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις επιβαρύνουν κυρίως τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των γυναικών μελών της οικογενειακής επιχείρησης. Οι γυναίκες συχνά χωρίς συγκεκριμένο μισθό (άρα και ασφάλιση - σύνταξη -εξασφάλιση) επωμίζονται επιπλέον υποχρεώσεις και δημιουργείται μία σύγχυση του ρόλου τους τόσο στην οικογένεια όσο και στην επιχείρηση.
- Η γυναίκα εργαζόμενη στην οικογενειακή επιχείρηση καλείται να έχει πολλαπλούς ρόλους με δυσδιάκριτα όρια και συναισθηματική πίεση καθώς οι ρόλοι της στην οικογένεια και στην οικογενειακή επιχείρηση εμφανίζονται το ίδιο σημαντικοί και υποχρεωτικοί. Η σημερινή οικογενειακή δομή και ο καταμερισμός των ρόλων στην οικογένεια ορίζει τις γυναίκες ως «φροντίστριες» γενικότερα της οικογένειας, όχι μόνο των παιδιών, αλλά και των ηλικιωμένων μελών της. Ταυτόχρονα, πρέπει να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις της στην οικογενειακή επιχείρηση με μεγαλύτερη αφοσίωση από έναν τρίτο υπάλληλο καθώς η επιχείρηση είναι συνέχεια της οικογένειας. Επισημάνθηκε το γεγονός ότι η χρήση της έκφρασης «βοηθάει και ο σύζυγος» είναι λάθος και οδηγεί στην παρανόηση της υποχρεωτικότητας κάποιων ευθυνών και καθηκόντων των γυναικών, συζύγων και ταυτόχρονα εργαζόμενων στις οικογενειακές επιχειρήσεις.
- Επισημάνθηκε το γεγονός ότι η εργασία χωρίς αμοιβή και ασφάλιση στην οικογενειακή επιχείρηση, έχει οδηγήσει πολλές γυναίκες να παραμένουν σε κακοποιητικές συζυγικές/οικογενειακές σχέσεις, καθώς δεν μπορούν να απεμπλακούν από την οικογενειακή επιχείρηση λαμβάνοντας αυτά που τους αναλογούν βάσει της προσφοράς τους τα προηγούμενα έτη. Έτσι, το



οικογενειακό αδιέξοδο μετατρέπεται ταυτόχρονα και σε εργασιακό (άρα και βιοποριστικό), καθώς δεν μπορούν να αναζητήσουν άλλη θέση στην αγορά εργασίας (δεν προκύπτει η προϋπηρεσία, η εμπειρία, κλπ) αλλά ούτε και να ωφεληθούν από κοινωνικές παροχές στήριξης (πχ επίδομα ανεργίας).

- Η εξισορρόπηση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής επιτυγχάνεται μέσω της ενίσχυσης της γυναίκας εργαζόμενης και κυρίως της γυναίκας επιχειρηματία. Σήμερα δεν υπάρχει καμία στήριξη για τη γυναίκα επιχειρηματία που επιθυμεί να κάνει οικογένεια, να γίνει μητέρα. Δεν προβλέπεται επίδομα ή/και άδεια μητρότητας για την γυναίκα επιχειρηματία, με αποτέλεσμα οικογενειακές επιχειρήσεις (και όχι μόνο) γυναικών επιχειρηματιών να αναγκάζονται να κλείνουν για μικρά ή μεγαλύτερα διαστήματα λόγω μητρότητας ή φροντίδας, γεγονός που οδηγεί σε μηδενικό οικογενειακό εισόδημα αλλά και πιθανότητα μη βιωσιμότητας της επιχείρησης.
- Παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μία γενικότερη κρίση θεσμών και μεταξύ αυτών και κρίση στο θεσμό της οικογένειας που επηρεάζει αναπόφευκτα και τη λειτουργία των οικογενειακών επιχειρήσεων. Έχει αλλάξει η δομή και ο τρόπος λειτουργίας της οικογένειας αλλά και της επιχείρησης. Υπάρχουν διαφορετικές απαιτήσεις και αλλαγή ρόλων και καθηκόντων στα μέλη της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα και αλλαγές στον τρόπο του επιχειρείν και στην αγορά εργασίας. Σε αυτή τη μεταβατική διαδικασία είναι ευκαιρία με την κατάλληλη στήριξη και υποστήριξη παράλληλα προς την οικογένεια αλλά και προς την επιχείρηση να αναδείξουν οι οικογενειακές επιχειρήσεις τις δυνατότητες και τη δυναμική τους για την στήριξη της ελληνικής οικονομίας.

## **Προσωπικές συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες και εργαζόμενους οικογενειακών επιχειρήσεων**

Οι προσωπικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο 2023 από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας Αντουανέττα Καπέλλα και Παύλο Μπαλτά. Διενεργήθηκαν 11 συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες οικογενειακών επιχειρήσεων πρώτης και δεύτερης γενιάς αλλά και με εργαζόμενους / μέλη της οικογένειας (4 γυναίκες και 7 άνδρες) στην έδρα της κάθε επιχείρησης.

## Απόψεις και αντιλήψεις για την οικογενειακή επιχείρηση

- Στα θετικά των οικογενειακών επιχειρήσεων είναι **η εμπιστοσύνη και ασφάλεια που νιώθουν τα μέλη της επιχείρησης/μέλη της οικογένειας**. Επιπλέον οι οικογενειακοί δεσμοί βοηθάνε, ώστε “να βάλουν όλοι πλάτη” σε δύσκολες στιγμές της επιχείρησης, χωρίς συγκεκριμένα ωράρια και με πιο αποδοτική συνεισφορά, γεγονός που αποτελεί συγκριτικό πλεονέκτημα των οικογενειακών επιχειρήσεων έναντι των λοιπών επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, η φιλοσοφία λειτουργίας μιας οικογενειακής επιχείρησης είναι διαφορετική με πιο προσωπικές σχέσεις και καλύτερες συνθήκες εργασίας για τους εργαζόμενους γενικότερα, γεγονός που μεταφέρεται και στις σχέσεις με τους πελάτες και συνεργάτες.
- Για τις γυναίκες εργαζόμενες οι οικογενειακές επιχειρήσεις **βοηθούν στο συμβιβασμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής**, καθώς είναι πιο εύκολο να αντιμετωπίσουν απρόοπτα γεγονότα, όπως πχ να απουσιάσουν από την εργασία τους λόγω έκτακτης ασθένειας του παιδιού ή να προσαρμόσουν πιο εύκολα το ωράριο τους στις δραστηριότητες του παιδιού (σχολείο κλπ.). Όπως παραδέχτηκαν γυναίκες εργαζόμενες, πριν πιάσουν δουλειά στην οικογενειακή επιχείρηση μπορεί να δούλευαν ακανόνιστες βάρδιες (πρωί - απόγευμα) χωρίς δυνατότητα κάποιας έκτακτης απουσίας κλπ. *«αν δουλεύουν αλλού χάνονται όλοι... εμείς είμαστε όλοι μαζί ... διευκολύνει που είμαι κοντά στο σπίτι μου, μπορώ να φύγω να πεταχτώ στο σπίτι και η απουσία μου θα καλυφθεί από μέλη της οικογένειας... τρεις γενιές ο ένας πάντα κάλυπτε τον άλλο»*.
- Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των οικογενειακών επιχειρήσεων, έτσι όπως αυτά αναδείχθηκαν από τις συνεντεύξεις, αποτελεί το γεγονός ότι τα μέλη μιας οικογενειακής επιχείρησης εκτός από το χώρο εργασίας περνούν πολύ χρόνο μαζί και στο σπίτι-οικογενειακό νοικοκυριό. Αναπόφευκτα, **τα θέματα - προβλήματα της οικογενειακής επιχείρησης μεταφέρονται στο ‘σπίτι’ και επηρεάζουν την ίδια την οικογένεια**. Η ίδια *«η οικογένεια δεν ανανεώνεται»*, καθώς ανακυκλώνει τα ίδια θέματα και καταστάσεις και στο σπίτι. *«Δεν μπορώ να ξεχωρίσω την οικογένεια από την οικογενειακή επιχείρηση»*, *«η οικογένεια ακολουθεί τις ανάγκες και τα θέλω της επιχείρησης»*. Παρόλα αυτά, οι οικογενειακοί δεσμοί βοηθούν στην επίλυση διενέξεων και συγκρούσεων που δημιουργούνται μέσα στην επιχείρηση, καθώς το *“αίμα νερό δε γίνεται”*, οπότε συχνά οι συγγενικές σχέσεις είναι αυτές που λειτουργούν προς όφελος της επίλυσης των συγκρούσεων και εν τέλει προς όφελος της λειτουργίας της

·επιχείρησης. Από κάποιους ερωτώμενους σημειώθηκε ότι στις περιόδους κρίσης αυτή η αλληλεπίδραση οικογένειας-επιχείρησης μεγεθύνθηκε με αποτέλεσμα να διακυβεύεται η ύπαρξη και των δύο «κλονίστηκαν στις κρίσεις..κάποιοι δεν άντεξαν.. περισσότερος χρόνος και εργασία εις βάρος της οικογένειας ... έκλεισαν επιχειρήσεις ίσως και σπίτια και ακόμα κλονίζονται...»

- **Η διαδοχή στην επιχείρηση** είναι ένα θέμα που απασχολεί όλους τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Εστιάζουν κυρίως στη διαφορετική εποχή όπου πλέον τα παιδιά διαμορφώνουν τις δικές τους επιλογές (σπουδές, τόπος κατοικίας). Θεωρούν ότι η οικογενειακή επιχείρηση, εφόσον πηγαίνει καλά είναι μία λύση επαγγελματικής αποκατάστασης, αλλά μόνο ως προσωπική επιλογή των ίδιων των διαδόχων. Παράλληλα κάποιοι σημειώνουν ότι ακόμα και αν δεν είναι επιλογή των παιδιών τους να συνεχίσουν την επιχείρηση, εκείνοι θα την «κρατήσουν γιατί οι καιροί είναι δύσκολοι» και ενδέχεται να αποτελέσει η επιχείρηση ένα εισόδημα για τα παιδιά τους στο μέλλον ως λύση ανάγκης. *«Εγώ μέχρι να πάρω τη σύνταξή μου θα προσπαθώ για αυτή την επιχείρηση... αν όλα τους έχουν πάει καλά μέχρι τότε και δεν την θέλουν, θα δούμε... ας την κρατήσουν και ας μην την δουλεύουν... κρίμα είναι γιατί είναι έτοιμη δουλειά, αλλά εκείνοι αποφασίζουν».* «Θα κάνω ότι περνάει από το χέρι μου για να την κρατήσω γιατί ίσως κάποια στιγμή τα παιδιά μου θα την χρησιμοποιήσουν είτε δουλεύοντας είτε βάζοντας άλλους να δουλέψουν για αυτούς». Ειδικότερα, αναδειχθήκαν **δύο μοντέλα 'επιτυχημένη διαδοχής' στην οικογενειακή επιχείρηση**. Το πρώτο μοντέλο αφορά την πρότερη εργασιακή εμπειρία του διαδόχου, δηλαδή το νέο μέλος/διάδοχος που θα ενταχθεί στην επιχείρηση να έχει ήδη εργαστεί εκτός της οικογενειακής επιχείρησης. Το δεύτερο μοντέλο (που μπορεί να λειτουργήσει και ως συμπληρωματικό του πρώτου) είναι η σταδιακή ένταξη άλλα και η ανάθεση ευθυνών. Η αποφυγή ανάθεσης αρμοδιοτήτων και ευθυνών στην επομένη γενιά πριν την αποχώρηση της πιο "ηλικιωμένης" γενεάς αποτελεί καθοριστικό παράγοντα μη επιτυχημένης μετάβασης, με αποτέλεσμα η διαδοχή να μην στεφθεί με επιτυχία, καθώς συνήθως οδηγεί σε κλείσιμο της επιχείρησης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως αναφέρθηκε, σημαντικό ρόλο στην ένταξη των επόμενων γενεών διαδραματίζει το αντικείμενο της οικογενειακής επιχείρησης. Τα τελευταία 10-12 χρόνια, από την οικονομική κρίση και μετά, κάποιοι από τις νεότερες γενιές, ενώ ξεκίνησαν διαφορετική καριέρα, λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπισαν στην αγορά εργασίας, επέστρεψαν και εντάχθηκαν στις οικογενειακές επιχειρήσεις *«ως κάτι πιο σίγουρο και σταθερό»*. Υπήρξε περίπτωση πατέρα

ιδρυτή οικογενειακής επιχείρησης να αναρωτιέται αν αυτή η “αναγκαστική ένταξη” των παιδιών του, λόγω της οικονομικής κρίσης κ.λπ. είναι πισωγύρισμα για την ζωή τους, μιας και είχαν σπουδάσει και ξεκινήσει καριέρα σε κάτι τελείως διαφορετικό. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα, κυρίως επιχειρηματίες δεύτερης γενιάς, δηλώνουν ότι διαφορετικά αντιμετώπιζαν τόσο την οικογενειακή επιχείρηση όσο και την αλληλεπίδραση με την οικογένεια ως παιδιά και διαφορετικά τώρα που οι ίδιοι έχουν λάβει νέους ρόλους τόσο στην επιχείρηση όσο και στην οικογένεια. Οι απόψεις τους έχουν αλλάξει κατ’ αναλογία με την αλλαγή των ρόλων τους. Η πρότερη όμως εμπειρία τους οδηγεί στο να αποφεύγουν λάθη που έγιναν στο παρελθόν. Ενδεικτικά, ιδιοκτήτης δεύτερης γενιάς που επέστρεψε στην Ελλάδα για να αναλάβει την οικογενειακή επιχείρηση για συναισθηματικούς λόγους, υπογραμμίζει ότι αν και δεν το έχει μετανιώσει, δεν πρόκειται να «πιέσει να κάνουν το ίδιο» τα δικά του παιδιά.

### Απόψεις και αντιλήψεις για την οικογένεια, το γάμο και τους ρόλους ανδρών και γυναικών

- Τα μέλη των οικογενειακών επιχειρήσεων υπογραμμίζουν την **κοινωνική αξία του θεσμού του γάμου και της οικογένειας**. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις δυσκολεύονται να διαχωρίσουν αυτούς τους δύο θεσμούς καθώς γάμος-οικογένεια θεωρούνται ταυτόσημοι. Στην πλειοψηφία τους επισημαίνουν τις αλλαγές που έχουν επέλθει τα τελευταία χρόνια στον άλλοτε «ισχυρό θεσμό της οικογένειας» και αναγνωρίζουν τους διαφορετικούς τύπους σύγχρονης οικογένειας, όριζον όμως ως ‘οικογένεια’ τη διευρυμένη οικογένεια (γονείς, παιδιά, παππούδες). Οι απόψεις για τις προοπτικές και το μέλλον του θεσμού της οικογένειας και του γάμου διαφοροποιούνται ανά ηλικία και φύλο, αλλά όλοι υπογραμμίζουν τις αλλαγές που έχουν επέλθει κυρίως στη δομή της οικογένειας και στους ρόλους των συζύγων, με κάποιους να θεωρούν ότι αυτές οι αλλαγές δύνανται να θέσουν σε κίνδυνο το θεσμό της οικογένειας. «*Η οικογένεια θα αλλάξει προς το χειρότερο .... Δεν ασχολούνται με τα παιδιά τους, δουλεύουν χωριστά, δεν βρίσκονται, δεν ξέρουν που είναι τα παιδιά τους..... έχουν χάσει λίγο τον έλεγχο*».
- Οι περισσότεροι ερωτώμενοι υπογραμμίζουν ότι **οι δυσκολίες στον γάμο και την οικογένεια σήμερα είναι κυρίως οικονομικές**. Για να δημιουργήσεις οικογένεια πλέον πρέπει να λύσεις το θέμα της εργασίας και της στέγης. Ένας ερωτώμενος ανέφερε ότι “...παλαιότερα δεν τα σκεφτόντουσαν αυτά...”, δεν περίμεναν οι συνθήκες να είναι ιδανικές για να παντρευτούν και να κάνουν

παιδιά. Επιπλέον, **αναδεικνύεται ως δυσκολία και η έλλειψη επικοινωνίας και συνεργασίας ανάμεσα στα ζευγάρια και η ευκολία με την οποία εγκαταλείπουν την προσπάθεια εξεύρεσης λύσεων** «περισσότερα και διαφορετικά είναι τα προβλήματα σήμερα όχι μόνο το οικονομικό, αυτό το ξεπερνάς, η επικοινωνία είναι το πιο βασικό, παλαιότερα το πάλευαν σήμερα δεν το παλεύουν, έχουν αλλάξει οι ρόλοι, δεν έχουν την υπομονή να το παλέψουν... αμέσως το διαλύουν ...», «ελάχιστα ζευγάρια σήμερα τρώνε γλυκό ψωμί». Επισημαίνουν δε ότι θα πρέπει να συμβιβαστείς και να “βάλεις νερό στο κρασί σου” ώστε να μπορέσεις να έχεις έναν γάμο που θα μακροημερεύσει.

- Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων αναδείχθηκε **η αλλαγή και ο αναπροσδιορισμός των ρόλων του πατέρα και της μητέρας** εντός της οικογένειας. Αρκετοί αναγνωρίζουν στο ρόλο του πατέρα αυτόν του “κουβαλητή” που εξασφαλίζει την οικονομική ευημερία της οικογένειας και την μετάδοση των ηθικών αξιών στα παιδιά (να είσαι τίμιος, εργατικός κλπ). Ενώ ο ρόλος της μητέρας εμφανίζεται ως πιο σύνθετος, ιδιαίτερα όταν εργάζεται σε οικογενειακή επιχείρηση. Ενδεικτικά, ο πατέρας είναι αποδεκτό να ασχολείται ελάχιστα έως καθόλου με τα παιδιά, αντίθετα η μητέρα-σύζυγος εκτός των καθηκόντων της στην επιχείρηση, έχει την ευθύνη ανατροφής των παιδιών και την οργάνωση του νοικοκυριού. Αναγνωρίζεται επίσης το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια οι σύζυγοι-πατέρες έχουν αρχίσει να αναλαμβάνουν περισσότερα καθήκοντα και ευθύνες στην οικογένεια σε σχέση με το παρελθόν, γεγονός που για κάποιους οφείλεται στα διαφορετικά πρότυπα και την ανατροφή που έχουν λάβει κυρίως από τις μητέρες τους «*οι μητέρες τους τους έχουν επηρεάσει..... και το άλλο φύλλο οι γυναίκες.... Έχουν μεγαλώσει διαφορετικά από τις μητέρες τους και πλέον οι γυναίκες έχουν περισσότερες απαιτήσεις... τους διαμορφώνουν η σύζυγος και η μητέρα*».



# Συμπεράσματα



# Το απόσταγμα της ερευνητικής μας εμπειρίας

Οι χειραφετητικές πρακτικές που ανέδειξαν τη «δυναμική γυναίκα», τις γυναίκες «διπλής σταδιοδρομίας», αλλά και ο τρόπος λειτουργίας της αγοράς εργασίας, οι εργασιακές σχέσεις, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, η ανεργία, οι διαδοχικές και επάλληλες κρίσεις (οικονομική, ανθρωπιστική, υγειονομική) και το πλήθος των αβεβαιοτήτων που αυτές επέφεραν, έχουν δημιουργήσει ένα τοπίο ρευστότητας και αλλαγών που έχουν επηρεάσει πλην των άλλων τη δομή και λειτουργία του θεσμού της οικογένειας στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό και μετασχηματισμό.


Νέες μορφές οικογένειας τείνουν να αναδειχθούν σημαντικές (μονογονεϊκότητα) ενώ η θεσμική κατοχύρωση δικαιωμάτων αυτοδιάθεσης και αυτοπροσδιορισμού ως προς το φύλο έχουν δημιουργήσει νέες προκλήσεις για το θεσμό της οικογένειας. Στη συνέχεια στο πλαίσιο της πολιτισμικής παραμέτρου αναδιατυπώνεται το δίπολο παράδοση – εκσυγχρονισμός στον τρόπο που τα νέα ιδιαίτερα μέλη της κοινωνίας προσλαμβάνουν και τοποθετούνται απέναντι στο θεσμό της οικογένειας.

Η διερεύνηση της νέας κοινωνικής συνθήκης η οποία υπαγορεύεται από τη σύγχρονη κοινωνική δυναμική διέρχεται από την κατ' ιδίαν διερεύνηση θεμάτων που αφορούν το θεσμό της οικογένειας. Τα αποτελέσματα των διερευνήσεών μας εκτίθενται συνολικά και συνοπτικά ως έπεται.<sup>33</sup>

\*\*\*

Ξεκινήσαμε την έρευνα για την ελληνική οικογένεια στη σύγχρονη κοινωνική συνθήκη της γενικευμένης ρευστότητας, αβεβαιοτήτων, ενδεχόμενων «κινδύνων» και διακινδυνεύσεων που σηματοδοτούν αλλαγές όχι μόνο στην καθημερινότητα των ανθρώπων αλλά στην ίδια την κοινωνική δομή, τους κοινωνικούς θεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις. Ξεκινήσαμε την έρευνα με βασικό ζητούμενο τη διερεύνηση των αλλαγών αυτών και των κοινωνικών μετασχηματισμών στο πεδίο

<sup>33</sup> Το κείμενο συντάχθηκε από την Ι. Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΙΠΕ/ΕΚΚΕ.



της οικογένειας, σε αυτήν την ίδια την οικογενειακή μορφολογία και λειτουργία. Ξεκινήσαμε την έρευνα για την ελληνική οικογένεια στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα έχοντας κατά νου ότι η οικογένεια δεν είναι μια φυσική και αμετάλλακτη πραγματικότητα, ούτε παρουσιάζεται ως κάτι το **«καταφανώς αυτονόητο»** αλλά μια **πραγματωμένη κοινωνική κατηγορία που εφευρίσκεται ασταμάτητα μπροστά στα μάτια μας, τελεί υπό συνεχή διαπραγμάτευση, σημαίνεται από συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις κοινωνικά δρώντων και θεσμών, ο δε ορισμός της αποτελεί πάντα ένα κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα.** Στο πλαίσιο αυτό θεωρήσαμε ότι η σημερινή συγκυρία υπαγορεύει περισσότερο απ' ότι στις περιόδους σταθερότητας των οικογενειακών δομών μια θέαση της οικογένειας ως προϊόντος μιας εργασίας θεσμοποίησης, προϊόντος διαρκούς αλλά ποτέ εντελώς σταθεροποιημένου<sup>34</sup>. Η μελέτη του γάμου στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας επιτέλεσε αυτόν ακριβώς τον ερευνητικό στόχο.

Ως αποτέλεσμα διαπιστώσαμε **ένα καλειδοσκόπιο ελληνικών οικογενειών και ποικιλία οικογενειακών δομών:** παραδοσιακές (πυρηνικές) και «νέες» οικογένειες – μονογονεϊκές, οικογένειες με παιδιά από προηγούμενους γάμους («μεικτές οικογένειες»), ομοφυλόφιλες οικογένειες. Διαπιστώσαμε δηλαδή ότι **υπάρχουν πολλά οικογενειακά «καταφανώς αυτονόητα» και πολλές οικογενειακές νομιμότητες.** Αυτή η πραγματικότητα διευκολύνεται από το ισχύον **θεσμικό πλαίσιο** το οποίο συντονισμένο και επικαιροποιημένο με την ευρωπαϊκή και διεθνή έννομη τάξη ανταποκρίνεται στον μετασχηματισμό της οικογένειας και στον διαφαινόμενο πλουραλισμό των νέων μορφών της.

Η ελληνική οικογένεια πραγματώνεται και νοηματοδοτείται σήμερα όχι μόνο ως το σύνολο των ατόμων που είναι συγγενείς εξ αίματος ή και εξ αγχιστείας και η οποία περιλαμβάνει τη στοιχειώδη (την «πυρηνική») οικογένεια (τη συγκατοικούσα ομάδα που αποτελείται από ενήλικες και τα παιδιά τους, βιολογικά ή υιοθετημένα) και την οικογένεια με την ευρύτερη έννοια, δηλαδή τους συγγενείς. **Η συζυγική οικογένεια αν και κυρίαρχη, δεν είναι παρά μία μορφή οικογένειας μεταξύ άλλων,** εκείνη όπου οι ενήλικοι συνιστούν ανδρόγυνο, είτε είναι παντρεμένοι είτε όχι. **Η δε στοιχειώδης (πυρηνική) οικογένεια – αν και κυρίαρχη στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό – έχει αρχίσει σταδιακά να αποτελεί μία συνιστώσα ενός πιο εκτεταμένου δικτύου, αποτελούμενου από δεσμούς που ενώνουν άτομα είτε σε βιολογική είτε (και) σε κοινωνική βάση. Ο**

---

<sup>34</sup> Βλ. σχετικά Jean – Hugues Dechaux. (2008). Η Κοινωνιολογία της Οικογένειας. Αθήνα. Πολύτροπον.



ρόλος της **συγγένειας** ανακάμπτει ενώ προστίθεται και ο ρόλος των **κοινωνικών δικτύων**. Η έρευνα δηλαδή επιβεβαίωσε το επιχείρημα ότι στη σύγχρονη κοινωνική συγκυρία **«ούτε ο γάμος ως 'divini et humani iuris communicatio', ούτε η 'φυσική' πατρότητα και μητρότητα ούτε η 'γνησιότητα', ούτε το 'αίμα' αποτελούν τις αποκλειστικές κανονιστικές αφετηρίες της επερχόμενης νέας 'μετα-οικογένειας'»**. Επιπρόσθετα η έρευνα κατέδειξε ότι **«η επανάσταση στην παιδονομία και στην παιδοκομία είναι ήδη γεγονός»**, έστω και αν προς το παρόν διαπιστώνεται σε μικρούς αριθμούς και αναφέρεται σε μικρές και μόνο μειονότητες<sup>35</sup>.

Η έρευνα τοποθετείται απόλυτα εντός του τοπίου των **κοινωνικο-δημογραφικών δεικτών** και επιβεβαιώνει τις μεγάλες μεταβολές της οικογενειακής μορφολογίας (σύσταση, μέγεθος, δομή της οικογένειας) που επισημαίνονται με βάση τα δημογραφικά δεδομένα τα οποία μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε την έκταση των μετασχηματισμών της οικογένειας στη χώρα μας σε συσχέτισμό με το τί συμβαίνει διεθνώς. Όπως διαπιστώνεται από τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος τα πρόδρομα σημάδια που συνδέονται με τη γονιμότητα και τη γαμηλιότητα τα οποία χρονολογούνται ήδη από τη δεκαετία του 1970 στη χώρα μας (με χρονική υστέρηση σχεδόν δεκαετίας από τα τεκταινόμενα στις δυτικού τύπου κοινωνίες) σήμερα έχουν κάνει πολύ ορατή την παρουσία τους.

Ο **γάμος και ιδιαίτερα ο θρησκευτικός** ο οποίος παρέμεινε επί μακρόν ο κεντρικός θεσμός δημιουργίας και νομιμοποίησης της ελληνικής οικογένειας εμφανίζει σήμερα **«σημάδια κόπωσης»** καθώς οι θρησκευτικοί γάμοι (σε απόλυτους αριθμούς) μειώνονται κατ' έτος, οι πολιτικοί γάμοι αυξάνονται και το σύμφωνο συμβίωσης επιλέγεται από ικανό αριθμό συμπολιτών μας και τουλάχιστον μέχρι το 2022 με αυξανόμενους ρυθμούς. Ωστόσο συνολικά θεωρούμενη η «γλώσσα των αριθμών» υποδεικνύει ότι παρά την παρατηρούμενη μείωση των γάμων στη χώρα μας τα άτομα παντρεύονται πιο συχνά στην Ελλάδα (και στην Πορτογαλία) από τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες. Επίσης υποδεικνύει ότι ο μεν πολιτικός γάμος ο οποίος επιτελείτο σε πολύ χαμηλά ποσοστά από τη θέσπισή του μέχρι και την έναρξη της οικονομικής κρίσης, αποκτά ουσιαστική οντότητα από το 2011 κι εντεύθεν. Τα ευρήματα της έρευνάς μας ως προς το ζήτημα αυτό υποδεικνύουν ότι **ο λόγος που τα ζευγάρια επιλέγουν τον πολιτικό**

<sup>33</sup> Κωνσταντίνος Τσουκαλάς : Το τέλος του οιδιπόδειου - ΤΟ ΒΗΜΑ (tovima.gr)

**γάμο ή/και το σύμφωνο συμβίωσης είναι κυρίαρχα οικονομικός ή/και επαγγελματικός καθώς σήμερα προσμετράται το κόστος με το όφελος των νομικών διακανονισμών και συνεπειών που κάθε είδος γάμου συνεπάγεται.**

Αλλαγή επίσης διαπιστώνεται αναφορικά με το **«ημερολόγιο σύστασης της οικογένειας»** το οποίο αναπροσδιορίζεται και συνδέεται αφενός με την εμφάνιση μιας περιόδου προ-συζυγικής σχέσης και συμβίωσης που προηγούνται της σύστασης του πρώτου ζεύγους και της πρώτης τεκνογονίας. Τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας μας καταγράφουν ότι ο μέσος όρος ηλικίας κατά την οποία νέοι και νέες της παραγωγικής ηλικίας προχωρούν σε γάμο αλλά και αποφασίζουν να κάνουν οικογένεια και παιδιά, έχει σημειώσει μια αργή αλλά σταθερή άνοδο σε σχέση με ό,τι συνέβαινε κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, ενώ η λύση του γάμου ακολουθείται συχνά ως μοναδική διέξοδος από τα συσσωρευμένα αδιέξοδα που υπαγορεύουν οι κοινωνικές και οι οικονομικές παράμετροι. Επίσης, οι γυναίκες στη χώρα μας διστάζουν να προχωρήσουν στη γέννηση περισσότερων από δύο παιδιά, ενώ τελευταία η τάση είναι να παραμένουν στο ένα παιδί. Ο καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ο αναπροσδιορισμός των ρόλων εντός της οικογένειας αλλά και η σύγχρονη οικονομική συνθήκη φαίνεται πως επηρεάζουν τις στάσεις αυτές καθώς υπαγορεύουν διαφοροποιημένες ανάγκες ιδίως για τη μητέρα στο σύγχρονο κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι της χώρας.

Διαπιστώνεται δηλαδή ότι **η μη εργαζόμενη μητέρα ένα πρότυπο που παρακμάζει** καθώς το πιο διαδεδομένο πρότυπο είναι εφεξής εκείνο της γυναίκας που ασκεί μια επαγγελματική δραστηριότητα και συνάμα αναλαμβάνει και τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Παράλληλα παρακμάζει και το πρότυπο της αποκαλούμενης **παραδοσιακής οικογένειας** δηλαδή του παντρεμένου ζευγαριού με παιδιά που ανατρέφονται από τη μη εργαζόμενη σύζυγο.

Στη συνέχεια, **οι μετασχηματισμοί της οικογένειας μεταφράζονται αρχικά σε αισθητή μείωση της γονιμότητας** η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη μιας **κοινωνίας που απορρίπτει το παιδί**, καθώς η **επιθυμία τεκνογονίας παραμένει έντονη**. Η έρευνά μας επιβεβαίωσε ότι η **ηθελημένη ατεκνία** κυμαίνεται σε χαμηλά ποσοστά. Τα παραπάνω σημαίνουν ότι **άλλοι παράγοντες πέραν των προθέσεων παρεμβαίνουν στην απόφαση τεκνογονίας ή μη**, όπως, η κατάσταση του ζευγαριού, η απασχόληση, οι οικονομικοί πόροι. Ωστόσο **οι προθέσεις τεκνογονίας είναι αόριστες και τοποθετούνται στο μέλλον**. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι **λίγα είναι τα τέκνα εκτός γάμου στη χώρα μας** και η αποσύνδεση της γονιμότητας με την γαμηλιότητα που παρατηρούμε στα δυτικά κράτη δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί για την Ελλάδα. Ο γάμος επιλέγεται ως το καλύτερο πλαίσιο

για να έχει παιδιά μια οικογένεια. Στην Ελλάδα τα ζευγάρια επιθυμούν η έλευση του παιδιού τους να συμβεί ενώ έχουν θεσμοθετήσει την σχέση τους.<sup>36</sup>

Η αύξηση της μέσης ηλικίας στον πρώτο γάμο και κατ' επέκταση στο πρώτο παιδί ήταν αποτέλεσμα της αύξησης των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση και την απασχόληση από την δεκαετία του 1980 κι εντεύθεν. Συγκεκριμένες αδράνεις δεν επέτρεψαν στην κοινωνία να προσαρμοστεί άμεσα σε αυτήν την νέα πραγματικότητα, ώστε να θεσπιστούν έγκαιρα μέτρα κοινωνικής και εργασιακής πολιτικής που να επιτρέπουν σε μια γυναίκα την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, να συνδυάσει δηλαδή τις σπουδές και την επαγγελματική καθιέρωση με την μητρότητα. Ως αποτέλεσμα οι γυναίκες των γενεών αυτών εμφανίζονται να αναβάλουν την γέννηση του πρώτου τους παιδιού για μεταγενέστερη ηλικία με στόχο την κατά προτεραιότητα ολοκλήρωση των σπουδών τους και την εδραίωση της θέσης τους στην αγορά εργασίας.

Αναφορικά με τα παραπάνω ζητήματα η έρευνά μας κατέδειξε ότι σήμερα η μετάθεση της τεκνοποιίας σε χρόνο μελλοντικό και αόριστο ισχύει τόσο για τους άνδρες όσο και τις γυναίκες, με τους νεότερους και εντός της απόλυτα παραγωγικής ηλικίας να φαίνεται να θέτουν σε προτεραιότητα την επιδίωξη καριέρας, ενώ ο γάμος και η οικογένεια διαφαίνεται πως αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην επιδίωξη καριέρας ιδιαίτερα για τον πληθυσμό των γυναικών. Επιπλέον κατέδειξε ότι η εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής παραμένει ακόμη ισχυρό ζητούμενο ενώ η εξ αποστάσεως εργασία μοιάζει να αποτελεί σημαντικό αντίβαρο για τις εργαζόμενες μητέρες.

Συχνά τονίζεται ότι η γονιμότητα σχετίζεται με την **«αναχώρηση από το γονικό νοικοκυριό»**. Ως προς αυτό η έρευνα κατέδειξε μια **καθυστερημένη φυγή από το γονικό νοικοκυριό των παιδιών της οικογένειας κυρίως ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανασφάλειας, της εργασιακής επισφάλειας, της ανεργίας, της παρατεταμένης παραμονής στην εκπαιδευτική διαδικασία για την ενίσχυση των προσόντων και της περιορισμένης δυνατότητας εύρεσης μιας οικονομικής κατοικίας**. Η καθυστέρηση αυτή συνδέεται με την όλο και σε μεγαλύτερη ηλικία σύναψη μιας σχέσης και απόκτησης ενός παιδιού γεγονός που συχνά έχει αρνητική επίδραση στην τελική γονιμότητα. Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι

<sup>36</sup> Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η Ελλάδα καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό γεννήσεων έκτος γάμου (12,4% το 2019) στην Ευρώπη με βάση τα στοιχεία της Eurostat. Τα αντίστοιχα ποσοστά για χώρες που προαναφέραμε για την ίδια χρονιά, όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Γαλλία είναι 48,4%, 35,4% και 61% αντίστοιχα.

νέοι παραμένουν στο γονικό τους νοικοκυριό για μεγάλο χρονικό διάστημα πολλές φορές και μετά τα 30 έτη σήμερα στη χώρα μας<sup>37</sup>.

\*\*\*

Η έρευνα ανέδειξε έναν **συγχρονισμό των οικογενειακών μετασχηματισμών και πολλαπλότητα μορφών οικογενειακής ζωής**. Τα παντρεμένα ζευγάρια συνυπάρχουν με ζευγάρια που συμβιώνουν χωρίς γάμο και εκείνα που συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης. Οι πυρηνικές οικογένειες (άνδρας – γυναίκα και τα τέκνα τους) συνυπάρχουν με τις μονογονεϊκές οικογένειες και τις οικογένειες με παιδιά από προηγούμενους γάμους, ενώ εντοπίστηκαν και νοικοκυριά που απαρτίζονται από ένα άτομο. Νέες μορφές συζυγικής και οικογενειακής ζωής εμφανίζονται επιβεβαιώνοντας ότι οι οικογενειακές δομές είναι δυναμικές και δεν παραμένουν ποτέ παγιωμένες μακροχρόνια σε μια μορφή παρά το γεγονός ότι ο **γάμος στη χώρα μας ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να καταλαμβάνει τη θέση του κεντρικού άξονα**. Από την άλλη πλευρά η συγκατοίκηση και συμβίωση χωρίς γάμο αποτελεί έναν «κανονικό» πλέον τρόπο περάσματος στη συμβίωση σαν ένα είδος «δοκιμαστικού γάμου» και τα ζευγάρια επιθυμούν να παραμείνουν για περισσότερο χρόνο ανύπαντρα.

Ωστόσο αυτές οι εξελίξεις χαρακτηρίζονται σήμερα από αβεβαιότητα και αστάθεια καθώς, όπως διαπιστώνεται, **ο γάμος είναι πιο εύθραυστος** με το διαζύγιο και τους διαδοχικούς γάμους να καθίστανται συνηθισμένα φαινόμενα, με τον πολλαπλασιασμό των μονογονεϊκών οικογενειών και τον εντοπισμό οικογενειών με παιδιά από προηγούμενους γάμους. Από την άλλη πλευρά η «**εργénικη ζωή**» εντοπίζεται σε αξιοσημείωτο ποσοστό, ενώ για τα άτομα που ζουν μόνα (14,8% στο σύνολο του δείγματος, 18,7% άνδρες και 10,5% γυναίκες), η εργένικη ζωή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά τη μοναξιά αλλά ενδέχεται να εκφράζει την πίεση της αυξανόμενης διεκδίκησης ατομικής αυτονομίας.

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί δεν εκδηλώνονται ομοιόμορφα σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες (οι μονογονεϊκές οικογένειες εμφανίζονται περισσότερο ευάλωτες), αφορούν κυρίως τα μεσαία κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και

---

<sup>37</sup> Όπως έχουμε ήδη εκθέσει, με βάση τα δεδομένα της Eurostat το ποσοστό των νέων ηλικίας 25-34 ετών που διαμένουν στο σπίτι των γονιών τους για την Ελλάδα το 2020 ήταν 70,1 % για τους άντρες και 49% για τις γυναίκες. Στην Ισπανία, 50,7% (Άντρες) και 43% (Γυναίκες), στην Ιταλία 58,3% (Άντρες) και 47,6% (Γυναίκες) και τέλος στην Γαλλία τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 21,6% για τους Άντρες και 10,2% για τις γυναίκες.

συντελούνται περισσότερο στις πόλεις παρά στην ύπαιθρο έστω κι αν έχουν την τάση να εξαπλώνονται σε όλη την επικράτεια.

Εν κατακλείδι θα λέγαμε ότι σήμερα εντοπίζουμε και στη χώρα μας μια **ποικιλομορφία συνθηκών ιδιωτικής ζωής** η οποία μεταφράζεται με μια αλλαγή των ημερολογίων σύστασης των οικογενειών, την καθυστέρηση της συγκρότησης του ζευγαριού, καθώς και της πρώτης τεκνογονίας, τη γενίκευση της συγκατοίκησης πριν από το γάμο, την παρεμβολή περιόδων εργένικης ζωής ανάμεσα σε περιόδους συζυγικής και οικογενειακής ζωής. Οι οικογενειακές διαδρομές γίνονται πιο ασταθείς καθώς εντοπίζεται αστάθεια του συζυγικού δεσμού αλλά και αστάθεια του δεσμού ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά. Παρόλα αυτά η θέση του παιδιού παραμένει κεντρική ενώ η ηθελημένη ατεκνία των γυναικών κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα. Στις εξελίξεις αυτές έχουν καθοριστικά συντελέσει η πρόσφατη οικονομική κρίση αλλά και ο αποφασιστικός ρόλος των γυναικών και των νέων με τη διεκδίκηση σπουδών και επαγγελματικής/εργασιακής αυτονομίας.

\*\*\*

Ειδικότερα για το γάμο και με βάση και τα πορίσματα της έρευνας υποστηρίζονται επιπρόσθετα τα εξής: Ο γάμος ήταν παραδοσιακά ο ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής οικογένειας και της συγγένειας. Σήμερα εντοπίζουμε το εξής παράδοξο: από τη μία πλευρά ο θεσμός του γάμου έχει καταστεί εύθραυστος ενώ από την άλλη οι προσδοκίες συγκρότησης ζευγαριού πληθαίνουν. Αυτό το παράδοξο έχει οδηγήσει στην αντίληψη ότι συντελείται μια κάποια «αποθεσμοποίηση» του θεσμού του γάμου. Ως προς αυτό η έρευνα κατέδειξε ότι υπερτιμάται η σημαντικότητα του νομικού πλαισίου εις βάρος εκείνης άλλων κοινωνικών πλαισίων.

Είναι γεγονός ότι σήμερα άλλες μορφές συζυγικής/συντροφικής ζωής εμφανίστηκαν και ανταγωνίζονται το παντρεμένο ζευγάρι. Είναι επίσης γεγονός ότι όλες οι μορφές χαρακτηρίζονται από αστάθεια. Αυτή η συζυγική/συντροφική ρευστότητα συνοδεύεται με υποχώρηση των τελετουργικών μετάβασης που χαρακτήριζε άλλοτε το πέρασμα στη συζυγική ζωή. Ταυτόχρονα ο νομοθέτης αναγνώρισε στα μη παντρεμένα ζευγάρια νέα δικαιώματα ώστε μπορούμε να πούμε ότι η ποικιλομορφία συζυγικής ζωής θεσμοποιήθηκε και στη χώρα μας. Είναι αλήθεια ότι σήμερα διαπιστώνουμε και στη χώρα μας έναν κάποιο «**συζυγικός νομαδισμός**», τα άτομα με ευκολία συνάπτουν νέες σχέσεις αλλά και

επιλέγουν μια κάποια μορφή γάμου.

Όλα αυτά, ωστόσο, **δεν υποδεικνύουν μια γενικευμένη αμφισβήτηση του θεσμού του γάμου αλλά μάλλον μια υποχώρηση των παραδεδεγμένων τελετουργιών μετάβασης στον έγγαμο βίο.** Με βάση, μάλιστα, τα δεδομένα της έρευνας ο θεσμός του γάμου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και ιδίως στη θρησκευτική εκδοχή του ανθίσταται ισχυρά για τα 2/3 του πληθυσμού του δείγματος παρά το γεγονός ότι εντοπίζονται κάποιες όψεις αμφισβήτησης στο 1/3 των απαντήσεων. Οι γυναίκες και οι νεαρότεροι σε ηλικία (20-30 ετών) είναι οι πληθυσμιακές κατηγορίες που αμφισβητούν σε μεγαλύτερο βαθμό το θεσμό του γάμου. Αντίθετα οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία (άνω των 60 ετών) εμφανίζονται σε μεγαλύτερα ποσοστά προσηλωμένοι στην αξία του θεσμού. Οι νεότεροι σε ηλικία επιδιώκουν την τέλεση ενός γάμου που να «τους ταιριάζει». Τα δε «θρησκευόμενα άτομα» κατά τα 2/3 ομοίως συντάσσονται υπέρ της άποψης ότι **ο γάμος κάθε άλλο παρά «ξεπερασμένος» είναι σήμερα.**

Για το σύνολο του πληθυσμού του δείγματος **ο γάμος νοηματοδοτείται κυρίως ως συνύπαρξη, έπονται με μικρή διαφορά η οικογένεια και τα παιδιά.** Ακολουθούν νοηματοδοτήσεις που σχετίζονται με το ότι ο γάμος συνιστά παράδοση για την ελληνική κοινωνία και κοινωνική αξία, ενώ, όπως φαίνεται, έχει ξεπεραστεί πλέον η αντίληψη της κοινωνικής καταξίωσης (status) μέσω του γάμου αλλά και της διά του γάμου οικονομικής εξασφάλισης. Όπως διαφαίνεται η χειραφέτηση της γυναίκας αλλά και η απομείωση του στίγματος της «ανύπαντρης» και του «ανύπαντρου» έχουν επηρεάσει τις δομικού και πολιτισμικού τύπου προϊδεάσεις και αγκυλώσεις αναφορικά με την αξία του γάμου για τη θέση του ατόμου στην κοινωνία.

**Για τα άτομα «καριέρας»** ο γάμος σημαίνει κυρίως «παιδιά» και έπονται η κάλυψη συναισθηματικών αναγκών όπως η αγάπη, η συντροφικότητα, η ευτυχία, η ενότητα. (Είναι σαν να λανθάνει το νόημα ότι τα παιδιά είναι «απειλή» για την επιδίωξη καριέρας). Οι άνδρες άτομα «καριέρας» νοηματοδοτούν το γάμο ως κοινωνική αξία σε μεγαλύτερο βαθμό από τις γυναίκες και σε μικρότερο βαθμό ως παράδοση για την ελληνική κοινωνία και κοινωνική επιταγή έναντι των γυναικών. Από αυτού του τύπου τις νοηματοδοτήσεις εικάζουμε ότι τα παιδιά φαίνεται να τίθενται σε αντίστιξη με την καριέρα ενώ διαφαίνεται μια τάση απομάκρυνσης από τον κοινωνικό καθωσπρεπισμό που επέβαλε το θεσμό του γάμου κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Το **Σύμφωνο Συμβίωσης** είναι ενδεικτικό τη θεσμοποίησης της ποικιλομορφίας της συζυγικής ζωής. Εμφανίζεται να κατακτά έδαφος έναντι του

γάμου κυρίως λόγω οικονομικών λόγων, έκφρασης ιδεολογικής θέσης και απόρριψης του θεσμού του γάμου και ως μια νέα κοινωνική αξία στη θέση της κοινωνικής αξίας του γάμου. Ωστόσο για τους ερωτώμενους/ες χαρακτηρίζεται από κενά και αμφισημίες.

Η **λύση του γάμου** για τον πληθυσμό του δείγματος οφείλεται κυρίως στην έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στο ζευγάρι. Τα ζευγάρια δεν συζητούν, οι σύντροφοι/σύζυγοι ακολουθούν παράλληλες πορείες. Ανάμεσα στους βασικούς λόγους εντοπίζονται ο εγωϊσμός, η απιστία, η βία, η φτώχεια και η ανέχεια. Οι σύντροφοι/σύζυγοι δεν συμβιβάζονται και ο αμοιβαίος σεβασμός εμφανίζεται μειωμένος (εγωϊσμός). Πέραν όμως των ατομοκεντρικών παραγόντων σημαντική θέση στις σχετικές αντιλήψεις καταλαμβάνει η αξιακή τοποθέτηση (απιστία). Τέλος, εκτός από τους ατομοκεντρικούς και πολιτισμικούς παράγοντες έμφαση αποδίδεται και στους δομικούς παράγοντες της πατριαρχίας (ενδοοικογενειακή βία) αλλά και της κοινωνικής θέσης (φτώχεια, ανέχεια). Τέλος εντοπίζονται και λόγοι που αφορούν την έλλειψη του ελεύθερου χρόνου στη σύγχρονη οικονομική και κοινωνική συγκυρία έτσι ώστε τα ζευγάρια και οι οικογένειες να δαπανούν χρόνο από κοινού αλλά και να μοιράζονται δραστηριότητες, να χτίζουν κοινά βιώματα και εμπειρίες και να επενδύουν στην καλλιέργεια συναισθημάτων.

Στο σημείο αυτό αξιωματικώς σημειωθεί ότι τα θρησκευόμενα άτομα νοσηματοδοτούν διαφορετικά τη λύση του γάμου ή της συμβίωσης με την έννοια ότι υπερτονίζουν τους ατομικούς – αξιακούς παράγοντες έναντι των δομικών κοινωνικών παραμέτρων. Επίσης αξιωματικώς και ο διαλυτικός ρόλος που διαδραματίζει το τραύμα της απώλειας – θανάτου αγαπημένου συντρόφου και κυρίως παιδιού – αλλά και του τραύματος της ανίατης ασθένειας ενός μέλους της «πυρηνικής» οικογένειας το οποίο δύσκολα καθίσταται ατομικά διαχειρίσιμο στις παρούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

**Εν κατακλείδι θα λέγαμε ότι η «ασάλευτη θέση» του θεσμού του γάμου και μάλιστα του θρησκευτικού ενώ δεν αμφισβητείται σήμερα, εντοπίζονται συγκεκριμένες αξιακές και δομικού τύπου μετατοπίσεις. Η «υπερθεσμοποίηση» του γάμου με όρους επιπρόσθετων έγκυρων νομικών επιλογών ενώ προσέδωσε βαθμούς ελευθερίας στα άτομα φαίνεται πως δεν επηρέασε τη δεσπόζουσα θέση του θρησκευτικού γάμου ως σταθερή και σχεδόν αμετακίνητη παραδοσιακή αξία για την ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, διαπιστώνονται μετατοπίσεις που επικεντρώνονται στον ολοένα και μεγαλύτερο ατομοκεντρισμό που μας διακατέχει, στην αποεπένδυση βασικών αξιακών προτύπων (σεβασμός, δέσμευση, θυσίες), αξιών που επί σειρά δεκαετιών υποστήριξαν τη συνύπαρξη**

και τη συμπίεση στο βίο.

*Η επιφύλαξη της νέας γενιάς στο θεσμό του γάμου φαίνεται να προέρχεται εκτός από τη φιλαυτία και στην υποκρισία ενός θεσμού που επέμενε να διατηρείται αντί κατά περίπτωση να λύεται. Η δε επιδίωξη καριέρας ως μέσου κοινωνικής καταξίωσης φαίνεται να τίθεται σε αντιπαράθεση με το θεσμό του γάμου και κυρίως την απόκτηση παιδιών. Επιπρόσθετα οι όποιες μετατοπίσεις εντοπίστηκαν εδράζονται και σε δομικού τύπου παραμέτρους: τη χειραφέτηση της γυναίκας, την επίδραση των κρίσεων κυρίως της οικονομικής και τις θεσμικές διευκολύνσεις για τη λύση του γάμου.*

*Όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε «οι άνθρωποι σήμερα με τις πλατφόρμες γνωρίζονται και με τις πλατφόρμες χωρίζουν»!.*

**\* \* \***

Ακολουθως συμπυκνώνονται τα ευρήματα της έρευνας που αφορούν το **κατά πόσον οι παραπάνω μετασχηματισμοί και αλλαγές στην ελληνική οικογένεια και το γάμο συνοδεύονται με μια παράλληλη εξέλιξη αξιών και νοοτροπιών;**

Μια γενική διαπίστωση είναι το ότι σήμερα οι **νέες μορφές οικογενειακής ζωής είναι ευρύτερα αποδεκτές και ο προσδιορισμός της οικογένειας γίνεται όλο και πιο ελαστικός και στη χώρα μας**. Ωστόσο ο ρυθμός αποδοχής και ενσωμάτωσης των αλλαγών κινείται με μεγάλη βραδύτητα τόσο στο κοινωνικό όσο και στο θεσμικό πεδίο.

Στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι και στη βάση των δεδομένων της έρευνας **όχι μόνο δεν εντοπίζουμε όψεις «αποθεσμοποίησης» του θεσμού της οικογένειας αλλά μια δυναμικά εξελισσόμενη διαδικασία πολλαπλής νομιμοποίησης** με το 80% περίπου του δείγματος να συντάσσεται με την άποψη ότι οικογένεια είναι όταν δύο άνθρωποι έχουν ένα συναισθηματικό δεσμό ανεξάρτητα από το εάν έχουν παντρευτεί ή έχουν παιδιά και το 80% περίπου του δείγματος να διαφωνούν και μάλιστα ηχηρά με την άποψη ότι εάν ένα ζευγάρι δεν είναι παντρεμένο με πολιτικό ή θρησκευτικό γάμο να μην μπορεί να θεωρηθεί ως οικογένεια. Ωστόσο διαπιστώνονται και ηχηρές αντιστάσεις καθώς ένα 40% του δείγματος εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται την οικογένεια ως αυτή στην οποία υπάρχουν παιδιά. Επίσης το στίγμα της μονογονεϊκότητας αν και επαρκώς αμβλυμένο διαπιστώνουμε ότι εξακολουθεί να ισχύει για το 1/3 περίπου του δείγματος ενώ η αποδοχή του ομόφυλου ζευγαριού παραμένει ανοικτό ζητούμενο για το ½ του πληθυσμού του δείγματος.

**Αυτή η διαπιστούμενη φιλελευθεροποίηση των ηθών ενώ καταφανώς**




**συναρτάται με μια εξέλιξη των νοοτροπιών έχει αφήσει ανέπαφο στη συλλογική συνείδηση το θεσμό της οικογένειας** ο οποίος εμφανίζεται εξαιρετικά σημαντικός στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και η παντοδυναμία του θεσμού αμετακίνητη καθώς, ως προς τη σημαντικότητα, κατά τον πληθυσμό του δείγματος, συγκεντρώνει το εντυπωσιακό ποσοστό του 96,49% των αποκρίσεων. Το ποσοστό αυτό διατρέχει με ελάχιστες αυξομειώσεις όλες τις ηλικιακές κατηγορίες και αποτυπώνεται στο σύνολο της επικράτειας σε ανάλογα ποσοστά. **Η οικογένεια και στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό συνιστά μια καθολική αδιαμφισβήτητη αξία η οποία κυριαρχεί και με διαφορά στο τοπίο της ιεραρχίας των αξιών.** Ακολουθείται στην ιεράρχηση από την αξία της μόρφωσης – παιδείας, της δικαιοσύνης αλλά και της φιλίας. Η εργασία, η πατρίδα και η θρησκεία ως αξιακές αποκρυσταλλώσεις έπονται ενώ ο πλούτος καταλαμβάνει την τελευταία θέση και εμφανίζεται σχεδόν ως «μη αξία».

Αλλαγές εντοπίζονται στον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η οικογένεια καθώς **οι κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις συνδέονται με τα συναισθήματα και δευτερευόντως με το αναπαραγωγικό καθήκον.** Την πρώτη θέση στις συνειρμικές νοηματοδοτήσεις κατακτά η αγάπη, ακολουθεί η στερεοτυπικά εξιδανικευμένη πρόσληψη της διασύνδεσης του νοήματος της οικογένειας με τα παιδιά, ενώ την τρίτη θέση καταλαμβάνει το ιδεώδες της συντροφικότητας και της ευτυχίας.

Στη βάση των δεδομένων αυτών διαπιστώνεται **η αποκρυστάλλωση της μετάβασης σε μια οικογένεια «συντροφικότητας» που στηρίζεται κυρίως σε δεσμούς συναισθήματος και φιλίας.** Εντοπίζεται επίσης η βάση του λεγόμενου «μετασχηματισμού της οικειότητας», η μετάβαση δηλαδή από το παραδοσιακό πρότυπο της ρομαντικής αγάπης (μονιμότητα της σχέσης – μέχρι να μας χωρίσει ο θάνατος) σε ένα νέο εκσυγχρονιστικό πρότυπο οικειότητας που χαρακτηρίζεται από «τη γνήσια αγάπη»/pure love». Επιπρόσθετα στις παραπάνω νοηματοδοτήσεις της οικογένειας από τον πληθυσμό του δείγματος εντοπίζεται **μια αγκίστρωση στις διαπροσωπικές αξίες εμπιστοσύνης** σε ένα κοινωνικό τοπίο παγκοσμιοποίησης και διακινδύνευσης που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ρευστότητα και καμία βεβαιότητα.

Αυτό αναδεικνύεται και από την **εμπιστοσύνη που απολαύει η ανιδιοτελής αγάπη των γονέων καθώς είναι αυτοί που καταλαμβάνουν την πρώτη θέση στο ποιους θεωρεί το κοινωνικό σώμα ως «οικογένειά τους».** Έπονται οι σύζυγοι/ σύντροφοι και ακολουθούν τα τέκνα. Σημαντική θέση κατέχουν και οι παππούδες – γιαγιάδες αλλά και λοιποί συγγενείς. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι διαφαίνεται μια τάση συχνότερων επαφών με τον κύκλο συγγενών, δηλαδή



φαίνεται να αναβιώνει ο τύπος της κλασσικής (διευρυμένης) πυρηνικής οικογένειας με την επιστράτευση της συγγένειας ως απόρροια και των νέων σχημάτων οικογένειας. Τέλος, σημαντική θέση καταλαμβάνει και το κατοικίδιο ως μέλος της οικογένειας αλλά και ο κύκλος των στενών φίλων (κοινωνικά δίκτυα). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι άνδρες εμφανίζονται περισσότερο προσκολλημένοι στους γονείς τους από τις γυναίκες οι δε γυναίκες θεωρούν τους φίλους και τα κατοικίδια τους ως οικογένεια σε υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες. Στη συνείδηση των νέων σημαντική θέση «ως οικογένεια» και σε υψηλότερα ποσοστά από τις λοιπές ηλικιακές κατηγορίες καταγράφουν οι παππούδες/γιαγιάδες, οι φίλοι, και τα κατοικίδια τους.

Στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες **η οικογένεια αποτελεί το «λιμάνι» για όλες τις συμφορές καθώς εκλαμβάνεται στο συντριπτικό ποσοστό του 93,36% ως «στοργική αγκαλιά», ως «φωλιά» και ως «καταφύγιο» στις δυσκολίες του βίου. Η «αγάπη και η στοργή» επανέρχονται ως κεντρικές αξίες της ελληνικής οικογένειας (81,4% των αποκρίσεων του πληθυσμού όλων των ηλικιακών κατηγοριών).** Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο μια μετατόπιση των αντιλήψεων αναφορικά με τις κεντρικές αξίες για την ελληνική οικογένεια σήμερα καθώς οι γυναίκες θεωρούν περισσότερο κεντρικές για την οικογένεια τις αξίες που σχετίζονται με συναισθήματα (αγάπη, σεβασμός, ασφάλεια) αλλά και φροντίδα, χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον δομικά προσδιορισμένο παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια ενώ οι άνδρες αυτές που σχετίζονται με δομικά και πολιτισμικά στοιχεία (υποστήριξη, αλληλεγγύη, παράδοση, αξίες) που προσιδιάζουν στο πατριαρχικό πρότυπο οργάνωσης της οικογενειακής ζωής. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι για τους μεγαλύτερους σε ηλικία (άνω των 60 ετών) μετά την αγάπη και τη στοργή υψηλότερες συχνότητες αποκρίσεων καταγράφει ο σεβασμός και η αποδοχή.


Στα παραπάνω εντοπίζονται όψεις ενός αισθηματοποιημένου πλαισίου που χαρακτηρίζεται από πολλαπλότητα πολιτισμικών κανόνων. Το θεμέλιο του σύγχρονου ζευγαριού δεν είναι πλέον ο ρόλος και η έξωθεν επιβολή του αλλά η διαπροσωπική σχέση. Σε αυτή τη **«σχεσιακή οικογένεια»** οι ρόλοι του καθενός αντί να (απο)δίδονται εκ των προτέρων είναι μονίμως αντικείμενο διαπραγμάτευσης και αναθεώρησης σε συνάρτηση με τις διαπροσωπικές σχέσεις. Από την άλλη πλευρά διαπιστώνεται και ότι **η συζυγική σχέση τροφοδοτεί και μια φανταστική κοινωνική αναπαράσταση περί ερωτικής - αισθηματικής ευτυχίας στενά συναρτημένης με τους σκηνοθετημένους από τα ΜΜΕ «οικογενειακούς μύθους» και τη μαγική θεώρηση του έρωτα και της αγάπης ως «πεπρωμένου» και**

**«θείου δώρου» που αντιστρατεύεται την πρόσληψη της συμπόρευσης στο βίο ως κοινού σχεδίου και συνεργατικής δημιουργίας.**

Ωστόσο η συζυγική ζωή φαίνεται να διακατέχεται ολοένα και περισσότερο και από ένα είδος **ηθικού ατομισμού** που οδηγεί σε μια απροσδιοριστία των κανόνων συμπεριφοράς και έγκειται στον καθένα να βρει μια ισορροπία ανάμεσα στην ατομική αυτονομία και την κοινωνική ευθύνη, τη μέριμνα για τον εαυτό του και τη μέριμνα για τους άλλους. Ο ηθικός ατομισμός - που στις σχετικές προσλήψεις εκφράζεται ως εγωϊσμός - φαίνεται να αλλάζει το περιεχόμενο του συζυγικού δεσμού προς την καλλιέργεια συναισθήματος χρόνιας αβεβαιότητας. Σε κάποιες περιπτώσεις η **αναζήτηση της κανονικότητας** αναζητάται στους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ενώ σε άλλες περιπτώσεις η **καταλληλότητα της οικογένειας** κρίνεται μέσα και από την αυξημένη επιρροή της οικογενειακής πραγματογνωμοσύνης από την εργασία των κοινωνικών λειτουργών και των δικαστών που είναι αρμόδιοι. Αυτή η **νέα μορφή κοινωνικού ελέγχου του ζευγαριού και της οικογένειας που μοιάζει με μια ειδική στις δημοκρατικές ατομοκεντρικές κοινωνίες κανονικοποίηση συνδέεται με το κλίμα αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει τις πρόσφατες εξελίξεις της συζυγικής ζωής.**

Από την άλλη πλευρά οι κοινωνικές δομές μπορούν και επιβάλλουν την **«κοινωνική γείωση της συζυγικής ζωής»**. Μία όψη της «γείωσης» αυτής συναρτάται με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει σήμερα η ελληνική οικογένεια, τόσο ως προς τη δημιουργία της όσο και ως προς τη συντήρησή της. **Κυρίαρχη πηγή δυσκολιών είναι η κατάσταση στην οικονομία και κατά δεύτερο λόγο η επισφάλεια στην εργασία** η οποία τονίζεται κυρίως από τις γυναίκες. Ακολουθούν **οι ατομικοί – προσωπικοί λόγοι και τέλος η έλλειψη στήριξης από το Κράτος** η οποία τονίζεται κυρίως από τους άνδρες που ακόμη φέρονται ως οι «κουβαλητές» για τον οίκο. Τα δεδομένα αυτά αγγίζουν όλες τις ηλικίες και όλα τα νοικοκυριά με την ίδια κατάταξη της κύριας πηγής δυσκολιών σε επίπεδο επικράτειας.

Μία άλλη όψη της παραπάνω **«γείωσης»** συναρτάται με τον κοινωνικό καταμερισμό των συζυγικών ρόλων, μεταξύ άλλων, και τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα, στους κόλπους του ζευγαριού, καθώς **η κοινωνική ζωή συντηρεί και αναπαράγει ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στα φύλα**. Τα δεδομένα της έρευνας για τον **καταμερισμό των οικιακών και γονικών καθηκόντων** υποδεικνύουν ότι **οι νοοτροπίες και οι πρακτικές αντιφάσκουν όσον αφορά τον καταμερισμό καθηκόντων στους κόλπους του ζευγαριού**. Η ισότητα υπάρχει στο μυαλό όσο κι εάν δεν υπάρχει στις οικογενειακές πρακτικές. Παρά τους μετασχηματισμούς του **το ζευγάρι παραμένει ο συντηρητής της**



**παραδοσιακής έμφυλης ανισότητας.** Ο χρόνος που αφιερώνεται στις οικιακές εργασίες και τις γονικές δραστηριότητες δεν ισοκατανέμεται ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα. Ο καταμερισμός του χρόνου που αφιερώνεται στις οικιακές εργασίες και τα παιδιά συνδέεται στενά με την επαγγελματική δραστηριότητα της γυναίκας. Οι γυναίκες εμφανίζονται σχεδόν πάντα πιο διαθέσιμες.

Βεβαίως σήμερα κυριαρχούν οι αντιλήψεις ότι η ισομέρεια στην κατανομή των οικογενειακών καθηκόντων φαίνεται να έχει κατακτηθεί ως προς το ότι σήμερα οι σύζυγοι/σύντροφοι μοιράζονται εξίσου τις δουλειές του σπιτιού και τις ευθύνες φροντίδας, ανατροφής και διαπαιδαγώγησης του παιδιού/ών. **Ωστόσο η εναρμόνιση εργασίας και ανατροφής των παιδιών φαίνεται να εξαντλεί τους γονείς ιδιαίτερα υπό το υπερβολικό φορτίο των σύγχρονων απαιτήσεων της αγοράς εργασίας αλλά και των απαιτήσεων της δέουσας φροντίδας και σωστής διαπαιδαγώγησης του παιδιού. Το στοίχημα της δέουσας ανατροφής των παιδιών το κερδίζουν οι νεότεροι σε ηλικία γονείς ως προς την καλύτερη επικοινωνία με τα παιδιά τους και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία γονείς ως προς την συνειδητοποιημένη αντίληψη της ευθύνης του γονικού τους ρόλου.**

Συναρτημένη με τα παραπάνω είναι η αντίληψη του «ιδανικού γονέα». Για το κοινωνικό σώμα του δείγματος καλός γονιός είναι αυτός που καλύπτει τις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού (90,1%) και κυρίως αυτός που το μαθαίνει πώς να ζει και να επιβιώνει (97,1%). Και στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε μια αξιακού τύπου μετατόπιση από την κακώς νοούμενη «**παιδοκεντρικότητα**» αλλά και γονικά πρότυπα φροντίδας και ανατροφής παλαιότερων γενεών. Ο πληθυσμός του δείγματος αλλά και της ποιοτικής έρευνας φαίνεται – και μάλιστα βάσει βιωματικής εμπειρίας – να αποστρέφεται ένα πρότυπο πατρότητας και μητρότητας που χαρακτηρίζεται από **υπερπροστατευτικότητα, καταπίεση, αυταρχικότητα και απουσία (οντολογική και συναισθηματική) υπέρ ενός προτύπου ενθάρρυνσης, ενίσχυσης και στοργής.**

**Πραγματικά όπως η ποιοτική έρευνα κυρίως κατέδειξε η οικογενειακή διαπαιδαγώγηση σήμερα τελεί υπό πίεση και η παιδαγωγική φθορά της οικογένειας αναπληρούται από οικείους αλλά και ψηφιακούς «άλλους».** Η ελληνική οικογένεια σήμερα παραπαίει ανάμεσα στο «**παραδοσιακό αυταρχικό μοντέλο**» που απαντάται συνηθέστερα στην πατρική οικογένεια και στις μεγαλύτερες ηλικιακές κατηγορίες και το «**προστατευτικό μοντέλο**» που αμφισβητείται από τη νεότερη γενιά προς όφελος ενός «**διαπραγματευτικού μοντέλου**». Όπως τα δεδομένα της έρευνας προτείνουν **παλαιότερα στις γονικές σχέσεις κηδεμόνευε το παραδοσιακό αυταρχικό μοντέλο** θεμελιωμένο σε μια

κανονιστική θεώρηση των σχέσεων ανάμεσα σε γονείς και παιδιά που χαρακτηρίζεται από την προτεραιότητα της υπακοής και της πειθαρχίας και στοχεύει στη συμμόρφωση του παιδιού και στον έλεγχο μάλλον παρά στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος και την πειθώ. Η απόσταση ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά είναι μεγάλη, η επικοινωνία και οι κοινές δραστηριότητες είναι περιορισμένες, ο πατέρας ελάχιστα παρών, ενώ δίνει τις γενικές εντολές και η μητέρα αναλαμβάνει το ουσιαστικό της παιδαγωγικής εργασίας. **Σήμερα επικρατεί το «υπερπροστατευτικό μοντέλο»** που και αυτό απορρίπτεται από τη νεότερη γενιά καθώς και αυτό αποσκοπεί στη συμμόρφωση του παιδιού, τον έλεγχο και στην πειθαρχία παρά στην αυτονομία του, πράγμα που του προσδίδει μια κανονιστική χροιά. Ως αποτέλεσμα, προκρίνεται ιδιαίτερα από τους νεότερους το **«διαπραγματευτικό μοντέλο»** που στοχεύει στην αυτονομία του παιδιού και όπου **οι γονείς είναι συνοδοί μάλλον παρά αρχηγοί**. Το μοντέλο αυτό προβάλλει ως κοινό αίτημα πραγμάτωσης καθώς υπογραμμίζει την εγγύτητα γονέων τέκνων με τη λεκτική επικοινωνία να είναι πλούσια και ενδόμυχη και οι κοινές δραστηριότητες συχνές. Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα συναισθηματικής ζεστασιάς ο παιδαγωγικός ρόλος της μητέρας είναι κεντρικός, οι δε εξωτερικές επιδράσεις χωρίς να ξυπνούν συστηματικά τη δυσπιστία αντιμετωπίζονται με κάποια επιφυλακτικότητα. Τελικά, ως προς την οικογενειακή διαπαιδαγώγηση οι οικογένειες βρίσκονται σήμερα σε μια μετάβαση από τις **«οικογένειες οχυρό»** στις οικογένειες **«συνεργατικού τύπου»**, χωρίς η μετάβαση αυτή να έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την ατελή ολοκλήρωση διαδραματίζει το γεγονός ότι η μόρφωση των παιδιών εξακολουθεί να παραμένει προτεραιότητα των γονέων και μία από τις κύριες αποστολές της οικογένειας, με πολλές οικογένειες να αντιστέκονται ή να **«κλείνουν τα αυτιά τους»** στους σχολικούς παιδαγωγικούς κανόνες. Επιπρόσθετα, ως αποτέλεσμα της οικονομικής δυσπραγίας και εργασιακής επισφάλειας που κρατά τους γονείς μακριά από το σπίτι και τα παιδιά, εμφανίζονται στρεβλώσεις με σημαντικές επιπτώσεις στην διαπαιδαγώγηση αλλά και την ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας: στο σπίτι επιτελείται η **«μάχη των ορίων»** που σημαίνεται από την ήττα των γονέων, ο **«ψηφιακός - τρίτος - γονέας»** εισβάλλει ανεξέλεγκτα, ενώ οι **«σημαντικοί άλλοι»** κινούνται στο φαντασιακό - ψηφιοποιημένο σύμπαν παρά στο πραγματικό από το οποίο είναι απόντες, με εξουθενωτικές συνέπειες για την ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας.

Η **οικογενειακή διαπαιδαγώγηση βρίσκεται σήμερα υπό πίεση** ενώ παρατηρούνται αισθητές παιδαγωγικές διαφορές ανάλογα με το κατά πόσο η

οικογένεια αφήνει ή όχι χώρο για τους εξωτερικούς παράγοντες κοινωνικοποίησης. Παράλληλα διατηρείται ακόμη και σήμερα η πίεση από την απαίτηση για σχολική επιτυχία, η οποία δεν βαραίνει κατά τον ίδιο τρόπο όλα τα παιδιά. Η επιτυχία των παιδιών στις σπουδές τους παραμένει ακόμη ο βασικός σκοπός των οικογενειών με **το σχολείο** να επιβάλλεται **πλέον ως υποχρεωτικός πλην, και κατά περίπτωση, αμφισβητούμενος ως προς την αυθεντία του, από τον γονέα, εταίρος**. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού συνδυάζεται με την απαίτηση της κοινωνικής αναπαραγωγής ή της κοινωνικής ανέλιξης της οποίας προϋπόθεση είναι η επιτυχία του παιδιού στις σπουδές του. Οι γονείς αντιλαμβάνονται ότι σήμερα περισσότερο από ποτέ ότι οι πτυχιούχοι βρίσκονται σε άκρως μειονεκτική θέση ως προς την κοινωνική και επαγγελματική τους ενσωμάτωση, ότι ο πληθωρισμός πτυχίων έχει επιφέρει σχετική απώλεια της αξίας τους με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους της κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωμάτωσης των νέων. Αυτά τα δεδομένα προστιθέμενα στην κρίση του κόσμου της εργασίας (έλλειψη θέσεων εργασίας, ανεργία, αναδιρθρώσεις βιομηχανικών τομέων) ασκούν μεγαλύτερη πίεση για τη σχολική επιτυχία του παιδιού. Ως αποτέλεσμα το **σχολείο αποτελεί κεντρικό διακύβευμα** το οποίο καθορίζει τις στρατηγικές των γονέων για τη σχολική επιτυχία του παιδιού.

Η κοινωνική **«γείωση»** της οικογένειας στην οποία προαναφερθήκαμε εμφανίζει και μία άλλη παράμετρο; Τα **συζυγικά/συντροφικά προβλήματα που εκφράζονται με καυγάδες και βιαιότητες στους κόλπους της συμβίωσης που εμφανίζονται είτε ως αποτέλεσμα της κρατούσας ακόμη πατριαρχίας είτε ως αποτέλεσμα του ηθικού ατομισμού**. Οι συγκρουσιακές καταστάσεις στους κόλπους των ζευγαριών δεν είναι επιφανόμενο. Αποτελούν μέρος της γενικότερης εξέλιξης του ζευγαριού ως αποτέλεσμα προσδοκιών πιο απαιτητικών και εν μέρει πιο αντιφατικών.

Έτσι, η εικόνα δεν είναι πάντα ρόδινη καθώς εντοπίζεται και το **«απόλυτο κοινωνικό χάος της αγάπης»** και η πρόσληψη της οικογένειας ως πηγής **«κινδύνου»**. Σε ποσοστό 85% του δείγματος οι αποκρινόμενοι/ες πιστεύουν πως η ενδοοικογενειακή βία είναι πάρα πολύ συχνή και πολύ συχνή σήμερα στη χώρα μας περισσότερο υποψιασμένοι/ες εμφανίζονται οι γυναίκες, οι νεότεροι και οι πολύ μεγαλύτεροι σε ηλικία, οι παντρεμένοι και οι διαμένοντες σε μεγάλα αστικά κέντρα επιβεβαιώνοντας πορίσματα άλλων ειδικότερων ερευνών. Μάλιστα το κοινωνικό σώμα εμφανίζεται «θυμωμένο» και επιδεικνύει μια στάση **«μηδενικής ανοχής»** απέναντι στο φαινόμενο αυτό καθώς του αποδίδει την εξόχως ηθική

απαξία της εγκληματικής συμπεριφοράς. Και στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια αξιακού τύπου μετατόπιση από την ανοχή ή/και την αποδοχή της κανονικοποίησης της ενδοοικογενειακής βίας στην απόλυτη καταδίκη και εγκληματοποίησή της.


Τέλος το κοινωνικό σώμα διακατέχεται από μια διάχυτη ανησυχία για το μέλλον της ελληνικής οικογένειας καθώς αισθάνονται πως **η οικογένεια βάλλεται από την οικονομική κρίση, την επαγγελματική αβεβαιότητα ενώ σημαντική θέση κατέχει και η αλλαγή των αξιών.**

Εν κατακλείδι και ως προς τις **αντιλήψεις περί μετατόπισης των αξιών** σημειώνουμε τα ακόλουθα:

Σήμερα σε μια εποχή ευρύτερων μετασχηματισμών τόσο η οικογένεια όσο και ο γάμος μετασχηματίζονται. Νέες μορφές αναδύονται οι οποίες μάλλον ενισχύουν παρά αποδυναμώνουν την αξία και τη σημασία και των δύο αυτών θεσμών. Οι κρίσεις και ιδιαίτερα η οικονομική είχαν σημαντικές επιπτώσεις στο πεδίο της οικογένειας, ωστόσο, ο θεσμός φαίνεται να επιβιώνει και μάλιστα να αποκτά ενισχυμένη πραγματική και συμβολική αξία. Στην εποχή των κρίσεων παρά την όποια παιδαγωγική φθορά έχει υποστεί η οικογένεια λόγω ανάδειξης ενός επικοινωνιακού χάσματος ανάμεσα στους συζύγους αλλά και του οικογενειακού burn out κατά την προσπάθεια συνδυασμού εργασίας και οικογένειας, ο θεσμός παραμένει ισχυρός και αμετακίνητος όχι μόνο στο πραγματικό αλλά και στο φαντασιακό. Τα «παράλληλα» και «συνεργατικά» ζευγαρώματα αλλά και οι νέες θεσμοποιημένες μορφές οικογένειας συμπληρώνουν παρά απομειώνουν την ισχύ της οικογένειας.

Σήμερα για τους νέους και τις νέες που συμμετείχαν στην έρευνα παρατηρείται μια αναδίπλωση προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κοινωνικής αξίας της οικογένειας. Αυτό κατά την άποψή μας οφείλεται α) στο ότι **πάντοτε η οικογένεια αποτελούσε σταθερή και αδιαπραγμάτευτη αξία στη χώρα μας** και β) **στην επιστράτευση των παππούδων – γιαγιάδων και στη συμβολή τους στη στήριξη του οίκου κατά τις κρίσεις γεγονός που συνέβαλε και σε μια διαγενεακή μεταβίβαση αξιών.** Παράλληλα, **οι κρίσεις έφεραν τη «συγγένεια» στο προσκήνιο**, η οποία ανακάμπτει και διεκδικεί τον παραδοσιακό της κοινωνικό ρόλο στη διασφάλιση της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής του συστήματος στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό.

Η διαπιστούμενη φιλελευθεροποίηση των ηθών, η απαίτηση της ισότητας στον καταμερισμό των οικιακών και γονικών καθηκόντων, η λιγότερο αρνητική θεώρηση των μονογονεϊκών οικογενειών, η ανοχή του ομόφυλου ζευγαριού, η



αναγνώριση της σπουδαιότητας της σύμπνοιας μεταξύ των συζύγων, εκφράζουν μια πιο ελαστική και πιο ανοικτή αντίληψη όσον αφορά τα ήθη. Ωστόσο αυτή η μεγαλύτερη ανεκτικότητα συναρτάται με μια απόρριψη της ηθικολογικής παρέμβασης των θρησκευτικών, ιδεολογικών ή πολιτικών θεσμών δηλαδή της δημόσιας σφαίρας στην ιδιωτική ζωή παρά αναδεικνύει μια μετατόπιση νοοτροπιών.

***Όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε «η οικογένεια ως θεσμός στην Ελλάδα αλλάζει και ταυτόχρονα αναπαράγεται». Κι εμείς σημειώνουμε ότι, όπως η έρευνά μας κατέδειξε, παρά την ευθραυστότητα του ζευγαριού σήμερα, η οικογένεια εξακολουθεί να ασκεί τεράστια γοητεία!***







**ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ**  
**NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH**

---

